

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ. *Сурурли бир нидо*.....3
ҚУВОНЧ ТЎЛАМЕТОВ. *Ўлжас*.....9

НАСР

ГЕОРГИЙ ГУЛИА. *Фиръавн Эхнатон. Роман*.....16
Муҳаббат ва нафрат. Япон ҳикоялари:
КИКУТИ КАН. *Дайди роҳиб*.....62
СИГА НАОЯ. *Ханнинг жинояти*.....77
МИУРА ТЭЦУРО. *Сабр дарёси*.....83

ПУБЛИЦИСТИКА

МИХАИЛ КУРАЕВ. *Халқ ва оломон*.....98

ХУСУСИЙ ХОТИРАЛАР

ВАЛЕНТИНА ПОНОМАРЁВА. *Кўзимиздан пана космос*.....104

АДАБИЙ ТАНҚИД

ЙЎЛДОШ СОЛИЖОНОВ. *Умрбоқийлик сирлари*.....130

Апрел 2002

КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
У.АБДУЛЛАЕВ, А.АШИРОВ. Вақтида айтилган сўз.....	138
ЖУРНАЛЛАРНИ ВАРАҚЛАГАНДА	
ФАТМА АЧИҚ. Туркистон тарихининг жонли саҳифалари.....	141
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА.	
ГЕНРИ КОК. Рутбалик маъшуқалар.....	145

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамоляддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипберген
Саидхорр Фуломов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

ЎЗБЕКИСТОН
О Б Т

Жаҳон адабиёти, 4. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 10.02.2002 й. Босишга рухсат этилди 28.05.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. К-9132 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компютерида теришиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

... Жим бўлинг, одамлар!
 Ҳолдан тойди от.
 Йўлсиз, ялангоёқ, бўғриққан чопар
 қишлоқларни четлаб ўтади,
 хайҳот,
 энди у на шуҳрат, на иззат топар.
 Найзасида
 қора байроғи мунглиғ,
 забун юрагида ғуссалар талош,
 шошма, деб шивирлар
 унга қора туг
 мағлубият учун бермоқликка бош.
 Султонинг сотилди,
 йиқил уятдан,
 машъум хабаринг-чун сендамидир айб?
 Гуноҳкор сенмисан,
 қора чопар, айт?
 Душман босиб келар топтаб номус-шаън.
 Отинг ҳолдан тойди,
 ҳансирар оғир,
 о, ботир,
 яхшийди жон берсанг ёв қошида нақ,
 эзгу хабар эди, ниятинг, ахир
 ва зафардан йиғлаб
 ҳадялар олмоқ.
 Дарвозаларингни, қалъа, ёпа қол,
 Она, кечир, тугат умрингни, бобо,
 девордан улоқтир болангни, аёл,
 ёв кўлига ҳеч ким тушмасин асло!
 Тўлмасин десанг, ҳей, бағринг хунларга,
 Заҳар ич! Чўмилгин қайноқ мумларга!

БАҚАНАС ДАШТИ

Бу ер осойишта, сокин, дейсан сен,
 Бутун даштни теран жимлик чулғамиш.
 Эшит, қуриган сой ўрнида секин
 Тиклаётир эгик қадини қамиш.

Ширин шарбат оқар қумнинг бағридан
 Унниққан қовуннинг томирларига;
 Талпинар саксовул инжа баргидан
 Тушиб турган соя даштнинг қаърига.

Бунда ҳайқирӣққа ҳожат йўқ дейсан,
 Дунёни англатиб бўлмас ҳайқирӣб.
 Тонг пайти каламуш ўйга тўлди шан,
 Инининг қошида бир нафас туриб.

Бир чоғ ўтаётиб юлгун остидан
 Донга тўқнаш келиб қолди ноғаҳон;
 Ўзим аниқ кўрдим — қумнинг устида
 Олтин заррасидек товланарди дон.

У беғам ивирсир, хотиржам мутлақ,
 Ахир, энди очлик писандмас сира.
 Шунқор эса ўхшар қорачиққа нақ
 Қуёшнинг оловли ҳалқаси узра.

САҲРО ТУНИ

Шабнам йўқ,
Вожаб, қўлимга тегмас сира нам,
Туннинг бағридаги совуқ қумда ҳам,
Юзда ҳам, ўтовнинг сирти — наमतда
Йўқ зарра шабнам.
Тўғралган тошларнинг
Қотган мавжлари
Жилоланар ойнинг нурида бирам;
Изғийди қашқирлар ҳар ён сарсари,
Йўқ зарра шабнам.
Туннинг оғушида
Оппоқ шуълага
Беланди саҳронинг кўкси — сийм тан,
Лекин гезарар дил
Чикмайди саси —
Бир томчи шабнамга ташна, зорликдан.
Ой совур ниҳоят,
Қуёш нуридан
Бир чети ярқираб кетар оламнинг...
Нега?
Қўнган эди юзига шабнам
Саҳрода тунаган танҳо одамнинг.

* * *

Мени севасизми, тоғлар,
арчалар,
 севасизми,
зангор либос йиллар,
 нафармон чоғлар
тарк этди мени.
Олиб учди улар гиёҳлар исмин —
тансиқ, қадрдон,
сермавж бўёқларнинг қаърига сингди
ҳарир ҳаяжон.
Тоғ тусини олсин дея
 кенглиklar,
ўтдим қояларнинг серқор тўшидан,
йилларим сўқмоғин
кумуш тўзонлар
чулғади шу дам.
Муҳрлар метеорлар —
орзулар солган изни.
Мени севасизми, тоғлар?
Одамлар,
севасизми?
Текислаб бўлмагай
ёхуд пардозлаб, —
мангудир сиздаги
бу чўнг важоҳат.
Сиз чунон дағалсиз, ўжарсиз,
 тоғлар,
ёввош — қабоҳат.
Тоғлар, сизнинг ўхшашингиз йўқдир,
буюксиз якто.
Сизни севадиларми-йўқми,
Қилмайсиз парво.

* * *

Онамга

Бу овул рамзи не?
 Сўнгсиз муҳаббат.
 Кенг осмон остида
 ҳаёт оқар шан.
 Сирли, сокин шафақ,
 хаёллар бахш эт, —
 ҳикматларин ҳали менга очмаган.
 Кўкламги зоғ,
 балки кузги турнадек —
 чарх уриб кездим мен дунё ярмини,
 Лимпопо наҳрида қанотим ювдим,
 Цейлон бўстонлари
 сеҳр этди мени.
 Бу йўл қайга чорлар?
 Ҳақ эрсанг агар,
 мағрурга мағрур бўл,
 билгинки аён:
 эмас у пайғамбар валинеъмати,
 хокисорга эса сақла эҳтиром;
 қулинг эмас у.
 мудом шунга амал қилдим мен, инон.
 Юпанч бўлолмадим кўп ўксукларга,
 эмасман худо,
 гарчи бир шоирча ёндим, чекдим гам.
 Ечолмадим талай жумбоқни,
 аммо
 одамларга ёлгон сўйламадим ҳеч,
 мумкин чоғда ҳам...

ЖАВЗО

Оҳ, бирам сулув аёл!
 Ўзини кўйиб эркин,
 Ухлар олма тагида,
 Ариқ жилдиарар секин.
 Теварак бедазорда эриниб куйлар ари,
 Ўйнар аёл кўксида офтобнинг шуълалари.

Ўтиб борар эдим мен шошмай —
 ариқ ёқалаб,
 Бунча сулув бўлмаса! Қўяман зимдан қараб.
 Қари отим қимтиниб,
 Кўзларин четга олар.
 Офтобнинг шуълалари
 Кафтга ўхшаб сирғалар.

ҚАЙРАҒОЧ

Пастликда — тераклар,
 чашма ва ўтлоқ,
 соя мисли оғу каби қуюлар.
 Бу ерда илдизлар калта,
 куз ҳам ҳақ,
 моғор ичра хазон бўлади улар.
 Аммо ҳов юксақда —
 шамоллар куйлаб,

бўрилар тўдаси йиғлар жойда оч,
 менинг юрагимга
 • илдизин тираб,
 чайқалиб турибди
 ёлғиз қайрағоч.
 Уни йиқа олар на ёмғир,
 на қор,

на сарин кунларнинг армон роҳати.
Тура у,
кўкрагин керганча пойдор,
шамолларга очиқ чайир қомати.
Омади кулган бир йўлчи чавандоз

унга кўзи тушиб — йиғлар,
сўнг кетар.
Пастликда отини суғорар
бесўз,
қайрағочни алқаб, жим тавоф этар.

ВИСОЛ

Учрашамиз бизлар Тобол ортида,
ястанамиз майса узра
масъуд, лол,
туяман ўзимни ҳар гал
сенинг-ла
Ишимга қуйилган Тоболдек зилол.
Ёғар ўрмон ичра алвон нур сели,
борлиққа хазонлар тўшалмиш қат-қат,
ёдингдами —
бизга яқинлаб келиб,
чигиртканинг хушҳол боққани,
алқаб.
Бу хилқат жонзоти риёни билмас,
нуроний ўрмоним ғайирдан холи,
сўқмоқда кезгандек
сайр этди бирпас
оппоқ билагингда
мунис чумоли.

Кушлар не ҳақдадир жар солар тинмай,
тинглаб ниманидир Тобол оқар жим,
нетардик бўлмаса агар у?
Билмам,
нетардинг, бўлмасам
қисматингда мен?
Инжитмасман сенга ўхшаш қизларни,
оқтан қайинларни қилурман тавоф.
Ҳар сафар,
кўрганим сония сени,
ҳисларга тўлғум мен энг олижаноб.
Нетардим бўлмаса
магар шу кўзлар —
нурга, изтиробга, гинага лим-лим...
Мени ҳар гал шундай севки,
севгилим,
сўнг бор дийдорлашиб тургандек
бизлар.

* * *

Кўринмайди шаҳарлар
Қат-қат абр остидан,
иложим йўқ,
юрибман
Булутларнинг устида.

отим у сийлаб алҳол,
чой сузар меҳмон учун.

Пастда эса — ғарамлар,
ирмоқлар, митти кўллар
ҳамда ола-чалпоқ қор
ва ястанган лой йўллар.

Индамай боқар тунга,
қамашиб гўё кўзи.
Мададсиз қолсам,
менга
мададдир шунинг ўзи.

Дарё бурилишига
йўл тиралиб келар нақ,
қаршилар мени бунда
бола-бақра шўх, қувноқ.

Қораяр яшил ғарам,
қуриб куннинг тафтида,
майсада ётар аёл,
сиқим қиёқ кафтида.

Сўнг пешвоз чиқар аёл,
рўмоли кўлда гижим,

Мамнун бўлиб ичида
учувчи кулар шу чоқ.
... Дарё бурилишида
урилар ерга учоқ.

* * *

Кечикиб келади поездлар:
Йўл дилга хавотир ташлайди.
Учади фалақдан юлдузлар —
Учоқлар кечика бошлайди.
Истиқбол имдодин уқмоқдан
Донишманд сиймоси энтикар;

Бир қамчи масофа узоқдан
Сенинг дил сўзларинг кечикар.
Орзулар тасвирда акс этар,
Тинглайман бўёқлар жарангин;
Жонгинам, йилларга кечикар
Сенинг жилваларинг, караминг!..

Достоннинг бағридан чиқарлар,
 Кушни ҳам парвозда қолдириб
 Мададга ошиқиб, қичарлар —
 Йигитлар, отларин тоддириб.
 Дилдаги орзумни эркалаб,

Оҳ, мен ҳам қанийди қўлласам:
 Уларга
 шамолни тилкалаб,
 Сурурли бир нидо йўлласам!

ХАЙРЛАШУВ

Зал жим, сукунатда.
 Айтдим барин, неки бўлса юракда.
 Сукутда мўйсафид, қиринган, пахмоқ сочилилар.
 Қани, қўзгал, эй зал, юмшоқ ўриндиқлардан,
 Бўронга пешвоз чиқ.
 Оқ йўл бўлсин сенга!
 Оғу эмас, хушбўй тамаки
 Сизнинг узун трубкаларингизга,
 капитанлар.

Истиқболингизга гўзал коинот,
 Ҳозирча
 Яхши тушлар, яхши таомлар,
 Яхши хонадон-у,
 кўркам жиҳозлар.
 Маҳалла-қўшнида — ишончли дўстлар.
 Мана бир ёш жувон.
 Насиб этсин сизга яхши фарзандлар,
 Муносиб эрни эса

топурсиз, албат!

Ҳов ўлтирган — шофёр,
 Хаёлида резина гами;
 Чўпон ҳам оғир ўйда —
 Қўзилатиш мавсуми яқин.
 Ўйлайман:
 Сизга фақат яхши юмушлар!
 Сизга яхши Америка,
 Яхши Россия!
 Эй, пойтахт ва провинция болалари!
 Сизларга яхши шоир,
 Оқил арбоблар!
 Севинг,

тушунинг дилдан
 Бир-бирингизни,
 бўлғуси ҳукуматлар йўлбошчилари!

Шу ҳақда — орзу қилинг,
 Ўйланг — шу ҳақда,
 Яшангиз

лоақал бироз эҳтиёткор!

Яшангиз шоирлар васияти-ла:
 Улар сизга тилар
 Фақат эзгулик!

Қувонч ТҰЛАМЕТОВ

ЎЛЖАС

Ердаги ҳар мавжудотни
осмондан ўз юлдузи кузатади...

“Сопол битик”

1996

йилнинг 19 майи Абай номидаги опера ва балет театри тарихида энг ёрқин кунлардан бири бўлиб қолади. Ушбу кун Қозоғистон театрининг улкан томоша залини ўзларининг ёрқин чеҳралари билан нурлантириб ўтирганлар иштирокида машҳури олам шоир, сиёсий арбоб, дипломат Ўлжас Сулаймоновнинг 60 йиллигини нишонладилар. Қўлни қўлга берган ҳолда Президент — мустақил республиканинг биринчи Президенти ва Ўлжас Сулаймонов кириб келишганида қарсақ ва олқишлардан зал гумбурлаб кетди ва бу ҳаяжон давомли олқишларга айланиб, одамлар ўринларидан қалқишди. Бу гулдурас қарсақларда, самимий олқишларда бутун бир мамлакатнинг буюк сиймоларига, фарзандларига нисбатан юксак эҳтиром, теран муҳаббат изҳори мужассам эди. Нурсултон оға ва Ўлжас оға эса ҳамон бир-бирларининг қўлларини ушлаган ҳолда оёққа қалққан зални қутлардилар.

“Мамлакатни ташқи хуружлардан асраган сингари ички нифоқу низолардан ҳам сақламоқ керак” — эзгулик туйғулари билан суғорилган сиёсатдонларнинг ушбу дадил шиори қозоқ халқи қалбини забт этди. Ўлжас ҳам ушбу кечада сўзга чиқиб, қозоқ ва рус тилларида ажойиб шеърларидан ўқиди...

Нурсултон Абишевич ўз қутловида шундай деди:

— Ўлжаснинг номи бутун дунёга машҳур. Ажойиб шоир, Қозоғистон халқ ёзувчиси, атоқли давлат ва жамоат арбоби. У бугунги кунда мамлакатимизнинг Италиядаги Фавқуллода ва Мухтор элчисидир. Ўлжаснинг бутун ижодига нисбатан баҳони қисқа нутқда ифодалаб бериш қийин, лекин унинг юксак ва бетакрор истеъдоди ҳақида унинг дунёга машҳурлигининг ўзи ҳам айтиб турибди. Шарқ ва ғарб мамлакатларининг сиёсий арбоблари ҳамда таниқли адабиётшунослари Ўлжасни атоқли шоир, сиёсат бобида, жамоат ишлари соҳасида йирик шахс деб эътироф этадилар. Ва унга алоҳида ҳайрат ва ихлос билан ёндашадилар.

Очигини айтганда, менинг ўзим ҳам Ўлжас Умарович сиймосидан ва унинг ижодкор сифатидаги иқтидоридан дилдилимдан ифтихор қиламан ҳам гурурга тўламан. Қозоқ халқи бошқа мамлакатлар ҳам ҳавас қиладиган, қадрлайдиган фарзандга эга. Шунинг ўзи унинг ажойиб истеъдодидан далолат эмасми! Менга у билан ҳамнафасликда буюк мақсад — мустақил Қозоғистон келажиги учун фидойилик кўрсатиш айниқса мароқлидир...

Нурсултон оға самимий меҳр-муҳаббат билан машҳур замондоши шаънига дил сўзларини изҳор этар экан, бундан барчанинг қалби юксак туйғулардан нурланиб, зал тобора кўтаринки руҳ касб этарди.

Мен бу таассуротни телевидение орқали берилаётган репортаждан эмас, ажойиб май айёмида шоир тўйига йигилганлар қаторида туриб олардимки, бу менинг қалбимни ниҳоятда масрур туйғуларга чулғарди.

Беҳад тўлқинланиб, юрагимга тўлган ҳис-ҳаяжондан мижжаларимда ёш ялтираб мен дам Нуроғага, дам Ўлжасга, дам иккаловига термилардим. Ва бундан шууримда ажиб ташбеҳлар туғиларди. Бизга халқимизнинг икки порлоқ юлдузи нур тараб турарди. Уларнинг умр йўли, таржимаи ҳоллари эл тақдири билан уйғунлашиб кетган бўлса-да, айна чоғда бу ажиб лавҳада зарҳал из бўлиб унга ажиб ёғду бахш этарди. Зеро бундан буён Нурсултон ва Ўлжас деган ном тарих аталмиш кўркам гиламда олгин ҳарфлар билан товланиб туражак. Ҳаёт фақатгина тасодифлар силсиласида давом этмайди, ҳақиқат эртами-кечми, барибир ёруғликда бўй кўрсатади, давр ўзининг тараққиёти, маданияти, маънавий дунёси учун шахсларни яратади.

О, қанча турли хил гаплару мишмишлар юрмади Нуроға ва Ўлжас атрофида! Нима дердик, катта шахслар ҳамиша кўпчиликнинг диққат-эътиборида бўлади. Бироқ истеъдод инсонга шунинг учун ато этиладики, у бу илоҳий

инъомни фақат эзгу ишларга сарфламоғи лозим. Нурсултон Абишевич 1962 йилда ҳали эл-юртга танилмаган эди ва унинг Қозоғистон компартияси Марказқўмида қилган маърузаси ҳамма томонидан бир хил қабул қилинмади. “Аргумоқлар” тўплами, “Замин, инсонга таъзим эт” поэмаси муаллифи Ўлжас Сулаймонов номи эса катта доврўф қозонган пайт эди. Мажлис оралиғидаги танаффусда Нурсултон тевараги хувиллаб, ёлғиз ўзи турган дамда ёнига жингала сочлари кўпириб турган хушқад йигитнинг келганини, уни юрак-юрагидан қувватлаганини кўриб, кўнгли кўтарилган ҳолда ажабланди. Майдонда қўлни қўлга бериб ядро қуроли синовларини бартараф этиш учун яқдиллик билан қарши курашган икки шахснинг хайрихоҳлиги ана шу даврдан бошланган эди. Шоирнинг қатъиятли характерида, ўзига хос фикрлашида, буюк шуур даражасидаги замонни ўтқир ҳис этиш хислатида ўша пайтлардаёқ “Невада — Семипалатинск” ҳаракати йўлбошчисининг қирралари кўринганди. Унинг жамоат арбоби сифатида истеъдоди эса Қозоғистондаги демократик ўзгаришлар палла-сида камол топди.

Саҳнадаги ҳар бир ҳаракат ички бир ҳаяжонни, руҳий тарангликни ифода-ларди. Президент тўй соҳибига Қозоғистон Республикаси олдидаги унинг хизматлари беқиёслигини, ҳар қандай давлат мукофотига муносиблигини айтганида, унинг ўрнида бошқа юбиляр бўлганида эҳтимол бундоқ ҳаяжонли дақиқада орденга интиқлик билан чуқур эҳтиром сақлаган кўйи бир зум нафасини ичига ютган бўларди. Бироқ Ўлжас ўзига хос дангаллик ва камтарлик билан: “Менга мукофотлар керак эмас. Шеърий каломга халқнинг муҳаббати сўнмаса бас...”, деди.

Менингча, анжуманнинг авж нуқта-си Нурсултон Назарбоевнинг дўстига айтган тилаклари бўлди.

— Мен Ўлжасга жуда катта умид боғлайман... Ишонаманки, бизнинг ажойиб шоиримиз халқимизни узоқ йиллардан бери ишлаб келаётган “Минг бир сўз” китоби билан қувонтиради. Мен Ўлжасга мустаҳкам соғлиқ ва баракали умр тилайман!..

Мен ён-веримда ўтирганларга разм солардим-у, бирон-бир лоқайд чехрани кўрмадим. Ҳамма бир-бирига фикр-мулоҳаза билдирар, юракларидаги ҳаяжонни гоҳ табассум, гоҳ қарсақлар билан

бир-бирларига улашарди. Бирин-кетин саҳнага... (“нотиқлар” деб ёзмоқчийдим, асло!) Ўлжаснинг дўстлари кўтарилишарди! Ҳа, дўстлари, унинг инсон қалбини сеҳрловчи шеърийатининг асл мухлислари. Қандай унвон, қандай мартаба эгаси бўлишига қарамасдан, сўзга чиққан шахс шоир сатрларидан мисоллар келтириб, уларнинг ўз тақдирида қанчалик роль ўйнаганлигини юракдан эътироф қиларди. Лекин бу изҳорларнинг барчаси айна чоғда яхлит бир асарнинг ўзига хос боблари бўлиб туюлса-да, зал асосий муддаони — Ўлжаснинг сўзларини энтиқиб кутарди. Ва бу сониялар ҳам етиб келди.

— Азиз дўстлар! Муҳтарам ҳамкасбларим! — фақат Ўлжасга хос баҳодирона овоз улкан театр бўшлиқларини тўлдираркан, бу деворлар торлик қилганидан ташқарига эшик ва ойналардан тошиб чиқар ва ёрқин кўклам ёғдуларила чулганган кўчалар ҳамда яшилликлар узра тараларди.

— Мен бугунги маросимдан қаттиқ ҳаяжондаман. Ўзларингиз яхши тушуна-сизлар, 60 ёш — бу 17 ёш эмас, ҳатто 30 ёш ҳам эмас. Босиб ўтилган йўлга назар солиш ҳамда вақт олдида, халқ олдида ҳисоб бериш мавриди етди...

Юбиляр ўзининг чуқур эътиқодига айланган — энг юксак мукофот халқнинг сени фарзанд сифатида тан олиши, сенинг истеъдодингнинг жамиятнинг барча қатламларида эътироф қилинишидир, деганга ўхшаш сўзларини яна таъкидлади. Шоир учун бундан ўзга бахт мезони, эътиқод ва муҳаббат йўқ. Шоир юксак масъулиятни сезган ҳолдагина ўз даврининг фарзанди сифатида арзирли асарлар яратиши мумкин. Санъаткорни оҳанг ва давр руҳи, ҳаётга нисбатан теран муносабат шакллантиради. Зеро истеъдод фақатгина илоҳий инъом эмас, балки маълум бир муҳитда туғилган аниқ шахс ижодида шуқуҳ касб этувчи халқнинг яратувчанлик салоҳиятидир. Истеъдод эса ўзи туғилган заминдан қувват олиб ўз элининг орзу-умидлари, юртдошларининг тақдири билан ўз тақдири-ни уйғун ҳис этгандагина эзгу меваларини бериши мумкин... Шунинг ўзигина эмас! Ҳар биримиз инсониятнинг бир бўлаги саналамиз. Ёзувчи-ку, шундоғам! Зеро санъаткор сўзида коинот параллеллари ва меридианлари туташади, асрлар кесишади, законлар бир-бири билан боғланади.

Ўлжас сўзлар, унинг сўзлари эса қал-

бимизга бамисоли малҳамдек босиларди. “Худди шундоқ, Ўлжас оға, айнан шундоқ!” деган сўзларни ўқирдим мен ёнимда ўтирганларнинг кўзларида. Уларнинг ҳар биридаги бундоқ маросимларнинг қанчалик ҳаётийлиги ҳақидаги фикр-ўйлар ажойиб шоиримизнинг ташбеҳларга бой бадиҳавий нутқида ўзининг ажиб қирраларини кашф этарди. Бугунги кеча шоирнинг ўз хайрихоҳлари билан яна бир дийдорлашуви эди. Бир-бирига яқин юракларнинг дийдорлашуви ўз анъанасига кўра чопонларсиз, автомашина калитларисиз ҳам ажойиб ўтади. Ортиқча дабдаба самимиятни саёзлаштиради, сўзларнинг шукуҳи совғасаломлар билан ўлчанмаслиги керак.

— Дабдабали таваллуд тўйлари, мухлислар ҳисобидан ўз-ўзини мукофотламоқлик — наҳотки шу йўриқни биз адабиётимиз ва маданиятимиз учун эп кўрсак?! — залдан алоҳида таъкидлаб сўради шоир. Гарчи бунинг жавобини билса-да, бир нафас кутди. Асл санъаткор ва унинг чинакам мухлислари бирдамлиги айни дамда метиндек мустаҳкамлик касб этганди.

Ҳақиқатан ҳам, солдатни, талабани, мактаб ўқувчиларини кимнингдир юбилей тантанасига келишига мажбурлаш мумкин, дея ўйлардим мен, ҳатто китобини зўрлаб олдиришинг ҳам мумкин, лекин асарларини ҳеч қачон таёқ остида мажбурлаб ўқитолмайсан. Аввалги замонлар ўтиб кетган! Ўлжас ҳақ, минг карра ҳақ бу борада: ўқувчи севган муаллифининг китобини излаб-ахтариши лозим, омади чопганлардан уни “бир кечага” ялиниб-ёлбормоғи керак. Лекин ўқувчи қалбига қандоқ йўл топиш мумкин, қанақа сўзлар билан, қандай фикр билан уни ҳаяжонга солиш, қалбини забт этиш мумкин? Бу ниҳоятда тилсимли синоатдир. Кимки бу тилсимнинг калитини топа билсагина ҳақиқат унга юз очади. Тўп ёки машинани олғир саъи-ҳаракатлар билан қўлга киритса бўлади, лекин ишонч ва муҳаббатни қандоқ йўл билан қозониш мумкин. Мана, нима ҳақида боши оғримоғи керак ҳақиқий санъаткорнинг.

— Менинг фикр-ўйларим, интилишларим, — салоҳиятли ишонч билан гапирди тўй айбдори, — муҳтарам Президентимиз фикр-ўйлари, интилишлари билан уйғундир. Уйимиздаги тинчлик ва аҳиллик, фаровонлик ва тўкинликдан ортиқроқ қандоқ муддао бўлиши мумкин. Ҳаёт ҳикматлари ҳамиша содда

бўлади. Одамларни миллатига қараб ажратманг. Аслини олганда, турмуш учун чекадиган ташвишларимиз доираси кичик ва жўн: ўзимизни ва фарзандларимизни муносиб шароитлар билан таъминлай олсак, бас. Зўравонлик, қон, қайғу ва кўзёшлар — буларнинг бари инсон табиатига зиддир. Агар мен шу сўзларни айтсам, ўйлайманки, ҳамманинг фикр-ўйини ифодалаган бўламан: биз ўз раҳбаримиздан Қозоғистондаги Нурсултон Абишевич мўътадиллиги руҳини яқин ва узоқ мамлакатлардаги қон тўкилишларининг олдини олишга йўналтиришимиз керак. Халқимизнинг тинчликсеварлик интилишларини, менингча, инсонпарварлик амалиётлари билан қўллаб-қувватлашимиз зарур...

Қозоғистон халқи кўп миллатли ва адабиёти турли элат вакиллари томонидан яратилаётир. Бироқ нима учун айнан Ўлжас Сулаймонов ўзининг поэзиядаги илк қадамлариданоқ Қозоғистон тимсолига айланди? Ўйлайманки, бунда ҳеч қандай сир йўқ. Истеъдоднинг бетақдорлиги — бу аниқ, исботнинг ҳожати йўқ. Мен унинг ижодидаги байналмилалликни алоҳида таъкидламоқчиман. У рус тилида ёзади, лекин ҳар бир сатрида Буюк даштни — Дашти-Қипчоқни, унинг кўчманчи тарихини, турк руҳи ва унинг кўшиқлари шукуҳини куйлайди. Ўлжас Сулаймонов шоир ўлароқ коммунистик партиянинг сўнгги программасида айтилган “янги жамият — совет халқи” даврида шаклланди, унинг бадиий сўз ифодачиси сифатида бу тилни танлаганлиги тушунарли, лекин уни ҳеч қандай сиёсий чақириқлар ва фармонлар она заминидан айира билмади, чунки унинг томирида қозоқ қони оқарди. Ҳа, Қозоғистонга ўз шоири керак эди. Бу вазифани, менингча, шиддатли давр, тирик тарихнинг ўзи бажаради. Бундоқ Шоир нимадан бошланади? Ҳаётдаги воқеликни, туққан халқнинг тили, кўшиқлари, образ ва характерларини ўткир ҳис этишдан туғилади бу сиймо. Ва унинг юрагидан қуйилган тиллага тенг сатрлар халқнинг бебаҳо мулкига айланиб боради.

Ўлжас ҳеч кимга ўхшамайди. Унинг ҳатто қиёфаси ҳам ўзига хос. Мен унинг саводхон мухлисларининггина эмас, шеърни оз-моз тушунадиганларнинг қалбларини момақалдиरोқдек титратувчи шеърлари ҳақида гапирмай қўя қолай. Эсимда, Ўлжас Сулаймонов шеърлари билан танишув бир маҳаллари ич-ичимни нурга тўлдириб юборганди. Мен унинг тим-

унинг тимсоллар дунёсига чўмиб, поэтик идрокини туб-тубига қадар бориб етиб, яна юзага чиқар эканман, тамомила бошқа одамга айланган эдим. Бундан кўринадики, аждодларимиз ҳаёти ҳамда бугунги кунимиз ҳақидаги адабиёт — шунчаки дил майли ёхуд бадиий услуб тақозосигина эмас, балки энг зарур бўлган маънавий эҳтиёж ҳамдир. Шу боисдан сатрлар юракдан жаранглаб, яқинлиги билан, ошно туғёни билан дилни ром этади.

Катта санъаткорларнинг китоблари бемисл сеҳр ва қудратга эга. Сен улар дунёсига кириб борасан, улар эса — сенинг дунёнгга. Бу монанд асарларни яратиш эса осон эмас, эшитиш қобилияти ва тасаввур олами бўлмаган одамнинг мусиқа ёзиши янглиғ машаққатлидир.

Парнасга элтадиган сўқмоқ ҳамиша қийин сўқмоқдир. Бироқ ҳамма гап сенинг теваракка қандай боқилишида, юрагингда қандай ҳиссиётлар туғилишидадир. Бу шуур-заковат эса туғма бўлади. Дейлик, белги ёки муҳр сингари. Аммоки бу туғма муҳр ҳамиша бахт ва омад келтиравермайди, зотан ортиқча ҳиссиётчанлик адоқсиз изтироблар гирдобига маҳқум этиши ҳам мумкин.

Ҳа, ўз истеъдодлари олдидаги масъулият санъаткорларни ҳолдан тойдиради, шунинг учун ҳам уларнинг умр йўли ҳар вақт ҳам узун эмас. Тўғри, истеъдодни ғайри мақсадларга ҳам йўналтириш мумкин, сон-саноксиз чопонлар орттириш мумкин, лекин у ҳолда истеъдод бамисоли сагри теридек қисқариб, пугтур топа бошлайди. Кимлар нималар демасин, шароит ва муҳитдан ҳар қанча нолинмасин, мен шунга дил-дилдан аминманки, ҳар бир истеъдод тақдирини унинг соҳиби ҳал қилади. Хоҳласа — уни ўрага кўмади, хоҳласа — самандар қушдек юксакка парвозлантиради.

Ўлжас поэзиясининг гражданлик туйғулари, унинг бугунги кун маънавий эҳтиёжларига йўналтирилганлиги шубҳасиздир. Халқ севган шоирнинг юбилей кечасида Нурсултон оға худди мана шу жиҳатларга алоҳида эътиборини қаратди.

Насрни ҳар қанча сайқаллаб-пардозламагин, маълум дақиқалардан кейин руҳингни дафъатан толиқтириб қўяди. Ўлжас зукко руҳшунос ва ўқувчи қалбининг сезгири сифатида зал кайфиятидаги жиндак ўзгаришни, менимча, жуда пайтида илғади. Унинг овози камондан узилган ўқ шиддатидек яна янгроқ жозиба, сеҳр-қудрат касб этди. Ва биз бар-

чамиз беихтиёр: “О, бу шеър-ку!” дея юбордик.

Зал бўйлаб Ўлжаснинг илк бор номини танитган шеърлардан бири янгарди:

Тулпори билан машхур,
Эй поёни йўқ диёр!
Қара, кезар ҳов уюр,
Яшнар чўлда майсазор.
Бергин
Қора тўригин,
Шамолларга келур бас.
Устида эгиб бўйин,
Парвоз этай бир нафас.
Сезсин ел алангасин
Арғумоқ ҳам ўзида;
Қизғалдоқлар порласин
Унинг қора кўзида.
Майли, кураш нелигин
Билиб қўйсин арғумоқ.
Олга йўл бор-у доим,
Ортга йўл йўқдир бироқ...

Бу дақиқаларни Ўлжас кечасининг бахтиёр иштирокчиларигина эмас, миллионлаб “ойнаи жаҳон” томошабинлари ҳам бир умрга эслаб қолишган бўлса, ажаб эмас.

Ушбу дақиқаларда ҳаёлимга беихтиёр 1983 йил хотиралари қалқиди. Ўша пайтларда олмаоталик, лекин тақдир тақозоси билан бизнинг юртларга ташланган Санжар Ўроз ўғли Жондўсов Чимкент вилояти ижроия кўмитаси раиси этиб тайинланган эди.

У ҳаракатчанлиги, заковати, демократияга ўта мойиллиги ва одамларни катта-кичикка ажратмай ҳаммага бир хил муносабатда бўла оладиган тамойиллари билан бюрократ мансабдорлар орасида ўша пайтларда катта ҳурмат-эътибор қозонганди.

Халқнинг чинакам эҳтиромига сазовор бу шахснинг рафиқаси қозоқ шеърятининг классиги Илёс Жонсуғуровнинг қизи, ноёб маданият ва самимият соҳибаси Ильфа хоним эди.

Мен бу чиройли оила билан дўстлашиш бахтига муяссар бўлгандим. Ўшанда Енбекши тумани ижроия кўмитасининг раиси эдим. Санжар ҳар қандай мансабда ўтирмасин, самимиятини йўқотмайдиганлардан эди дея такрор таъкидлагим келади. Айни чоғда, ўз завқу ҳавасини ҳам сақлаб қола билганди. Зеро унинг доимий қизиқишларидан бири волейбол эди.

Бир куни у мендан сўраб қолди:

— Кувонч, кўринишинг спортчиларга ўхшаб кетади. Мабода волейбол ўйнамайсанми?

— Ўқиб юрганимда институт командасида ўйнаганман. Энди ярашмас керак...

— Нима, мансабга ўтиргандан кейин ўзгариб қолишимиз керакми?! Кел, волейбол командаси ташкил қиламиз.

Хуллас, бир-икки ҳафтадан сўнг Марказий стадионда волейбол билан шуғуллана бошладик. Биз командаларга бўлиниб, ҳафтада икки мартадан ўйинга борардик. Албатта, ишдан кейин.

— Янгилик, ажойиб янгилик, йигитлар! — деб қолди Санжар бир маҳал. — Олмаоталик волейболчилар бизга меҳмон бўлиб келишяпти. Уларнинг сардори, биласизларми ким?

Биз бир-биримизга қарадик. Пойтахт волейболчиларига Олмаота мэри бошчилик қилса керак-да.

— Сал кўтарилинглар! Сардор Ўлжас Сулаймонов.

Ростини айтганда, мен ўзимни йўқотиб қўяй дедим. Ўша пайтда Ўлжаснинг сўзи билан айтганда, мен “шикаста юлдуз”, яъни шоир эдим. Бунинг устига меҳмонимиз — катта сўз санъаткори, Ёзувчилар уюшмаси котиби, кўплаб мукофотлар совриндори эди... Ва дафъатан — волейбол майдончасида учрашмоқчимиз у билан!

Мана, ниҳоят Ўлжас Чимкентда. Албатта, у билан мени Санжар таништираманлигини таъкидлаб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Не ажабки, унинг “Аз и Я” китоби теварагида кўтарилган шовшув Ўлжас номини янада машҳур қилиб юборди. Шов-шув эса “осмон тоқи”га қадар етиб борди: китоб муҳокамасига КПСС Марказий комитетининг учта бўлимида тайёргарлик кўрилмоқдайди, алалоқибат уни партиянинг XXV съездида буткул тор-мор қилиб ташлаш назарда тутилганди. Суслов режасининг шашти Қозоғистон компартиясидаги ўртоқлар томонидан пасайтирилганди, бироқ кўтарилган шамол довулга айланиб бўлган эди. “Аз и Я” СССР Фанлар академиясида муҳокама қилинди, бу ҳақда нималар дейилмади матбуотда! “Молодая гвардия”, “Москва”, “Звезда” ва бошқа нашрлар таҳқиромуз тақризлар босди. Академия талқини — майли, партияникидан худо асрасин. Партиянинг “соядаги ишбошиси” Суслов исёнкор китобни маҳаллий Марказий Комитет бюросида муҳокама этилиши-

ни ва муаллиф томонида газетада “тавбаном” эълон қилинишини қатъий қилиб қўйди. 1976 июлида ушбу бюро “партиядан ўчирилиши... вазифасидан озод қилиниши...” ҳақида қарор чиқарди. Йўқ, муаллифни эмас, Матбуот кўмитаси раисини, нашриётлар директорларини... Тўғридан-тўғри тазйиқ Ўлжасни четлаб ўтди, ундан “Очиқ хат” талаб қилинди. Дарвоқе, ушбу хатда менинг буюк замондошим ва ватандошимнинг ажойиб фикрлари қуйидаги сатрларда ўз аксини топди. Улардан биттасини келтирмасак бўлмайди: “Аждодим Чўқон Валихонов қозоқлар ва русларнинг тарихан қадрдонликлари ҳақида гапириб, менинг байналмилаллигимнинг илк уруғини экканди. Бобокалоним Абай мени ҳар қачон “руслардан ўранишга” чорлаганди!”

Иттифоқ доирасидаги тазйиқ шоир қалбига сира таъсир қилмагандек эди. У хотиржам, вазмин қиёфада бўлиб, гапиришдан кўра эшитишни лозим кўрарди. Шошилмай ўйлайди, ҳамма нарсани ўлчаб кўради, суҳбатдошига кейин жавоб беради. Кам кулади, бироқ куладиган бўлса, бусиз ҳам чиройли юзи ичидан нурлиниб кетади. Барваста қоматли, тик боқадиган синчқов нигоҳли, хуллас, тенги йўқ, қиёси йўқ йигит! Ўйлайманки, у ўз замини далда ва мададини ҳис этган. Мадад бўлганда ҳам чинакамига.

Хуллас, ўша пайтлар Ўлжас Умарович Қозоғистон Давлат Кинематографияси Кўмитаси раиси бўлиб ишлар, кўплаб унвону мукофотлари билан Миллат намоянасига айланган эди.

Волейбол — Ўлжас “командаси” билан танишишининг сўнгги босқичи бўлди. Аввал, албатта, одатга кўра, шоирни ва унинг дўстларини мен — райижроком раиси Енбекши райком партияси биринчи котиби Борис Александрович Рузанов билан биргаликда шаҳарни айлантирдик. Бу ўринда ҳамма тафсилотларни гапириб ўтирмайман, лекин бир нарса ҳеч ҳам эсимдан чиқмайди. Шаҳарнинг биз бошқараётган тумани ҳақида гап кетганда ўз-ўзидан уйлар ўртасида қолиб кетган кўримсиз, қўлбола кинотеатр эса олинди. Аввал айтиб ўтганимдек, Ўлжас бу пайтда Республика кинематографиясининг каттаси эди.

— Кино — жуда катта маънавий куч. Мен сизларга ёрдам бераман, — астойдил сўз берди меҳмон.

Ўлжас Сулаймонов, албатта, сало-

тиб ётибди. Бизнинг қандайдир Чимкентимиздаги кинотеатр аҳволи унинг ёдида турармикин?.. Биз Рузанов иккаламиз кейин шундоқ мулоҳазаларга бордик.

Лекин унинг Санжар билан ва у орқали чимкентликлар билан ошначилиги ҳамда яқинлиги, қолаверса унинг шеърятини ашаддий мухлислари, спортдаги дўстлари ҳаққи, микрорайон учун ваъда қилинган кинотеатр қад тиклади. Ҳозир ҳам, айрим юмушлар юзасидан мазкур “Қазғурт” олдидан ўтиб қолсам Ўлжас ёдимга тушади, унинг Чимкент учун қилган ҳимматига алоҳида эҳтиром билан қараб қўяман.

Билмадим, нима учундир, биз Ўлжас билан тезда тил топишдик. Чимкентга илк бор ташриф қилган, асарлари 30дан ортиқ тилга таржима этилган машҳур шоир, бутун дунёга доврў солган “Аз и Я” муаллифи менинг камтарин хонадонимга қилган таклифимга рози бўла қолди. Орадан қанча йиллар ўтди, лекин Ўлжас самимий ва тўғрисиўзликча қолди. Мени яна шу нарса ажаблантирадики, у ҳатто душманлари ҳақида ҳам уларнинг юзига нолойиқ сўзларни айтишни ўзига эп кўрмайди. Ҳа, у бор гапни юзга айтиб хафа ҳам қилиб қўйиши мумкин, лекин орқадан ҳеч ким ҳақида гапирмайди. Бу олижаноб одамларгагина хос бўлган биринчи фазилатдир.

Ўлжас шахмат жон-дили бўлган ўғлим Қанот билан жуда чиқишиб қолди. Меҳмонимиз ўрта асрларда бутун тараққий топган дунёни забт этган бу қадимий ўйиннинг буюк ишқибози экан. Бизнинг замонимизда ҳам бу ўйинга қизиқиш ортгандан ортиб боряпти! Улар бошни бошга тираган кўйи бир соат, икки соат, уч соатлаб ўтиришарди... Кейин эса У бизга китобларини “Қанотнинг дадасига...”, “Қанотнинг аясига...” деган ёзувлар билан тақдим этди.

Бир кунни Ўлжас гурунглашиб ўтирганимизда меңдан сўраб қолди:

— Кувонч, сен овул боласисан. Чимкентга илк келган пайтларингни эслайсанми? Шаҳар сенга нимаси билан ёққан? Хотирангда нима қолган?

Мен ўн етти ёшга ҳам тўлмай туриб шаҳарга келганимни, унинг истироҳат боғида бир қиз билан танишганимни, довдираб қизга ҳеч нарса деёлмаганимни ва яна алланималарни сўзлаб бердим.

Ўлжас чуқур ўйга толиб деганди:

— Овул болалари ҳамини содда бўлишади, лекин шаҳарга келиб унинг

ножўя хислатларини тезда ўзлаштиришга ошиқишади. Лекин ўша ёшликдаги соддалик, анойилик, довдираш — буларнинг бари алоҳида тозалик нишонаси, дунёга ўзига хос эзгу муносабатдир. Кейинчалик биз ўша соддалигимизни, довдираган пайтларимизни, мусаффолигимизни соғиниб эслаймиз...

Ўша пайтлардаёқ менинг диктофоним бор эди. Бу суҳбатларни ёзиб олишга эса истиҳола қилгандим. Тўғрироғи, унинг жадли чиқиб кетади деб чўчигандим. Энди эса армон қиламан...

Яна Ўлжаснинг таваллуд тўйи кечасига қайтаман. Эртаси эрталаб рафиқам Куляш иккаламиз уни тўйи билан расман табриқладик. Кейин эса чимкентликлар жанубликларнинг садоқатли ва самимий дўсти шарафига дастурхон ёздилар.

— Ўлжас оға! — дедим тантана гуноҳкорига. — Бизда — жанубда Ўлжас номини жуда қатта эҳтиром билан тилга олишади ва уни янги туғилганларга ҳавас билан қўйишади. Биз сизнинг шоир каломи тўнлардан ҳам, ҳатто тулпорлардан ҳам юксакдир деган фикрингизга қўшиламиз. Бироқ сизнинг биринчи тўпламингиз “Арғумоқлар” эди, шу бондан сизга тулпор совға қилмасликнинг сира ҳам иложи йўқ... Чопонни эса... Қозоқни чопонсиз тасаввур қилиб бўларканми?

Сени мен танидим,

Англадим тайин,

Барча дардларингни ўзим олайн,

Кезай йўларингда тинмай

чарх уриб...

Ўлжас “Айланайин” шеърининг ушбу сатрларини эшитиб, юзи ичдан нурланиб кетди ва шу заҳоти Куляш иккимизга сўнгги чоп этилган тўплами “Айланайин”ни илиқ сўзлар билан тақдим қилди.

Қизишиб олган юрак мақтовга хасис бўлмайди. Юртдошларим қадаҳлар кўтаришаркан, шоирни осмонлар қадар юксалтиришди. Биласизми, мен ўшанда улар билан ҳар жиҳатдан хайрихоҳ эдим. Ўлжас Сулаймонов шеърятда ўзига хос жасорат кўрсатди, у нафақат Қозогистон, балки бутун турк дунёсининг шоирига айланди. Ҳатто ундан-да юксакроқ!

Андрей Вознесенский ўша пайтда бизнинг даврамизда эмас эди, лекин мана бу унинг сўзлари: “У туйғу ва фикр шоири. Шундоқ шоирни туққани ва во-

шоири. Шундоқ шоирни туққани ва во-яга етказгани учун қозоқ халқига раҳ-мат!” Француз шоири Андей Делюю шундай дейди: “Ўлжас Сулаймонов дунё шоирлари орасида ўз ўрнига эга бўлган бетакрор сиймолардан биридир”. Итальян шоири Леон Робель эса: “Биз бунақа қудратли овозни анчадан бери эшитма-ган эдик, шу боисдан Ўлжас Сулаймо-новни таниқли Европа даҳолари сафига кўйиш мумкин...” дейди.

Ўлжасга қўллар чўзилгандан-чўзила-ди, у эса ўзининг “Айланайин” китобига дастхат ёзишдан чарчамайди. Ўжар тутам соч тагин пешонага тушади. Унга оқ ора-лай бошлабди, пешонага эса ажинлар из солибди. Мен яна шуқуҳли 60-йилларни эсладим. У пайтлар эстрада эмас, шеъ-рия забт этганди юракларни. Политех-ника зали Булат Окуджава, Евгений Ев-тушенко, Андрей Вознесенский, Бел-ла Ахмадулина, Роберт Рождествен-ский муҳлисларини сиғдира олмаганидан тўлиб-тошиб кетарди. Бу пайтларда ҳатто отлич милиция ҳам чорасиз қоларди. Фикр ва қалбларни забт этган бу ол-мишинчи йиллар шоирлари орасида биз-нинг Ўлжас Сулаймонов ҳам бор эди. Унинг тўпламлари қўлма-қўл бўлиб ке-гарди. “Аргумоқлар”, “Замин, инсонга таъзим қил”, “Қуёшли кечалар”, “Тун — парижлик аёл”, “Қутлуғ тонг пайти”,

“Маймун йили”, “Сопол битик”, “Порлоқ юлдуз”, “Соҳилни англаш”... Эътибор беринг-а, тўплам номлари-нинг ўзидаёқ ажиб мусиқа, сеҳр, жози-ба мужассам эмасми!

Вақт ўтиши билан Ўлжас Сулаймо-нов номи тобора оммалашиб борди, у қозоқ шеърияти рамзига, юрт тимсоли-га айланди.

Тун ярмида мен айвонга чиқиб, кўзимни осмонга тикдим. Улкан қора чодра милт-милт юлдузлар билан безан-ган эди. Ўлжас уни ногора чалувчининг юзидаги терларга менгаган эди. Менга бу сўнмас само ёритқичлари наматга сочилган инжуларга ўхшаб туюлди.

Минглаб, юзлаб одамлар аро
У уйғониб кетди дафъатан,
Куйдирарди танин чўғ бу дам
Юлдузийди бу унинг зеро,
Нақ осмондан тушганди не тонг.

Шундоқ ёзганди у ўзининг “Каро-матгўй” шеърида.

Йирик инжуларнинг бири Ўлжасга бир маҳаллар жилва қилган эди, у ўрни-дан турди ва бу ёғду изидан кетди. Бугун ҳам Шоирнинг юлдузи ёрқин ёғду тараб турибди. Унинг узоқ порлашига, ҳамма вақт нур сочиб туришига мен дил-дил-дан ишонаман.

*Мирнўлат МИРЗО
таржималари.*

Георгий ГУЛИА

Фиръавн Эхнатон

*Елена ва Дмитрий Гулиаларга,
ота-онамга бағишлайман.*

МУАЛЛИФДАН

Унутилмас нарсалар, ҳодисалар бўлади. Қадимги Миср ёхуд мисрликларнинг ўзлари аташганидек, Кеми ана шундай унутилмас нарсаларга мисолдир. Жаҳон тамаддунининг манбаларига қизиққан ҳар бир одам муқаррар равишда Мисрга мурожаат этади. Кўп жиҳатлардан бизга сирли туюладиган Кеми давлати тарихи, архитектураси, ҳайкалтарошлиги, адабиётига қизиқиш қолган одам бутун умрга унинг мафтунига, маънавий асирга айланади.

Кўҳна тарихдан узоқлашганимиз сари Кемига қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Бутун дунёда шундай. Мен ҳам унинг мафтунига айланиб, ўттиз йил мобайнида бу мамлакат тарихи ва санъати билан шуғулланаётганим бежиз эмас.

Уч минг йиллик вақт мобайнида миср тахтида ўттиз сулола фиръавнлари ҳукмронлик қилишди. Эҳтимол, оқиш-қизил тож кийган бундай ярим худоларнинг сони икки юздан ошиқроқдир. Уларнинг баъзилари фавқуллода узоқ муддат, бошқалари эса жудаям қисқа вақт тож эгаси бўлишган. Рамзес Иккинчи олтмиш етти йил ҳукмронлик қилди. Рамзес рекордига фақат фиръавн Тюпи Иккинчигина чек қўя олди холос: у қарийб юз йилгача тахтда ўтирган (гарчи у ярим худо тарзида эътироф этилган бўлса-да, нақадар даҳшат бу). Шешонк Иккинчи эса яккаҳоқимликнинг мазасини ҳам татиб кўролмади: У фиръавн Осеркон Иккинчи билан қўшҳоқимлик вақтида оламдан ўтиб кетди. Шоҳларнинг кўпчилиги вафотлари туфайли Иалу майдонларидан макон топишди. Кўпчилиги деганим ҳаммаси деганим эмас. Масалан, Аменхет Биринчи ўз ётоқхонасида, ярим тунда ўлдирилди...

Мен фиръавнлар, уларнинг қисматлари турлича бўлганлигини айтмоқчиман, холос. Уларнинг орасида анчагина ақллилари ҳам, ўтакетган тентаклари

*Рахматилла
ИНОФОМОВ
таржимаси*

Абхаз адабиётининг асосчиси Дмитрий Гулианинг ўғли Георгий Гулиа асарларида халқ ҳаёти, унинг ўтмиши ва ҳозирги турмуши ўзининг ёрқин ифодасини топган. Рус тилида ижод этадиган Георгий Гулианинг дастлабки йирик асари "Сакенда баҳор", "Хайрли шахар", "Кама"ни ўз ичига олган трилогиясиёқ кенг китобхонлар ўртасида машҳур бўлиб кетди. Адиб кейинчалик "Оқ тун", "Каштанли уй" тўпламларини, "Ҳамон Ер айланар экан", "Гулхан олдидаги ҳикоялар", "Қора меҳмонлар", "Гирдоб", "Вертолет ва тоғ руҳи" сингари қисса ва романлар яратди.

"Фиръавн Эхнатон", "Афиналик одам", "Сулла" асарлари туфайли Г. Гулиа тарихий романлар устаси сифатида шуҳрат қозонди. "Афиналик одам"да қадимги Юнонистондаги воқеалар, "Сулла"да милодгача бўлган I асрдаги Рим диктатураси даври ҳодисалари, ёзувчининг энг яхши асарларидан бири "Фиръавн Эхнатон"да эса меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик ривожланган қадимги Миср тарихидаги муҳим босқич ҳақида ҳикоя қилинади.

ҳам, бирмунча жангарилари, ҳатто мулоқимлари ҳам бўлган. Лекин барчаси зулмкор эди. Ялписига ҳаммаси шундай эди.

Сон-саноқсиз фиръавнлар силсиласида биттаси алоҳида ажралиб туради.

У минг ёшлардан ҳам ошиб кетган, гоят кучли осмон худоси Омонни ҳам енгган. Омонни енггач фақат қуёш гардиши Атон худосига сажда қилишни буюрди.

Бу фиръавнни Эхнатон деб аташарди.

У Тутмос Учинчи сингари жанговарлиги билан ажралиб турмасди. Лекин у ҳукмронлик қилган давр меъморлик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик соҳасининг улуғ усталари етишиб чиққанлиги билан фарқланади.

Ҳаётлигида унга турлича муносабатда бўлишди. Орадан уч минг йил ўтгандан кейин мисршунос олимлар ҳамон у ҳақда турли-туман фикр билдиришади. Бу жуда ажабланарли. Баъзилар у тўғрисида мароқ билан сўзлашади, оғзиларидан бол томади. Бошқалар эса уни ерга қоришади. Хуллас, ҳеч ким унга нисбатан бефарқ, бетараф эмас!

Брэстед уни “Тарихдаги биринчи шахсиятпараст”, “Қадимги Шарқнинг энг кўзга кўринган кишиси” деб атаса, Кеес: “Бу касалманд, жирканч золим фикрлари ва ҳаракатларида тизгинсиз” деб ёзади. Перепелкин ва Коростовцев менимча, уни таърифлашда мўътадил йўлдан боришади. Уэли: “Эхнатон биринчи қуёшли сўзни айтган”, Бернар эса: “Осир ривоятларини бузиш учун дўзахдан чиқиб келган телба тутқаноқли одам” дейди.

Гардинернинг фикрига қулоқ солинг: “Ўша замонларда бунчалик ақлли бўлиш ўзини ўзи бахтсизликка, кулфатга итаришдай бир гап эди”. Шарф эса Эхнатонга ўз мамлакати манфаатларини менсимаган давлат арбоби сифатида ҳукм чиқаради.

Питри агар Атонга сажда қилиш “бизнинг илмий тушунчаларимиз билан келиштиришга қақирувчи янги дин бўлса, биз унда Қуёш энергиясига қарашларнинг тўғрилигига раҳна соладиган нуқсон топа олмадик. Антес эса Эхнатонни ҳаддан ташқари мулоҳазакорликда айблайди. Ланге, аксинча, Эхнатоннинг миср маданияти равнақи йўлидаги ўта мулоҳазакорлигига юқори баҳо беради.

Вейголл унинг қиёфасида масъуд тутқаноқли одам, христ ўтмишдошини кўради. Майер ва Масперо Эхнатон ислоҳотларини қоҳинлар билан кураш деб тушунтиради. Павлов эса “унинг таълимоти консерватив фиван қоҳинларига қақшатқич зарба” деб ёзади. Матъенинг гапига қулоқ солинг: Эхнатон “оқсуяклар ва қоҳинлар билан очиқ кураш йўлига ўтди...”, қуёш гардиши бутун оламнинг, барча тирик мавжудотларнинг яратувчиси деб эълон қилди. Уилсон эса Атоннинг инқилобий партияси колонияларни забт этиш, Осиёни қўлга киритишга бефарқ эди деб тасдиқлайди. Мен бутун дунёга машҳур мисршуносларнинг номлари ва айрим фикрларинигина келтирдим холос.

Ҳазрати олийлари Нефер Хеперра Уен ра Эхнатон (Нафхурура, Омонхотиб Тўртинчи ҳам шу кишининг ўзлари) шахси ва ислоҳотлари тўғрисидаги мулоҳазалар доираси ана шундай. Фиръавн худди кечагина ўлгандай туюлади одамга...

Мен асримиз кишиси у ҳақида билиши мумкин бўлган ҳамма нарсани ёхуд қарийб ҳамма нарсани биламан. У тўғрисида ўқиган илмий адабиётлар бир жойга йиғилса тоғ бўлади. Қоҳира музейида унинг тасвири туширилган ҳайкалларга соатлаб тикилганман. Лекин китоблар назаримда жуда мавҳум, тошлар эса жуда совуқ туюлди.

Мен Ахетатон, ҳозирги Ал-Амарна ерларини роса кездим. Маълумки, палеонтологлар битта суякка қараб мамонтнинг қиёфасини чиза олишади. Нефертити саройи харобаларининг бежирим мармар зинапоялари ёхуд улкан Ахетатон майдонининг кошинкор ишланганига қараб бу ерлар аслида қандайлигини аниқлаш амри маҳол. Эхнатон пойтахти бамисоли муздан қурилган уйда эриб кетган. Лекин шунга қарамай, мақбараларга ишланган турли расмлар ва олтинчи сезги органини ишга солиб нималарнидир тасаввур қилиш мумкин...

Ҳа, ишлар мана шунақа.

Энди бевосита ҳикоямизга ўтамиз. У Христос туғилмасидан 1347 йил му-

қаддам фармути ойининг (январ-феврал) дастлабки кунларида бошланиб паони ойининг (феврал-март) ўрталарида тамом бўлади.

Воқеа содир бўлган жой — Кеми пойтахти Ахетатон.

БИРИНЧИ ҚИСМ

КЕЧУВ ЖОЙИДА

Тун ва тонгнинг чегарасини пайқаса бўладими? Бўлганда қандоқ. Ҳатто ярим тунда этни жунжиктирадиган изғирин, тонг отиши олдидан баданни тешиб юборгудай совуқ турадиган фармути (январ-феврал) ойида ҳам буни фарқласа бўлади. Агар сен дарёлар подшоси Хапи қирғоғида тургудай бўлсанг: агар саҳро оловида яёв кезиб товонларинг қум товасида куйган, очликдан газабинг қайнаб турган, юрагинг тошга айланиб, овозинг шернинг ўкиришидай чиқса бунинг фарқини албатта сезасан...

— Мен бу дақиқани анчадан бери кутардим, — деди секингина Нефтеруф. У яраланган йиртқичдай нафас оларди. — Мен ўзимга ўзим, эй, Нефтеруф, агар сен ҳозир кўриб турган нарсангни кўра олсанг энг бахтли одам бўласан дегандим. Шери, дарҳақиқат, тарс-тарс ёрилиб кетган саҳролардан юриб олов билан нафас олиб бурнимни куйдирганимда ўзимга ўзим шундай дегандим. Итдан ҳам хор, ўлакани ейишга зор эдим.

Юз қадамлар нарида кечув жойи бор эди. Сувнинг шилдираши ва одамларнинг бўғиқ овозлари Нефтеруф ва Шерининг кулоғига чалинди. Тун ўз ўрнини тонгга бўшатиб бераётган паллада сувнинг секингина шилдираши ҳам, одамларнинг паст овозда гапиришлари ҳам — барча овозлар кундузга қараганда аниқроқ эшитиларди.

Кимдир қайиқ оғирлашиб кетганини, бортнинг учи сувга тегай-тегай деб турганини исботлашга уринар, кечув бошлиғи Пауханинг буйруғини бузишга ҳаққи йўқлигини уқтирарди. Бироқ бўғиқроқ ва вазмин овозли одам эса унга эътироз билдирар, қайиқда яна жой борлигини айтар ва чопар бўлганлиги учун унга алоҳида эътибор берилиши ва кутишга мажбур этмаслигини тушунтирарди. Кемачи ўз сўзида қаттиқ турарди. Чопар эса зўр бериб қайиққа чиқаришни талаб этарди. Ниҳоят баҳсга бир неча овозлар кўшилишиб, бирор нарсани англаб бўлмади қолди...

Мана, ниҳоят қайиқ олдидаги чироқ ёниб қирғоқдан оҳиста узоқлаша бошлади. Чопарни барибир қайиққа олишга тўғри келди чамаси...

— Мен унинг овозини танидим, — деди Нефтеруф тишларини ғижирлатиб. Талвасага тушиб қолганга ўхшайди.

Бу барваста қоматли, юмалоқ юзли киши эди. Жулдур кийимлари унинг баданини беркитиб турар, кун ёришгунча нариги қирғоққа ўтиб олишга ошиқаётгани шундоққина сезилиб турарди. Унинг гўё Жахи ойнасидан ясалгандай бақувват тишлари қоронғиликда йилтиллаб, эгасининг кучқувватидан дарак берарди.

Унинг ҳақиқий исми бутунлай бошқача эди: Усеркааф ёхуд Усеркееф. Жулдур кийимли бу бақувват, кўпол одам Усеркааф ёхуд Усеркееф исмли уасетли зодагонга ўхшамаганидек, у Нефтеруфга ҳам ўхшамасди. Инсон вақтни жиловлай олмайди, вазият гоҳи-гоҳида вақтнинг ўзидан кучлилик қилади...

— Бу чопар мени қидираяпти, Шери!

Шери дедики:

— Нефтеруф, ҳаддан ташқари сен ҳамма нарсдан шубҳаланаверасан, сени таъқиб этишаётгандай туюлаверади. Изингга тушганлар Хапи дарёсининг юқори қисмида изғиб юришибди, ўзинг эса мана бу ерда, пойтахт деворлари олдидасан.

Шери нариги қирғоқдаги таъқиб этувчилар нигоҳидан яширингандай Нефтеруфнинг орқасида турарди. Ростини айтгулик бўлса, фиръавннинг кўзлари қирғий кўзларидай ўткир, газаби бутун дунёга етгулик эди. Шу боисдан доимо ҳар бир ҳолатга шай туриш, ўн кўзи ўн кулоққа эга бўлиш зарур. Ҳеч қачон эҳтиёткорликни қўлдан бермаган маъқул. Шундай лаънати

замонда туғилган, фиръавн билан бир тупроқда яшаётган одам йиртқич ҳайвонларнинг хусусиятларини ўзлаштирмоғи, бор бўйини кўрсатмай кўпинча эмаклаб юриши, ёруғликдан қочиб, қоронғи жойларни ихтиёр этмоғи лозим. Шери туғилиб ўсган Ейнрада аллақачонлардан бери бу ҳақиқатни яхши ўзлаштиришган. Нармер ва Хуфу замонларидан бери шундай.

Шери ўз хислатлари билан ҳам, ташқи кўриниши билан ҳам Нефтеруфдан ажралиб турарди. Ориқдан келган Шери бутунлай бошқача эди. Нефтеруфда эришмайдиган хусусиятлар Шерида мужассамлашганди. Нефтеруф ўз мақсадига эришиш учун олди-кетига қарамасдан бутун бошли Саҳройи Кабирни бошидан охиригача кезишга тайёр. Шери эса узоқ бўлса-да, осонроқ йўлдан боришни афзал кўрарди. Ейнра қадим замонлардан бери улкан шаҳар Меннофер билан ёнма-ён бўлиб, бу яқинлик туфайли Ейнра шаҳри аҳолиси баъзи нарсаларни ўрганди. Паст бўйли, томирлари бўртиб турган, кўпчилик орасида кўзга унчалик ташланмайдиган Шери табиатан айёрона ишлар, алдаш, чап бериш, орқадан зарба беришга туғилгандай туюларди. Унинг ота-оналари Дельтада қатта ер-сувга эга эдилар. Уларнинг уйи шаҳарнинг энг олди уйи ҳисобланарди. Ҳақиқатан ҳам улар азалдан донғи кетган шаҳарнинг ҳурматли зотларидан эди. Қандай ҳодиса рўй берди ўзи? Қачонлардир бутун шаҳарнинг шуҳрати бўлган Шери нега сўфи азон этмасдан кимсасиз қирғоқда дарбадар кезиб, нариги қирғоқдаги баланд ва қалин девор орқасидагиларни лаънатлаяпти. Нега муҳтарам Нефтеруф одамлардан узоқда, сиртлонлардек ҳаёт кечириши керак? Ҳаммасини шу дақиқаларда Ахетатон саройларининг қалин ва баланд деворларининг нарёғида ухлаб ётган хотинчалиш бир одам оёғини осмондан қилиб юборди. Бу ҳақдаги ҳикояни бир кунда айтиб бўлмайди...

Шери ҳалиги сўзини қайтарди:

— Нефтеруф, сен ҳаддан ташқари ҳамма нарсадан шубҳаланаверасан. Хунармандлар шаҳарга кетишяпти. Ўзини чопар деб эълон қилиб қайиққа тушиб олган одам алдоқчи холос.

Нефтеруф қўлларини ёзиб юборди, қоронғиликда Шерининг шундоққина кўз ўнгида унинг тер ҳиди анқиб турган кафти гавдаланди.

— Сен буни кўряпсанми? — сўради Нефтеруф. — Бу бўм-бўш кафт, ундаги ҳар бир чизиқ худди ҳайкаллардаги чизиқлардай аниқ ва тушунарли. Шўрпешона Кеми тупроғида нималар содир бўлаётгани менга худди шу чизиқлардай аниқ ва тушунарли. Лин қўлида шоҳлик нишонларини тутиб, ҳаммамизни бўғиб ташлашга тайёр турган ёвузни кўриб турибман. Меҳнат ва ташвишлардан бўғилаётган, жони халқумига келаётганларни ҳам кўриб турибман. Шунингдек ҳамма вақт, ҳамма даврларда Кемининг таянчи бўлган аъёнларни ҳам кўряпман. Шери, шуни айтмоқчиманки, мен фақат қулоқларим билан эмас, юрагим билан ҳам эшитаман, фақат кўзларим билангина эмас, балки қалбим билан ҳам кўраман. Амон хароб бўлди, худоларимиз лаънат остида қолди, тафаккур қилишга қодир одамларнинг барчаси олтин конларида чиримоқда. Буларни ўз кўзим билан кўрганим туфайли шу гапларни айтаётирман. Сасиб кетган сувларни ичдим, ўлаксалар билан тирикчилик қилдим. Мени кутишмаётган бу ерга, душманларим уясига келдим. Мана, мен қандай жойга қадам ранжида қилдим!

Нефтеруф қизғин гапирарди, унинг ҳар бир сўзи яраланган шер наърасидай эшитиларди.

Қайиқ Хапининг ўрталарида сузиб борар, олдидаги чироғи худди Сотис юлдузидай аниқ кўзга ташланарди. Нариги қирғоқда эса чапдан ўнгга қараб уйлар қаторлашган. Улар байрам кунларида сайлга чиққан одамлар сингари саф тортишган. Уларнинг орасидаги улкан сарой гўё куёшга ўхшайди. У Фарбий саҳродаги саробдай тун ва тонг оралиғида ғира-шира кўзга ташланади. Деворлар хира чироқлар билан салгина ёритилган. Лекин сарой томи эндигина оқариб келаётган қорамтир паллада аниқ кўзга ташланади. Сирли Пунт, Ретенудан келтирилган дарахтлар Иси оролидан ва Жахидан олиб келинган дарахт ва ўсимликлар саф-саф бўлиб бутун қирғоқ бўйлаб ўсиб ётарди. Бу ўсимлик ва дарахтлар учун зарур тупроқ ҳам узоқлардан келтирилган, шу боисдан бўлса керак, улар худди ўз жойлари — Пунте, Жахи, Ретенудагидай гуркираб ўсиб ётишарди.

— Фиръавн дарё бўйлаб кетадиган йўлда сайр қилади. У ўқ каби тўппа-тўғри.

— Мен қайси томонга юришим керак?

— Анави қирғоқнинг чап томонига ўт! Нонвойхонадан салгина ўтасан. Сўқмоқ йўл сени кичкинагина майдончага олиб чиқади. Кун чиқиш томонга қарасанг бир уй кўринади. Жудаям кенг ва баланд деразали, бунақаси кам учрайди. Соҳибжамол Канефер баҳаво бўлиши учун деразасини атайин шундай курдирган. Хетлар услуида. Сенга ҳақ гапни айтаяпман: у сенга дўст бўлиб кетади. Худди эркаклардай дўст тутинади.

Нефтеруф учун бундай тавсиянома етарли эмасди. Юрагини шубҳа эгаллади. У аёл кишининг, устига-устак, гўзал аёлниинг эркак одам билан дўст бўлиб кетишига ишонмасди.

— У жудаям чиройли, гўзал ва ёқимтой, — ўз сўзини тасдиқлади Шери,

— Лекин калласи эркакчасига жасурлик ва ақл билан тўла.

— Унинг эри ким?

— Рассом ва ҳайкалтарош. Ёш ва ниҳоятда вазмин одам. Уасетда туғилиб, вояга етган. Эрталабдан бошлаб лой қоради ёхуд тош йўнади.

— Болалари борми бу аёлниинг?

— У туғмайдиган хилидан.

Пастликда, кечув жойида қандайдир одам пайдо бўлди.

— Чопар учун қайиқ келтирилсин, — қичқирди у.

Қаерлардадир қамишлар орасидан эркаклар овози, қайиқнинг аста-секин юраётгани эшитилди.

— Ким қайиқни чақирди? — ўша томондан овоз эшитилди.

— Абулик чопар! Фиръавн зоти олийларининг умрлари узун, омадлари баланд бўлсин!

— Қайиқ причалга кетяпти!

Нефтеруф Шерини маҳкам ушлади.

— Эшитаяпсанми? — пичирлади у.

— Ҳа.

— Бу менинг изимдан тушган бўлса керак.

— Йўқ-э!

— У менинг қочиб кетганимни айтади.

— Эҳтимол. Лекин сен бир ўзинг қочаётганинги йўқ-ку. Олтин конлари фақат сенинги жонингга теккани йўқ-ку ахир.

— Бу гапинг тўғри.

— Одамлар курашга отланяпти.

— Ғалабага ҳам!

Чопар чамаси қайиққа ўтириб олди. Қайиқ нариги қирғоқ томон сузиб кетди. Бу икки одам қайиқ дарё ўртасига боргунгача қараб туришди. Дарё ўртасига борганда шарпа тонг отиши олдидаги соялар билан аралашиб кетди.

Нефтеруф шаҳардан ва унинг бош саройидан кўзини узмасди. Бу бир мўъжиза, уч йилда бунёд этилган мўъжиза эди. Теп-текис ерда, тақир саҳрода йўқ жойдан бутун бошли шаҳар пайдо бўлди. Гўзалликда донғи кетган Ниневия, ҳатто хетларнинг пойтахтидан қолишмайдиган ажойиб шаҳар қад кўтарди. Лекин бу гўзал ва лаънати шаҳарни лаънати одам қурганлиги алам қилади...

— Иблис у, ўтакетган иблис, — энтикиб гапирарди Нефтеруф.

Шери гап ким тўғрисида кетаётганини дарҳол фаҳмлади. Бу хотинчалиш ҳаромзода бизни ер тагига тиқиб қўйди. Биз тупроқ еб ётибмиз. Кўзларимизга тупроқ тўлган. Кемининг бутун аслзодалари ўша ерда. Мен бу ерга ўлиш учун келганман. Лекин фақат менгина ўлиб кетмайман. Ўлиш учунгина саҳронинг у бошидан бу бошигача саргардон кезмадим, тупроқ емадим...

Нефтеруф кийимларини пора-пора қилиб юборгудай алпозда, ғазаби чексиз эди. Қутирган буқага ўхшарди у. Ҳаромзода у! Эшитаяпсанми, Шери?! Таги паст, аблаҳ!..

Шери Нефтеруфни ўзига келтириш, эсини йиғиб олиши учун ерга ўтказди... Нефтеруф яна анчагача сўкиниб ўтирди, сўнг тинчиб қолди, нафас олиши равонлашди, сўнг бутунлай тинчланди, қуруқ шамол эсди. Улар яна Канефер ҳақидаги гапга қайтишди.

— У менга жонини фидо қилишга тайёр, — деди Шери. — Бундан ўн йил олдин, мана шу Ахетатон шаҳрини қуришаётганида вавилон савдогарлари уни ўғирлаб кетишларига бир баҳя қолган. Гошен вилоятида мен уларга рўбарў келдим. Қиз паноҳ излаб менга ташланди. Унинг онаси хетт аёли, отаси эса менноферлик жасур жангчи эди. Мен йигирма ёшли қизни асирликдан озод қилдим. У фаришта қиёфасидаги шерюрак аёл. Менинг сўзим у учун қонун. Қиз сени кутяпти.

Шери дўстига бир қийтим қоғоз бўлагини тутди, унда чет кишилар учун тушунарсизроқ бўлган қисқача нималардир ёзилиб, муҳр урилган эди...

Нефтеруф ғалати қоронғиликда қайиққа кўзим тушармикан деб олдинга тикиларди. Унинг ҳисоби бўйича қайиқ бу томонга қайтиб келаётган бўлиши керак эди. У ҳозир келадиган қайиққа муқаррар равишда илиниши керак, акс ҳолда ҳаммаёқ ёришиб кетади.

— У неча ёшга чиқди? — кескин сўради Нефтеруф дарёдан кўз узмай.

Шери жавоб айлади.

— Ўттиз тўрт ёшда. Эҳтимол ўттиз бешдир.

— У мандан ўн ёш кичик.

— Ҳа, лекин у кўримсизроқ.

— Бунақалар юз йил яшашади.

— Кўйсанг-чи!

— Мен юз йил дедимми, ишонавер! — Нефтеруф Шери томонга кескин бурилди. — Мен чамаси ақдан озяпман.

— Эсингни йиғ, Нефтеруф!

— Энди худоларимиз бизга ёрдам бериша олмаётганга ўхшайди.

— Худоларга шак келтирма!

— Амонра ҳам, Озирис ҳам, Изида ҳам, Гора ҳам, Тот ҳам йўқ. Ҳеч ким йўқ.

— Овозингни ўчир!

Нефтеруф муштумини баландга кўтарди:

— У ҳолда бу расвогарчиликларни ким қиляпти? Қанақасига худоларнинг таъсири қолмасакан? Жавоб бер, Шери!

Шери айтди:

— Улар аҳён-аҳёнда жим бўлиб қолишади. Лекин уларнинг ҳукми даҳшатли бўлади.

— Бўлмаган гап!

— Уларнинг ҳукми бамисоли момақалдироқдай бўлади.

— Бемаъни гап!

— Худолар уни ер билан яксон қилишади...

— Уларми? Ҳеч қачон.

— Уларнинг ҳукми даҳшатли бўлади!

— Фақат сен билан менгина унинг устидан ҳукм ўқишимиз мумкин.

— Нефтеруф, фақат уларнинг ёрдамида холос...

Нефтеруф яна худди кондаги вақтдагидек сўкинишга тушди. Бунақа сўкинишдан қулоқлар қомагга келгудай эди. Бамисоли ниҳоятда нордон мевани бирданга еб юборгандай афти бужмайиб гапирди:

— Менга айт-чи, бу хотинчалишнинг кучи нимада? Мен ҳеч қачон Кеми Эхнатоннинг букур елкасида ўтиришига ишонмайман. Ҳеч қачон! Мен ватанимизнинг гумбази қандай асосга суяниб туришини аниқ билишим керак. Ясама душманни эмас, ҳақиқий душманни аниқламоқ зарур. Қайси зўравон душман мени ер остидаги даҳшатли катакка тика олди? Ким мени Хапи дарёси манбаидаги худоқарғаган жойларга ташлади? Куч-қувватимни кўриб қўй, мақтанмасдан айтаманки, шер билан кўрқмай олишаман. Ҳар қандай йиртқич бўлса-да, олишидан қайтмайман. Хотинчалиш бир аблаҳдан енгилиб ўтираманми? Мен уни инсон қаторида санамайман. Унинг раҳматли отаси хурматга сазовор одам эди. Ҳеч бўлмаганда кўринишини хурмат қилардинг. Бу хунаса отасига иснод келтирди.

Шери саройга кўз ташлаб хаёлида манфур фиръавн намўён бўлди.

— У... — ғазабдан қалтираб сўз қотди Шери.

— Нима у?

- Унинг қўлидан ҳамма нарса келади.
- Ишонмайман.
- Ҳа, ҳамма нарса... Эҳтиёткорликни салгина қўлдан берсак сен ҳам, мен ҳам зиндонда чириймиз.
- Сен қўрқоқ эмассан-ку, Шери.
- Шунақа шекилли.
- Шунинг учун сенга ишонаман... Лекин атрофда бўлаётган барча нарсалар унинг қўрқоқлигидан дарак беради.
- Масалан? — лоқайд сўради Шери.
- Душманлари ҳамма жойда унга панд бераяпти...
- Аниқроғи қаерда?
- Хеттилар Шимолда... Ретенда. Ҳабашлар тинка-мадорини қуритяпти... Шуларнинг ўзи етарли эмасми?
- Йўқ!
- Нега?
- Шунинг учунки, у хоҳлаган пайтда иккаламизни йўқ қилиб юбориши мумкин. Бунинг учун кучи ҳам, иродаси ҳам етарли. Шу туфайли айтиб қўяй — ниҳоятда эҳтиёткор бўлишимиз керак.
- Лекин бу ҳолда дангаса ва ишқмасга айланиб қолиш ҳеч гап эмас. Эҳтиёткорлик ҳам меъёрида бўлгани яхши.
- Шу ҳақда гап кетяпти-да.
- Шундай пайтда мени қандайдир гўзалнинг ихтиёрига топширяпсан. Бу эҳтиёткорлик нишонаси эмас...
- Йўқ, сен ноҳақсан. Аввало у билан танишгин, кейин кўришганимизда фикрингни айтсан. Унгача Канефер тўғрисида ёмон хаёлларга борма. Менга бу қилигинг ёқмайди... У сени шахсан Хоренхеб жаноби олийлари билан таништиради.
- Жаноби олийлари? — хитоб қилди Нефтеруф. — Ҳали Хоренхеб жаноби олийлари бўлдими? Қанақа ажойиб замонда яшаяпмиз-а! Мен барчани жаноби олийлари қиёфасида кўришим мумкину аммо бу хотинчалишни...
- Шери дўстининг гапини бўлмади. Собиқ сургунчи оғзига келган бепарда сўзлар билан сўкинди. Ҳозир уни тўхтатишга интилиш ақлсизлик бўларди, бу кўп кучни талаб этарди.
- “У жудаям хафа ва шу боисдан ҳаддан ташқари жаҳли чиққан. Нефтеруф чиндан ҳам бу ерга, Ахетатонга ҳақиқат излаб келган. Агар у ҳақиқат қилолмаса ҳеч ким ҳақиқат қилолмайди. Зеро ҳеч ким унчалик ғазабнок эмас. Шу туфайли ҳозир Нефтеруфдай кучли одам йўқ. У ўйлаган ишининг уддасидан чиқади. Буни бажаришга у мажбур!”
- Гапинг тамом бўлдими, Нефтеруф?
- Озгинаси қолди.
- Мен кутаман. Шоширмайман. Эшитаяпман.
- Шери жуда вазмин ва секин гапирди ва бу унчалик айёрона бўлмаган йўл билан қизиққон дўстини тинчитди.
- Тинчлан, Нефтеруф, — деди Шери.
- Бу сўзни эшитишга тоқатим йўқ. Сариқ тоғлардаги олтин конлари деб аталган қавақда ётиб чиққанингда сен ҳам ўзингни бошқача тутардинг. Ўшанда қўлингга тош олиб ана у лаънати саройнинг ҳовлисига отардинг. — Нефтеруф дарёнинг нариги соҳилига ишора қилди. Мўлжаллаган жойингга бу тош тегади деб умид қилардинг...
- Ҳозир сен дарёга тушишинг керак...
- Кечув жойига улкан қора сояга ўхшаб кема етиб келди. Ҳа, жўнаш лозим. Шери маслакдошини яна ва яна оғоҳлантиришдан чарчамасди.
- Нефтеруф, биз сен билан боғланиб турамиз. Ҳеч кимга сездирмасдан. Канефер ишончли воситачи. Сен бу шаҳарда палак ёз. Сирингни ошкор қилиб қўйма. Тушундингми? Мен сенинг ақлингга ишонаман, ўзингни қўлингга ол, совуққон бўл.
- Менга алам қилади. Жудаям. Дод деворгим келади...
- Совуққонроқ бўлавер!
- Нефтеруф худди ўзига мурожаат этаётгандай гапирди.

— Мана биз авом халқ билан биргамиз. Тенг одамлардай улар билан қўлни қўлга бердик. Улар бизнинг иттифоқчиларимизга айланишди. Тез орада биз уларга сажда қила бошлаймиз, ташаккур айтамыз: “Халоскорларимиз, сизларга раҳмат, раҳмат”.

Нефтеруф — шердай забардаст бу одам ергача таъзим қила бошлади...

— Ўзингни бос! — буюрди Шери.

— Йўқ, бу ҳечам тўғри эмас, — деди Нефтеруф тўсатдан қаддини ростлаб ва ғалати кулиб сўз қотди. Гапимга кулоқ сол, Шери: Мана сен аслзода бир зот таги паст, худо қарғаган, ярим оч одам билан бирга турибсан. Сен у билан иттифоқдошсан, уни туғишганим деб атайсан, чунки иккинги ҳам фиръавнга қаршисиз. Замон шундоқ бўлиб қолди. Бу гарчи сенинг ироданга ҳам, менинг иродамга ҳам қарши бўлса-да, шундай бўлиб қолди. Биз бошқача ҳаракат қилишдан ожизмиз. Иттифоқдош бўлгани учун балчиққа булганган, таги паст одамлар билан ҳам муроса қилишга мажбурмиз.

Нефтеруф ерга тупурди. Тоқати тоқ бўлиб, нафрати кўзиди, ҳамма нарса кўзига жирканч бўлиб кўринаётганди.

Шери эса ҳайрон қоларли даражада вазмин:

— Нима қипти, иттифоқдош бўлганимиз, мақсадга эришиш йўлида лойли қўлларни ҳам ушлаймиз-да, — деди у. Шивирлаб қўшиб қўйди. — Бу ярамас, махлуқ! Фақат шу ҳақида ўйла... Чунки фақат угина сенинг қонингга ташна, авом одамлар эмас. Деҳқон, балиқчи, ошпаз, ер ҳайдовчи, тош терувчи, ҳомбол, чўпон эмас, у-ку ахир тагингга сув қуймоқчи бўлаётган... Тушундингми?

— Тушундим, — сўз қотди Нефтеруф.

У кечув жойига деярли чопиб кетди. Шери кема қоп-қора сув сатҳида яна орқасига сузиб кетгунча пойлаб турди. Тонг отай деб қолди. Тун ўз поёнига етай деяпти. Ҳозир атроф ёриша бошлайди.

Шери яна бир маротаба дарёнинг нарёгидаги пойтахтга қараб қўйди-да, эрталабки изгирилни ҳаводан тўйиб нафас олди ва дарё оқими бўйлаб оҳиста юриб кетди.

ДАРҒА

Хапининг нариги қирғоғига ўтишни истовчилар унчалик кўп эмас экан. Қамишдан тўқилган қопларини орқалаган бир неча деҳқон, асбобларини кўтариб олган тош йўнувчи, узоқ сафарлардан қайтаётган шаҳарликларгина бор эди холос. Ўрта ёшлардаги тўладан келган одам — дарға кема палубасининг ўртасида керилиб ўтирарди. Унинг териси офтобда бамисоли пальма дарахтининг илдизидай обдон қорайиб кетган. У кўпни кўрган денгизчилардай хириллаган овоз билан буйруқ бериб ўтирарди. Нефтеруф дарғага қараб туриб у Танетерга ҳам, Иси оролига ҳам, эҳтимол ундан-да узоқроқ жойларга ҳам сузгандир деган хаёлга борди.

Қоронғиликда эшкакчиларни кўриб бўлмасди. Улар қаердадир, жуда чуқурликда жаҳаннам азобида тер тўкишаётгандай туюларди. Пастроқдан уларнинг оғир-оғир нафас олишлари кулоққа чалинади. Эшкакчиларнинг назоратчиси уларнинг ишларини кузатар, қайиқ эса Хапининг шарқий қирғоғига аста-секин сузиб борарди.

Кечув ҳақини дарға ёнида ўрнашиб ўтирган мирза йиғарди. У азбаройи чарчаганидан аҳён-аҳёнда мудраб кетар, бошлиқнинг дағдағасидан кейингина кўзини очарди.

Нефтеруф пул йиғувчига кумуш танга берди. Ҳақ йиғувчи аввалига унга нима тутқазилганига тушунмади. Сўнг танганинг у ёқ-бу ёғига қараб уни дарғага кўрсатди, Нефтеруфга индамай қараб қўйди. Палуба сал ёришди. Чинчиروқнинг алангаси қоронғиликда липиллайди. Бундан чор-атроф янада қоронғироқ кўринади.

Прэемхаб собиқ сургунчига яқин келди.

— Мен сени танийман, — деди у.

Бу гап Нефтеруфга заррача таъсир этмади.

— Сен сахий одамсан, — давом этди дарга, — унинг раҳбарлигида икки навқирон йигит эшкак эшарди. — Бунақа одамлар эсда қолади. Лекин ҳаммадан ҳам маймунинг эсда қолган. Қани у? Яхши одамларнинг кўнглини қачондан бошлаб яна овлайсан?

Нефтеруф уни қандайдир сайёр айиқ ўйнатувчига ўхшатишаётганини тушунди. У жавоб берди:

— Маймумини ўлиб қолди. Уни катта тантана билан кўмдим. Тез орада бошқа маймумини юборишади.

— Орқаси қизилиними?

— Эҳтимол шунақасини.

Дарга унга ҳайратланиб қаради. Сарғиш юзида самимий кулги ўйнади. “Қизиқарли нарсалар ҳақида гап кетганда биз ҳаммамиз болаларга ўхшаб қоламиз. Бу кўпол ва тарбиясиз денгизчига вавилон хўрозларининг урушими, Ретену қўчқорларининг жангими — ишқилиб бирор қизиқроқ ўйинни кўрсатишга ваъда берсангиз дарҳол юмшаб, самимий одамларга айланиб қолишади.”

— Менга қара, — деди дарга собиқ сургунчидан кўзини узмай.

— Эҳтимол сен кумушингни қайтариб оларсан, биз сени текинга ўтказиб кўямиз.

— Йўқ, раҳмат. Унчалик ғариб одам эмасман.

— Албатта, камбағал эмасдирсан... Қайтага мен аксинча деб айтган бўлардим. Ўз маймунингни тез орада бизга кўрсатасанми?

— Тез кунда.

— Зарур бўлиб қолсам ҳамма вақт кечув жойида бўламан. Исмин Прээнхаб.

Дарга ўз одамларининг ёнига кетди, ўша ерда турганча гоҳи-гоҳида Нефтеруф томонга ишора қилиб нималарнидир пичирлашарди. Гарчи собиқ сургунчи ёмон хаёлларни миясидан чиқариб ташлашга қанчалик уринмасин бу имо-ишоралар унга ёқмаётганди. “Мабода бу тузоқ бўлса-я?” — деган хаёлга борарди Нефтеруф. Ҳар эҳтимолга қарши сувга сакрашга тайёр турарди: фиръавн одамлари қўлига тушгандан кўра тимсоҳларга ем бўлгани яхши.

У баланд бортнинг бўшлиқ бошланадиган жойигача бир неча қадам юрди. Пастдан қандайдир ёқимсиз ҳид чиқаётганди. Оғир нафас олаётганларнинг шарпаси ҳам сезилаётганди. Занжирларнинг тақир-туқуридан эшкакчилар орасида сургун қилинганлар ҳам борга ўхшайди. Чинчиروқнинг алангаси баландроқ кўтарилиб атрофни дурустроқ ёритганда соқоллари ўсиб кетган захил юзлар кўзга ташланарди. “Осиёликлар”, — деди ўзича Нефтеруф. У осийликларни хушламайдиган чинакам Кеми фарзанди эди. Лекин ҳозир эшкакчиларнинг оёқларидаги занжирлар жаранг-журинг қилиб турган пайтда уларга раҳми келди.

Нефтеруф бортдан энгашиб сувга қаради. Сув қорамтир-кўкимтир рангда кўринарди. Бу тонг яқинлашаётганининг нишонаси эди. Бутун ҳаёт ўз бағрига олган сувни эринмай оқизиб кетаётган Хапи дарёсидан иборатга ўхшаб туюлди. Нефтеруф босиб ўтган йиллар ҳам худди шундай эмасми ахир? Мана, эслаб кўрайлик: эсини таниганидан бери жабр-зулмда. Аввалига отаси Омонхотеп Учинчи, кейинчалик мана бу ҳаромзода кун бермади. Нефтеруфлар оиласига бўлган нафрат уларнинг ҳар иккаласига тинчлик бермади. Нафратми ёхуд бойликлари ва олий зотдан бўлганликларини кўролмасликми? Унисини ҳам, бунисини ҳам. Омонра бунга гувоҳ: ота-бола фиръавнлар Кемининг аслзода одамлари ўртасига раҳна солишди. Кемининг шуҳратига шуҳрат қўшаётган, душманлар юрагига кўрқув солаётган қанчадан-қанча оила нақадар азият чекди.

Дарганинг буйруғи янгради:

— Чап томондаги эшкак тўхтатилсин. Секин ҳайдалсин!

Қайиқ қайрилиб оқим бўйлаб суза кетди.

— Ўнг томондаги эшкаклар тўхтатилсин! Моҳир эшкакчилар ўз ишларини усталик билан бажаришар, қайиқ дарғасининг буйруғини аниқ бажаришарди. Хапининг қоятошли, ҳайкаллар билан безатилган ўнг қирғоғи тобора яқинлашарди. Жаноби олийларининг баланд байроқлари қайиқни худди тирик одамлардай кутиб олаётганди.

Дарга ўз ёрдамчиларига қисқа буйруқ бериб, Нефтеруф олдига келди.

— Муҳтарам зот, — дарғанинг ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди, — мен кемалар тўхтайдиган жойнинг чап томонидаги анави уйда яшайман. Кираверишга эшкак қўйилган. Бу бир белги. Шундан менинг уйимни билиб олишади. Агар сен қачонлардир уйимга келишни истаб қолсанг, муздеккина пиво билан иссиқ нон ҳамма вақт топилади. Қизиқ табиатли маймунларни ёқтирадиган аёлимни асти қўябер. Тўғриси айтсам, кўчаларда кўрсатган томошаларингнинг ҳаммасига у бошлаб борган.

“Бу яхшилик нишонаси эмас. Аёл киши ўзида маълум таассурот қолдирган одамнинг қиёфасини мана бу самимий дарғага қараганда яхшироқ эслаб қолади. Зеро, зарурати бўлмаса, аёлининг кўзига кўринмаган маъқул”.

— Уй соҳибангнинг исми нима? — сўради Нефтеруф.

— Исми Таусерт, ҳурматли зот.

— Аёлингга айтиб қўйки, мен унинг эътиборини юксак қадрлайман, унга, болаларингизга ер юзида мумкин бўлган барча яхшиликларни тилайман.

— Айтаман. Албатта айтаман. Лекин биз бефарзандмиз. У сенинг самимий сўзларингдан жуда хурсанд бўлади. Айтишларича, ҳар хил ҳайвонларни ўргатадиган сизлар алоҳида иқтидорга эга бўларкансизлар.

— Ҳа, — деди, — лоқайдлик билан хаёли бошқа ёқда бўлган Нефтеруф.

— Бир халдей савдогари ер юзида қўлидан ҳамма нарса келадиган одамлар борлигини айтган эди. Улар ўликларни тирилтиришаркан, ўз нигоҳлари билан худди заҳарланган ўқдай тирик одамни ўлдиришаркан.

— Ҳа, шундай бўлиши ҳам мумкин.

— Бир нарсани сўрасам майлими?

— Майли, — деди Нефтеруф дарғанинг барча ёрдамчиларини назаридан қочирмай.

Прэемхаб ҳаяжон билан гапира кетди.

“... Кўриниши қўрқинчилик бу денгизчи ҳақиқатан содда ва ғалати экан. Хотини ҳам шунга ўхшаган бўлса улардан хавотирланмасам ҳам бўлади...”

— Ҳурматли зот, — деди Прэемхаб, — Кефтиу оролида бўлганимда соқоли кўксига тушган, кўзи ожизлашиб қолган бир чолни учратдим. У менга шундай деди: “Менинг юрагимда яхшилик ва ёмонлик олови ёнади. Хоҳлаган одамимга яхшилик ёхуд ёвузлик ўқини ота оламан”. Улуғ Кўкаламзорга қарашли Кефтиу оролидаги кўзи ожизлашиб қолган мўйсафид шундай деган эди. Сен ҳам худди у сингари қалбимда яхшилик ва ёмонлик олови ёнади деб айта оласанми?

— Ҳа, айта оламан, — қатъий жавоб берди собиқ сургунчи.

Кема дарғаси ўзига худди ёмонликнинг заҳарли ўқи отилгандай оғзи ва кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Жаноб, — деди тили зўрға калимага келиб, бизнинг хонадонимиз сендай улуғ одамни кутиб олишга ҳамма вақт тайёр.

— Ташаккур.

— Менинг хотиним Таусерт хизматинга доимо тайёр.

— Раҳмат... Лекин қайси маънодаги хизматга?..

Нефтеруф бироз қизиқчиликка ўтди. У дарғанинг хотини қандай хизматга тайёрлигини билгиси келарди. Лекин дарға киноя ва ҳазилни тушунишдан жуда узоқ эди.

— Маймун ўйнатувчи жаноб, мен ҳам хизматингизга тайёрман.

— Раҳмат!.. — Нефтеруф уни огоҳлантирди: — Биз ҳозир қирғоққа урилиб кетамиз.

Дарға бирдан ўзига келди, қайиқлар тўхтайдиган жойга қаради.

— Эй, чўчқа, қайиқни чапга бур, чапга!.. Каттиқроқ бур, чўчқа, қаттиқроқ!

Кемани буришдек оғир ишда қатнашиш учун ўзи ҳам чопиб кетди.

Қайиқ тўхтайдиган базальт қоялар ёнига тобора яқинлашардик. У ҳам қора кўринаятганди. Лекин уни сувдан ажратиш қийин эмасди. Сув-сув, тош-тош-да! Нефтеруфнинг ҳид билиш сезгирлиги ишга тушди. Сувдан бир хил, тупроқдан бошқача, тошдан яна ўзгача ҳид анқиётганди. Базальт тошлардан пўпанак, гранитдан қуруқ ўт, тошлардан дарё шўри, саҳродаги қумдан туя, шер ва сиртлон туёғининг ҳиди келарди. Нефтеруф дарё қирғоғи базальт қоялардан иборатлигига, рангининг қизиллигига гаров ўйнаши мумкин эди. Эҳтимол, қайиқ дарғаси собиқ сургунчида сирли бир куч борлигини сезган бўлса ажабмас.

Эшкакчилар ишини бошқариб турган барабан тинди. Эшкакчилар йўталишди, бурунларини қоқишди, сув билан томоқларини чайишди. Деҳқонлар оғир қопларини елкаларига олишди. Хунармандлар қайиқнинг чиқадиган жойига шошилишди. Қайиқ қирғоққа тегай-тегай деб қолди. Прэемхаб ўз ёрдамчилари билан курсини тўғирлашди. У чапга қайилиб оқим бўйлаб кета бошлади. Катта ва оғир рулини моҳирона бошқариш туфайли ўнг томони билан тўхтайдиган жойга яқинлашди.

Нефтеруф қирғоқдаги нарсаларга диққат билан тикилди. У ўткир сезгиси билан қандайдир одамлар борлигини пайқади. Улар кимлар ўзи? Чап қирғоққа ўтишни истаганларми? Ёхуд фиръавннинг соқчиларими? Савол-жавобга шай турмоқ лозим. Соқчилар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Бу ерга, пойтахтга келмоқнинг ўзи ўтакетган ақлсизлик. Бу нарса уни ё бутунлай хароб қилади ёхуд кўкларга кўтаради. Унинг юраги гупуллаб уриб, оёқларида дармон қолмаганини ҳис қилди. Бундай ҳолат унда жуда кам рўй беради. Акс ҳолда қандай қилиб кондан қоча олган, уни Ҳабашистон бўйлаб қидираётган соқчининг кўзини шамғалат қила оларди. Пойтахтга нима учун ва кимнинг ҳузурига келаётганинг тайини бўлмаган жулдурвоқи кийимли одам қиёфаси соқчилар учун лаққа балиқдек бир гап. Бу ерда қандайдир ғалати нарса борлигидан шубҳа қилиш учун донишманд бўлиш шарт эмас. Бу энди кўполроқ қилиб айтилгани. Ҳарқанақа қаланғи-қасанғилар бу ерга иш қидириб келишади, кўриниши ғалати ер қазувчилар, хунармандлар оз дейсизми?

Барибир унинг юраги гупиллаб урарди...

“... Кўйнимда пичоғим бор. Зарур вақтда у асқотади. Енгимга заҳар солиб қўйганман. Керак пайтда у ёрдам беради. Фиръавннинг соқчилари осонликча тантана қилмайди. Зўр келганда совуқ жасадиimgа эга бўлишади. Ундан кейин хотинчалишга ўлигимни кўрсатаверишади...”

Қайиқ қирғоққа урилиб тўхтади. Унинг олди ва орқа томонларидаги илгичларга арқонлар, сўнг кенг тахта зиналар ташланди. Одамлар қирғоққа интилишди. Нефтеруф қайиқдан тушаётган одамлар тўдасига қўшилмоқчи бўлди.

Лекин шу дақиқада елкасида кимнингдир оғир кўлини туйди. Ўгирилиб қараганда бу қайиқ дарғаси эканлигини кўрди.

— Муҳтарам зот, — деди Пэемхаб эҳтиром билан, — шошилма, авом халқ тушиб олсин.

Нефтеруф бошини мағрур кўтариб, четроққа ўтди. Қирғоқда турган соқчи келувчиларни савол назари билан кутиб оларди. Юзига машғала тутилган йўловчи ўзини таништириб, пойтахтга ташрифидан кўзда тутилган мақсадни лўнда баён қиларди.

Собиқ сургунчига навбат келганда Прэемхаб олдинга чиқди. У соқчига қувончли хабарни етказди:

— Бизнинг ҳузуримизга ким келганини кўраяпсизларми?

Соқчи яқинлашди. Ҳарбийлардан бири машғалани баландроқ кўтарди.

— Қани айтинглар-чи, — деди дарға.

Соқчилар анграйганларича жим туришарди.

— Утган йилги орқаси қизил маймунни эслайсизларми?

Соқчилар бирданига кулиб юборишди. Бўлмасам-чи! Улар ўша маймунни ҳам, шер ўйинини кўрсатишга ваъда берган барвастан келган бақувват ўргатувчисини ҳам яхши эслашаркан. Ниҳоят у яна келибди-да! Лекин қани маймун?

Қайиқ дарғаси уларни тинчлантирди:

— У яқин орада етиб келади.

Соқчилар ўзларини чеккага олишди. Нефтеруф улар билан хайрлашгач, имо қилиб ўз йўлида давом этди.

КАНЕФЕР

У Хапи дарёси қирғоғи бўйлаб қад кўтарган муҳташам оқиш саройга қараганча юриб борарди. Сарой атрофидаги бошқа бинолар ғира-ширада кўзга унчалик ташланмасди. Тунги соқчиларнинг узоқ-узоқлардан милтиллаб турган чироқлари шаҳарнинг беқиёс катталигидан дарак беради. Собиқ сургунчининг

фиръавнга нисбатан нафрати қанчалик чексиз бўлмасин, шундай шаҳарни уч йилда, бунинг устига чулу биёбонда бунёд этиш ҳазилакам иш эмаслиги аён эди.

Кейинчалик Нефтеруф ҳам қўшилиб қолган фиръавннинг йўли ўз миқёсининг кенглиги, турар жойлар, саройлар, ибодатхоналарнинг бир-бирига уйғунлиги кишини ҳайрон қолдирарди. Улар шунақанги дид билан қурилгандики, бир-бирига уйғунлашиб кетган, бир-бирини тўлдирарди. Йўлларга чироқлар ўрнатилган, аксарият қисми текисланган. Бундай кўчалар ҳеч қачон ифлос бўлиб ётмасди. Бу ҳам фиръавннинг иши эди. Нефтеруф бу ерда қурилган Бен-Бен, Пер-хан, Пер-Атон-Эм-Ахяти ибодатхоналарининг таърифини эшитган эди. Улар шу паллада ҳам худди саройдек чиройли кўриняпти.

Нефтеруф буларни эътироф этмаслиги мумкин эмасди. Чамаси у табиатан рақибининг нуқсонлари ва фазилатларини холислик билан баҳолай олиш иқтидорига эга эди. Бу ҳолат унга келажакда анча имтиёз ва устунлик бериши мумкин. Зеро у тажрибали ҳукмдор билан яккама-якка олишувга чиқар экан унинг устун томонларини ақл тарозусида ўлчаб кўрмоғи лозим. Донишманд хеттиларнинг гаплари бўйича икки жуфт кўзга эга бўлмоқ керак. Бир жуфти олдинга қарашга, бошқа жуфти эса орқада бўлаётган нарсаларни кўриб туришга.

“... Мен буларнинг ҳаммасини кўриб турибман. Яна бошқа нарсаларни ҳам кўра оламан. Лекин ҳеч нарса мени фикримдан қайтара олмайди. Ахир у-ку Уасетнинг аслзода одамларини зиндонларга ташлаган. Кемининг қадимий, асл худолари ва бандаларини таҳқирлаган ҳам у-ку. Йўқ, фиръавн ҳақидаги фикрларимни ҳеч нарса ўзгартира олмайди. Малъун, хотинчалиш у!”

Нефтеруф ёпилаётган нон ҳиди анқиб турган нонвойхона ёнидан ўтди. Мана, фавкулудда катта деразали уйга элтадиган кичкинагина кўча.

Худо шубҳасиз тепадан туриб собиқ сургунчининг ишини ўнглаб турибди, аниқ ва бехато бошқариб турибди. Ҳали тун ўз ўрнини тонгга бўшатмаган, бамисоли таниш кўчадай оёқлар ўз йўлини топиб кетяпти. Уйлар худди Шери тушунтирган тартибда кетма-кет келяпти. Соқчилар атайин қилаётгандай Нефтеруфга эътибор беришмайди. Собиқ сургунчи бу шаҳарга ҳеч қачон келмаган бўлса-да, йўлини аниқ топиб кетяпти. Бунинг сабаби нима? Нефтеруф бунинг сабабини биларди, аждодларининг улуғ худоларидан ўзини оғир дақиқаларда ёлғиз қўймаслигини сўраб астойдил илтижо қилаётганди.

Ниҳоят кичкинагина майдон, унга қараган баланд уйга яқинлашди, унинг деразасига сакрасанг ҳам бўйинг етмасди.

Уни бу ерда кутишяаптими, йўқми?

Бу саволга жавоб бериш қийин. Эҳтимол, бутунлай мумкин эмасдир. Гарчи ойнадан чироқ нури тушиб турган бўлса-да, бу ҳали уни кутишаётганини билдирмасди. Тез орада бу маълум бўлади...

Нефтеруф бироз муддат бир жойда турганча тунги жимликка кулоқ тутди. Ахир зеҳн билан кулоқ солсанг жимлик ҳам сенга баъзи нарсаларни айтиши мумкин. Ҳов, анави тоғлар остида ер тагида ва ерда Нефтеруф шамол гувиллаши ва жимликнинг сокинлигига кулоқ солишни ўрганганди. Унинг кулоқлари ғоят муҳим асбобга, оддий одамларнинг қулоғи илғай олмайдиган товушларни сезадиган воситага айланганди. Юракка кулоқ солишга ундан ҳам яхшироқ ўрганганди, зеро бусиз энг сезгир қулоқлар ҳам бамисоли қардир...

Бу жиҳатдан Ахетатон жуда сокин эди, шу паллада ҳукм суриши лозим бўлган жимлик ҳукмрон эди атрофда. Ҳозир эса собиқ сургунчи, қочоқ, фиръавннинг ашаддий душмани у ёқда турсин оддий одамларнинг бошида доимо осиқлик турадиган хавфу хатар шабадаси ҳам эмасди.

У майдончани дадил юриб ўтди — жуда тез ҳам юрмади, секин ҳам. Шу дақиқада уни кўрган одам, шубҳасиз ичида: “Мана бу бечора, ўз ишидан мамнун, хунарманд, тун бўйи устахонада ишлаб уйига қайтиб келяпти”, деган бўларди. Нефтеруф пастдеккина мустаҳкам эшик олдига келиб қўшнилар уйғонмаслиги учун унчалик баланд бўлмаган, аммо уй эгалари эшитадиган даражадаги товуш билан эшикни тақиллатди.

Эшик худди ўзи очилгандай унинг истиқболига очилди. Йўлакчининг ичкарироғида чинчиноқ ёнарди, остонанинг нарёғи қоронғи эди.

— Эшикни сен тақиллатдингми? — сўради мулоийм овозли аёл.

— Мен сени кўрмайпман, — деди Нефтеруф.

Аёл эшикнинг шундоққина орқасида турганди. У деди:

— Мен шу ердаман.

— Бу Канефер хонимнинг уйларими?

— Мен Канеферман.

— Шеридан салом ва таъзимлар бўлсин сенга. Сенинг арзимас меҳмонинг бу салом ва таъзимга қўшилиб сенга қарата: “Салом сенга бу уйнинг соҳибаси, сенинг ҳаётинг узоқ ва бахт-саодатга тўлиқ бўлсин”, — дейди. Мен сенинг меҳмондўстлигингга арзимайдиган Нефтеруфман.

Чамаси, собиқ сургунчи ер остида аввалги сўзамоллиги ва хушмуомиласидан буткул жудо бўлмаганди. Унинг табриги эътибор билан тингланди ва муносиб баҳоланди. Қоронғиликда шундай овоз эшитилди:

— Нефтеруф? Жуда ноёб исм экан.

— Ҳа, хоним. Бу исмни Улуғ саҳронинг узоқ чеккасида яшаган бувим қўйган. У ўқиган қисса қаҳрамонининг номи шундай экан. Бувим ўша қиссани бошидан охиригача ёд биларди.

— Бу ҳақиқий исмингизми?

Нима қилиш керак? Тўғриси айтилаверайми ёхуд алдайми? Аёлдан ҳақиқий исминини яширишга не ҳожат?

— Ясама исм, — тан олди у.

— Шуниси яхши, — деди аёл.

У нимаси яхшилигини тушунмай қолди.

— Киравер, — таклиф этди уй соҳибаси.

У най овозидай майин бу овознинг эгасига тўла ишонч ҳосил қилиб ичкарига қадам ташлади.

“Агар унинг ички дунёси ҳам овозига оз бўлса-да муносиб бўлса, бу аёл учун ҳам, унинг ёстиқдоши учун ҳам улуғ бахт”.

У ўзи ҳеч қачон бўлмаган уйга киратуриб, ўз онасига ишонган боладай олға юрди.

Уйнинг шифти паст эди, меҳмон бошини эгиб хонадон соҳибасининг орқасидан эргашди. Улар чироқ ёниб турган кичикроқ хонага киришганда ажабланарли манзарага кўзи тушди. Унинг қаршисида қорачадан келган, унчалик семиз ҳам, ориқ ҳам бўлмаган, кўринишидан чиройли аёлларга хос сал енгилтабиатроқ ва айёроқ аёл турарди. Юпқа кўйлак остидаги баданлари кўриниб турар, худди дарахтдан ясалгандай қомати расо ва қаттиқ эди. Кўзлари ёниб турар, бодом қовоқ эди. Бўртиб турган лаблари билан жажжигина бурни бир-бирига жуда мос тушганди, чироқ нури унинг оппоқ тишларида аксадо бергандай.

У аёлга ҳайратланиб ва завқланиб тикилиб қолди. Аёл ўз навбатида ҳайрон. Унинг қаршисида масхарабозларнинг кийимига ўхшаш жулдур кийимдаги одам турганига қарамай у аслзода эканлиги аён эди.

Аёл қўшни хонага чиқиб қўлювгич олиб кирди. Канефер меҳмоннинг қўлига, сочи қиртишлаб олинган бошига сув қуйиб юборди, сўнг нимча ва қамишдан тўқилган шиппак келтирди.

— Бу сенга, Нефтеруф. Эрим менинг меҳмонимни бундай қиёфада кўришини истамайман: — Арзимаган нарсалар учун жаҳлинг чиқмасин, лекин шундай бўлгани маъқул. Пойтахт башанг кийинганларни яхши кўрадио ақлли одамларнинг қадрига ҳамма вақт ҳам етавермайди.

У аёлга ташаккур айтди, ёлғиз қолгач, устидаги жулдур кийимларни ечиб ташлаб, Регунунинг ҳиди анқиб турган кийимни кийиб олди. Деворда осиклиқ турган мис кўзгуга қаради ва мана уч ҳафтадан бери баланд тоғлардан Хапи дарёси бўйлаб тобора пастга тушиб бораётган йўлида ўз марҳаматини дариг тутмаётган Амонра худосига ташаккурлар билдирди.

Нефтеруф ёғоч зинапоядан юқорига кўтарилди. Катта деразали кенг хонада меҳмонни хоним ва унинг эри кутиб туришарди. Уй эгаси ёш, баланд бўйли

ва қотмадан келганди. У меҳмоннинг қиёфасида бошқаларнинг назарига тушмаган қандайдир бирор белгини топмоқчидай кўзларини қисиб қарарди. Унинг касби шундай синчковликни талаб этади: ҳайкалтарош бошқалар кўра олмаган нарсаларни ҳам илғаши керак.

“... Менинг тақдирим шу одамлар қўлида. Фақатгина менинг тақдирим эмас. Бу гўзал хоним... Унинг навқирон эри... Фиръавн билан кўпинча ёнма-ён бўладиган ҳайкалтарош... Уларнинг меҳмондўстлиги қандай оқибатларга олиб келаркин? Хоним ким ўзи? Эри-чи?.. Тезроқ уларни яхшироқ билиб олсайдим...”

— Сахархез қушлардай жуда барвақт учиб келдим, — деди овоз чиқариб Нефтеруф. — Сизларни безовта қилдим деб қўрқаман.

— Ундай эмас, — жавоб берди хоним.

— Жаноби олийларининг турадиган пайтлари бўлиб қолди. Иш бошлайдиган вақтлари. Ахир бу жудаям барвақт эмас-ку, — деди уй эгаси.

Канефер юракни ўртаб юборгудай чиройли табассум билан:

— Эримнинг исми Ахтой. У ҳайкалтарош, Жехутимеснинг устахонасида ишлайди.

— Мен бир одамни билардим...

Хоним меҳмоннинг сўзини бўлди:

— Агар сен ёш ҳайкалтарош, Уасетлик Жехутимесни кўзда тутган бўлсанг у айна ўша Жехутимеснинг ўзи.

— Сен ҳам Уасетданмисан? — сўради ҳайкалтарош.

— Ҳа, мен ўша ерда болалигимдан бери яшайман. Улуғ саҳродаги кичкинагина Сипи воҳасида тутилганман.

Уй соҳибаси нонушта қилиш учун хонтахта ёнига ўтиришга таклиф этди.

Хонада ортиқча нарса йўқ эди. Ердан салгина кўтарилиб турган ётиладиган жой, бир неча бўйра, курсича, тахтадан ясалган скамейкалар, девор ёнида иккита яшик. Кенг деразага зигир толасидан тўқилган парда тутилган.

— Менимча, муздеккина пиво ёмон бўлмаса керак, — деди Ахтой ичимликни сопол пиёлага қуйиб.

Канефер иссиққина нонни ушатиб, ҳар бирларининг олдига бир тарелкадан қовурилган балиқ тортди. Овқатланиш асносида одатдаги гап-сўз бошланди, булар унчалик маъноли суҳбат бўлмаса-да, меҳмон ўзини эркинроқ сезиши учун қилинаётганди. Суҳбат асосан об-ҳаво хусусида кетди, Хапи суви аввалгига қараганда камайгани айтилди. Ахтой назокатли, меҳмоннинг эътиборини қозонадиган даражада вазмин суҳбатдош экан, гап-сўзлари жойида эди. Канефер асосан суҳбатга қулоқ солар ва бунда ғоят баодоб ҳамда моҳирлигини намоён этарди. Бу сеҳргар фаиришга тарелкаларни қуйиш, уларни йиғиштиришда, ортиқча нарсаларни олиб кетишда шунчалик чаққон ва чиройли ҳаракат қилардики, бунинг сўз билан ифодалаш мушкул. Канефер сирли ва сеҳрли кулиб қўярди. Гўё бу билан: “Хўш, жаноб, сиз нима дейсиз? Янглишиб қолмадингми ўзи? Мени мақтовларга чўмиб ташлаган Шери ҳақми?” У бир оғиз ҳам сўз айтмасдан туриб ўз фикрини шундоққина баён қилишга уста эканки, Нефтеруф қизариб кетди. У яна пиво сўраб ичди: бу ундаги қатъиятни оширди.

Ахтой меҳмонга ҳайкалтарошлик қилаётганини айтиб, бу асарлар ҳар қандай ҳайкалтарошга шуҳрат келтириши мумкинлигидан ғурурланди.

— Унчалик камтар эмас экансан, — деди Нефтеруф кулимсираганча пиводан ҳўплаб.

— Мен ҳақ гапни айтаяпман. Бўёқлар билан ишлаётганимда ҳам, тошлар билан гаплашаётганимда ҳам шундай фикрда қоламан. Мен бу нарсаларни ҳам ҳақиқатни сўйлатишга хизмат қилдираман.

— Бу қандай бўлади, Ахтой?

Ҳайкалтарош қора ва нозик қошларини чимириб сўзлади:

— Мен нарсаларни қандай бўлса шундайлигича тасвирлайман. Табиат билан уйғунлик ҳайкалтарошликни ҳаққоний қилади. Шундагина у ҳақиқатни гапирди. Худди инсон овози билан гапиргандай.

— Буларнинг барчаси мен учун сеҳрли нарса, — деди у.

— Мен бу ҳақда ҳеч қачон ўйламаганман. Эҳтимолки, тошлар бизнинг тилимизда сўзлашишар. Энди уларнинг гапига қулоқ сола бошлайман.

— Уларни қалб қулоғи билан тингламоқ лозим, — тушунтирди ёш хайкалгарош.

— Шубҳасиз шундай, жаноб.

— Сенинг ҳунарингни ҳам кўрса бўладими?

— Агар истасанг.

— Истаганда қандоқ!

Канефер Нефтеруфга мурожаат этди.

— Маликанинг хайкалини кўрсатишини илтимос қил...

— Йўқ-э. — Хайкалгарош қўлини силтади. — Ҳали тайёр эмас.

— Маликанинг хайкали? — ҳайрон бўлди у. — Наҳотки маликанинг қиёфасини яратмоқчи бўлсанг?

— Яратмоқчи эмас? Қарийб яратиб бўлдим.

Нефтеруф ҳайронлигини ифодалаб қўлларини ёзди ва сўз қотди:

— Сен тўғрингда кўп яхши гапларни эшитгандим. Лекин маликаи дилором сенинг ёнингда ўтиришини хаёлимга келтирмагандим.

— Малика! — хитоб қилди Канефер. — Айт-чи, Ахтой, у қайси кўринишда устахонангда ўтиради.

Ахтой уялинқираб кулимсиради.

— Айт, Ахтой, айтақол, — илтимос қилди хотини.

— Ахтой, бундан чиқдики, малика сенинг ҳузурингда уятлироқ кўринишда ўтирадими?

— Нималар деяпсан, Нефтеруф! Бу гап унга алоқадор эмас. — Канефер айёрона кўз қисиб шивирлади: — У маликани севиб қолган...

— Бас қил, Канефер!

— Тўғриси, у севиб қолган...

“... Лекин бу Шери мени қаёққа юбораётганини яхши билган. Бундай жамоа билан яқин бўлиш орзу холос. Улар орқали тўғри малика билан яқинлашиши мумкин. Йўқ, Омонра мени ўз марҳаматидан дариф тутмагай!”

Нефтеруф шундай хулосага келган ҳолда Канеферга мурожаат этди.

— Марҳаматли хоним, эрингнинг бошқа аёлга муҳаббати тўғрисида шунчалик беғубор ҳазил қилаётганинг қалбингнинг софлиги ва самимийлигингдан, сенга шубҳасиз вафодор умр йўлдошингга ишончингдан дарак беради.

— Сен ҳақ гапни айтдинг, — қувватлади уни Ахтой. — Канефернинг кулиши, ҳазили ўзига ишончини билдиради. Лекин шуни ҳам айтиб қўяйки, маликага ошиқ бўлиб қолмасликнинг ҳам иложи йўқ.

Канефер устига ёнғоқ сепилган ширинлик олиб келди. Дастурхонга яна бир кўза пиво келтирилиши Нефтеруф назарида меҳмондорчиликка файз киритди.

— Малика шунчалик гўзалми? — қизикди у.

— Нима десам экан?..

— Жудаям мафтункор аёл, — тасдиқлади Канефер.

— Мен унчалик аниқ айтолмаган бўлардим. — Ахтой муносиб сўзни қидириб ўйланиб қолди.

— У ҳар томонлама ўзига тортади. Унинг ўттиз ёшлик бюстида ҳам жуда гўзал кўринади.

— Ўттиз икки, — уни тузатди Канефер.

— Ўттиз, — қайтарди эри.

— Нега ундай деяпсан, Ахтой? У ахир ҳукмрон билан қарийб бир ёшда-ку.

— Йўқ, ёшроқ...

Нефтеруф ҳотамтойлик қилиб юборди.

— Майли, икки ёшни маликага совға қиламиз. Икки ёш каттаю икки ёш кичик — нима фарқи бор?

— Ҳар бир аёл сингари енгиллишни хоҳламайди. У ўз қўйлақларини қизидан ҳам қизганади, ишонавер.

Нефтеруф шодон кайфиятда эди. Унинг назарида ёш эр-хотинни узоқ йиллардан бери танигандай туюларди. Улар билан мулоқотда бўлиш гоят ёқимли ва самимий эди. Эру хотин ҳали анча навқирон бўлишса-да, уни ҳаётда кўп нарсаларни кўрган тажрибали кишилардай кутиб олишаётган эди.

— Шундай қилиб малика Ахтой қаршисида қандай қиёфада ўтиради? — сўради Нефтеруф аёлдан.

— Қип-яланғоч.

— Яланғоч? — анграйиб қолди Нефтеруф. — Наҳотки қип-яланғоч?

Ахтой бошини қимирлатиб тасдиқлади.

Нефтеруф янги пойтахтда ҳайкалтарошликка қарашлар ҳам янгича экан-да, дегандай елкасини қисиб қўйди. Ташқи сиёсат, унга бўлган янгича тушунчаларданку яхши хабардор. Ҳозир орқага чекиниш одат тусига қиряпти. Ретенуда ҳам, Шимолий Жахида ҳам шундай. Фаластинда ҳам шу аҳвол. Кемининг энгилмас аскарлари Ҳабашистонда ҳам орқасига қарамай кетяпти. Армиянинг кучсизлигидан эмас бу, балки фиръавннинг урушларга хуши йўқ. Бу шунчаки бир гап. Ҳозир гап бу ҳақда эмас. Улуғ Кемининг маликаси оддий одамлар қаршисида шир-яланғоч ўтирса ажабланарли эмасми ахир?

— Нега оддий бўларкан, — унинг гапини бўлди Ахтой. — Нега оддий дейсан?

— Бўлмаса сени қандай аташимни истайсан? Ёхуд худолар олдида дейми?

Ахтой қизариб кетди. Ё жуда жаҳли чиққанда, ё бир нарсадан қаттиқ норози бўлганда шундай ҳолат рўй берарди. Яхшиямки, орага Кенефер тушди.

— Мен ҳаммасини тушунтираман, — деди у ҳар иккала эркакка тонг ҳавосидай самимий табассум ҳадя этиб. Маликани тушуниш учун унинг улуғ хонадонига яқин бўлмоқ керак... Шу билан бирга, — у эрига мурожат этди, — бу ерга илк маротаба ва узоқдан келганини ҳам тушунмоқ керак. Ҳамма ҳам Ахетатоннинг мафтункорлигини дарҳол англай олмайди. — У Нефтеруфга қараб кулиб қўйди: Пойтахтнинг мафтункорлиги тўғрими?

Жавоб хонадон соҳибасининг гапидан келиб чиқарди. Аёлга холис жавоб қайтармоқ лозим эди. Бошқача жавоб кутмасди. Нима учунлиги бошқа масала. Бу тўғрисида фақат мушоҳада қилиш мумкин...

Нефтеруф ўзига пиводан қўйди.

— Ичимлигингиз жудаям шуштаъм экан. Мен шунни айта оламанки, шаҳрингизни шунчалик, сизнинг бахтли хонадонингизга шошилиб келаётганимда ва кечаси кўришимга қарамай ажойиблигини сездим.

Жавоб Ахтойга ёқди. Ундан ҳам кўпроқ хонимга маъқул бўлди.

“Мана ҳақиқий фаҳм-фаросатли ва тарбия кўрган одам. Агар Нефтеруф барча ишларда шунақанги фаросат ва зукколик кўрсатса пойтахтдаги ҳаёти унга кулиб боқади. Бу тарбия кўрган шер биринчи навбатда пойтахт аёллари орасида эътибор топади. Бу эса жуда муҳимдир...”

Ахтой Нефтеруфни қўллаб-қувватлаб, унинг фикрларини давом эттириб шундай деди:

— Ахетатоннинг гўзаллигини тасаввур этиш учун тонг маҳали ёхуд эрталаб Шимолий саройдан Жанубий саройгача сайр этмоқ керак. Фақат фиръавн юрадиган кўчадангина эмас, кичик ён кўчалардан юриш, шаҳар кўзга ташланадиган жойларда тўхтаб-тўхтаб тамоша қилиш, саройлар, ибодатхоналар, аслзодаларнинг уйларини кўриб лаззатланиш лозим. Ҳашамдор уйлар бир-бирига ўхшаб кетадигандай, бир хилдай туюлса-да, аслида бир-биридан тамомила фарқ қилувчи, бир-бирига ниҳоятда уйғунлашган биноларни кузатиш мумкин. Масалан, Хоренхоб жаноблари ёхуд Маху жанобларининг уйларини олиб кўринг. Меъморчиликнинг ноёб намуналари бўлган бу биноларнинг фарқи ва уйғун томонларини идрок этиш учун уларни шахсан тамошо этмоқ даркор. Бундай қараганда, Хоренхоб уйининг нулуфар барги билан безатилган устунларининг баландлиги ва йўғонлиги Маху устунларидан фарқ қилмайдигандай туюлади. Лекин яхшироқ разм солиб қарасангиз-чи? Ахир Маи билан Туту услубини бир-бири билан аралаштириб бўладими? Маи асосий эътиборини бино қисмларига сайқал беришга, оролашга қаратса, Туту эса бино қабарик ва чуқур жойларининг уйғунлигига қаратади...

— Бу жудаям ақли гап бўлди-ку, — деди Нефтеруф. — Ҳарҳолда бундай мулоҳазаларга менинг ақлим етмаяпти. Лекин, азизим Ахтой, сен айтган бир меъморнинг ўзи бино қисмлари, девори, деразалари, эшиклари, зинапойларини алоҳида-алоҳида ҳисоб-китоб қилиши сенга галати туюлмаётими?

Ахтойнинг кўзлари ёниб кетди.

— Жуда яхши айтдинг! — хурсанд бўлди ҳайкалгарош. — Ҳам ҳайкалгарош, ҳам меъмор сифатида ўзим уйлар ва ибодатхоналарнинг қурилиши билан қизиқаман. Агар бир киши сиймосида ҳам Маи, ҳам Туту — меъморчиликнинг усталари таланти бирлаштирилса гоъят зўр иш бўларди.

— Бирлаштириш? — беписандлик билан сўради Нефтеруф. — Талантларни бирлаштириш дейсанми?

— Нега шундай демайин?

— Дўстим, — давом этди Нефтеруф. — Мен билмайдиган ўша Маи ва Туту баайни ана шу ўзига хослиги, алоҳида-алоҳидалиги билан гўзал эмасми? Агар ер юзидаги барча нарса чўпон товоғидаги овқатдай бир-бири билан аралашиб, қоришиб кетса нима бўлади?

Ахтой Нефтеруф мулоҳазаларидан кейин гўё баҳсда енгилгандай эди. Лекин у осонликча жон берадиганлар хилидан эмасди.

— Нега сен икки талантни бирлаштириш фикрига қарши чиқяпсан. Бу ёмонми? — эътироз билдирди Ахтой.

— Ёмон эмас, даҳшат!.. У ҳолда сен ҳам бўлмас эдинг, Канефер!

— Нега бундай деяпсан?

— Шунинг учунки, — тушунтирди Нефтеруф, — сенинг фикрингга қулоқ солинадиган бўлса унинг гўзаллигини ҳар қандай бадбашара одамники билан кўшиб юбориш лозим бўларди.

Сенинг гўзал аёлинг эса ҳамма томонлама мутаносиб яратилган, унинг юзини ҳам, баданининг хоҳлаган қисмини салча бўлсин ўзгартириб бўлмаслигига кўшиларсан.

Ахтой хотинини биринчи мартаба кўраётгандай, кечаси у билан ётмагандай суқланиб қаради.

— Мен ҳеч кимга, ҳатто худосига ҳам унинг бармоғига қўл уришига йўл қўймайман.

— Бу гапинг билан фахрланаман, — эрқаланиб гапирди Канефер меҳмон олдига тоза тарелка қўяркан. — Ахтой, сенга меҳмон ўзини жудаям соддадил қилиб кўрсатгандай туюлмайтими?

— Баайни шундай. Энди мен қаршимда меъморчиликда кўп нарсаларга ақли етадиган одам турганини сезаяпман.

— Йўқ, бундай эмас! — эътироз билдирди Нефтеруф. — Мен бор-йўғи бировларнинг қаердадир эшитган ва ўқиган фикрларини қайтариб юришга устарақ одамман холос. Агар сиз менга иморат қуришни буюрсангиз ҳеч нарса чиқмайди; шарманда бўламан!

Кўчадан кўкат ва нон сотувчиларнинг овози келди. Тонг отаётганди.

— Мен кетишим керак, — деди Ахтой ўрнидан туриб. — Менинг устозим ва бошлигим Жехутимес усталарининг ишга кеч қолишларини ёқтирмайди.

Нефтеруф ундан сўради:

— Бу ерда турсам меҳмондўстликларингизни суиистеъмол қилмайманми?

— Одамни хафа қиладиган сўзларни айтяпсан, Нефтеруф...

— Ҳа, ҳа, — гапга аралашди Канефер, — Шерининг дўсти бўлган одам бундай саволни бермаслиги керак.

— Жуда тўғри гапирдинг.

Ахтой меҳмон билан хайрлашди. Канефер уни остонагача кузатиб қўйди, ўша жойда эру хотин нималарнидир пичирлашиб олишди. Тез орада латофатли Канефер қўлида пиволи кўзача билан пайдо бўлди. У дастурхонга кўз югуртирди, ҳаммаси рисоладагидек деган қарорга келди шекилли, ўз жойига ўтирди. Унинг майда қилиб ўрилган сочлари қоп-қора эди.

— Энди бу ерда ҳеч ким йўқ, — деди шунчаки гапиргандай.

— Фиръавннинг қулоғи узун, Канефер.

— Уйим остонасидан ичкарига кирмайди бу қулоқ.

— Бу яхши.

— Жудаям яхши эмас, Нефтеруф.

— Нега?

— Қайтага бурнинг остида сени сотмайдиган айғоқчи бўлгани яхши.

Собиқ сургунчи деди:

— У қанақа айғоқчики, сени сотмайдиган? Бунақаси бўладими ахир?

Канефер “шунақаси бўлади” дегандай бир дақиқа кўзини юмиб очди.

— Нефтеруф, сен Шери ёхуд бошқа бирор дўстинг билан гапиргандай очиқ ва эркин сўзла.

— Ташаккур сенга, Канефер!

— Мен шундай бир ҳолатдаманки, ҳозир вафодор қулоқлар ва юраклар керак.

— Сен кимсан ўзи?

— Мен сенинг бардошингни боядан бери синаб худди шу саволни кутаётгандим. Лекин эру хотин ўрталарингиздаги муносабатни аниқ билмаганим туфайли жим эдим. Ҳозир ҳам билмайман. Танетерда эру хотин бир таёқнинг икки учи дейишади...

— Бир таёқнинг дейсанми, Нефтеруф?

— Аниқроғи, хипчиннинг. Хеттлар эр ва хотин яхшилик ва ёмонлик дейишади.

— Яхшилиги қайсию ёмонлиги қайси?

— Буни ҳар сафар алоҳида белгиламоқ лозим.

Канефер пиволи пиёлани лабига теккизди ва нималарнидир мулоҳаза қилатуриб ундан ҳўплади. Сўнг шу алпозда пиёлани жойига қўйди ва ҳамон паришонхотир қиёфада меҳмонга қаради. Аёлдан ҳам гўзаллик, ҳам донишмандлик уфурарди. Қарашлари самимий ва шафқатсиз, мулоийм ва тиканли эди...

Нефтеруф ҳайратланиб унга тикилиб қолди. У аёл кўзларидан тилида айтолмаётган маънони уқишга уринарди. Бу жудаям машаққатли бўлса-да, барибир уддаласа бўладиган иш эди. Бунинг учун юрак ва ақлни зўр бериб ишлаши лозим. Бунга муяссар бўлиш учун фақат иш тўғрисида ўйлаш, барча эркакларга ҳам насиб этавермайдиган аёл гўзаллигига учмаслик лозим.

Аёл Нефтеруфга ҳамон қараб турар, унинг бу ҳолати қадимий эртақдаги ақлли илонни учратиб қолган Синухутуга ўхшарди. “Менинг ҳаётим шу аёлнинг қўлида, — ўйлади Нефтеруф, — у менга ҳаёт бахш этиши ҳам мумкин, Иалу водийсида чиритиб юбориши ҳам мумкин... Шерига ишонилгудай бўлса қудратли Изуда мана шу бўлади. Лекин Шерига ишонмаслик ҳам мумкин эмас. Зеро Канефер айна дўстим жуда юқори баҳолагандай аёл бўлиши керак...”

— Сен ҳақсан, — деди Канефер, — бутун умр худди Менноферда айтилганидек, кузатиш, қараш керак. Адашмаслик учун. Бу жудаям аламли бўлади, тўғрими Нефтеруф?

— Нима аламли бўлади, Канефер?

— Бутун умр мана шундай қарайвериш. Болалигимдан Хапидаги қамишлардан эҳтиёт бўлишимни огоҳлантиришган, чунки уларнинг орасида тимсоҳлар яшайди. Сахро тупроғи ўз илонлари билан жуда хавфли эканлигини уқтиришган. Қоронғилиқдан, куёшнинг жазирама иссигидан қўрқитишган. Лекин негадир инсон тилидан хавфлироқ нарса йўқлиги, одамлар орасида яшаш мумкинлиги тўғрисида кам гапиришган. Улар орасида яшаб туриб сен доимо томоғингдан хиппа олишлари тўғрисида ўйлаб юришинг керак. Ҳатто тунда ҳам бу ҳақда ўйлашга мажбурсан. Тушингда ҳам!

У аёлларга хос самимият билан гапирарди. Гўзалларга хос ноз-қарашмасиз, ўз хаёлларига фарқ бўлган ҳолда нимадандир ташвишланаётгандай сўзларди...

— Наҳотки сен учун ажойиб паллада, роҳат-фароғатда яшайдиган пайтингда хаёлингда шунчалар ёмон фикрлар бор, Канефер? Инсон нимадир ўзи? Ўз мулоҳазаларингда шунчалар донолигингни ҳеч қачон ўйламагандим.

— Бу ерда доноликнинг нима алоқаси бор?

— Жуда алоқаси бор-да.

— Йўқ, Нефтеруф! Ҳаётнинг ўзига қараганда жуда ожиз мулоҳазаларимизни доноликка йўйма. Акс ҳолда мени масхара қилаяпсан деб хафа бўламан.

— Эй, худоларим-ей, — фарёд чекиб юборди Нефтеруф. — Наҳотки мен ўз фикрларимни ифодалашда шунчалик нўноқ бўлсам. Мен фақат сенинг донолигингга тасаннолар айтмоқчи эдим холос, тенги йўқ Канефер!

— Фараз қилайлик...

— Онт ичаман! — Нефтеруф ўнг қўлини боши узра кўтарди. Сўл қўлини кўксига қўйиб: — Онт ичаман! — деб қайтарди.

Нефтеруф жим бўлиб қолди. Қўлини асал аралаштирилиб қотирилган хурмо қоқига узатди.

— Ишонаман, — деди Канефер қисқа қилиб.

— Менга ишонмаслик мумкин эмас, — қизгин гапирди меҳмон. — Менинг аҳволимдаги одам ё балиқлар сингари миқ этмаслиги ёхуд бутун ҳақиқатни тўкиб солиши керак.

Аёл унинг бор ҳақиқатни тўкиб солишини кутарди...

Меҳмон эса халдей афсунгарларининг аёл кишига, айниқса ёш, гўзал аёлга ишонма деган ўғитларини эслаб қолди. У ҳали ёлгон гапириш, бамисоли папирус қоғозига ғалати ва мунгли тарихларни ёзадиганлар сингари ўз ҳаёти ҳақида ҳар хил нарсалар тўкиб чиқариш имкониятига эга эди. Ёхуд афсунгарлар гапига кириб лом-мим демай чиқиб кетавериши мумкин. Лекин бу ҳолда лавнати пойтахтга келиш, ҳаётини бағишлаш; зарур бўлса ўзини қурбон қилишга онт ичган мақсадидан бутунлай воз кечмоғи шарт... У бу шаҳардаги ўз аҳволи ва имкониятларини яна чамалаб кўрди. Шунда ўзига синовчан тикилиб турган бу гўзал аёлга ишонмасликдан, унга бутун сир-синоатини тўкиб солиб, ёрдам сўрашдан ўзга чораси йўқлигига амин бўлди. Фикрлайдиган, тажрибали одамлар келиши қийин бўлган бундай қарорда тўхтагач, ўзини қушдай енгил сезд...

“... Ниҳоят мен боши берк кўчанинг охирига келдим. Бошқа йўл йўқ. Бошимни шу деворга энгаштириб тўйиб-тўйиб йиғламоқдан ўзга чора йўқ”.

— Канефер, — деди у оҳиста, — мен ўн йил мобайнида ер тагида тупроқ яладим. Инсон ер тагида сутэмизувчи ҳайвонларга ўхшаб қолиши ҳеч гап эмас экан. Кўзлари ҳам ўшаларга ўхшаб қоронғиликда кўрадиган бўлиб қоларкан. Мен фиръавн учун олтин конларини қидирдим. Қачонлардир одамлар мен учун олтин конларини қидиришганди. Уасетда бизнинг сулоламиз машҳур ва бой сулола эди. Фиръавнлар биздан ётсирашмасди. Бугина эмас, бизнинг эркакларимиз кўпинча подшолар дастурхони устида, аёлларимиз эса маликалар билан апоқ-чапоқ эдилар. Қачонлардир шундай эди. Биз билан подшолар ўртасига қандай мушук оралади?.. Сизнинг... Бу ҳалиги... Авлодларимиз кулаб тушган қоядай бўлиниб кетди. Баъзиларимиз тоғу тошларда, баъзиларимиз Ҳабашистонда, бошқаларимиз Ретену ёхуд хеттлар билан чегарамизда ҳалок бўлишди. Улуғ Кўкаламзор кемаларида ҳам анча одам ўлиб кетди. Эшкакчи бўлиб ишлаганларнинг ҳам анчаси ўлди...

Аёл меҳмонга разм соларди.

Меҳмон бамисоли бошқа одамнинг ҳаётини гапириб бераётгандай вазмин ва бамайлихотир эди. Кўзлари ҳам сокин эди. Гапирадиган илонни кўрганда ҳам ҳаяжонланмайдиган одамдай ғоят вазмин ва кучли туюларди.

Канефер миқ этмай қулоқ солар, бу одам тадиатига хуш ёқарди. Аёл ичида деди: “Бу одам ўзи курашаётган улуғ ишларга ҳақиқатан муносиб”. Аёл худди сеҳргарлардай юрак кўзи билан узоқ-узоқларни кўра оларди...

Нефтеруф давом этди:

— Мен авлодимиз бошига тушган барча бало-қазоларни айтиб хонимни чарчатмайман. Шундай дарду балолар фақат бизнинг бошимизга тушди дея олмайман. Жуда кўп аслзодалар тоғларда, саҳрода, денгизларда сарсон-саргардон бўлдилар. Бошимга тушган дарду аламларни ифодалашга етадиган папирус қоғозини топиб бўлмайди. Бунга фақат инсон зотигина чидаши мумкин. Бундай дарду балоларга ер юзидаги ҳайвонот зоти чидаш беролмайди. Гоҳида менга бошим худди шумер қовоғидай куп-куруқ, ўликдай туюларди. Суякларим-чи? Улар кўпинча сувга айланиб қолгандай танамни тутиб туриш у ёқда турсин, ҳатто ётолмасдим. — Нефтеруф истехзо билан гапига хулоса ясади. Буларнинг барчаси ҳаёт, соғлиқ, куч тимсоли бўлган жаноб олийлари Эхнатон туфайли рўй берди.

У муштумини тугди, оғзидан кўпик сачраб кетди, кўзлари ёнди, қаерда турганини ҳам унутди, гўё илонга ўхшаб вишиллади.

— Малъун, иблис, ҳаромининг боласи, ифлос!

Канефер унга пиволи пиёлани узатиб тўғри қилди. Ичимлик унинг ҳовурини босди, ўзига келди...

— Кечирасан, — деди секингина ва таъзим қилгандай бошини эгди.

— Нефтеруф, — деди аёл, — мен ҳаммасини тушундим ва ҳамма нарсани билиб олдим. Сенинг ҳикоянг кема ҳалокатидан ўз уйига соғу саломат қайтган денгизчининг қиссасига ўхшайди. Худди тимсоҳ ичидан тирик чиққандай, бегемот тишларини ўз танасида туйгандай.

Нефтеруф кулди, аммо бу кулгу ҳар қандай йиғи, ўкиришдан аламлироқ эди.

— Душманамга нисбатан бўлган бу ғазаб ва нафрат юрагимга куч-қувват берди, қутураётган денгиз катта-катта тошларни ҳар томонга итқитгандай қиёфамни ҳам ўзгартириб юборди. Бутун хаёлим бир нарсага — омон қолишга сафарбар этилганди. Кўп одамлар итдай ўлиб кетишди, чунки улар кучсиз, иродасиз эдилар, ғазаблари юракларини ёлқинлантира олмади. Ғазабсиз одам худди ҳашоратдай, бир кун яшайдиган капалакдай ўлиб кетаверади. Юрагида ғазаб ўти ёнмаган, ўз душманининг қиёфасини доимо кўз ўнгида сақлаган одам ўтиб кетаверади. Мен эса ҳар куни душманамдан ўч олишга қасам ичардим. Ҳар куни барҳаёт, кишилар номини йўқ қила олмайдиган Омонрага сиғинардим. Жаноб олийларининг буйруғи билан тош йўнувчилар қоялардан унинг номини ўчиришга ҳаракат қилаверишсин. Папирус қоғозларидан ҳам унинг номини йўқотиб ташлашга уринаверишсин. Барибир бекор! Бу инсоннинг қўлидан келадиган иш эмас. Мен ўн йил мобайни бажаришга олт ичиб келаётган мақсадимни бажаришга келдим.

— Нималарни хоҳлаяпсан, Нефтеруф?

— Менми?

— Ҳа, сен.

— Ахир менинг ҳикоямдан бу нарса англашилмадими?

— Англашилди.

— У ҳолда нега сўраяпсан? Мен тўппа-тўғри унинг саройига келдим, унинг остонасига қадам қўйдим. Мени кутмайдиган жойга етиб олдим. Шери менга: Бор, Канефер ёрдам беради, деди. У яна менга: Канефер ўз кўриниши билан ҳам, ўткир ақли билан ҳам қуёшга ўхшайди. Кўрқмаслиги ғазабланган шерга тенг, деди.

— У шундай дедими?

— Ҳа. Худди шундай деди.

— Мен сенга ёрдам беришим керакми?

— Агар истасанг.

Нефтеруф худди Осириснинг ҳукмини кутгандай ўтирарди. Аёлнинг жавобини кутарди. Ё ўрнидан шахт билан туриб бу уйни тарк этади ёки... Ахир у бирор сўз айтсин-чи. Нега у Нефтеруфга худди онасига ўхшаб тикилади? Аёлнинг юраги бу сукунатга дош бера олармикин?..

Лекин Канефер мувозанатини бузмади. Унинг сўзига улуг куч ва беҳад мулойимлик ёғилиб турган кўзларига ишонгандай ишонса бўларди.

Канефер деди:

— Биз биргаликда ҳаракат қиламиз. Биз саҳро шеърларининггина қўлидан келадиган ишни амалга ошираемиз. Нефтеруф, бу уйда сен хотиржам бўлишинг мумкин.

— Канефер, Кеми ерида сендай аёллар туғилар экан у албатта барқарор бўлади. Сен, замонамизнинг Хатшепсутдай кўрқмас аёлисан!

Таъсирланиб кетган Нефтеруф юзини ердай қизғиш қўллари билан беркитиб ўкраб юборди. Бу худди яраланган буқанинг ўкиришига ўхшарди.

ФИРЪАВННИНГ ЭРТА ТОНГИ

Шарқий чўққи тепасида қуёшнинг бир чеккаси кўрина бошлади. Тоғлар, қуёш, осмон — бутун борлиқ уч хил — жигарранг, олтинсимон, оч кўк ранг билан қопланганди.

Пойтахт узра тонг отарди. Соялар тобора қисқарар, тунги изғирин йўқолиб борарди. Фақат Хапи дарёсигина ҳамон ўз сувларини саройлар ва ибодатхоналар, дўконлар ва қулбалар ёнидан бир маромда оқизиб ўтарди.

Саройдаги Атон ибодатхонасининг бош қоҳини эшикни шахт билан, айтиш мумкинки, ҳатто сурбетларча тақиллатди.

— Жаноб олийлари, — деди қоҳин қўнғироқдай овози билан, — ўлмас Атон ўз нурлари билан оламини мунаввар қилди. Кеми ўз ҳукмдорини кутмоқда.

У бўйра устида худди болаларга ўхшаб қўлларини ҳар томонга ташлаганча ётарди. Думалоқ қорни юпқа мато билан беркитиб қўйилган.

Гўштдор лаблари, узун бурни ва келишмаган даҳанини ҳисобга олмаса, бу нозик одам худди аёлларга ўхшаб кетарди.

Фиръавн бир зумда оёққа қалқди. Шарқ томонга кўз ташлади. Қўлларини кўкраги устида чалкаштириб, қуёшга қараб бош эгди. Сўнг кескин қайрилиб қабулхонага қараб йўл олди, йўл-йўлакай сув ҳўплади.

У энди сергак эди. Кечаги ҳорғинликдан асар ҳам қолмаганди. Ҳозир у олам ҳукмронидан кўра ҳарбий командани бажаришга шай турган аскарга ўхшарди.

Унга катта тож ва шоҳлик нишонлари — олтин билан безатилган қамчи ва финикий тошлари, фил суяги билан ишланган ҳассани тутқазиишди...

“... Мана отам мени уйқудан уйғотди, мен яна худди отам Атондай Кеми давлати ва бутун олам халқларига хизмат қилгандай хизматимни адо этиш учун ўз жойимга кетаяпман...”

Фиръавн ўз жойини эгаллади. Унинг чап томонида оёқларини тағларига йиғиб мирзалар ўтиришарди. Улар уч киши эди. Маху жаноби олийлари эса ҳукмдорнинг ўнг томонида тавозе билан унинг буйруғига мунтазир эди. Ҳукмдорнинг содиқ фуқаролари тиз чўкиб таъзим қилишди, орадан бир дақиқа ўтгач улар ишга шай эдилар.

— Чопарлар мени кутиб туришибдими? — сўради фиръавн.

— Ҳа, улар икки киши, — деди Маху. — Бири Ҳабашистондан, бошқаси хетт чегарасидан.

Семиз Маху худди тоғ тепасига чиқиб келган одамдай ҳансирарди. Фиръавн унга ўқрайиб қараб қўйди.

— Жануб ва Шимолдан, — сўз қотди фиръавн чопарларни кўзда тутиб. — Қизиқ... — У кўрсаткич бармоғи билан киндигидан юқорироқда осилиб турган олтин нишонни чертиб ўйнади... — Шимолдан келган элчини қабул қилишдан бошлаган маъқул. Бу томондан хунукроқ хабар келган бўлса эҳтимол. Эрталабданоқ бундай хабардан қутулиб олган яхшироқдир. Ёмон хабарларга қулоқ солмоқ уларни ярим енгмоқ демакдир... Бу хеттлар яна нимани ўйлаб топишдийкин? — деди минғирлаб фиръавн.

Семиз амалдор жавоб ўрнига баланд ўймакор эшик томон юриб, уни очди.

— Бу ёққа! — қичқирди афт-башарасию кийим-кечагини сахро чанги қоплаб ҳолдан тойган чопарга қараб.

Чопар олдинга бир неча қадам ташлаб сўнг ерга ётиб олди. У ерда қимир этмай ётар, коинот ҳукмдори, жаноби олийлари Эхнатон — қудратли пайғамбарга қарашга журъат этолмасди.

Маху унинг қўлидан ўроғлик қоғозни олиб мирзаларга узатди.

Фиръавн янглишмаганди. Чопар келтирган хабар ёқимли эмасди. Аслида-ку сўнгги йилларда бу лаънати хеттлардан фақат ёмон хабарлар келаётганди. Улар аста-секин мисрликларни қисиб жануб томон яқинлашиб келишарди. Осиё вилоятларининг ҳокимлари ҳам дадиллашиб қолишди. Улар худди булутларга ўхшаб аста-секинлик билан Ретену тоғларидаги қалъаларга яқинлашишмоқда. Бу ҳолат давом этаверса яна бир неча йил, эҳтимолки, бир неча ойлardan кейин аҳвол не кечади?

— Ўрнингдан туриб ёнимга кел! — буюрди фиръавн чопарга.

Бу таёқдай озгин, кўзлари ўйнаб турган жангчи эди.

Чопар ҳорғинлигини енгиб фиръавн томон бир неча қадам юрди.

— Бу ерда ёзилганларга бирор нарса қўшимча қила оласанми? — сўради фиръавн.

— Ҳа, жаноби олийлари.

— Гапир!

— Ҳужумга отланишимизга буйруқ бер! Бизга ёрдам беришларига амр эт!

— Нега? — сўради фиръавн кўзларини қисиб ва лабларини тишлаб.

— Уларни енгил учун!

— Кимни?
 — Хеттларни!
 — Сен шундай кучлимисан? — Фиръавн кулди.
 — Йўқ! — деди аскар бошини мағрур кўтариб. — Жаноби олийлари душманнинг кулини кўкка совуради, биз эса масхараланишдан қутуламиз...

Фиръавн қовоғини уйди:

— Қанақа масхараланишдан?

Чопар ўйламай жавоб айлади:

— Арамейлар ҳам, сурияликлар ҳам, исроилликлар ҳам устимиздан кулишяпти... Кимки кулишни хоҳласа кулаяпти устимиздан...

— Бунга аминмисан?

— Устимиздан кулишларини ўз қулоқларим билан эшитдим!.. Хеттлар кўшин тўплашяпти. Улар аста-секин қалъаларимизни ўраб олишяпти, кўшинларимизнинг силласини қуритишяпти, уларни жанубга юришга мажбур қилишяпти, ўз кўшинларини жануб томон силжитишяпти.

Маху унинг гапини бўлди:

— Улар бор-йўғи ўз кўшинларини олдинга, жанубга силжитишяпти. Баъзи ҳолатларда улар ўжар ҳарбий саркардаларни айблашяпти, бошқа ҳолатларда фуқаролар ҳокимиятидан нолишяпти. Лекин барибир охир-оқибатда кечирим сўрашяпти. Бу жуда пасткашлик ва жимжимадорлик. Лекин кўшинларини орқага олишмаяпти.

— Ҳа, худди шундай, — тасдиқлади чопар.

Фиръавн мункайиб қолди, бошини эгди. Чамаси бундай гапларни эшитиш унга аламли эди. У ўрнидан туриб аждодларининг энгилмас байроқларини кўтариб урушга отланишга амр этадигандек эди. Шундай деб оталар йўлидан Шимол томон ҳаракат қилиб бутун дунёга Мисрнинг энгилмас қувватини яна кўрсатиб қўймоқчиға ўхшарди.

Лекин у қимир этмай ўтирарди, шоҳлик нишонлари қўлидан тушиб кетишига ҳам оз қолди.

— Жўна, — деди Маху чопарга. Чопар эшик олдиғача эмаклаб борди сўнг ўймакор эшик орқасида бутунлай кўздан йўқолди.

Фиръавн нимадир деб шивирлади. Улар ўзларини жуда банд одамдай тутишар, қоғоздан ясалган қаламлари билан нималарни шитирлатиб ёзишар, жаноби олийларига қарашга журъат этиша олмас, унга жуда раҳмлари келаётганди.

Маху ўз ишини биларди, Ҳабашистондан келган чопарни чақирди. Уни эшикдан итариб, тахт олдиға яқинлаштирди. Ўзи эса девор олдиға бориб ўша жойдан митти кўзлари билан ҳукмдорни кузатди.

Жаноби олийлари Эхнатон бошини кўтарганида кулранг кийимдаги жингалак сочли ҳабашга кўзи тушди. У бақувват ва тишлари оппоқ эди.

— Сен кимсан? — чўчинқираб савол берди ҳукмдор.

Қоратанли боши ерга теккундай эгилиб таъзим қилди.

— Кимсан?!

— Кушадаги шоҳлик конлари бошлиғининг элчисиман.

— Сенга нима керак?

— Жаноби олийлари, Пунаих жаноблари сенга минг маротаба таъзим қилиб, оёқларингни ўпиб, эзгу ишларинг учун ташаккурлар айтиб...

— Гапирақол, гапир тезроқ, — тоқатсизланиб унинг сўзини бўлди фиръавн. Бундай лаънати нутқ унинг энсасини қотираётганди. — Давомини гапир!

Элчи бамисоли маслаҳат сўрамоқчидай Маху томонга қараб қўйди. У билинар-билинемас бош қимирлатди. Унинг ишораси тушунарли эди.

— Жаноби олийлари, — деди у, — Усеркааф бошчилигидаги ўн жиноятчи...

Фиръавн ўрнидан турди, энг яқинда ўтирган мирзаға қамчин ва ҳассани улоқтирди. Худди сакрашга тайёрланаётгандай курсининг тирсак қўйиладиган ёндорига қўлларини қўйди.

— Ким бошчилигидаги?

Қоратанли бир қадам орқаға чекинди.

— Усеркааф бошчилигидаги... — шивирлади у.

Фиръавн тахтдан тушди. Элчи томон: “Ким бошчилигидаги?” саволни қайтарганча бостириб келаверди. У бу исмни эшитишга тоқати йўқ эди.

— Фақат менга у қочди деб айтма! У қочди деб айта кўрма!

Ҳабаш семиз мансабдордан кўзини узмасди. У эса маълум ишоралар билан ҳабашни дадилроқ бўлишга ундарди.

— Ҳа, қочди, жаноби олийлари, — деди ҳабаш зўрға.

Фиръавн ҳангу манг бўлиб қолди. Жим бўлди. Чопарнинг оппоқ кўзларига ўқрайиб қаради. Бармоқларини бир-бирига чоғиштириб оқариб кетгунгача сикди. Лабларини оқариб кетгунгача тишлади.

— Усеркааф соқчиларни йўлдан урган. Кондан топган тиллалари билан сотиб олган. У Ҳабашистонга қочган. Унинг орқасидан соқчилар қувиб кетишган. Пунаих жаноблари қочоқларнинг ё ўликлари ва ўзларини конга қайтариб келтирилишини айтиб юбордилар.

Фиръавн чопарга жуда яқин келди, газабини зўрға тизгинлаб гапирди, тўғрироғи, шивирлади.

— Бор, хўжайинингга бориб айт, жиноятчиларни тутганини менга албатта хабар қилсин! Менинг душманларимни! Ашаддий душманларимни! Мен тез орада бундай хабарни кутишимни айт унга!..

Фиръавн ҳансираб нафас оларди. Оғзидан кўпик чиқиб кетди. Кўзлари тинди.

Маху чопарга қараб чинқирди, у ўқдай учиб чиқиб кетди. Табиийки, яхши кайфият билан эмас.

Маху ҳукмдорнинг тирсагидан ушлаб тахт олдига олиб борди.

Кенг йўлак бўйлаб энди оёқ кийимсиз сарой хизматчилари ҳаракатга келишиб қўлларида малҳам ва совуқ сув кўтариб олишганди.

НОНУШТА

Кекса Пенту кенг зинапоядан оҳиста кўтариларди. Унинг қаршисидан Маху тушиб келарди.

— Муҳтарам Пенту, — деди унга мурожаат этиб сарой аъёни, — мен сизга одам юборгандим.

— Мен буни сездим, — деди Хет-Атон сарой ибодатхонасининг бош коҳини.

— Мен ҳозир қайси маънода керакман? Коҳин маъносидами ёхуд табиб маъносидами?

— Кўпроқ табиб маъносида.

Пенту расман яна икки лавозимни эгаллаб турарди: ҳукмрон муҳрининг сақловчиси ва маслаҳатчиларнинг оқсоқоли. Ёши етмишларга яқинлашиб қолганди. У марҳум фиръавн Амонхотеп Учинчи давридаёқ ҳозирги тўрт амалининг биттасини, яъни жаноб олийларининг табиби лавозимини эгаллаганди. Марҳум фиръавн атрофдагиларнинг иродасини ўз иродасига бўйсундиришга уста эди. У хотиржамлик билан ҳаракат қилар, дўстларини ўз ёнига жуда секин яқинлаштирар, ёқтирмай қолганларини сездирмасдан ўзидан узоқлаштирарди. Малика Тии жаноби олиялари (унинг томирларида Осиё қони ҳам оқарди) жуда эҳтиёткорлик билан, обдон мулоҳаза юритиб ҳаракат қилишга ундарди. Унинг қайлиғи эса қизиққон эди. Бир қараши билан саройдаги қайсар аслзодалар ва маслаҳатчиларни мулозимлаштириб қўярди. У жуда ақлли, ҳатто ҳаддан ташқари ақлли эди. Маликанинг барча маслаҳатларига қулоқ солавермас, арзирли ва эътиборга лойиқларинигина инobatга оларди. Фиръавн машаққатли давлат ишларида ҳар қандай маслаҳатга менсимай қараш мумкин эмаслигини, уни обдон тарозига солиш лозимлигини уқтирарди.

Пенту жаноблари кейинги йилда анча кексайиб қолди, жуда ориқлаб кетди. Аммо кўз қарашлари, юзининг ифодаси аввалгидай сақланиб қолган, қизғиш ҳоллар пайдо бўлган юзида мардлик ва қатъият ифодаланиб турарди. Қирғий бурун, чизғич билан чизилгандай текис қошлари ва кенг энгаги Пенту зарур пайтларда матонат ва қатъият кўрсата олишидан далолат берарди. Қисик кўзлари тийрак боқарди. Ҳеч ким унинг кўзларидаги маънони уқиб ололмасди, лекин у ҳамма нарсани кўриб, ҳамма нарсани билиб турарди...

Маху пишилларди. У Пентуга қўлини узатди, аммо у ёрдамдан воз кечди. Қоҳин иккинчи қаватга худди қўлидаги теп-текис ҳассадай бир текисда чиқиб борди.

— Жаноби олийларига нима бўлди, Маху? — сўради у. Сарой аъёни елкасини қисди.

— Одатдагидайми?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ.

Пенту тепага икки зина қолганда тўхтади.

— Сени қандай тушунмоқ керак, Маху?

— Уни Ҳабашистондан келган хабар хафа қилди.

— Қанақа хабар экан?

— Усеркааф қочибди.

— Қочибди?

Мўйсафид Махунинг қўлидан ушлади, коптокдай сакраб икки зинадан бир йўла юқори кўтарилди.

— Нималарни эшитаяпман ўзи? — ҳаяжонланиб шивирлади у. — Бу жудаям ёмон.

— Ҳа, яхшилиқ нишонаси эмас.

— У қаёққа йўқолибди?

— Айтишларича, ҳабашлар ҳузурига кетибди.

Пенту ишонқирамай кўзларини қисди.

— Буни ким тасдиқлайди?

— Чоғар келди.

— У бир ўзи қочиши мумкин эмас.

— У билан яна тўққизта жиноятчи қочган. Жаноби олийларининг ашаддий душманлари.

Пенту тоқатсизланиб ҳассаси билан тош полга урди:

— Уларнинг шериклари бор деб ўйлайман соқчилар орасида.

— Эҳтимол.

— Йўқ, бу жуда аниқ! Мен қўрқаманки, унинг шериклари фақат соқчилар орасида эмас, ундан юқорироқда, тахтга яқин жойда. Тўғрими?

Маху яна ҳам қаттиқроқ пишиллади.

Уларнинг овози эшитилмайдиган, тўғрироғи, кулоқ солиша олмайдиган тепароқдаги камгак жойга чиқиб олишди.

— Пунаих қочоқларни жойига қайтариб келишга ваъда берган, — тушунтирди Маху.

— Ваъда бердимиз?

— Ҳа.

— Маху, менга айтгин-чи, саҳродаги чанг учун яхши тўлайсанми?

— Бу Пунаих ваъдаларининг баҳоси!

— Шундай деб ўйлайсанми?

— Ҳа. Худди шундай. Бу Пунаихни анчадан бери биламан. Мен уни йигирмата осиелик қулларга назоратчи қилиб ҳам тайинламасдим. У эса ҳозир бутун бир вилоятнинг хўжайини! Шундай одамлар давлат бошқарувига келдими — ҳамма нарса расво бўлди деявер. Бундайлар фақат ўзи ва яқинларининг қорни қаппайишини ўйлайди. Пунаихнинг қочоқларга ёрдам берганлигига асос борми-йўқми билмайман. Бўйнимга бундай масъулиятни олмаганим маъқул. Аммо бир нарса муқаррар. Усеркааф ушланиб, ўз жойига қайтарилиши шарт. Акс ҳолда кўп кўргиликлар содир бўлиши мумкин. Яраланган шер жуда хавфли бўлади. — Пенту гапининг оҳанги билан қандайдир маъноларга ишора қилди: — Шунча кўргиликлар устига яна бошқалари ортиқчалик қилади.

— Ҳеч бир ҳожат эмас! — деди Маху.

Юз маротаба ҳақсан, Маху...

Сарой аҳли жаноби олийлари овқатланадиган жойга йўл олишди. Улар юришаётган йўл жуда ёрқин ва жонли бўёқлар билан бўялганди. Гўё оёқлар остида Хапи дарёси қирғоғининг бир бўлаги ястаниб ётгандай. Унинг ўртасида юрилаверганидан текисланиб кетган сўқмоқ йўл. Ўт-ўланлар айқириб турибди. Одам бўйидан Ъаландроқ жойда қамишлар ўсиб ётибди. Тасвир шу қадар табиий

ва жонлики, одам қамишларни қўл билан суриб Хапи сувларини кўргиси келиб кетади. Деворнинг устки қисми ва хонанинг шифти кўм-кўк осмонга уйғун равишда тасвирланган. Ҳавода ёввойи ўрдак ва гозлар, майда қушчалар ва йиртқич қирғийлар учиб юришибди. Кўм-кўк ўсимликлар орасида айқириб ўсиб ётган атиргулларнинг ҳиди келаётгандай.

Ошхонага кириладиган жой қамишлар орасидаги оғирқарвон тимсоҳлар ўтиб юрадиган тирқичга ўхшаш бўлиб, уни илғаб олиш қийин эди. Жаноби олийларининг кўрсатмасига биноан хона девори ва полини рассомлар шундай чизишганди.

Маху бош қоҳинни ўзидан олдинга ўтказди ва улар шу зайлда ошхонага кириб келишди. Бу ерда ҳам Хапи қирғоғининг ажойиб тарзда чизилган манзараси давом этарди. Оёқлар остида фақат сўқмоқ йўл эмас, кўм-кўк сув тасвирланганди. Турфа хил балиқлар: кўзлари чақчайган ва қисик кўзли, кулранг ва сарғиш, қизил ва оққоринли балиқлар ўйноқлашиб юришгандай. Балиқ тиниқ сувда худди жонлига ўхшайди. Улар ўз устларида турган одамларга шўх ва самимий боқишаётгандай, балиқдан тайёрланган овқатга таклиф этаётгандай. Ошхона деворларига ингичка оёқли кийиклар, буғулар ва Танетер қоялари, Хапининг юқори ва қуйи қисмлари, Синай яримороли ва ҳавзада, Ретену ва Вавилон тоғлари, саҳро кенгликларида яшовчи ҳар хил ҳайвонларнинг расмлари чизилган. Қамишзор ва Улуғ Кўкаламзор денгизлари, Хапи дарёси ва Ҳабашистон қўлларида яшайдиган балиқлар ҳам расмлар орасидан ўрин олган.

Бу хонадаги дастурхон атрофида келажакда фиръавннинг ўрнини эгаллаши кўзда тутилаётган Семнех, ҳукмдор омборларининг бошлиғи Панехси, Бен-Бен ибодатхонасининг қоҳини Павяк, мансабдорлардан Ману ва Нахт, шоҳнинг мирзаси Яхмес, яна бир қанча сарой аъёнлари, мирзалар, иш бошқарувчилар, сарой ибодатхонаси қоҳинлари ўтиришарди. Қўшни хонадаги баландроқ кўтарилган жойда эса жаноби олийлари қизлари билан жой олган. Малика Тии хоним ҳам шу ерда. Атоннинг бош қоҳини Эйе қайлиғи Тии хоним — Нефертитининг энагаси сал нарироқдаги алоҳида столда ўтирарди. Ахетатондаги урфга кўра фиръавн овқатхонасидаги нонушта самимий, эркин тарзда ўтарди. Бундай сарой маросимларини бошқарувчисига деярли иш топилмасди.

Иккала хона бир-бири билан енгил пардевор билан ўралганди. Пардеворнинг эшиклар учун мўлжалланган қисми очиқ бўлиб, катта хонада ўтирганларнинг ҳар бири ҳукмроннинг оила аъзоларини бемалол кўриб турарди. Моҳият эътибори билан бу бир стол атрофидаги овқатланиш эди. Бу янгилик жаноби олийларининг душманларига хуш келмасди. Сирасини айтганда, бу ҳолат келишмовчиликнинг бош сабаби эмас.

Пенту ва Маху ўз жойларига бориб ўтиришди. Қоҳин узокни яхши кўрмасди. У тарошланган тоғ биллурини олиб ўнг кўзига яқинроқ жойга қўйди. Бу ажойиб тош сеҳрли хусусиятга эга бўлиб, узокдаги нарсаларни яқин қилиб кўрсатарди. Ҳозирги дақиқада тошни фиръавнга тўғрилаб қўйди. Жаноби олийлари ҳорғин ва ранги заҳил кўринарди. Аччиқ қайлали қайнатиб пиширилган балиқни жимгина еб ўтирарди. Оппоқ ундан юпқа қилиб пиширилган нон иссиққина эди. Бунақа нон унинг хуш кўрадиган таоми. Лекин ҳозир ундан кичик бир бурдасини ушағиб олди-да, қўлида ўйнаб туриб мазасини ҳам кўрмасдан яна столга қўйди. Бу ёмон аломат эди. Одатда у ёмон касали хуруж қилгандан кейин дарҳол ўзини ўнглаб оларди. Шаробни хуш кўрарди. Уларнинг номини ҳам ўзи кўярди. Ҳозир эса стол устида турган “Атоннинг уфқдан чиқиб келиши” деб номланган шаробга қўл урмасди. Ичимликнинг оч-яшил ранги туфайли шундай аташгандир.

Малика аксинча хушчақчақ кўринарди. Чап томонида ўтирган қизлари билан шодон пичирлашарди. Булар Нефер-Нефру, Атон-Ташери, Нефернефура ва Сетепенра. Қизларнинг тўнғичи, Семнехнинг қайлиғи боши оғриб тургани учун нонуштага чиқмаган, Анхесенпатон, гоят келишган Тутанхатонга турмушга чиққан қизи эса эри билан биргаликда Шимолий саройда эди.

Малика жаноби олиялари шоҳ ўзига қандайдир шўх савол билан мурожаат этишни кутиб ўтирарди (кўпинча шундай бўларди). У ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб берарди... Утирганларнинг барчаси бунақа пайтларда кулишарди... Малика

хоним ҳам ёнидан нимадир қўшарди... Фиръавн нонушта, тушлик, кечки овқатланишларни шундай ташкил этардики, уларнинг ҳар бири узоқ вақтгача эсдан чиқмасди. Бундай пайтларда фақатгина овқат ейилмасди, балки иш ҳам бажариларди. Амалдорлардан бирортаси қандайдир гуноҳ қилган, айттайлик, йиғим-терим вақтида айб иш қилиб қўйган одамнинг ёнини олишар ё бўлмаса фиръавннинг ўзи унча оғир бўлмаган айби учун Синай ярим оролига сургун қилинган бирортасини эслаб қолиб авф этарди. Бошқача айтганда, овқатланиш ўз йўлига, давлат ишлари ҳам ўз йўлига давом этаверарди...

Лекин фиръавн нега бугун оғзига талқон солгандай жим ва маъюс? Сўнгги пайтларда кўпинча ғамгин кўринишининг боиси нимада? Бундай саволни фақат Пентугина ўзига бераётгани йўқ. Фақат Меху ҳам эмас бундай савол бераётган. Ҳаммадан ҳам Нефертити жаноби олиялари ташвишда. Мана у қизи томон энгашяпти, лекин ичида: “Унга нима бўлди ўзи?” деб ўйлаяпти. У кичик қизи Сетепенрага қуш гўштидан бир бўлак олиб берди, ичида эса “Нега у мен томонга қиё боқмаяпти, нега қизларини эркалатмаяпти?” деган хаёлда. Кийанинг Жанубий саройда эканлиги жаноби олийларининг бундай кайфиятига таъсир этдимикин? Фиръавн нонушта устидаги фавкулотда ноқулайликни ҳис этдими ёхуд Ҳабашистондан келтирилган хабарнинг алами бироз тарқадими билиб бўлмасди. У жуда мураккаб, қалби Хуфу эҳромларидан ҳам сирлироқ эди. У қутилмаганда жаноби олияларига ўгирилиб:

—Сенинг назарингда бу хоналарда ҳаддан зиёд сокинлик рўй бермаяптими? — деди.

Малика хоқоннинг фикрини тасдиқлади, ҳа, овқатланиш жудаям сокин ўтяпти, деди. Фарбий саҳроларда, кумликлар тугаб Та-кефт мамлакати бошланган жойларда шундай овқатланишади. Уша жойдаги одамлар овқат маҳалида оғзига сув олгандай жим ўтиришади.

Фиръавн бу халқ тўғрисида биринчи мартаба эшитаётгандай тутди ўзини: ким улар, қаердан келишган? Фарбий саҳроларда яшаб бўладими ўзи?

—Та-кефт мамлакати тўғрисида кўпчилик гапиряпти, — деди Нефертити. Мелика фиръавнга сиңчковлик билан тикилди. Унга нима бўлдикин? Ёхуд бирор ҳодиса рўй бердими? Буни тушунтириб берадиган бирор сеҳргар топиладими? Оралардан бирор гап қочгани йўқ. У аввалгидай назокатли. Лекин бу улуғ хонадон қандайдир дарз кетганини сезмаслик учун одам фақат жонсиз ҳайкал бўлмоғи керак. Эҳтимол, бу уйнинг ўзидагина эмас, Кемида, Ҳапининг икки қирғоғи, Ҳавза ва Жанубадир. Хетлар айтганларидек, бу ерда эшак кулоқлар яширинмаганмикин? Шундай ҳам бўладики, бир-биринга ёмон сўз айтмайсан, лекин ўртада нимадир узилгандай, тушунтириш қийин бўлган ҳолат рўй беради, кайфият бузилади, бир-биринга ўқрайиб қарайсан, севимли одамлар орасида Ретену тоғларидаги сингари муз деворлар пайдо бўлади. Малика фиръавндаги ўзгаришни қўллаб-қувватлаш лозимлигини, дастурхон устидаги ҳавони илтиш зарурлигини англади.

Жаноби олийлари ўзига мурожаат этганда Семнех ширинликни еб тугатаётган эди.

—Та-кефт мамлакати қандай одамларда яшайди ва улар нима иш билан шуғулланишади?

Семнех олдидаги тарелкани нарироққа сурди, лабини зиғир толасидан тўқилган сочиқча билан артди. Ёшларга хос оқиш юзи қизаринқиради, кўзлари чақмоқдек чақнаб кетди. “Мана бу фиръавн бўлса арзийди, — ўйлади жаноби олийлари, — фантазияси ҳам кучли, одамларни тинглаш қобилияти, жонли, жозибадор қиёфасида етарли куч ҳам бор”. Семнех фавкулотда зўр кучга эга эмасди, у отган ўқ нишонга бориб етмаслиги ҳам мумкин эди. Лекин минглаб одамларни орқасидан эргаштириши зарур бўлган одам — фиръавннинг улуғлиги шундагинами? Айтишларига қараганда, Нармер замонасида фиръавнлардаги буқандай куч ва тимсоҳдай иштаҳа қадрланган. Уша пайтларда сарой аёнлари буқанинг гўштини пок-покиза туширишган. Бунинг учун учта-тўртта аслзода йиғилса бас. Пивони ҳам меъёрдан ташқари кўп ичишган... Кучли одамнинг руҳи ҳам кучли бўлади деб қаралгудай бўлса Семнех ҳақида бундай деб бўлмасди. Лекин кимки уни яқиндан билса, ёш шайхзода ғоят мағрур ва кучли қалб эгаси эканлигига ишонади. Бундан чиқди, эски маталлар ҳаммавақт тўғри чиқавермас экан-да...

Семнех жаноби олийлари саволга бирор ортиқча сўз қўшмай аниқ жавоб берди:

— Фарбда шундай мамлакат ва халқ бор. Бу халқ ҳам бошқаларга ўхшаган икки оёқ, икки қўлли одамлардан ташкил топган. Бошқаларга ўхшаш бошларида сочларию кўкраклари бор. Эслатиб қўяйки, ер юзида тўртга ирқ бор. Ролиту-қизиллар, булар бизлармиз. Аму-сариклар. Тегенну-оқлар Ливияда истиқомат қилишади. Нехсу-қоралар. Та-кефтда тегеннулар ва нехсулар яшашади. У ерда шаҳарлар ва қишлоқлар бор, саҳродан каналлар ўтган, боғлар яшнаб туради, аёллари Ҳавзадаги аёллардек гўзал, воҳаларда яшовчи аёллардек чаққон. Мурдаларни қояларга, кичик тош пирамидаларда кўмишади. Мурдалар тобуғларда ётишмайди, балки ўтиришади. Уларда ўзлари билан нариги дунёга анча нарса орқалаб кетиш одати йўқ.

— Эшитяписизларми? — деди жаноби олийлари олдинга қараб. Лекин бу сўзни кимга айтаётгани номаблум эди.

Эйе бу сўзларнинг ростлигини қисқача тасдиқлади. Тўғрироғи, Та-кефт ҳақида айтилаётган гаплар ҳақиқат.

— Ким айтади? — сўради фиръавн.

— Ақлли одамлар айтишади.

— Шунақа одамлар бор.

— Ким? — Эйе қўлини хурмо ва асалга узатди.

— Ақлли одамлар.

— Улар ҳатто бу бинода ҳам бор.

— Ростданми? — Фиръавн мустаҳкам, гўштдор жағини кўрсатиб қўймоқчидай ўзини орқароққа ташлади. Ва кулиб юборди. Сўнг кула-кула энтиқиб қолди.

Уни кўриб бошқалар ҳам кула бошлашди.

Бу кулгу бир одамдан иккинчи одамга ўтиб борарди.

Ниҳоят ҳамма кулишга тушди. Ҳатто Нефертити ҳам кулди. Уятчан Семнех ҳам кулишдан ўзини тия олмади. Фиръавн қизларинику айтмай қўя қолинг. Уларга бармоғингизни кўрсатсангиз бас, шунга ҳам кулаверишади...

Пету Махуга энгашиб ярим овозда гапирди:

— Жаноби олийлари ўзларини яхши ҳис этиптилар шекилли.

Маху жавоб берди:

— Нонуштадан кейин у сени кутади.

Ҳаммани қамраб олган кутилмаган шодонликда — қандайдир ясама, носоғлом хурсандчиликда фақат бир одам — Эйе жаноб олийларигина кўпчиликнинг кулгисига қўшилмади, маъюс қиёфасини сақлаб қолди. У юзини бироз ажин босган бўлса-да, ҳали жуда тетик ва шўхчан хотини Тига норози қиёфада қараб қўйди. Эҳтимол, Эйе ҳозирги ҳолатнинг моҳиятини ҳаммадан кўра теранроқ идрок этаётгандир ёхуд ҳаммадан кўп нарса билар. Буни ким айта олади? Агар бу ерда рассом ва ҳайкалтарош Юти ҳозир бўлганида зўрма-зўраки кулаётган ўн бешга яқин одам ва хаёлга ботган Эйени тасвирлаган бўлармиди? Енгил табиат одамлар орасида ягона кекса донишмандни тасвирлармиди? Бадмаст одамлар ўртасидаги ягона аскар қиёфасини чизармиди? Ҳа, Юти худди шундай тасвирларди. Шунда у эҳтимол ҳақ бўларди...

Эйе хаёлчан ҳолатда сўради:

— Ақлли одам қандай бўлади? Қадим вақтларда — шоҳ Усеркааф замонида шаҳарма-шаҳар ашула айтиб юрувчи қандайдир қўшиқчи: ақлли одам ҳам барча қатори бир одам, фақат фарқи шундаки, у кўпроқ ўйлаб, озроқ валақлайди, деган экан.

— Бу қийин, — деди фиръавн.

— Нима қийин?

— Валақлаш.

— Мен нима деяпман, — деди Эйе, — худди шундай деяпман!

Хизматчилар фиръавн девонхонасида ишлатиладиган сиёҳга ўхшаш қоп-қора шароб келтиришди. У “Ахетатоннинг тенги йўқ шароби” деб аталарди.

Малика Нефертити ҳам куларди, лекин ичига чироқ ёқса ёришмасди...

“... Эхнатон ўзгариб қолди. Унга нима бўлди ўзи? Ҳамманинг айтишича,

Кийа ниҳоятда гўзал ва жозибатор. Лекин пайғамбарни паришта йўлдан уриши мумкинми? Гап унда эмас. Ҳа, шундай. Агар Эхнатон бирор нарсада мен билан келиша олмаса тўғри юзимга айтиши мумкин... Унга ўғил туғиб бермаган бўлсам кўзига кўринмаслигим мумкин. Лекин ҳаммасини очиқ тушунтириш лозим. Миқ этмасдан бўладими ахир...”

Эйе қаршисида ўтирган хотини оша тўғрига қараб турар ва ўз хаёллари билан банд эди. Унинг бўғиндор кўллари стол устида. Боши эса ёнига — чап елкасига салгина эгилган...

“... Ҳозир ҳаммаси кафтдагидек кўриниб турибди. Ҳатто бизнинг тилни билмайдиган чет эллик одам ҳам шоҳ ва малика ораларидан нимадир ўтган деб ўйлайди. Улуғ хонадонда қандайдир ихтилоф. Буюк муҳаббат ўрнини буюк лоқайдлик эгаллагандек. Лоқайдлик билан нафратнинг ораси бир қадам. Ёш Кийа ўз ишини қияпти. У ҳаммаёқни барбод этипти. Бу ҳатто сўқир одамга ҳам кўриниб турибди...”

Эйе гапирган доно одамлар фиръавнга ҳам тинчлик беришмаган. Мўйсафиднинг тақир қирилган бошида йўғон кучли томирлар ўйноқлаб турибди. Шоҳ чолнинг бошида қанақа томир бўлиши, нима дейишидан қатъий назар, уни хуш кўрар ва ҳурмат қиларди. Эйе бирор марта ҳам ўйламасдан енгил-елпи маслаҳат бермаган. Эйе гапирганда ҳар бир сўзни тақалагандай дона-дона гапирарди. Ҳар бир сўзи осмон металига ўхшайди, юракка теккундай оғир, аниқ...

— Эски китобларда, — деди Эхнатон, — донишмандлар кўп бўлишган экан деб ўқигандим. Улар жуда кўп валақлашгану лекин ҳар сўзлари олтинга тенг бўлган деб ўқигандим.

— Қани ахир улар? — сўради Эйе.

— Донишмандларми?.. Улар эриб кетишган. Акс ҳолда Хапининг икки қирғоғи олтинга тўла бўларди.

— Мен бунга ишонаман.

Ниҳоят Эйе ҳам кулди. Фиръавн жомни кўтариб озгина ичмоқчи бўлди, аммо нимадир эсига тушдими, жомда бирор нарсани кўрдими, уни ўз жойига қўйди. Ўрнидан туриб ишлайдиган ва шеърлар тўқийдиган хонасига чиқиб кетди.

Пенту унинг орқасидан юрди.

НОТИНЧЛИК

Рассомлар томонидан турли расмлар билан безатилган кичкинагина хонада Эхнатон ўзини ҳамма жойдагидан яхшироқ ҳис этарди. Деворларга чизилган расмларда ҳукмдор ҳаётининг турли лаҳзалари тасвирланганди. Фиръавн бу расмларда гоҳ ярим яланғоч ҳолда ёш Тиининг қўлида, гоҳ малика Нефертети билан, гоҳ болалари орасида, гоҳ Иалу далаларига кўчирилган бахтсиз Мактатон билан ёнма-ён тасвирга туширилган.

Хонанинг бир бурчагида папирусдан тайёрланган тоза қоғозлар. Фиръавн истаган пайтида ўз фикрларини мирзалар ёрдамисиз ёзиши мумкин эди. Айвон Хапи дарёси томонда эди. Дарёнинг оққуш бўйнида текис бурилиш жойи бамисоли кафтда тургандай. Куёш Шарқда вақтида дарё томондан ёқимли салқин шабада эсади. Кейинроқ, пешиндан кейин жаноби олийлари шу хонани эслатадиган, аммо айвони шимолга қараган бошқа хонага ўтади. Бу ерда ҳам шеър ёзиш ва арфада куйлар чалиш ғоят мароқли...

Пенту эшикни секингина очди ва ичкарига кириб олгач уни кескин беркитди. Фиръавн қимир этмади. У девордаги расмга тикилиб турганди.

Пенту ўткир кўзларини фиръавннинг орқасига қадаб тураверди. Унинг орқасига тикилиб турган одам бу зот ўз қўлида бутун оламни ушлаб турганини қаердан билсин? Бу нимжон одам фақат ўз душманларигагина эмас, ҳатто Атон худосига қарши туришга етадиган куч-қувватга эга деб ким айта олади? Ҳаёт қозонида қайнаган доно Пентудек одам учун ҳам бу сирлигича қолаверади. Агар бу Пенту учун сир бўлса бошқаларни гапирмаса ҳам бўлади.

— Мен томонга қара, жаноби олийлари!

Эхнатон қимир этмасди. У Пентунинг овозини эшитди, лекин кулоқлари ичида ундан кучлироқ бошқа овозлар жарангларди.

— Жаноби олийлари!..

Фиръавн аста-секин бу томонга ўгирилди. Лаблари шишиб кетгандай, кўзлари эса қандайдир руҳсиз. Ханжардай ўткир деб аташадиган юзлари янада озгинлашгандай. Ҳукмдор юзининг сарғимтиллиги қоҳинни чўчитиб юборди. Фиръавнга нима бўлди ўзи?

Пенту кўлини узатиб жаноби олийлари юрагининг устига қўйди. Сўнг иш кўли билан жигарини пайпаслаб кўрди. Худди Фиръавннинг соясини кўришаётгандай унинг бор-йўқлиги ҳам билинмасди.

— Оғрияптими?

Фиръавн миқ этмади.

— Оғрияптими? — қайта сўради Пенту.

Жаноби олийлари чуқур нафас олди, табибнинг кўлидан ушлади.

— Пенту, менинг юрагим ҳамма вақт сен билан. У заррача оғриётгани йўқ. Жигарим ҳам оғримаяпти. Фақат худойим Ба чидаб бўлмас изтироблардан азоб чекмоқда. Худди ўрдакни пишириш олдидан сихга тортгандай азобланмоқда.

Пенту уни диққат билан эшитарди.

— Қачонлардир сенга бир гапни айтаман, Пенту. Ана ўшанда Ба нега тўлғанаётганини, қалбим нега азобдалигини англайсан. Жисмим эса, кўзга унчалик ташланарли бўлмаса-да, сени ишонтириб айтаманки, унчалик хаста эмас. Агар Ба чидаш бера олса, жисмим менга яна юз йил хизмат этиши мумкин.

Қоҳин ўз туйғуларини юзага чиқармади. У жаноби олийларининг отаси, бугун тирик мавжудотга ҳаёт бахш этадиган Атон худосига ҳам хизмат қилган. Шу боисдан қоҳин ўз қадр-қийматини Атоннинг суюкли ўғли бўлган ҳукмдор олдида баландроқ тутарди.

— Пенту, — давом этди фиръавн, — мен бир гап айтмоқчиман. Айтадиган гапимни ўйласам томирларимдаги қон қотиб қолади, миямга оғриқ туради, бўғинларим бўшашиб кетади. Йиқилиб тушай дедим. Бугун эрталаб. Агар Маху бўлмаганда ерга қулаб тушардим.

Қоҳин тинчликни бузди:

— Жаноби олийлари, мен ҳаммасини биламан. Сенинг нотинчлигинг гоят табиийдир. Зеро, сенинг кўлингда бутун Кемининг тақдири турибди. Менга кўлингни бер-чи. Унг кўлингни.

Фиръавн кафтини узатди. У жудаям нозик ва кичкина эди. Аёлларнинг кўлига ўшарди.

“... Нақадар нозик ва нақадар кучли. Қалтабўйлилардан кўрқ деб бекорга айтилмаган... Кўллари бақувват, кучли. Лекин бу оғир кўл фиръавн миниб олган асов отни тизгинлашга кучи етармикин?”

Пенту кафтдаги чизикларга синчиклаб тикилди.

— Сен соғсан, — деди ниҳоят фиръавнга.

— Бор гапинг шуми?

— Яна бошқа нима деяй?

— Соғломлигимни ўзим ҳам биламан. Лекин мен сарой аъёнлари, саркардалар, маслаҳатчиларимнинг саломатлиги қандайлигини билишни истайман. Зеро, менинг саломатлигим уларнинг соғу саломатлигига боғлиқ.

Эхнатон думалоқ қорнини сал олдинга чиқариб хона бўйлаб у ёқдан бу ёққа юрди.

“...У жудаям келишмаган, хунук. Бечора Нефертити! У шерларнинг шерига муносиб малак!”

Фиръавн қоҳин рўбарўсида ҳансираб нафас олганича турарди. Кўзлари худди сув остидан кўринаётгандай йилтиларди. Болаларники сингари қалин лаблари гапирмасдан олдиноқ қимирларди.

— Пенту, — деди фиръавн, — назаримда мамлакат касалга ўхшайди. Мен эмас, мамлакат. Бу ҳақда қанчалик кўп ўйласам, бунга кўпроқ ишонч ҳосил қилаяпман. Ҳаммадан кўра мени малика хоним ҳайрон қолдирыпти. — Фиръавн ўз сўзи қоҳинга қандай таъсир этаётганини билиш учун бироз кутди. — Назаримда у энди мени тушунмаяпти.

— Эҳтимол тескарисидир?

Фиръавн худди туш кўраётганида уйғотилган одамдай чўчиб тушди.

— Нима дединг?

— Ўзинг маликани тушунасанми?

Фиръавн малика эслатилиши биланоқ бамисоли қаттиқ оғриқдан азоб чекаётган одамдай бужмайди. Пенту бун илк маротаба кўраётганди. “Наҳотки шундай бўлса?” ўйлади қоҳин.

Хукмдор сўз бўғинларига алоҳида-алоҳида урғу бериб шундай деди:

— Уни тушунишни истамайман!

Жаноби олийлари азбаройи газабланганидан титради.

— Тинчлан, — деди Пенту.

— Тинчлана олмайман. Хотиним, болаларим мендан тобора узоқлашиб кетишаётганини ҳис этаяпман. Халқ узоқлашяпти, бутун Кеми узоқлашяпти мендан...

— Сенга шундай туюлаётгандир...

— Туюлаётгандир? — Фиръавн яна ўз ҳолига, иродали хукмрон ҳолига қайтди. — Мен жуда узоқни кўраман. Эҳтимол, айни шу ҳолат менинг бахтсизлигимдир. Чор атрофда норозилик кучайиб бораётганини билмайди деб ўйлайсанми? Ҳа, шундай, норозилик тобора кучайяпти!

— Бу нарса ҳамма вақт ва ҳамма ерда бўлган, — деди доно Пенту. — Инсоният ва Кеми пайдо бўлган вақтдан бери ҳарқачон норозилик бор. Сенинг хукмингдаги одамларни бир санаб кўр. Бир дақиқа бургутга айланиб осмондан ўз еринга қара. У нақадар беҳудуд ва одамлар қанчалик кўп. Энди уй сичқонига айланиб миллион-миллион одамларнинг гапига қулоқ солиб кўр-чи...

— Ҳеч қанақа яхши гап эшитмасдим.

Қоҳин эътироз билдирди:

— Баъзилари қарғайди, бошқалари дуо қилади, учинчилари мамнун, тўртинчилари...

Фиръавн қоҳиннинг гапини тугатишига қўймади.

— Тўртинчилари нимани ўйлашлари ва нима билан шуғулланишлари муҳим эмас. Шундоққина биқинимда одамни ақлдан оздирадиган ишлар бўлиб турганда буларнинг ҳаммаси менга не учун даркор?

— Бу тўғри эмас.

— Нимаси тўғримас?

— Арзигулик бирор нарса рўй бергани йўқ.

— Агар хотининг сени тушунмаса, Семнех куёвинг бошқача фикрласа, бошқа куёвинг ҳам ўзга йўлдан юрса, қизларинг сени қўллаб-қувватламаса арзигулик нарса рўй бермаганими?

Қоҳин буларнинг барчаси арзимаган нарсалар эканлигига ишонтирмоқчи бўлди. Фиръавн беихтиёр қулиб юборди. Худди болалардек кафтини кафтига уриб кулди. У ширакайф одамлардек шодон қичқирди.

— Жуда яхши! Жудаям яхши! — хитоб қилди у. — Менинг энг яқин одамларим ва дўстларим кўз ўнгимда кул рангдан оққа, оқдан қорага айланаверишса ҳам арзигулик нарса рўй бермаган бўладими? Жуда соз! Ҳеч нарсадан хавотирланишга ҳожат йўқми? Давлат ишлари жуда соз кетяпти дейишим керакми?.. Йўқ... Менга дарҳол жавоб берма. Яхшилаб ўйлаб кўр. Обдон ўйлаб жавоб бер: давлат ишларидаги ҳамма нарса соз кетяптими?

Қоҳин ҳамон ўз фикр ва туйғуларини билдиргиси келмасди.

— Жаноби олийлари, дунё яратилгандан бери бирор хукмрон мамлакатимда ҳамма иш жойида кетяпти деб айта олманган.

— Хўш.

— Бундай хукмрон топилган тақдирда ҳам кейинчалик ўз сўзидан пушаймон бўлган.

— Нега?

— Негаки, у ўзи ишонган нарсасигагина ишонган.

— Бундай китобий сўзларни тушунмайман. Аниқроқ қилиб гапир, Пенту. Бозорда гапиришадигандай гапир.

Қоҳин қошларини уйди.

— Мен бозорда эмасман-ку ҳозир. Кўкат сотувчи эмасман-ку...

— Мен буни биламан. Хўш, кейин-чи?

— Давлат ишларида бирор нарса жойида эмас деб шикоят қилиб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам у давлат.

— Буни менга табиб сифатида айтяпсанми ёки маслаҳатчи сифатида айтяпсанми?

— Табиб сифатида.

— Оғир хастаманми?

— Ҳа.

— Ундай бўлса давола.

Фиръавн бўйрага ётди, кўлларини кўкрагига қўйиб, оёқларини узатди, кўзларини юмди. Ва амр этди:

— Давола!

Коҳин миқ этмасди.

— Давола, деяпман!

Пенту уч оёқли пастигина курсига ўтирди. Миқ этмасдан пешонасини артди... Йўқ, у ҳақиқатан фикрининг ростлигига ишонарди. Ахир Кемидаги ишлар ёмон эмас-ку? Хеттларнинг чегара яқинидаги қишлоқларга хужуми масаласига келсак. Улар чекинишлари ҳам мумкин. Рентудаги исён-чи? У тугади. Ҳабашистон билан чегарадош ерлардаги хавfli ҳолат-чи? У ерда ҳаммавақт шундай бўлган...

— Жаноб олийлари, — деди Пенту фиръавнга қарамай, — ҳеч қайсимиз тошдан ясалмаганмиз. Сен дам олишинг керак. Жанубий саройга бор. Бир-икки кун ором ол. Тунни сувда ўтказ. Музыка тингла. Бу соғлиқ учун зарур.

— Кейин-чи?

— Нима кейин?

— Ким иш билан шуғулланади?

— Сен.

— Қим ўйин-кулги қилади?

— Ўзинг.

Фиръавн ўгириб олди. Худди болалик пайтларидагидек даҳанини тиззасига тираб ўтирди. Пенту унинг ёшлик вақтини, навқирон шаҳзодалик пайтларини яхши эсларди.

— Пенту, бошимни қотирмай ростини айт.

Пенту башарасини бужмайтирди: у фиръавннинг бозор тилида, хунармандлар тилида сўзлашишини ёқтирмасди.

— Тушунапсанми? Бошимни қотирма!.. Агар ҳузурингга келиб сен ерга тикқан душманинг кондан қочганини айтишса нима қилардинг?

— Уни қидирардим.

— Агар уни топиша олмаса-чи?

— Сабр қилардим.

— Кейин-чи?

— Нобакорни юз дарра урардим.

— Юз?

— Эҳтимол элликтадир. Биринчи сафар бўлгани учун.

— Бу яхши фикр!

Фиръавн фил суягидан ишланган ҳассани бронза пластинкага урди. Ва кириб келган ҳабашга буюрди.

— Менга Махуни чақириб юбор.

— Қоратанли ҳукми подшо-пайғамбарга қарамай эшитди. Ва орқаси билан эшик томон йўргалаб кетди.

— Айт, тезроқ кирсин!

Қоратанли эшикни очди.

— Чопиб келсин!

Қоратанли даҳлизга чиқди.

— Қорнини қўлига олиб югурсин!

Қоратанли ўз орқасидан эшикни ёпишга журъат этмади.

— Бу ифлос бегемот бу ёққа тезроқ югурсин!

Фиръавн худди тоғ дарёси оқимиға ўхшарди, бир дақиқада ўз йўлидаги барча нарсани яксон қилгудай.

— Пенту, — бақирди у муштини ўйнатиб, — сен доимо яхши маслаҳатлар берасан. Бу сотқинларни найза устида сақлаш керак. Ушандагина мени яхши кўришади ва ҳурмат қилишади. Бу сирни Аменемхет Биринчи давридаги эски ўгитлардан ўқидим. У ерда ҳокимиятни қандай сақлаб туриш ҳақида жуда яхши гапирилган.

— Шафқатсизлик биланми?

— Айни шафқатсизлик билан, Пенту. Ҳеч кимдан ҳеч нарсани аямай. Бу усулни биринчи маротаба фиръавн Нармер қўлаганини менга айтиб беришди. Ахир у озгина фурсатда оддий аъёндан худди мендек, фиръавнга айланди қўйди. Мана мен ўн тўрт йилдан бери душманларим билан олишаман, лекин жуда оз нарсага мушарраф бўлдим.

— Мен эса бундай демаган бўлардим, жаноби олийлари.

Маху кирди, тўғрироғи, юмалаб кирди. Кимдир унинг орқасидан эшикни ёпди.

— Мен оёқларинг остидаман, ҳазрати олийлари!

Маху шу сўзларни айтarkan қоҳинга секингина қараб қўйди. Лекин у нариги томонга қараб турарди.

— Маху, — деди фиръавн, — Пунаих бепарволик қилди, Усеркаафни қўлдан чиқариб юборди. У Ҳабашистонга қочиб кетди. Орқасидан қувлаб кетишди. Лекин қочоқ ҳали ушланган эмас. Мен Пунаихга эллик дарра уришни амр этаман. Дарҳол! Бошқа ишлар кейин бўлади. Ерда бўлса ҳам, ернинг тагида бўлса ҳам, тоғдаю сувда бўлса ҳам қидириб топсин! Уни тутиб жойига қўймаса ҳолига вой! Мени тушундингми, Маху?

— Тушундим.

— Яхшилаб эллик дарра урилсин!

— Хўп бўлади.

— Кейин менга хабар қилинсин!

— Жаноби олийлари. Пунаих ўз жазосини олади.

Фиръавн имо қилди, Маху чиқиб кетди.

— Хурсандмисан, Пенту?

— Худди сен каби, жаноби олийлари.

— Мен хафаман. Жуда норозиман.

Қоҳин кийимининг ичидан кичик шишача олди ва ундаги қорамтир рангли суякқикдан пиёлага озгина қуйиб фиръавнга узатди.

— Бу дамлама тинчлантиради, — деди у. — Ҳозир сенда шунга эҳтиёж кучли. Бу узоқ Танетерда ўсадиган ўсимликдан тайёрланган.

Фиръавн дамламани охиригача ичиб қўйди.

— Жуда расво-ку.

— Унинг кучи шу расволигида.

— Шу қўланса сувда-я!

Қоҳин пиёлани индамай столча устига қўйди.

— Мен сенга бир сирни айтаман, Пенту, — гапини бошлади фиръавн. — Яқинроқ ўтир менга, Пенту, яқинроқ!.. Қўмондонларим урушни хоҳлашмаяпти. Баъзилари мени Шимолга, бошқалари Жанубга ундашяпти. Учинчилари эса бизга номаълум Такефт мамлакатини эгаллаш учун саҳро орқали йўл солишни маслаҳат беришяпти. Агар мен Шимолга қўшин тортсам, Жанубга юриш қилсам, саҳро орқали олға боссам, душманларим менинг ҳурматимни бажо келтиришади, Амоннинг қоҳинлари кучоқ очиб кутиб олишади. Шунда мен шафқатсизлик қилган аслзодалар ҳам ярашишга шошилиб қолишади. Мен уларга Шумер мақоли билан жавоб бераман: “Сен душманнинг ерини тортиб олиш учун бордингми? Душман сенинг ерингни эгаллаш учун келди”. Тушундингми, Пенту?

Қоҳин бошини қимирлатди.

— Шумерлар аҳмоқ халқ эмас. Улар ҳозирча мўмин-қобилдай бўлиб туришибди. Илгари шумерлар бошқаларга ақл ўргатишган. Уларнинг ёзувлари ҳам қизик, худди товук қоғозни тимдалагандай. Лекин мен ҳозир бизнинг наслимиз қадимийроқми, уларникими, аниқ айтолмайман.

Фиръавн ёшларга хос илдам ҳаракат билан ўрнидан турди, папирус қоғозлари турган бурчакка қараб юрди... Ва тўсатдан жим бўлиб қолди. Сўнг қоҳин томонга аста ўтирилиб шивирлади:

— Хоҳлайсанми, мен уларга қарши уруш бошлайман?

— Кимга, жаноби олийлари?

Яхшилик худоси кимгалигини айтмади. Ҳозирча бу нарса фақат унинг сири эди.

БОШ ҚҶМОНДОН

Жаноби олийлари кимга қарши уруш очаётганини Пентуга айтиши ҳам мумкин эди. “Уларга” дегани ким бўлди ўзи? Ҳукмдор қоҳиндан деярли сир сақламасди. Ер юзининг пайғамбари қоҳин ва табибни тез-тез ўз сирларидан ошкор қилиб турарди. Уасетда ҳатто шундай гап тарқалганди: “Ичида сир сақлай олмайдиган қандай ҳукмдор ўзи?” Кемининг аввалги пойтахти Уасет халқи жуда устамон. Тўғрироғи, бошқа шаҳарлардан устун турган пойтахт ҳаёти уларни йўлдан урган. Меннофер — Кемининг энг қадимги пойтахтида бошқачароқ айтилади: “Фиръавнда Ливия саҳросида жанг қилаётган оддий аскардагидан кўп сир бўлмаслиги керак”. Ахетатон қассоблари эса сир масаласига ўз қарашларини шундай ифодалашади. “Сирсиз ва ёвуз ниятсиз одам қассоб дўконига осиб қўйилган буқа билан баробар”. Ким ҳақ ўзи?

Агар хонага бош қўмондон Хоренхеб келмаганда эҳтимол жаноби олийлари Пентуга нималарнидир тушунтирган бўларди? У оғир этигини тап-тап босиб тўғри фиръавн яқинига келиб унга таъзим қилди. Бу худди кон ташувчилардек кўпол, ҳабаш шоҳларидек барваста киши эди. Чап юзини хеттлар билан жангдан қолган эсдалик — қизғиш чандиқ “безаб” турарди. Хоремхеб нақд ўлимдан омон қолганининг белгиси бўлган бу чандиқ билан фахрланарди. Пешонасидан даҳанигача бўлган масофа ўнг қулоғидан чап қулоғигача бўлган масофага тенг келади, деярли квадрат, йўқ, тўғрироғи, думалоқ, қовоққа ўхшайдиган калла.

— Жаноб олийлари, эндигина ўзига келди, — деди Пенту, — қўли билан кўзани кўрсатиб.

— Яхши эмас, Пенту.

— Нега энди?

— Мен келтирган хабар ёқимсиз. Гапимиз ҳам ёқимли бўлмайди.

— Бу одатдаги ҳол, Хоремхеб. Мен ҳаммавақт яхшиликка хизмат қиламан, сенинг ишинг эса одамларга даҳшат солиш, кўрқув уйғотиш.

— Сен ҳақсан, Пенту. Касбимиз ҳар хил. Биз ҳар хил иш учун туғилганмиз. Мен бундан афсусланмайман.

— Ҳайҳот! — жавоб берди қоҳин. — Мени эса айна шу нарса хафа қилади.

Хоремхеб буларнинг ҳаммаси арзимаган нарсалар дегандай қўл силтади. У иккита уч оёқли курсичани ёнма-ён қўйди. Худди аскарларга гапиргандай сўз қотди:

— Жаноби олийлари, бу ерга ўтиринг. Пенту, сен бу ерга ўгир!

Ўз хаёллари билан банд фиръавн миқ этмай курсичага ўтирди. Пентунинг ҳам ўтиришдан бошқа иложи қолмаганди.

Фиръавн полга чизилган кичкина балиқча ва уни ютишга шай турган каттароқ ва йиртқичроқ балиқча тикилиб қолди. Рассом кичкина балиқчани жуда ёқимтой ва босиб келаётган даҳшатли хавфдан бутунлай беҳабар тарзда тасвирлаган экан. Йиртқичроғи эса оғзини очиб, тишларини кўрсатиб ямламай ютишга шай турибди. Хоремхеб ҳозир бошлайдиган гапнинг ажойиб мисоли эди бу! Унинг назарида Кеми ана шу йиртқич балиқча ўхшайди. Туришида ҳам Кеми мана бу расмдагидек қўшни ерларни кемираётган қиёфада кўринади. Қўшни давлатлар, қўшни халқларни...

— Ҳар қачонгидек, — Хоремхеб негадир тантанавор тарзда сўз бошлади, — ёмон хабар билан келдим. Хеттлар кундан-кунга ваҳшийлашиб кетишяпти. Мен билган маълумотларга қараганда Номот шаҳарчаси худудига бостириб киришган. Жаноб олийлари, эҳтимол бу ном ёдингдадир. Бир йил олдин у ердан Ахетатоннинг учта саройи учун олтин қўлювгичлар келтирилган эди.

— Ҳа, эслайман, — деди бўғиқ овоз билан ҳукмдор.

— Номот Жахининг шимолий вилоятлари учун катта аҳамиятга эга. — Хоремхеб сарғайиб кетган қоғозни ёйди. — Мана бу ерда Номот шаҳри

тасвирланган. Аҳолиси туб халқ вакиллари, ҳукмдорларни Хеметтат дейишади. У сенга содиқ, ҳукмронлигидаги юрт таназулга учраётганидан афсусда. Улардан ўнгроқда, денгиздан нарироқ жойда, аниқроғи, Номотдан олти сехен¹ узоқликда марҳум улуғ фиръавн томонидан қурилган қалъа бор эди. Шу қалъа ҳам хеттлар қўлига ўтибди. Ретену князларининг ғаламислигига учган Литания халқи бизнинг қўшинларимизга яна бу ерда ташланиб қолишди. — Хоремхеб дўмбоқ бармоғи билан Номот шаҳридан шимолга ва шимолий шарққа қараб ярим доира шаклини кўрсатди. Қароқчи денгизчилар Исп оролидан денгизга чиқиб кемаларимиз йўлини тўсди. Хеттлар билан чегарадош бўлган қирғоқда Неффеф-Туа ҳарбий постимиз турарди. Бу пост душманлар томонидан ўтган йили эгаллаб олинган, ярим йил мобайнида хеттлар Ат-Тоҳир деган мана бу шаҳаргача сурилишди. Жаноби олийлари, хеттлар Нефер-туадан Ат-Тоҳиргача бўлган қанча жойни эгаллаганларини ҳисоблаш қийин эмас: роппа-роса йигирма сехен.

Пенту қоғозга кўз қири билан қаради, лекин ҳаммадан ҳам Хоремхебнинг қўпол ва хунук қўллари ҳайрон қолдирди. Улар худди оловда қоврилаётгандай, бамисоли бу йўллардан ёғ томаётгандай туюларди. Бу қўпол қўмондонни Пентунинг жини суймасди. Чамаси фақат унинггина эмас. Фиръавн унга самимий муносабатдами? Аранг муросою мадора қилади. Бир кун қўмондон лавозимидан четлаштиришга аҳд қилди. Лекин оқибат бошқача бўлди. Бу ниятдан қайтишга тўғри келди. Юқори доирадаги жуда кўп амалдорлар уни алмаштиришга қарши чиқишди ва Хоремхеб ўз ўрнида қолди. Ҳарбий одам ўз жойида мустаҳкам ўтиришни ҳис этиши жудаям ёмон нарса. Бундай одамдан очикчасига ёки яширин равишда ҳар хил найрангларни кутиш мумкин!

— Ретенунинг исёнчи князлари... — давом этди Хоремхеб қоғоздаги қизил доғни кўрсатиб, — мана бу ерда тоғ тизмаларини ошиб ўтиб Коджа шаҳрига шунчалик яқинлашиб келдиларки, бизнинг гарнизонимиз денгиз томон чекинишга мажбур бўлди. — Қўмондон чимчилоғи билан қизил доғдан қоғоз четигача чизиб кўрсатди.

Пенту тепадан қараб турарди. У харитага яхшироқ қараш учун ҳатто эгилмади ҳам. Қоҳин бундай ҳолатларда тоғ хрусталидан қилинган тасбеҳини айлантиришга тушарди.

Фиръавн уйнинг шифтига тикилди. Унда қушлар учиб юришган беҳудуд кўм-кўк осмон тасвирланган. Бақувват қанотларини ёзиб учиб юрган бургутга фиръавннинг ҳаваси келди. Бургутга очик ҳавас қилаётган ҳукмдорнинг хаёлига “Нега балиқ сувда, бургут осмонда ўзларини эркин сезишади?” Сувда сузадиган, ерда юрадиган, осмонда учадиган нарсаларнинг моҳияти, бир-биридан фарқи нимада?

Пенту фиръавннинг паришонхотир нигоҳига эътибор берди. Қоҳиннинг ҳам бургутга ҳаваси келди. Дарҳақиқат, шифтда, аниқроғи, осмон гумбази остида қуш парвоз қиларди. У жонлигина эмас, тамомила табиий эди, териси орасидан чиқиб турган патлари, кулранг тумшуғи, қаҳрабога ўхшаш кўзлари билан сенга тикилиб тургандай.

Хоремхеб қоғоз устига мук тушди. У Кеми душманлари бундан буён ҳам ҳужум қилишда давом этаверишларини, бу ҳол фиръавн қатъий чоралар кўриб юришга отланмагунча давом этаверишини исботлашга интиларди.

Қўмондон ўз сўзи фиръавнга қандай таъсир этаётганини билишни истарди. Фиръавн ва унинг мансабдори шифтдаги қушларни томоша қилишаётганини кўриб қўмондоннинг ҳайронлиги ошди ва алам қилди. Ўз норозилигини сиртига чиқармай Хоремхеб ҳам шифтга тикилиб бургутни томоша қила бошлади. Шундай қилиб қушга Кемининг учта биринчи одамлари (буларнинг орасида пайғамбари бор) тикилиб туришарди.

— Назаримда, бу бургутнинг кўзи бир оз гилайроқ. Ёки у қараши керак бўлган томонга қарамаётгандай туюляпти. Худди бизнинг Хоремхебга ўхшайди. Ҳозирги ҳолатда уччаламиздан биттамыз қурбон бўламыз шекилли. Йиртқичнинг ёвуз нигоҳи туфайли шундай деяпман. Лекин унинг чап кўзи

¹ С е х е н — қадимги узунлик ўлчови, тахминан бир чақиримга тўғри келади.

билан менгача бўлган масофани чамалаяпти, ўнг кўзи билан Хоремхебни мўлжалга оляпти.

Пенту бургутнинг иккала кўзи Хоремхебга қараб турганини, унинг кўзида ҳеч қандай айб йўқлигини айтди. Рассом ўз ишининг устаси эканлиги кўриниб турибди, деди.

У ҳаддан зиёд секин гапирди. Хоремхеб бу кескинликни фиръавн ҳисобига ўтказиб юбормоқчи бўлди. Лекин у шу ондаёқ жавоб қайтарди.

— Азизим Хоремхеб, бу сен ҳақингда. Ҳурматли Пенту сен тўғрингда гапиряпти. Сен ҳақиқатан рассомчиликда ҳеч нарсага ақлинг етмайди. Бунга хафа бўлишнинг ҳожати йўқ. Мен шундай деб ўйлайман...

— Шундай, жаноби олийлари!

“Кал маймун, гапимга қулоқ сол, — Хоремхеб ичида қоҳинга мурожаат этди, қачонгача аҳмоқона гапларинг билан қулоқларимизни батанг қиласан?”

— Бунга хафа бўлишнинг ҳожати йўқ, — фиръавн истехзо билан бошини кўтарди, хунук даҳанини олдинга чиқариб.

“Даҳани отниқига ўхшайди, — Хоремхеб ичида ўйларди. — Икки кунгина ҳокимиятни қўлда тутсам майли эди, бошқа ҳеч нарса истамасдим. Сичқоннинг ини минг танга қилиб юборардим”.

— Ҳурматли Пенту бурнини шифтга ургандан кўра атрофга разм солиб мамлакат чегараларида нималар содир бўлаётганини ўйлаб кўрса бўлармиди?

Фиръавн қизишди.

— Нима деган бўлсам шуни дедим! — тўнғиллади кўмондон.

— Йўқ, сен жуда маънодор гапирдинг. Сенга маълумки, мен маънодор ифодаларни яхши кўраман. “Бурнини шифтга уриш” дедингми... Атон номи билан қасамёд этаманки, топиб сенинг ифодангни ўз шеъримда ишлатишга сўз бераман. Лекин образли ифода сенга тегишли эканлигини эслатиб қўяман.

— Мен шуҳратпараст эмасман...

— Лекин бу гапингга ишонмайман.

— Нега?

Орага Пенту қўшилди.

— Чунки бу ёлғон?

— Нима ёлғон?

Пенту сеҳрли тошни кўз олдига олиб борди ва жуда сокинлик билан гапирди. Лекин бундан унинг ҳар бир сўзи янада кучлироқ жарангларди:

— Қалбингга шуҳратпарастлик уя қуриб олган. У сувдаги тимсоҳ, ботқоқликдаги бегемот, саҳродаги илондек яшириниб ётарди. Сен ўз шуҳратпарастлигингни қондириш учун мамлакатни уруш гирдобига тортмоқчисан. Сендаги шуҳратпарастлик ўтакетган ҳирсли ва очкўз шуҳратпарастлик, Хоремхеб! У бутун дунёни ютиб юборишга тайёр.

Хоремхебнинг кўзлари қонга тўлди. Юзлари шароб тўкилган матодай қизариб кетди. Лекин у ўзини қўлга олди. Шундай хусусияти бўлмаганда Хоремхеб, бош кўмондон бўлолмасди. Жазирама кундан кейин ўзига келган зағчадай аста-секин ўзига келди. Аввалига кулиб қўйди, юзини яшириб аввал бир кўзини, сўнг иккинчисини қисди. Қирқ беш ёшли ҳарбий, чамаси, ўзи билан ўзи курашарди! Сўнгра юзининг мускуллари жойига келди. Осиё қиличидан эсдалик қолган юзидаги чандикдан бошқа барча аъзолари жойига тушди.

— Ажабланарли, жуда ажабланарли, жаноби олийлари, — хафа бўлгансимон деди Хоремхеб. — Сенинг ёнингга келиб сўзларингдаги кучдан баҳраманд бўлмоқчи эдим. Ҳузурингга келиб мамлакат чегарасидаги ҳақиқий аҳвол билан жаноби олийларини ошно этмоқчи эдим. Бунинг эвазига нима эшитдим. Пентунинг тикандек сўзларини, сенинг кинояларингни эшитдим. Йўқ, мен бунга келмагандим. Қулоқларим куённинг қулоғидай ғоят сезгир. Ҳар бир нафасингни, баргнинг шитирлашини эшитаман.

Фиръавн ўзини енгилганга олди. Жаноби олийлари Пентуга мурожаат этди:

— Эшитаяпсанми, Пенту? Сен мабодо ҳурматли Хоремхеб ҳақ деб ўйлайсанми? Ўзинг ўйлаб кўр: у шимолий чегаралардаги аҳвол тўғрисида эҳтирос билан гапиряпти, биз эса мактабдаги шўх ўқувчилардек атрофга аланглаймиз. У бошларимизни зарур томонга ўтирмоқчи бўлади, биз эса қайсар

эшақдай оёғимизни тираймиз. Йўқ, Пенту, Хоремхеб ҳақ. Сен ҳам бунни бўйнингга ол.

— Бўйнингга ол? — тўнғиллади Пенту. — Нимани бўйнимга оламан?

У бу гапни худди бу ерда Хоремхеб йўқдай, фиръавн билан яккама-якка ўтиргандай айтди.

— Унинг ҳақлигини бўйинга олиш, — қайтарди фиръавн, — унинг ҳақлигини, бизнинг ноҳақлигимизни.

Жаноби олийлари кулди. Унинг нозик юзи худди қоғоздан ясалганга ўхшарди. Бу юзда гўё бошқаларникига ўхшаб кетадиган иккита катта-катта кўз ножўя йилтилларди. Гўштдор бурни ҳам беўхшовроқ эди.

— Агар шу нарса сенга зарур бўлса мен ноҳақлигимни бўйнимга олишим мумкин.

— Менга ҳозир ҳеч нарса керак эмас.

“Иккаласи ҳам алдаяпти! Фиръавн нима хоҳлашини яхши билади. Фойдаси бўлса ўзини гўлликка ҳам олаверади. Мана бу Пенту, кал маймун бўлса ўтакетган хушомадгўй, зарур бўлганда пахта қўйишга устаси фаранг”.

Фиръавн қовоғини уйди. Пастки лабини чўчайтирганча ўйлаб турди-да, хизматкорларига буюрди.

— Хоремхеб ҳарбий кенгашни чақирсин. Ўша кенгашда у лозим топган нарсалари ҳақида ахборот берсин. Бу муҳим. Жудаям муҳим.

Хоремхеб бошини эгди. Пенту жуда хушёр эди.

Кенгаш ўз фикрини билдирар. Кенгашни Атоннинг иззат-ҳурматли хизматкори ва бизнинг ҳам хизматкоримиз Пенту бошқаради. У менга кенгашнинг қарорини баён этади. Ва мен худо билан гаплашиб тураман. Атон менга тўғри қарорни айтиб беради. У ўз ўғлини эътиборсиз қолдирмайди. Камина ҳам...

Жаноби олийлари шундай деди:

Хоремхеб шоҳнинг самимийлигига унчалик ишонмасди. Пенту аксинча фиръавн жиддий гапираётганига ишонарди. Лекин Пенту ҳам ҳозир бунга негадир тўла ишонмасди.

Қабул шу тариқа Хоремхеб учун ҳам, Пенту учун ҳам тугади. Эхнатон қабул тамом бўлганига ишора қилишга уста эди.

ЖАНОБИ ОЛИЯЛАРИ!

Хонадагилар чиқиб кетишгач, фиръавн ўзини ниҳоятда ёлғиз ҳис этди. Бу ёлғизлик шунчалик даҳшатли эдики, тубсиз жарликка гоҳ боши, гоҳ оёғи билан қулаб тушаётгандек туюларди. У бўйрага узала тушиб ётиб олди-да, юзини қўллари билан беркитди. Биров худди тош билан ураётгандай орқа миясида қаттиқ оғриқ турди. Бу оғриқ миясининг қаъридан, худди бўғзидан келаётгандай, кимдир биров қўпол ва дағал қўлларини қорнига тикиб азоб бераётгандай эди... Бехузур бўлиб боши айланди.

У ярим соатлар чамаси қимирламай ётди... Ниҳоят кимдир томонидан телбаларча ҳайдалаётган ва фиръавн ётган арава секинлай бошлади, алаалоқибат тўхтади. Ҳамма нарса асли ҳолига қайтди, миядаги оғриқ ҳам, қориндаги оғриқ ҳам тўхтади.

У кўзларини оҳиста очди. Юзини тўсиб олган қўлларини секингина кўтарди. Энди бутун хона кўз ўнгида яққол намоен бўлди. Деворлардаги расмлар, ерга чизилган балиқлар, шифтдаги қушлар худди жонлидай. Йўқ, ҳаммаси рисоладагидай, ҳеч нарса вайрон бўлмабди. Сарой салобат тўкиб мустаҳкам турибди. Олам ҳам тинч. Пенту айтган жигар ва бош оғриғи, даҳшатли мия ва биқин оғриғи эсон-омон ўтиб кетди шекилли...

Тўғри, ҳаммаси ўтиб кетди. Лекин оғзида нордон нарса егандек чучмал таъм қолди. Оғзидаги бу таъмни изоҳлаш қийин. Бу ўлим таъми. Пентунинг гапи бўйича шундай. Бу таъмни туйган одам худди нариги дунёдан қайтганга ўхшайди. Фиръавн ҳам гўё нариги дунёда бир сония бўлиб бу дунёга қайтди.

Жаноби олийлари қимирламасди. Фақат катта-катта кўзлари билан шифтга ва атрофга тикиларди. Шунда тўсатдан илҳоми жўш урди. Қандайдир овоз

унинг қалбига отаси — улуғ ва қудратли Атон шарафига янги мадҳия сўзларини пичирлагандай бўлди. Бу шундай аниқ-гиниқ эдики, ҳатто бирор сўзни чалкаштириш ҳам мумкин эмасди. Ҳар бир шеърнинг оҳанги шундоққина эшитилиб тургандай. Ўрнингдан тур-да, қаламни олиб осмондан ёғилаётган сўзларни ёзабер. Гўё нур сочувчи улуғ Атон ўғлига янги шеърни шивирлаб тургандай...

Эхнатон бирор ҳарфни ҳам назардан қочирмаслик учун тошдай қотиб қолди. Мана унинг осмондан ёғилаётган овози:

О, чексиз коинот, улуғвор олам,
Юракка ишқ ўтин солувчи ўзинг!
Сенинг шер юрагинг эса айни дам,
Сигдиришга қодир муҳаббатни ҳам
Агар сен бўлмасанг, бўлмасанг эди
Ким ҳам асрар эди, хув юлдузлардан
Одамга келаётган буюк туйғуни!¹

Фиръавн ҳар бир сўзни сезгирлик билан илғаб оларди. Ахир бу сўзларнинг ҳар бири унинг учун эди-да. Яна ким томонидан айтилган денг? Нур сочувчи отасининг сўзлари. Йўқ, бу шеърнинг бирор сўзини эмас, бирор ҳарфини, бирор белгисини эътибордан қочириб бўлмайди...

Оддий ва қаттиқ бўйрада ўтирган фиръавн қотиб қолди. Баайни ана шу жойда ўтирганида Атон олам аҳлига сеҳрли сўзларини етказиш учун ўғлига рўбарў бўлади. Бу овоз туфайли Кемининг бутун аҳолиси ва ер юзи халқи Атоннинг сўзларига ихлос қўйди, сиғинди турли худолардан, Амондан юз ўтирди.

Жаноби олийлари оҳиста ағдарилиб қорни билан ётди, қалам ва ипакдай майин қоғозга қўлини узатди. У ёзишга киришди, осмони фалакдаги отаси айтиб турганидек ёза бошлади, бутун Кеми учун ёзди...

О буюк падар,
Улоқтириб разолат, нафрат тоғини,
Йўқлик қаърига қатор
Сен эмасми, ботир қўл билан
Даст кўтарган ишқ байроғини?

Сен эмасми, юринг, ортимдан дея
Халқни олис йўлга чорлаган,
Жаҳон аҳолисин, Танотер аҳлин,
Бобул улусини, Митанни элин,
Арамей, Шумерлар, бани Исроил,
Ҳам Кемининг шонли халқини?

Олтин гардиш — бузрукворимиз
Куч ато қил фарзандларингга,
Шамшир тутқаз қўлларига сен,
Токи бу тиг ёвузликларни
Йўқотсин таг-томири билан,
Муҳаббат улашсин одамларга у
Улашсин барчага жаҳоний севги!

У ёзаверди ва тез орада мадҳия тугади. Уни қайта кўчиришга ҳам, тузатишга ҳам ҳожат қолмаганди. Зеро бу сўзлар юқоридан ваҳийдай ёғилганди. Фиръавн бошини шилқ этиб қўлининг устига ташлади, пешонасида майда-майда тер томчилари пайдо бўлди. Унинг тишлари орасидан нолага ёхуд шодон одамнинг кулгисига ўхшаш овоз чиқди. Зеро ҳукмрон бутун Кемини гранитдай мустаҳкам қўли билангина эмас, шоирлик кучи сеҳри билан ҳам идора қиларди. Тождор шоир қалам тутган ўз қўлига унчалик ишонмасди. Зеро унинг қўллари, қалби ва ақлини нур сочувчи Атон бошқарарди. Бу ҳеч кимга сир эмас. Шу боисдан Атон ўғлининг номи ер юзида улуғланади.

¹ Асарда келтирилган шеъринг парчалар таржимаси Файзи Шоҳисмоилники.

Фиръавн ғоят чиройли ёзилган хатдан завқланиб ўрнидан турди. Кўнгли хотиржам, боши сахро тепасидаги ойдаи катта ва тиниқ. Оёқлари ҳам ёш пальмадай эпчил.

Эхнатон эшик томон йўналди. У шахдам қадамлар билан юрар, ҳалиги ҳорғинликдан асар ҳам қолмаганди. Тождор малика олдида ўзини бир оз айбдор ҳис этаётганди. Ахир нонушта вақтида ҳукмдор ўзини одатдагидан бошқачароқ тутди. Буни ҳамма кўрди. Фиръавн барчанинг диққат марказида бўлгани учун унинг кайфиятини бирор одам сезмай қолиши мумкин эмасди. Мана у бир томонга қаради. Ҳамма ҳукмдор нега бу томонга қарагани билан қизиқади. Ёки у бошқа томонга қараб коҳиннинг гапига қулоқ тутди. Ҳамма нега бу томонга қараяпти деб ўйлайди. Мана у кулди. Барча бу кулгининг маъноси нимакин деб бир-бирдан сўрай бошлади. Фиръавн маслаҳатчилари, аслзодалар, мирзалар, иш юритувчилар бунинг сирини суриштиришади. Бу одатий бир ҳол. Зеро, у юртбош. Бутун Кеми ва унинг ташқарисидаги узоқ-узоқларда ҳам энг улуғ одам, давлат чироғи. Ахир халқни эҳромлардаги тошлардек мустаҳкам бирлаштирган ким? Ҳаёт, саломатлик ва куч тимсоли бўлган жаноби олийлари...

У эшикни очиб соқчилар ёнидан ўтди, худди кийиклардек енгил қадам ташларди, олға интиларди. Мана маликанинг ётоқхонаси, деворларига пальмалар, Танетер ва ундан узоқ-узоқлардаги жойларнинг турли ўсимликлари чизилган.

Жаноби олийлари малика ва қизларини чўчитиб юбормаслик учун эшикни секингина тақиллатди. Соқчилар олам султониға тик қарашдан қўрқиб тиззаларини букиб таъзим қилишди.

Нефертити жажжи бронза кўзгу қаршисида ўтирарди. Икки қизи унинг сочларини тарашарди. Кичик қизи Сетепенра опаси Нефернеферураға ёрдамлашиш ўрниға кўпроқ ҳалақит берарди. У ҳақиқатан онасининг сочларини тарарди. Тўғриси, Нефернеферура ҳам синглиси сингари шўхлик қилар, лекин у шўхлик қилатуриб ҳам онасининг кўнглини овлашға ҳаракат қиларди.

Таъсирчан султон эшик олдида тўхтаб қолди. Аслзодаларнинг оддий инсоний туйғулари бутун беғуборлиги билан акс этадиган бу жўнгина кўринишни султон ғоят қадрларди. Унинг оиласини ташкил этувчи бу дилбар зотларни севарди. Малика ва ҳукмдорнинг нигоҳлари бир-бирлари билан тўқнашди. Малика уялиб кетди. Қизлари ҳам бирор ноҳўя иш қилиб қўйгандай саросималанишди. Ҳукмдор сўз қотди:

— Мен сизларни кўриш ва куч-қувватим ва руҳий тетиклигимни сизлар билан баҳам кўргани келдим. Хасталигим саҳродаги бўрондек ўтди-кетди. Лекин у осмонға анча чанг ва кумни кўтарди. Мана энди соппа-соғман, яна куёш фалакда чарақлаб турибди, кўнглим хотиржам.

Малика унинг сўзига ишонди, зеро ҳукмдорнинг сўзларидан куч ва тетиклик ёғиларди.

“... Мана у гуноҳкор одамдек узр сўраб кепти. Чунки севги қонунини бир дақиқаға бўлса-да, унутган одам гуноҳкор саналади. Мана Кеми устидаги куёшдек унинг юзида кулгу ўйнайди. Зеро у Кемининг куёши ва шундайлиғича қолади...”

Малика султонни ўз ёнидаги жойға таклиф этди. Бўйра остидан Дельта устидаги камалакдай турли рангларға бўялган гилам ташланганди.

Ҳукмдор бу таклифни мамнуният билан қабул этди. “Агар менинг мана шу Нефтигам бўлмаганда аллақачон ўлиб кетардим. У Иси оролидаги илондай ақли, парилардек гўзал. Унинг меваси бўлган болаларимиз ҳам”, — деб ўйлади.

Ҳукмдор маликанинг ёниға ўтирди ва иккала қизини бирйўла кучоқлаб олди. Улар барча аёллардек чинқириб юборишди, қиқирлаб кулаверишди. Жаноби олийлари Сетепенранинг атиргул гунчасига ўхшаш бурнидан ўпиб олди, Нефернефурани бағриға маҳкамроқ босди. У оҳиста шивирлади:

— У қизини бағридан чиқарди.

Жаноби олийлари бошини маликанинг елкасига қўйди.

— Мунча иссиқсан?

У жавоб берди:

— Хасталигим ичимдан чиқиб кетяпти.

— Сен ахир соғсан-ку.

— Ҳа, худди шердек соғман.

У ўз кучи билан мақтанишни яхши кўради. Буни болаларча, ҳеч нарсанинг ҳисоб-китобига бормасдан қиларди. Малика ҳам ундаги бу хислатни хуш кўради. Зеро ҳукмдор маликанинг ҳусни жамоли, соф қалби, кўзларининг самимийлиги, анордек лабларининг қайноқлиги учун беадад ва тизгинсиз севарди...

— Сенсиз зерикиб қоляпмиз, — эътироф этди малика.

— Шунақа, — онасининг гапини тасдиқлади Нефернеферура.

Сетепенра бу сўзларга лоқайд кулоқ соларди. Чунки олти ёшли қизчага бу гаплар ҳеч нарсани англамасди.

Нефертити бўлса кўзларига ишонмасди. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам унда қандайдир ўзгариш рўй бергандир? У синчковлик билан кузатар, рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришни аниқлашга интиларди. Кўлнинг юзига қараб унинг тубида нималар рўй бераётганини билиб бўлмайди-ку ахир? Буни фақат юракдан ҳис этиш мумкин холос. Бу ҳолатда кўз ва кулоқлар ёрдам беролмайди. Уларга бутунисича ишониб бўлмайди. Нафахурура эса тасаввур қилиш мумкин бўлмаган чуқур кўл. Айтишларига қараганда, Исроил юртида ҳеч нарса ва ҳеч ким чўкмайдиган кўл бор экан. Ҳамма нарса сувнинг юзида сузиб юравераркан. Кўлнинг тагида эса ҳеч нарса, бирор тирик жон йўқмиш. Унинг қатламларида нималар рўй бераётганини аниқлаб бўлармикин ўзи? Тобора авж олаётган хасталиги-чи? Хуружлари-чи? Мия оғриғи-чи? Унинг душманлари “Қовоққалла” дейишади. Булар чириб бораётган аслзодалар, Амоннинг қоҳинлари, Уасетнинг хиёнаткор аъёнлари. Салтанатга ширадай ёпишиб олган буларни фиръавн қандай адабини берди?

... Лекин сўнги пайтларда унга нима бўлган ўзи! Хаёлидан нималар кечади? Нега улар ёлғиз қолишганда ҳам ҳамон миқ этмайди? Узини ғалати тутишининг охири борми? Ёхуд бу дақиқаларда паймонамиз тўлдими? Йўқ, мана у аввалгидай илтифотли, самимий, кўзларидан нур ёғилиб турибди...

— Нафтита, — деди ҳукмдор ёввойи кабутар овози билан, — мен сен тўғрингда кўп ўйладим.

— Мен эса сен ҳақингда ўйладим. Доимо ўйлайман. Сен-чи?

У гангиб қолди. Сетепенранинг сочини силади. Қизча бошини ликиллатди.

— Йўқ, — мардона эътироф этди у.

— Эҳтимол сендан ёмонроқ бўлганим учундир. Ёки елкамда жуда оғир юк тургани туфайлидир.

— Менинг елкамда-чи?

У ўйланиб қолди.

— Сенинг елкамда ҳам.

Малика айтди:

— Сен нур сочувчи Атоннинг ўғлисан. Унинг куч-қуввати қалбингда уриб турибди.

— Бу ҳақ гап, Нафтита.

— Сенинг кўлинг унинг кўлида. У сени ишонч билан олға бошлаб бораверади.

— Бу гапинг ҳам тўғри! Лекин дўстларимнинг сафи тобора камаймоқда. Баъзилари эркин қушлардай Палу далаларида умргузаронлик қилмоқда, бошқалари тобора бегоналашиб бормоқда. Тез орада танҳо қолсам керак.

Малика унга таскин бермади, ёлғон гапни жини ёқтирмасди. Яқин одамига аччиқ бўлса-да, фақат ҳақиқатни айтишни хоҳларди. Ёлғиз қолармикин? Эҳтимолдан ҳоли эмас. Ахир ҳаммаси отаси — нур сочувчи Атоннинг кўлларида. Отаси эса ҳеч қачон ўғлининг ёлғиз қолишини истамайди.

Бундай ҳодиса Эхнатон жуда ҳаракат қилган тақдирда ҳам рўй бермайди. Бошқалар кўллаб-қувватламаган одам қандай одам бўлди. Фиръавн бўлса дўстлари, маслакдошлари, яқинларининг кўллаб-қувватлашига муҳтож. Қадим замонларга бориб тақаладиган Кеми тарихига назар ташлашнинг ўзи кифоя. Ахир Нармер ёлғизмиди? Хуфу-чи? Жосер-чи? Ёки Сехемеет, Аменемхети-чи? Сепусерт Биринчи? Кучли фиръавнларнинг ҳаммаси ҳам кўпдан-кўп

дўстларга таянишган. Лекин уларнинг ҳеч қайсисида улуг Атондек отаси бўлмаган. Бундай ота билан тахтни бошқариш осон.

— Лекин, — якун ясади малика, — ҳаммаси ўзингга боғлиқ. Сен бизнинг худойимиз белгилаб берган йўлдан чекинмаслигинг керак. У танлаган йўли қиличдай тўғри. У танлаган йўл сўқмоқсиз, тўппа-тўғри. Йўлдан четга чиқиш ўзини ўзи хароб этишдек, дўстларидан ажралишдек бир гап. Унинг йўлидан тойма, шундагина ишинг ўнгидан келади.

Малика охирги сўзларига алоҳида урғу бериб гапирди. У ҳозир фиръавн назарида мафтункор малика эмас, фолбин, тўғрироғи, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, оғир ўй-хаёллар қаддини букиб қўйган аёлга ўхшаб кетди. Ҳукмдор илгари ҳеч қачон унинг юзида ажин кўрмаганди. Эҳтимол, эътибор бермагандир. Ҳозир эса у анча уриниб қолган аёл қиёфасида намоён бўлди. Ҳукмдор унга яхшироқ қараш учун сал орқароқ сурилди. Аёли ҳар қачонгига қараганда семизроқ кўринди. Фиръавн маликанинг гапириш оҳанги, зийраклигига ҳайрон қолди, эсанкиради. Эҳтимол, Атоннинг ўзи унинг тили билан гапираётгандир?.. Эҳтимол, у Атонга яқинлигини бошқаларга билдириб қўймоқчидир. Фиръавндаги куч унга ўтиб кетмаяптимикин? Нега бўлмаса бунчалик ишонч ва қизгин гапиради ахир?

Ҳукмдор бошини эгди, сочи тақир олинганди, қовундек ялтирарди. Қовоққалла. Унинг душманлари бундан бошқа қовоққаллани тополганларини кўрамиз.

Нефертити пардоз-андозини тезгина тугатиб, хизматкорларни чақирди ва қизларини улар ихтиёрига топширди. Улар ёлғиз қолишди. Малика кулди. У яна аввалгидай тенги йўқ гўзал аёлга, чинакам Нефертитига айланди!

Ҳукмдорнинг меҳри товланиб кетди. Малика азбаройи севинганидан ва қудратли худо Атоннинг куч-қудратига ишонганидан куюниб гапираётганини яхши тушунарди. Мана бир ой, йўқ, ундан кўпроқ вақтдирки, ҳукмдор гоҳ гапирмасдан, гоҳ масхара қилиб маликани хуноб қилиб юборди. Қанақанги худо қарғаган ой экан бу!

Уларнинг тобора бегонасираб боришаётганидан душманлар севинишди, дўстлар ташвиш чекишди. Сарой аҳли ташвиш ичида яшади. Доно Эйе худди отилаётган ўқлар орасидан юргандек хавотирда яшади. Фақат Хоремжебгина ўз севинчини яшира олмасди. У бамисоли қамишлар орасида ётган қорни тўқ бегемотга ёхуд бир кўза пиво ичиб олган одамга ўхшарди.

Бу қандай рўй берди ўзи? Ўн беш йиллик биргаликдаги ҳаётлари давомида бундай ҳолат ҳеч қачон рўй бермаганди. Уасетда айтишадиганидек, уларнинг филдирагига нима бўлди? Филдиракнинг кегайи синган бўлса тузатиш мумкин. Унинг ўқи синган бўлса аҳвол чатоқ...

Нефертити қўшни хонага чиқиб бир кўза муздек шароб кўтариб кирди. Садафлар билан нақшланган чиройли қутичадан ширинликлар олди. Ширинлик ерёнғоқ кукуни, хурмо ва асалдан тайёрланганди. Ёғочдан тайёрланган жажжи тарелқаларни ҳукмдор билан ўзининг олдига қўйди. Ширинликлар ёнига эса фиръавн ёқтирадиган пирогни ҳам қўйди. Пирог асал, ёнғоқ ва тухум оқидан тайёрланганди.

Ҳукмдорнинг кўзлари болалардек ўйнаб кетди.

— Нималарни кўраяпман, Нафтита?

Малика ҳукмдорнинг ана шу ҳайратланишини мўлжаллаганди. У фақат қаллиқ ва онагина эмас, мафтункор маъшуқа ҳам эди. Ўттиздан эндигина оша бошлаган шу паллада у чўлпон юлдузидек латофатли эди.

Фиръавн айтди:

— Нафтита, мен Уасетдаги суюқоёқ аёлни билардим. Ер юзида бундан жозибдорроқ, бундан мафтункорроқ, ёқимлироқ бошқа аёл йўқ деб ҳам гапиришарди...

Аёл мамнун жилмайди.

— Бу аёл меҳмоннавозлик ва эркалашни шунчалик ўрнига қўярдики, тентак эркалар ақлдан озгудай бўлишарди.

— Сен у билан бирга ухлаганмисан, Ахнаяти?

— Мен ҳам унинг жозибасига учганман. Биз у билан икки кун ухлаганмиз. Аёл ҳайрон бўлди.

— Йўқ, биз бирга ётдик, ухлаганимиз йўқ, — тушунтирди у.

— Бу бошқа гап.

Малика чиройли табассум ҳада этди. Олтин қадаҳларга шароб қўятуриб яна жозибатор кулди.

— Мен бу билан нима демоқчиман? — У аёлининг баданларини оҳиста силади. — Ўша гўзал аёл сенинг чимчилогингга ҳам арзимайдми.

Нефертитининг кўнгли ғаш тортиди. Лекин буни ҳукмдор сезмади.

...Сен узоқдаги бузуқ аёлни эслаяпсан. Бу ерда, шаҳримизда яшайдиганичи?.. Жанубий саройдаги... У тўғрисида менга нималар дея оласан? Мени ҳеч нарсани кўрмайдми деб ўйлайсанми? Кўнглим сенга аввалгидек ошиқлигини билмайсанми?.. Хўш, унинг номини ҳам айтақол... Кийа деб овоз чиқариб айт... Ушанда у тўғрисида сўз юритардик.

Ҳукмдор бошини унинг тиззасига қўйди. Боши тепасида зангори осмондаги нурли булутдек маликанинг лаблари ялтиллаб турарди. Бу лаблар шамолда қимирлаган япроқдек липиллаб турарди. Лаблар аста-секин ҳукмдорнинг лабларига яқинлашди. Лаблар лабларга қовушганда ҳукмдор ичида ҳозиргина ўзи сўзлаб берган аёл билан маликани солиштириб: “Йўқ, Нафтита гўзалроқ, Нафтита жозибаторроқ” деган хаёлга борди. Мана уларнинг кўзлари ҳам бир-бирлари билан бирлашиб, битта катта кўзга айланиб кетди, гўё отасининг сеҳрли кўзига айланди... Малика худди ҳукмдорга олти қиз ҳада этмагандай жуда ёш кўринарди. Бадани ҳам қиз болаларникидек таранг. Болдири тикмачоқдек бақувват. Наҳотки ўн етти йил олдин бундан гўзалроқ бўлган бўлса? Наҳотки, гўшт ва қондан ташкил топган бу санъат асарини вақт муҳри заррача бузолмаган бўлса?

— Сен ғоят гўзалсан, жудаям гўзалсан, — шивирлади у.

— Мени севмайсан-ку, — деди малика.

У бу фикрни инкор этиб ўтирмади. Бунинг ўрнига бўйни, юзи, кўкракларидан ўпаверди.

— Мени севмайсан.

У эса ҳамон тўхтовсиз ўпаётганди.

— Ўша аёл мендан яхшимиди?..

У эса янада кучлироқ эҳтирос билан ёпишарди.

— У ҳали ҳаётми?

— Билмадим.

Ҳозир у энгилоёқ аёлни ўйлайдиган вақт эмасди...

— Наҳотки мен ундан афзалроқ бўлсам? — сўрарди Нефертити.

— Минг маротаба яхшисан.

У аёлни тўхтовсиз ўпарди. Дунёда унинг эҳтиросидан кучлироқ эҳтирос йўқдек эди.

— Минг маротаба.

— Қанақасига, ундан нима ортиқ? — ижикиларди малика.

— Ҳамма нарсанг.

— Мана жавоб! — У аёлнинг лабларидан ўпди. Мана бунинг, — у аёлнинг ўнг кўкрагини ўпди.

Ҳукмдорнинг ҳар бир ўпиши фавқулодда нозик баданларга муҳр бўлиб босилаётганди.

Ниҳоят аёл ҳансираб қолди... Эрига ширинлик тутди. Ўз қўли билан шароб ичирди. У ширинликни иштаҳа билан еди. Шаробни ҳўплаб-ҳўплаб, иккинчи ширинликни ҳам ея бошлади...

— Мен бахтлиман, — деди аёл.

— Ростданми?

— Жудаям. Мен энгилоёқ аёлни енгдим.

Ҳукмдор ўйланиб қолди.

Аёл ҳазиллашяптими ёхуд жиддий гапиряптими? Бахтлиман деди-я. Ёки аёлларнинг чегара билмас айёрлигими бу?

Ҳукмдор маликани чиройли оёқлари, кенг, гўштдор бурни, ундаги аёлларга хос донишмандлиги учун севарди.

— Нафтита, — деди фиръавн орзуларига эрк бериб, — инсон бахтли бўла оладими?

— Агар камбағал бўлса.

— Бой бўлса-чи?

— Ҳеч қачон!

— Фақат муҳаббатгина одамни бахтли қила олади. Муҳаббат мисоли уй тепасидаги байроқ.

— Буни ўзинг ўйлаб топдингми?

— Қисман.

— Сенга ким ёрдам беради?

— Дунёдаги барча аёллар.

У бу гапни қандай тушунмоқ керак дегандай қошини чимирди. Фиръавн баъзи пайтларда ҳайронлик аломати сифатида қошини чимириш одати бор эди.

— Сен мени яхши тушуняпсан, Ахнайти, — деди малика. — Кемининг қисмати ҳақида ўйлаганимда суякларим зирқираб кетади. Унинг истиқболини ўйлаб юрагим орзиқади.

Фиръавн қошини яна чимирди.

— Истиқболни ўйлаб? — сўради у.

— Ҳа.

— Нега, Нафтита?

— Ахир буни ўзинг мендан ёмон билмайсан-ку?

У бошини қимирлатди.

— Ёмон билмайсан-ку?!

Фиръавн яна қошини чимирди. Малика ҳайрон бўлгандай қўлларини ёйди. У фиръавн жиддий гапираяптими, ҳазиллашяптими — билолмасди...

— Сен сезаяпсанми? — давом этди малика. — Кундан-кунга суҳбатимиз дағаллашиб бораётганини сезаяпсанми? Эҳтимол, мен сенга ҳалақит бераётгандирман? Ёхуд биздан садоқатлироқ бошқа дўстларинг бордир? Улар сени эҳтимол мендан кўра кўпроқ севишар?

Аёл фиръавннинг кўзларига тикилди. Улардаги маънони уқмоқчи бўлди. Гарчи даҳшатли бўлса-да, ҳақиқатни билишни истарди.

Фиръавн ҳамон маликанинг тиззасида ётарди. У шифтдаги осмон тасвирига тикилганча деди:

— Сенусерт Биринчи замонасидаги қадимги қўлёмаларда ёзилган воқеани эшитганмисан, Нафтита? Жуда даҳшатли ва ибратли воқеа эди у.

— Нимани кўзда тутаяпсан ўзи?

Фиръавн чуқур хўрсиниб деди:

— Донишмандларнинг гувоҳлик беришларича, қадим замонларда кўп гаройиб ҳодисалар рўй бераркан. Ҳозир одамлар унча-мунча нарсага ҳайрон бўлаверишмайди. Улар ҳамма нарсага кўникишган. Ахир инсон ҳайронланмасдан яшай олмайди. Эрталаб худонинг ёруғига, кундузи дарёнинг оқимиغا, кечкурун юлдузларнинг милтиллашига ҳайратланади. Шундай қилиб, қадим замонларда, Кемидаги одамлар ҳайратланиш қобилиятига эга вақтларда саҳро одами гапирадиган шерни учратиб қолибди.

Малика кулимсиради:

— Гапирадиган шерни?

— Ҳа, инсонларга хос овоз билан гапирадиган шерни. Гапирганда ҳам бозор ва кўчаларда гапириладиган тилда эмас, китоб тилида гапирадиган шерни.

— Китоб тилида гапирадиган шерни?

— Ҳа, Нафтита, худо ярлақан қадимги даврларда нималар содир бўлмаган дейсан. Ўша шер саҳро одамига депти: “Мана, мен қаршингдаман!” Бунга жавобан доно саҳройи: “Мен ҳам сенинг қаршингдаман”, — депти. Шер орқа оёқларида кўтарилган экан одамнинг бўйидан ошиб кетибди. “Мана мен қандайман”, — деб ўкирибди. Одам жавоб беришга шошилмабди. Шер одамнинг жинига унчалик ўтиришмапти. У шерга қараб: “Йўл бер” депти. Ўнгдан ва чапдан, орқадан ва олдиндан йўл бўлишига қарамай “Йўл бер” депти. Ҳаммаёқ кумдан иборат саҳрода йўл сероб-ку. Шер саросималаниб, уялиб қолибди.

— Уяладиган шер? — шодон гапирди малика. — Дарҳақиқат, бунақа гаройиб ҳодиса жуда қадим замонларда бўлгандир?

Фиръавн маликанинг бир оз сохтароқ, зўракироқ кулгусига эътибор бермади. Ҳукмдорнинг хаёли инсон овози билан гапирадиган шер ва уни ақл билан енгмоқчи бўлаётган саҳройи одам ҳақидаги ҳикояда эди. У ҳикояни давом эттирди:

— Саҳройи одам яна қайтарди: “Йўл бер!” Шер ўйлаб қолди ва йўл берди. Шер бир қадам ёнига сурилди, саҳройи ғурур билан унинг ёнидан ўтиб кетди, ўз йўлида давом этибди. Ҳатто орқасига қарамабди... Биласанми, кейин нима бўлибди.

— Йўқ.

— Топ-чи?!

Малика бошини орқага ташлади.

— Шер саҳройини еб қўйган.

— Нега бундай қарорга келдинг?

— Ахир у шер-да.

— Нима бўпти? Ахир у уятчан шер-ку. Бизнинг Пентуга ўхшаган...

— ... ёки мана бу найнов Хоремхебга ўхшаган.

— Мана шу найнов бизни қўриқлаб турибди.

— Бунга ишончинг комилми?

Фиръавн яна қошини чимирди.

— Ишончинг комилми деб сўраяпман, — қайтарди Нефертити.

У жавоб беришдан бўйин товлади. Фиръавн деди:

— Шер йиғлаб юборибди...

— Бизни қўриқлаб турган одамлардан гумоним бор. Кимлардан қўриқлашаяпти? Дўстларданми?

— Шер ҳўнграб йиғлабди...

— Мени сендан қўриқлашадими?

— Шер гўдак болалардек йиғлайверибди...

— Ёки сени менданми?

— Ёруғ дунё жонига тегибди.

— Айни шундай: жонига теккан!

Фиръавн ўз ҳикоясига берилиб кетди:

— Зийрак шер нега хафа бўлибди? Қорни очлиги ва тайёр ўлжани қўйиб юборгани учунгина эмас. Бу масаланинг бир томони. Асосий гап саҳройининг хаёлидаги ўйни билолмаганида... Назаримда менинг душманларим ҳам худди ўша шерга ўхшашади, Нафтита.

Хона ичи жимиб қолди. Кун тиккага келган бу паллада сарой жим-жит эди. Куёш қиздиргандан қиздирарди.

Малика деди:

— Ниҳоят биз асл мақсадга яқинлашдик. Мен шу гапимизни давом эттирмоқчийдим. Шунчаки, эр-хотин сифатида эмас, балки мамлакат қисматида бевосита алоқадор одам сифатида.

— Розиман! — Эхнатон ётган жойидан туриб хотинининг қаршисига ўтириб олди.

Малика қадаққа шароб қуйиб фиръавнга узатди.

Ахетатон ертўлалари нақадар салқин-а. Унинг салқинлигига ҳеч нарса тўғри келмайди. Ер юзидаги бирор нарса унга ўхшамайди... Ҳукмдор шаробдан ҳўплади... Йўқ, ер юзидаги бирор нарса унга ўхшамайди! Шаробдан яна ҳўплади. Бундай шароб фақат шу ерда, Атоннинг худо ярлақанган пойтахтида бўлиши мумкин!

— Ахняти, биз сен билан сиёсий мавзуларда сўз юритаяпмиз.

— Мен тайёрман.

— Биз ҳозир эру хотин бўлиб эмас, умумий мақсад сари биргаликда бораётган маслақдошлар сифатида гаплашсак.

— Яхши, Нафтита.

— Биз анчадан бери бундай гаплашмагандик, тўғрими?

— Шунақа бўлса керак.

— Мен бунинг тагини суриштириб ўтирмоқчимасман, тўғрими?

— Сен ҳақсан.

Маликанинг бурун катаклари очилиб худди гулхан устидаги қозончадан буғ чиқадигандек ҳолатга кирди. Шундоқ ҳам чақчайган кўзлари қинидан чиққудай эди.

— Мен ўз таассуротларим тўғрисида гапираман. Назаримда сен ўз душманларинг билан муроса қилишга тайёрсан. Гапимни эшитмай туриб эътироз билдирма. Ҳозир биз танҳомиз, шу боисдан ўз фикрларимни баён қилишга ҳақлиман.

— Эшитаман сени, Нафтита.

— Душманлар билан келишиш, агар у устомонлик билан, душманни чалғитиш мақсадида амалга оширилмаса ҳалоқатга олиб боради. Ҳамма сени ўз йўлидан оғишмай борадиган фиръавн сифатида биларди. Лекин сен қачондан бери ўз йўлингдан чекинаёпсан. Охиригача гапириб олишимга ҳалақит берма. Сен жар ёқасига келиб қолдинг. Жардан сакраб ўта оласанми ёки йўқми? Бундан бир йил олдин ҳамма сени бу жарликдан сакрай оласан деб ўйларди. Эндиликда эса ўз йўлингдан бораётганингга шубҳаланяпсан.

— Гапингни тугатдингми?

— Йўқ. Бу найнов қассоб Шимолда ҳам, Жанубда ҳам уруш бошлаш учун барча чораларни кўряпти. Уруш кимга керак? Душманларингга керак. Улар урушни орзу қилишади. Тушларида ҳам урушни кўришади!

— Уруш бўлмайди, — деди фиръавн қовоғини уйиб, ишончсизроқ оҳангда.

— Хоремхеб буни жудаям истаёпти. У ҳар қандай йўллар билан бизни кўрқоқликда айбламоқда. Агар у уришишни истаса уришаверсин. Аммо бу ишга Кемини тортмасин. Йигитларимизни уришга тортмасин. Ўзи уришсин, яккама-якка хеттлар билан олишаверсин. Митания билан ҳам. Ким билан уришишни хоҳласа уришаверсин. Қиличи бор. Узиб ташланиши лозим бўлган калласи ҳам ҳозирча жойида. Нимага қараб турибсан? Бор, Хоремхеб, мард бўлсанг уришавер! — Малика азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан кўзани ағдариб юборди. Ундан ерга худди қонга ўхшаган шароб тўкилди.

— Агар буларнинг ҳаммасини мени урушнинг ёмонлигини ишонтириш учун айтаётган бўлсанг гапинг бекор кетди, деявер, — деди фиръавн. — Чунки бутун Кемиде менчалик тинчликпарвар одам йўқ. Ҳатто бош қоҳин Эйе ҳам бу маънода менга бас келолмайди. Душманларимнинг таъкидлашларича, қиличим ва уруш қуролларим занглаб қолаётган эмиш. Менга бевосита алоқадор бўлмаган ва юракка бориб тегадиган бундай гапларни эшитиш одамга алам қиларкан, Нафтита.

Малика узоқ жойдан чопиб келган одамдай ҳансиради. Лекин энди ўзини сўздан тўхтата олмасди. Бу унинг характериға тўғри келмасди. Ахир сиёсат бобида ярим йўлда тўхтаб бўладими? Ё ишни охиригача етказ ёки бутунлай бошламай қўя қол.

Ҳа, маликанинг унга жиддий эътирозлари бор эди. Жудаям жиддий. Малика бу эътирозларини изҳор этаверса ҳукмдор ундан совиб қолиши, яқинлашмай қўйиши мумкин. Бу ниҳоятда даҳшатли иш бўлар эди. Лекин Нафтита улуг Атон, Кемининг гуллаб-яшнаши йўлида ҳеч нарсадан тоймайди...

У ўз фикрини давом эттирди:

— Ахняти, гапимга қулоқ сол: ахир биз қачонлардир Атон йўлидан оғишмай боришга қасамёд қилганмиз. Биз шу йўлдан бораётгандик. Кейин аслзодаларни ўзимизга қарши қилиб қўйдик, немхулар билан яқинлашиб кетдик. Биз Амонни инкор этиб, худойимиз ва отамиз Атонни улуғладик. Кемининг қадимги пойтахтини камситиб, янгисини бунёд этдик. Сенинг номингдан қўшинлар билан урушмасликка аҳд қилганимизни баён этдик. Биз ўзимизни бошқа халқлар билан тенг деб эълон қилдик. Энди эса тўсатдан...

— Нима тўсатдан? — гапини бўлди у зардаси қайнаб.

— Ўз курашингнинг ўн бешинчи йилида йўлингни бошқа томонга буриб юбординг.

— Қаёққа? — луқма ташлади ҳукмдор.

— Мана шу нарсани ҳозирча билмайман.

— Бўлмаса нимага гапирасан? — лабини чўччайтириб ерга қараб қолди.

— Сени тўхтатиб қолиш учун.

— Нимадан?

— Ҳалокатга олиб борадиган хатоликдан.

Ҳукмдор кулиб қўйди. Малика деди:

— Сен ҳамон шоҳимиз ва пайғамбаримиз Атоннинг ҳар бир сўзига эътиборли бўлишингни истардим.

— Мактаб ўқувчисидек шунга интиляпман.

— Унга кулоқ солмоқ, ҳар бир сўзини амалга оширмоқ керак.

— Мен шунга ҳаракат қиляпман, Нафтита.

— Кейинги вақтда бунга шубҳа қила бошладим.

У ғазабдан қизариб кетди. Йўқ, энди бу ҳаддидан ошмоқ. Бунга чидаб бўлмайди! Далил-исботсиз бундай айблаш ноўрин!

Малика Кемининг биринчи аёлигагина хос бўлган улғу совуққонлик билан деди:

— Ахнайти, агар сен ҳақ бўлсанг жаҳлинг чиқмасин. Четдан ҳамма нарса аниқроқ кўринишини айтиб қўяй. Бу воқеалардан четроқда турганим учун менга аниқроқ кўринади, сен бошқа йўлга бурилиб кетдинг. Хоремхеб жуда катта ҳокимиятга эгалигини, унга ҳар қачонгидан кўпроқ кулоқ солаётганингни мен биламан. Хоремхеб эса Уасет, Мен-нефер ва Дельтадаги сенинг душманларинг билан яширин музокаралар олиб бораётганидан хабардормисан? У яқинда бобиллик бир одам билан нима тўғрисида пичирлашганини суриштириб кўр-чи.

Эхнатон сергак тортди.

— Ким билан? Бобиллик одам дейсанми?

— Ҳа.

— Қачон?

— Ўн кун олдин.

— Ўн кун олдин... Бобиллик одам... Хоремхеб билан пичирлашди... Ўн кун...
Ўн кун...

Чамаси фиръавннинг ёдига нимадир тушди.

— Жингалак сочли савдогар, — эслатди малика, — думалоқ юзли, кўзлари чақчайган. — У Ахятига нега келган эди. Нима иши бор экан? Биладиган одамлар у арзийдиган бирор нарса олиб келмаганлигини айтишмоқда.

— Хўш, хўш, — фикр юритарди фиръавн. — Бобиллик одам ва хеттилар. Хоремхеб менга нимадир деганди.

— Нима деганди?

— Қандайдир бемаъни гап айтганди, Нафтита. Қандайдир сафсата.

— Хоремхеб савдо кварталарида нима қилиб юрибди?

— Бирор нарса харид қилиш учун боргандир, Нафтита.

— Қандай нарса?

— Мол.

— Қанақа?

Жаноби олийлари кулди.

— Сен савдогар мешларда ҳаво олиб келибди дедингми? Тасаввур этаяпсанми? Бобил ҳавоси?

— Бу Кемида жудаям қадрланади. Фиръавн ўрnidан туриб у ёқдан бу ёққа юрди, қўлларини орқасига қилди. У қадамини тобора тезлатарди. У ёқдан бу ёққа бўзчининг мокисидек бориб келаверди. Маликанинг боши айланди. Ҳукмдор ҳамон у ёқдан бу ёққа бориб келарди. Худди машқ қилаётган аскардай. Унга нима бўлган ўзи?

Кейин у тўсатдан тўхтади. Индамай маликага тикилди. Лаблари пирилларди, аммо кўзлари ҳеч нарса кўрмасди.

— Мен унинг бутун сир-асрорини билиб оламан. Бобилликлар бунга менга айтиб беришади. У ҳолда мендан сир сақлаганларнинг ҳолига вой. Ўзларидан ўпка қилишсин.

Фиръавн жажжи муштларини силкитиб қўйди.

— Сен яхши айтдинг, — деди малика ва икки қўли билан бошини ушлади.

Фиръавн яна хона бўйлаб юра бошлади, гоҳ тез-тез, гоҳ секин-секин бориб келарди. Ва тез-тез маликанинг рўбарўсида тўхтарди.

— Энди гапимга қулоқ сол, Нафтита. Мен сенга муҳим бир гапни айтаман. Орамизда қолсин.

Малика бошини қимирлатди. Унинг томирлари гуп-гуп урар, юраги қинидан чиққудай эди.

— Нафтита, биласанми, фиръавндан ҳам кучлироқ нарсалар бўлади. Ҳаёт ҳамма нарсадан кучли, Нафтита. Буни фақат сенга айтаяпман. Мен Ахятида нафас ололмапман. Менинг ух тортишим Танетер ёхуд Ретенуда, улардан анча чақирим нарилардан ҳам эшитилиб турибди... Мен бир сўз айтсам қаерда бўлишларидан қатъий назар, хакехесепларнинг қулоғига етиб турибди. Менинг истақларимни бажаришга улар доимо шай. Шундаймасми?

— Шундай, — деди малика. Боши ҳамон қаттиқ оғрирди. Аксига олгандай оғриқ кучайгандан кучаярди. Кўз олди тиниб, сариқ ҳалқачалар пайдо бўлди...

— Мен шуни айтаманки, Нафтита, Амонни енгган фиръавн ҳаёт ва атрофдаги одамлар олдида кучсизман.

— Йўқ, ёлғон! — хитоб қилди малика. — Ёлғон! Бундай эмас!

— Гапириб турибману аммо юрагим чарчаганлигини сезяпман. Гўё бутун ғарб саҳросини яёв кезиб чиққандай. Қалбимдаги олов аста-секин сўнаётгандай. Биз энди ёш эмасмиз, Нафтита, одамларни тушунмоғимиз керак...

— Душманларингними?

— Агар истасанг, ҳа, душманларимни.

— Буни сен ақли расолик деяпсанми?

— Ҳа.

— Буни қачон тушуниб етдинг?

— Яқинда.

— Демак дўстларингдан юз ўгирдингми?

— Йўқ.

— Душманларинг билан мурасага келдингми?

Фиръавн жавоб бермади.

— Улар билан ярашасанми?

— Эҳтимол, Нафтита.

Малика кўнгли дилгирлигини, боши оғриётганини, ёлғиз қолишни истаётганини билдирди. Ҳукмдор миқ этмай чиқиб кетди. Малика бурнини қафтига қўйиб бўйрага чўзилди. Йиғлади. Тўйиб-тўйиб йиғлади. Йиғламаслигининг иложи йўқ эди.

Давоми бор.

Муҳаббат ва нафрат

XX аср япон ёзувчиларининг ҳикоялари

Кикүти КАН

(1889-1948)

ДАЙДИ РОҲИБ

1

Хўжайиннинг қиличи Итикуро юзини тилиб ўтди. Унинг чеккасидан иягигача из қолдирди. Итикуро ўз айбига иқрор эди — у хўжайиннинг севимли жазмани билан жинсий алоқада бўлиб (қолаверса эркакни жувоннинг ўзи йўлдан урганди), гуноҳ қилганини тушунади. Эҳтимол, у хўжайиннинг жазоловчи қиличига чап беришга урингандир, лекин қаршилик кўрсатишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Албатта, бундай хатоси учун Итикуро ҳаётидан ажрагиси келмай, иложи борича кутулишга ҳаракат қилди. Хўжайини уни фаҳшда айблаб, қилич яланғочлаганда, Итикуро қўлига дуч келган шамдон билан ўзини ҳимоя қила бошлади. Хўжайин (қарийб эллик ёшда бўлишига қарамай, бақувват эди) устма-уст қилич солар, лекин Итикуро, афсуски, шундай жавоб қайтаришга ҳаққи йўқ эди. Қилич билан зарбалардан бирини у қайтара олмади, тиг чап юзини тилиб ўтди. Итикуро чеккасидан қон оқаётганини сезгач, бирдан ўзгарди қолди. Одатда ўйлаб иш қиладиган қарол тореадор найзаси ўркачига санчилган буқадай кутуриб кетди. “Бари бир ўламан-ку”, — деб ўйлади у. Энди унинг учун хўжайин билан қарол ўртасидаги фарқ ўз аҳамиятини йўқотган эди. Ҳозир у ўз хўжайини сиймосида унинг ҳаётига чанг солаётган махлуқ — ёввойи ҳайвонни кўриб турарди. Итикуро дадил ҳужумга ўтди. У жанговар чинқирик билан рақибни башарасини нишонга олиб, қўлидаги шамдонни отди. Хўжайин (уни Сабуробэ дейишарди) бундай ҳужумни сира кутмаган эди. Шунинг учун чап беролмай қолди ва шамдон қирраси билан унинг ўнг кўзига келиб урилди. Сабуробэ довдираб қолди. Итикуро бўлса шамширини яланғочлаб унга ташланди.

— Ҳа-а! Ҳали қаршилик кўрсатадиган бўлдингми? — бўқирди ғазаб билан Сабуробэ.

Итикуро индамас, ҳужумга зўр берарди. Иккови бир-бирига қилич соларди — Сабуробэ узун — қарийб бир метрлик қиличида, Итикуро эса ўзининг қалта шамширида. Сабуробэга осон эмасди. Унинг қиличи пастқам шифтга тегиб қолар, бу эса рақибига қўл келарди. Буни сезган Сабуробэ даҳлизга чекина бошлади. Итикуро бундан фойдаланиб қолмоқчи бўлди. Шунда хўжайини шиддат билан қилич сермаб юборди. Афтидан у жуда ҳам ғазабга минган эди — қилич даҳлиз билан хона ўртасидаги тўсин деворга санчилди.

— Тфу, лаънати! — Сабуробэ қиличини суғуриб олишга уринди. Шу пайт Итикуро шамширини унинг биқинига санчди.

Жароҳат олган рақиб ерга қулади. Бирдан Итикурони даҳшат босди. У ўз хўжайинини ўлдириб, оғир жиноят қилганини ҳис этди. Кўрқувдан юраги орқасига тортиб кетди.

Кеч кирганди — “биринчи соқчилар” вақти¹ ўтди. Хўжайин билан қарол ўртасидаги шафқатсиз олишув ҳақида фақат соҳиблар уйида яшовчи чўрилардан бўлак ҳеч ким билмасди. Бошқа хизматкорлар анча нарида

¹ “Биринчи соқчилар” вақти — кечкурун соат еттидан тўққизгача.

яшашарди. Шовқин-суронни эшитиб югуриб чиққан оқсочлар эса дағ-дағ қалтирашарди.

Итикуро қаттиқ пушаймонда эди. Бу ёш самурай анча шўх, ҳавойи йигит бўлгани билан шафқатсиз ҳаракатларга мойил эмасди. Ўз соҳибини ўлдириш — саккиз жиноятдан¹ энг оғирига қўл уриш — хаёлига ҳам келмаганди.

Итикуро шамширини кўлига олди. У қонга беланган эди.

Соҳибининг жазмани билан алоқада бўлгани учун жазони у олиши керак эди, лекин акси бўлиб чиқди. Бу қотилликнинг оқибати яхшиликка олиб бормасди... Итикуро соҳибининг ҳали қимирлаб турган жасадига қарашга кўрқди.

Бирдан қўшни хонадан аёлнинг овози эшитилди.

— Бирам кўрқиб кетдимки! Соҳиб бошингиз узра қиличини кўтарганида, менга ҳам навбат келса-чи? деб ўйладим. Парданинг орқасига беркиниб, нафасимни ичимга ютганча кутдим. Лекин, ҳаммаси яхши бўлди-ку! Энди нима қиламиз кутиб! Бор пулни олиб, қочиб қолиш керак. Кекса хизматкорлардан биронтаси билгани йўқ. Тезроқ қочайлик. Энага ва оқсочлар ошхонада қалтираб ўтиришибди. Бориб уларга айтай, шовқин солишмасин... Ҳа, сиз бориб пулни қидиринг! — унинг овози титрар, лекин у ўзини аёлларга хос ўжарлик билан хотиржам кўрсатишга уринарди.

Бу овоз Итикурога ҳаёт этгандай бўлди. Акс ҳолда унинг боши қотиб қолганди. У ўз иродаси билан эмас, балки ўша аёл иродасига бўйсуниб ҳаракатга тушиб кетди. Худди кўғирчоққа ўхшаб, ўрнидан туриб ичкарига кирди-да, меҳмонхона тоқчаларини тита бошлади. Барча қутиларни тинтиб чиқди, уларнинг оқ сатҳида қонли панжаларидан из қолди, холос.

О-Юмининг келишига — соҳибнинг у билан дон олишиб юрган жазмани шу аёл эди — Итикуро беш рё² қумуш танга топганди, холос.

— Бу чақалар нимага ҳам ярарди! — деди О-Юми тангаларни кўриб. У ҳар хил буюмлар қалашиб ётган тоқчаларни яна ағдар-тўнтар қилди, сандиқларни титкилади. Бирорта тилла танга тополмади.

— У ўта хасислардан эди! Пулини, эҳтимол, кўзага жойлаб, бирор ерга кўмиб қўйгандир...

У кийимлардан баъзиларини танлади, дори-дармон солинган декчани олди ва бир бўғчага тугди.

Шу тариқа гуноҳга ботган эркак ва аёл Асакуса даҳасининг Тахар маҳалласидаги хатамото³ Накачаво Сабуробэ уйини тарк этишди. Бу Анъэй-хукмронлигининг учинчи йили⁴ кузнинг бошларида юз берди. Сабуробэнинг яккаю-ягона ўғли — уч яшар Дзицуноскэ, отасининг даҳшатли ўлимидан беҳабар энагаси бағрида мириқиб ухлаётган эди.

2

Эдодан қочган Итикуро билан О-Юми Киотога боришга қарор қилишди. Одамлар кўзига тушмаслик учун Такойдэ йўлини эмас, Тосандэ йўналишини танлашди. Ўз соҳибини ўлдирганидан сўнг Итикурони виждон азоби қийнарди. Хонадон чойхонасининг собиқ оқсочи — суюқоёқ О-Юми бўлса Итикуронинг изиروبини кўриб:

— Шундай бўлиб қолди. Энди шунга ҳам бунчалар куйинадимиз одам? — деди. — Шунга ҳам “ота гўри — қозихонами?” Ҳаётнинг гаштини суриб яшайвермайсизми... — О-Юми эртадан-кечгача Итикурони аврагани-авраган, миясига машғум фикрларни қўйгани-қўйган эди.

Улар Синсюдан Ябухара князлигидаги Кисо станциясига етиб борганларида пуллари жуда ҳам оз қолганди. Эҳтиёж уларни жирканч ишларга қўл уришга

¹ VIII асрда жорий қилинган қонунга кўра, саккизта энг оғир жиноят ажралиб турар, улар орасида энг даҳшатлилари — хўжайини жонига қасд қилиш, ҳокимиятга қарши фитна, ижтимоий ахлоқни бузиш, ота-она иродасига бўйсунмаслик эди.

² Рё — қадимий япон тангаси.

³ Х а т а м о т о — Самурайларнинг олий унвони, мамлакат ҳокимининг ноиби.

⁴ 1775-йил.

мажбур этди. О-Юми эркакларни алдаб-сулдаб етаклаб келар, Итикуро бўлса, уларнинг пулларини қоқиштириб оларди. Бу жуфт учун пул топишнинг ушбу усули энг қулай касб-кор эди. Улар дастлабки пайтлар Бисю ва Синсю станциялари оралиғида қатнаётган шаҳарликлар ҳамда деҳқонларни тўнаб кун кўриб юрдилар. Итикуро аввалига аёлнинг гижигижлаши билан жиноятга қўл урарди. Бора-бора бунга кўникиб қолди. Йўловчилар бу дайди самурайга қаршилик кўрсатмай ўз пулларини бериб кўяқоладиган бўлишди. Ниҳоят, Итикуро қалтис йўлга ўтди. О-Юмига эргашиб келган эркакларнинг пулини тортиб олишдан дўқ ва зўравонликка ўтди. Бора-бора қуролли ҳужум қилиб талаш — йўлтўсарликни касб қилиб олди.

Кунларнинг бирида улар Тори довоида бутунлай ўрнашиб олишга қарор қилишди. Синанодан Кисога борадиган йўл ана шу доводан ўтарди. Улар доводда ўзларининг мўъжазгина чойхонасини очишди. Кундуз кунлари йўловчилар бу ерда чой ичиб, тамадди қилиб, дам олиб ўтардилар. Кечалар бўлса Итикуро йўлтўсарлик қилгани чиқарди. Энди уни виждон қийнамай кўйганди. У кўпинча пули бор йўловчиларни таларди. Уларни ўлдириб, пулини, кийимини ечиб олар, жасадини кўмиб ташларди. Уч-тўртта шундай жиноятга қўл урса — йил бўйи бемалол яшаса бўларди.

Итикуронинг О-Юми билан Эдодан қочиб кетганидан бери уч йил ўтди. Баҳор бошланиши билан Кисо йўлининг почта станцияларида ҳаёт қайнарди. Шимолий вилоятлардан сёгун¹ саройига турли амалдорлар ўз аъёнлари билан ўтиб қолишарди. Исэ ибодатхонасига Синсю, Этиго, Этгю шаҳарларидан келаётган зиёратчиларнинг кети узилмасди. Киотодан Осакага борувчи йўловчилар жуда кўп бўларди.

Итикуро кимнидир ўлдириб, бир йиллик тўқ ҳаётни таъминлаш ниятида эди.

... Бу катта йўл бўйидаги сакура айни гулини тўка бошлаган паллада рўй берди. Оқшом чўка бошлаганди. Итикуро уйчасига икки йўловчи — эркак ва аёл яқинлашди. Эр-хотин бўлса керак. Эркак ўттиздан ошган, аёл йигирма уч-йигирма тўртларда. Кўринишидан Синсюнинг бадавлат деҳқонларига ўхшайди.

“Бу йилга шу икковини танласам бўлар” — ўйлади ичида Итикуро уларнинг кийимларини кўздан кечирар экан.

— Ябухарага ҳали анча узоқми? — сўради эркак улар олдига етганда энгашиб, ёғоч сандалининг ипини боғларкан.

Итикуро бирор нарса дейишга улгурмай О-Юми ошхонадан югуриб чиқди: — Йўқ, унча узоқмас. Мана шу доводдан ошсангиз — озгина қолади.

Бу сўзларни эшитган Итикуро О-Юмининг режасини дарҳол тушунди.

Ябухарагача икки ридан ошиқ йўл эди. Лекин О-Юми уларни бекорга алдагани йўқ; одатда Итикуро тун қоронғусидан фойдаланиб, яширин сўқмоқ билан станцияга борар ва ўша ерда ўлжасига ташланарди.

Меҳмон бундай ёвузликни хаёлига ҳам келтиролмасди. О-Юмининг гапига жавобан:

— Унда чой ичсак ёмон бўлмасди, — деди йўловчи эркак.

У ўзининг ёш хотини билан биринчи тузоққа илинган эди. Аёл бошидан қалпоғини ечиб, эрининг ёнига чўкди.

Улар бу ерда ярим соатча ўтириб, чарчаган оёқларига дам беришди. Кейин чойхона соҳибларига ичганлари ҳақини тўлаб, йўлга тушдилар. Улар доводдан ошиб Когисо водийсига қараб юрдилар. Водийни тун пардаси қоплади.

Йўловчиларнинг қораси тун қоронғусида ғойиб бўлгач, О-Юми Итикурога ишора қилди. У ўрнидан турди-да, шамширини белига қистириб эр-хотиннинг изидан Кисо дарёси бўйлаб тик сўқмоқдан югуриб кетди.

Итикуро Ябухара станциясига элтувчи хиёбонга етганда узун баҳор кунни тун билан алмашди. Катта йўл бўйлаб тўда-тўда мажнунтоллар ўсган эди. Итикуро улар тагига яшириниб кута бошлади.

Ёвузлик қилавериб одатланиб қолганига қарамай, унинг юраги ачиганини ҳис этмай иложи йўқ эди, икки бегуноҳ одамни ҳаётидан жудо қилиш қандай даҳшат. Қандай қўл кўтаради... Фикридан қайтсамикин? У ҳолда буйруқ бера

¹ С ё г у н — XII-XIX асрларда мамлакатнинг ҳарбий ҳокими.

бошлаган О-Юми ҳузурига қайси юз билан боради? Бунинг иложи йўқ. Айни пайтда эр-хотинни сира ўлдиргиси келмасди. “Қаршилиқ кўрсатишмаса яхши бўларди. Агар пул билан кийимларини ўзлари беришса, уларни ўлдирмасдим” — ўйларди Итикуро. Ана, шошиб келаётган эр-хотиннинг қораси кўринди. Улар йўл бунчалик узоқ бўлади деб ўйлашмаганди. Чарчаб қолганлари билиниб турарди.

Улар толзорга яқинлашишлари билан Итикуро сакраб йўлга чиқди-да, йўлларини тўсиб, дўқ қила бошлади. Лекин — у кутганидай эркак кўрқмади: хотинини гавдаси билан тўсиб, қиличини суғурди ва жангга шайланди. Итикуро аввалига доврираб қолди, кейин пўписа қилиб бақирди:

— Ҳой сайёҳлар! Қаршилиқ кўрсатсангиз — ҳаётингиздан жудо бўласиз! Менга эса сизларнинг керагингиз йўқ. Яхшилиқча пулларингизни, кийимларингизни бериб, жўнаб қолинглар.

Эркак бир зум йўлтўсар юзига қаради-да:

— Ҳа-а! Сен чойхона соҳиби-ку! — деди нафрат билан ўшқириб.

“Энди уларни ўлдирмасам бўлмайди! — ўйлади Итикуро. — Мени таниб қолишди. Демак уларни тирик қолдириб бўлмайди. Акс ҳолда ўзимиз омон қолмаймиз”.

Сайёҳ ғазаб билан Итикурога ташланди, лекин у эпчиллик билан чап бериб, елкасига қилич солди. Эркак қаттиқ чинқириб, юзтубан йиқилди.

Унинг ҳамроҳи эсини йўқотди шекилли, йўл четига ўтириб, дир-дир титрарди. Итикуро унга қилич кўтаришга қўли бормасди. “Лекин, бари-бир, — ўйлади у, — ўз ҳаётимни бу аёл ҳаётига алмаштиролмайман-ку!” Қонга бўялган қиличини кўтарганча аёлга яқинлашди. Аёл қўлларини кўксига босиб, ялинар, раҳм-шафқат сўрарди. Жовдираб турган кўзларига қараб, қилични сермашга ўзида куч тополмади. “Лекин мен уни ўлдиришим керак!” Бирдан унинг очкўзлиги тутди. Унинг миясида ўлдираётганда кийимини расво қилишим мумкин-ку, деган фикр чақнади. Қиличини кўйди-да, белбоғига қистирилган сочиғини олиб, аёлнинг орқасига ўтиб, уни бўға бошлади...

Иккаласини ҳам ўлдиргач, Итикуро бирдан даҳшатли кўрқув қоплади. Бу ерда бир дақиқа ҳам қолиш мумкин эмаслигини ҳис этди. Шоша-пиша ўликлар уст-бошини ечиб олди-да, орқа-олдига қарамай, қоча бошлади. Ҳаёлида уни кимдир қувиб келаётгандек эди. У ўндан зиёд одамни ўлдирганди. Лекин улар чоллар, савдогарлар эди. Энди бўлса — ёш эр-хотин. Одатда у ёшларга тегмасди...

Итикуро виждон азобида қийналганча уйга қайтди. Эшиқдан кирар-кирмас пул билан кийимларни алам ва жирканиш билан О-Юмига улоқтирди.

О-Юми — ўзига хос бамайлихотирлик билан, шошилмасдан пулни санади. У кутганидан кам чиқди — бор-йўғи йигирма рёдан ошиқроқ эди. Кейин ўлдирилган аёл кийимини олди.

— О! Қимматбаҳо “хатидзё” ипагидан тикилган кимоно-ку! Вой-бўй, ички кимоноси ҳам шойи крепдан экан! — деди кўзлари чақнаб О-Юми. Кейин:

— Менга қаранг, соч турмагига таққан тўғноғичи қани? — деб сўради Итикуродан худди сўроқ қилаётгандай.

— Тўғноғич дейсанми? — қайта сўради О-Юмидан.

— Ҳа, ҳа! Турмак тўғноғичи. Бунақанги кимоно учун ўзига яраша тароқ ва тўғноғич бўлиши керак. Қалпоғини ечиб кўйганида кўзим тушганди. Унинг тўғноғичи тошбақа косасидан эди, шекилли.

Итикуро нима дейишини билмасди. У безаклар ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаганди.

— Эшитяпсизми? Нима, уларни эсдан чиқардингизми! Тошбақа косасидан ясалган тўғноғичлар етти-саккиз рёдан кам турмайди, ахир! Нима бало, қароқчиликка биринчи марта боришингизми? Нимага ўлдирдингиз бўлмаса? Шундай башанг кийинган аёлни ўлдирсангиз-у, безакларини олмасангиз! Қачондан бери шу ҳунарни қиласиз? Қанақа йўлтўсарсиз ўзи?... Бирор нарса десангиз-чи! — тинимсиз ўдағайларди О-Юми. Унинг овози борган сари амрона тус ола бошлаганди.

Икки ёш эру хотинни ўлдирганидан афсусланиб, Итикуронинг юрак-бағри эзилаётганди. Бу гаплар унга бадтар азоб бера бошлади. У ўлдирилган аёлнинг

соч турмагидан тақинчоғини олишни унутганидан ва бир тийинга арзимайдиган қароқчи эканидан ташвишланмасди. “Уша одамларни ўлдира туриб, нақадар ёвуз жиноятга қўл ураётганимни ўйлагандим. Ҳалиги безаклар ҳаёлимга ҳам келгани йўқ”. Итикуро ҳозир ҳам ўша тақинчоқларга ичи ачиётгани йўқ. Ҳа, у талаш ва зўравонлик қилишдек пасткашлик йўлига ўтди, очкўзлиги туфайли одам ўлдира бошлади. Лекин у ҳеч қачон чиябўрига ўхшаб ўз қурбонининг суяқларини топ-тоза қилиб кемириб ташламаганига афсусланган эмас, О-Юми бўлса, аксинча, ҳатто кийилган ички кийимга ҳам кўз олайтиради. Мана, ҳозир у ўлдирилган аёлдан ечиб олинган кўйлакни ҳам ютоқиб кўздан кечирмоқда. Бу аёлнинг очкўз-суқатойлиги боя ёвуз Итикуро эътибор бермаган тақинчоқларни ҳам талаб қилмоқда.

Буларнинг ҳаммаси Итикурода О-Юмига нафрат уйғотарди. У бўлса эркакнинг қалбини нималар кемираётганидан беҳабар, сўзида давом этди:

— Менга қаранг! Ҳозироқ ўша жойга югуринг! Шунча қийинчиликлар билан қўлга тушган нарсаларни олишдан уялишга бало борми? Бизларга тортинчоқлик ярашмайди. — Унинг юзини мағрурлик ифодаси қоплаганди. У гўё ўзининг тўла ҳақлигига шубҳа қилмасди.

Лекин Итикуро сукут сақларди.

— Оббо! Менинг инжиқликларим иззат-нафсингизга тегдими, дейман?.. А, Итикуро! Нима, боргингиз келмаяптими? Шундай ўлжани қўлдан чиқарасизми? Қарийб ўн рёни-я?! — Қайсарлик қиларди О-Юми.

Итикуро ҳамиша унинг айтганини қиларди. Лекин ҳозир уни шубҳалар қийнарди. У фикран аёл айтаётганларидан жуда йироқ эди, шу боисдан индамасди.

Ниҳоят О-Юми чидай олмади:

— Ҳеч гап уқтириб бўлмади бу одамга — бормайди, шекилли! Унда ўзим бораман! Қаёқда улар? Ҳамишаги жойдами?

Итикуронинг бу аёлга нисбатан нафрати шу қадар ошдики, ундан бир онга бўлса-да, қутулишнинг ўзи бахт эди. Унинг тезроқ жўнаб кетиши учун чўрт кесди:

— Ўзинг биласан! Ҳамишаги жой — Ябухара станцияси олдидаги толзор хиёбонида.

— Бўпти, мен бораман. Яхшиямки тун ойдин, кўчалар ёруғ... Эҳ, турган-битганингиз ташвиш-а, жаноб қароқчи! Одам ҳам шунчалар овсар бўладими? — дея минғирлаганича кимононинг этагини йиғиштириб, оёғига бошмоғини илди-да, ой ёритиб турган йўлга тушганича пилдираб юриб кетди.

Итикуро унинг орқасидан қараб қолди. Унинг қалби нафрат билан тўлиб-тоша бошлаганди. Ўлдирилган аёлдан тақинчоқларни ечиб олиш учун югуриб кетган бу аёлнинг кўринишиёқ унда жирканиш уйғотарди. Бу туйғу борган сари кучая бошлади, чунки бир вақтлар уни жон-дилидан севган эди. Унинг ўзининг қора қилмишлари — одамларни шафқатсиз ўлдирганда ҳам, пул ўғирлаганда ҳам, унга унчалик уятли туюлмасди, зеро уни ўзи қиларди. Энди бўлса, бундай ёвузликка четдан назар ташлар экан, бутун даҳшатни яққол ҳис қила бошлади. Бир одам умрининг заволи эвазига унга насиб этган О-Юмининг, тошбақа чаноғидан ясалган тақинчоқлар деб, қандайдир беш-ўн рё пулни деб, аёллик мурувватини, кўнгилчанлигини бутунлай унутиб, худди чиябўридай жасадга ташланганини кўриб, бундай аёл билан ушбу иблисона кулбада бир дақиқа ҳам яшай олмаслигини тушунди. Итикуронинг хотирасида у амалга оширган барча ёвузликлар жонлана бошлади. Хотиралар унинг қалбини ларзага солди. Бўғиб ўлдирилган аёлнинг кўзлари, қонга беланган савдогарларнинг инграши, унинг қиличи зарбидан қулаётган чолларнинг чинқириқлари — бари бирлашиб, унинг виждонига ёпирилдилар. Қилган ёвузликларининг даҳшати Итикурони исканжага олди, у титрай бошлади. У ўзининг ўтмишидан тезроқ қочиши керак! У ўздан қочиб кетиши керак! Ана шу ёвузликлар уруғини эккан аёлдан қочиб кетиш истаги, айниқса, кучли эди.

У шахдам ўрнидан турди. Кийим-бошдан у-бу нарсани бўхчага тугди. Пул тугилган матони кўйнига тикди — йўл харажатлари учун. Қон сачраган уст-боши билан кўчага отилди. Лекин, бир оз чопиб боргач, пули ҳам, кийими

ҳам тортиб олинганини эслади. Қандайдир куч уни орқага қайтарди. У орқага қараб чопди. Остонадан туриб кийим ва пулларни ичкарига улоқтирди-да, яна югуриб кетди.

О-Юми билан тўқнаш келмаслиги учун катта йўлга чиқмай, Кисо дарёси соҳили бўйлаб чоғиб борарди. У боши оққан томонга кетаётганди. У мудҳиш жиноятлари билан булганган ўтмиши қолган жойлардан иложи борича узоқроқ кетишни истарди.

3

Итикуро югургандан югуриб борарди, тиним билмас, йўлларга эътибор бермас, дам олмасдан чопарди. У қарийб йигирма ри¹ масофани ортда қолдириб, кейинги куннинг кечқурунигача Мино князлигининг Оогакидзай шаҳарчасига етиб олди. У қаерга бош уришини билмас, ҳеч қаердан ёрдам кутмасди. У ўзининг аввалги ҳаётидан қочиб қутулиш учун югуриб борарди.

Улкан Дзёогандзи ибодатхонаси — Мино князлигидаги Сингон мазҳабининг бош зиёратгоҳи дарвозаси олдида унинг эътиборини қўнғироқ жаранги ўзига тортди. Қўнғироқ товушини тингларкан, у бирдан ўзининг адашган қалби қандайдир таянчга мушарраф бўлаётганини ҳис қилди. У мазкур ибодатхонанинг бош руҳонийсига қутулиш йўлини кўрсатишни сўраб мурожаат қилди. Итикуро чин дилдан пушаймонлигини айтди ва ибодатхона бошлиғи у содир этган гуноҳлардан покланишга имкон берди.

Авлиё ота унинг ўз айбига иқроф бўлиш ниятида эканини билиб, шундай деди:

— Шунча ёвузликлар қилган сенингдек ашаддий бир жиноятчи ўз гуноҳларини ювиш учун маъмурларга таслим бўлиши керак, токи улар сенинг бошингни оғочга оссинлар. Шундагина сен қилмишинга яраша жазо олурсан ва бу фоний дунёда ўз гуноҳларингни ювишинг учун энг тўғри йўл бўлади. Лекин келгуси ҳаётингда қийноқлардан, дўзах оловида мангу ёнишдан қочиб қутулмайсан. Будда таълимотини қабул қил, ўз ҳаётингни инсонлар жонини қутқаришга бағишла. Ўзгалар гуноҳи учун ибодат қилиб, ўз гуноҳларингдан ҳам фориг бўласан...

Қариянинг гаплари Итикурони яна тавба-тазарруга ундади. У дарҳол сочини қирдириб ташлаб роҳиб бўлишга қарор қилди ва ибодатхона бошлиғи раҳбарлигида покланиш йўлига кирди. Уни буддачасига Рёкай исми билан атай бошлашди. У муқаддас таълимот сирларини берилиб ўрганишга киришди. Орадан ярим йил ҳам ўтмай, бу одамнинг қалби муздай мусаффо, қировдай оппоқ бўлди, ишлари покланди. Бунинг сабаби мунаввар эътиқод эмасмикин? Эрталаблари у мазҳаб таълимоти сирларига шўнғиб кетарди; кечқурунлари тиз чўкиб олиб ибодат қилганга қилган эди. Унинг изтироб чекаётган қалби ҳақиқатга интилар, ҳақиқат эса унинг онгини ёритарди.

Эътиқодини мустаҳкамлаб олгач, Ҳақ йўлида тўла имон келтирганига ишонч ҳосил қилиб, авлиё отадан оқ фотиҳа олди-да, йўлга тушди. Унинг қалби одамларга ёрдам бериш, яхшилик қилиш истаги билан ёнарди.

Мино князлигини тарк этган Итикуро Киотога қараб йўл олди. Энди у роҳиб қиёфасидаги дарвеш эди, яшашда, юришда давом этарди. Ҳолбуки, қанчадан-қанча одамлар умрига зомин бўлганди! Бу фикрдан қалби ларзага тушарди. Одамларга ёрдам бериб ўз гуноҳларини сал-пал бўлса-да, ювишга ҳаракат қилар, бу йўлда жонини жабборга беришга ҳам тайёр эди. У авваллари Кисода қанчалар ёвуз бўлганлигини унутмаган ҳолда Итикуро ҳар бир учратган одами олдида ўзини гуноҳқор ҳисобларди. Унга ўз гуноҳларини ювиб бўлмасдек туюларди.

Қачон, қаерда бўлмасин, у ҳамиша кишилар ҳақида қайғуларди. Узоқ йўл юриб ҳолдан тойган йўлчиларга ёрдамини аямас, қўлидан етаклаб юрар ёки суяб, борадиган жойигача элтиб қўярди. Баъзан хаста чолларга кўмаклашиб, болаларни елкасига ўтирғазиб манзилга етказарди. Агар йўлда бузуқ кўприк дуч келса, Итикуро ўрмондан ёғоч, қирлардан тош ташиб, уни тузатиб қўярди.

¹ Р и — узунлик ўлчови, 1 ри—3,927 км.

Йўл бузилган бўлса, тупроқ ташиб, текислаб, кейин йўлида давом этарди. У Кинай ва Тюгок князликлари бўйлаб сафари чоғида кўплаб одамларнинг дардига малҳам бўлди.

Агар унинг қора қилмишлари баланд тоққа қиёс қилинса, яхшиликлари тепаликка ўхшарди. Содир этган ёвузликларини эсласа, қалби қон қақшарди. Бундай майда-чуйда саховати билан чўнг гуноҳларини юволмаслигига кўзи етарди. Эрталаб, кўзини очиши билан гуноҳларини ювиш учун умид йўқ бўлгач, яшашнинг нима кераги бор, дея бош қотирарди. Тез-тез ўзимни ўлдирсаммикин? — деб ўйлаб қоларди. Лекин ҳар сафар ўзида куч топар ва одамларга яхшилик қилиш йўлида унга имкон беришини сўраб илтижо қиларди.

Бу Кёхо ҳукмронлигининг тўққизинчи йили¹ айна куз пайти содир бўлди.

Акамагасэкидан Будзян князлигидаги Кокура шаҳрига келгач, Итикуро Усахатиман ибодатхонасига кирди. Кейин Кидзекүсанракандзи ибодатхонасини зиёрат қилиб, Ямакуни дарёси бўйлаб юқорига юрди. Ёккаитидан сўнг Итикуро бепоён қизил тупроқли далалар орқали жанубга юз бурди. Унинг йўли Ямакуни тоғлари орқали ўтарди.

Куз борган сари ўз тароватини кўрсатарди: хадзи дарахти барглари оловранг тус олди, далаларда шоли бошоқлари олтиндек товланарди, деҳқонлар уйларининг томлари оша қизил мевалар ярақларди — Цикуси² атрофи хурмолари билан машхур эди.

Саккизинчи ойнинг бошлари эди. Итикуро Микугини Хотокэдзака билан боғловчи йўлдан бораркан, эрталабки, қуёш нурларида ялтираётган тоғ ирмоқларининг шаффоф сувларини завқланиб томоша қиларди.

Тушга яқин у Хида станциясига етиб келди. Бу кимсасиз жойда тамадди қилиб олгач, Итикуро яна йўлга тушди. Хидадан ўтувчи йўл Ямакуни дарёсининг тошлоқ соҳили бўйлаб давом этарди. Итикуро ҳассасига таянганча бораркан, йўл четида тўдалашиб турган деҳқонларга кўзи тушди. Улар нимадир ҳақида баҳслашишаётган экан.

Итикуро уларга яқинлашиб боргач, деҳқонлардан бири унга мурожаат қилди:

— Муҳтарам роҳиб! Жуда вақтида келдингиз-да. Мана бу ерда бир йўловчи фожиали ҳалок бўлди. Ўзингиз шу ерда экансиз, ушбу бечоранинг жанозасини ўқиб юборсангиз, кўп савоб иш қилган бўлардингиз.

“Қароқчи ўлдирмадимикин бу одамни?” — деган фикр келди дарҳол Итикуронинг миясига, унинг фожиали ўлганини эшитиб. Юраги орқасига тортиб кетди, қалбида хотиралар жонланиб, ваҳимага солди. У нима қилишини билмай, қотиб қолганди. Бу одам чўкиб ўлган экан.

— Ҳа, кўринишидан чўкиб ўлганга ўхшайди... Лекин унинг кўп жойида жароҳатлар бор... У қандай ўлди? — сўради ташвишланиб Итикуро.

— Жаноб роҳиб, эҳтимол, бу ерларга биринчи бор келгандир ва хавфли кечувдан хабарлари йўқдир, — деди деҳқонлардан бири. — Ўша кечув бу ердан узоқмас, сал юқорироқда. Бу жой вилоятимиздаги энг хатарли кечув ҳисобланади! Ҳар икки томондан одамлар отда шу кечувга келишади ва фалокатга учрашади. Бу ҳам шунақа бўлган... У дарёнинг юқори қисмидаги Капидзакаго қасабасидан бўлади. Йилқи ҳайдовчи бу. Бугун эрталаб кечувдан ўтаётганида оти ҳуркиб кетди, йилқичи йиқилиб тушди — у ернинг баландлиги эса ўн беш метр келади. Шундай даҳшатли тарзда ҳалок бўлди бечора...

— Хавфли кечув дедингизми? Мен ўша хавфли жой ҳақида эшитгандим. Бунақа бахтсиз ҳодисалар тез-тез бўлиб турадими? — сўради Итикуро жасадни кўздан кечирар экан.

— Ҳар йили бир неча бор. Ўнтагача одам ҳалок бўлади. Жуда хатарли жой. Бунақаси бошқа ерда йўқ... Бунинг устига шамол ва ёмғирлар кечувни вайрон қилиб туради, яхшилаб таъмирлашнинг ҳеч иложи бўлмапти.

Итикуро билан гаплашгач, деҳқонлар жасадни жанозага тайёрладилар. Роҳиб марҳум тоат-ибодатини қилгач, жанозасини ўқиди-да, кечувга шошилди.

¹ 1724-йил.

² Ц и к у с и - Кюсю ороли шимолий қисмининг эски номи.

Итикуро юз метрча юрар-юрмас, тик қирғоққа кўзи тушди. Унинг ўнг томони худди кесилган деворга ўхшаб дарё устидан ўттиз метрча кўтарилиб турарди. Жарликнинг оққизил-бўз юзаси нотекис бўлиб, қатлам-қатлам ўткир қоялардан иборат эди. Тик қирғоқ дарёни ўзига сўриб олаётгандай, тош соҳилга урилиб гирдоб ҳосил қилаётган мовий сув кўпик билан қопланганди. Тўғри ўтган йўл шундоқ бориб тик қирғоққа тақалади. Тик қирғоқнинг ўрталарида, қояни айланиб ўтилган жойда занжирлар билан боғланган қарағай тўсинлар тўшамаси ўрнатилган эди. Ваҳимали манзара! Демак, ўша мудҳиш кечув мана шу экан-да. Кўприксимон мана шу тўшама устига чиқиб қарасангиз, ўн беш метрча пастда дарё, тепада баҳайбат қоя — нақ босиб тушаётгандай. Бош айланиб, кўз тинади-ю ваҳима босади. Бу ердан асаби бўшларнинг ўтиши амримаҳол...

Қояга тирмашиб, оёқларидаги титроқларни босишга ҳаракат қилиб, Итикуро тўшамадан (осмакўприк деса ҳам бўлади) ўтиб олди. Кейин қайрилиб яна тик қояга қаради. Шунда бирдан ичи ёришгандай бўлди. Жуда кўп жиноятлар қилиб, майда-чуйда савоблар билан ювиб бўлмайдиган чуқур гуноҳларга ботган Итикуродек одам ҳамма нарсадан воз кечиб, бутун ҳаётини улуғ ишларга бағишламоғи лозим. Ахир, Итикуро ўз ибодатларида уни оғир синовларга дучор қилишни илтижо этарди-ку! Энди у кечувни кўргач, бу хавфни бартараф этиш истаги билан ёна бошлади. Чунки ҳозиргина жанозаси ўқилган одам шу ерда ҳалок бўлганди. Бу ерда ҳар йили ўнлаб одам ҳаётдан кўз юмишини айтишди. У қалтис бир ишга қўл уришга жазм қилди. Қояни тешиб, икки юз кэндан¹ ошиқроқ узунликда лаҳим қазिशга қарор қилди. Ниҳоят, у ўзини бахшида этадиган иш топилди! Сарсон-саргардон юргани беҳуда кетмайдиган бўлди. Агар бир йилда ўн киши омон қоладиган бўлса, ўн йилда юз киши, юз йилда, минг йилда миллионлаб кишилар ўз ҳаётларини сақлаб қоладилар!

Ўша кундан бошлаб Итикуро бутун вужуди билан шу ишга киришиб кетди. У Рапандзи монастирининг хужрасига жойлашди. Дарҳол Ямакунни дарёси бўйлаб айланиб юриб, лаҳим қурилиши учун хайр-эҳсон тўплашга киришди. Лекин бу дайди роҳибнинг сўзларига ҳеч ким қулоқ солмасди.

— Мана бу мияси айниган қояни тешмоқчи эмиш. Икки юз кэндан зиёд лаҳим қазимоқчи бўляпти. Ҳа-ҳа-ҳа! — калака қилишарди уни.

Аммо бу ҳали ҳолва эди. Баъзилар унинг гапларини эшитиб, Итикурони тупроққа қориб ташлашарди.

— Вой муттаҳам-ей! Фирибгарнинг гапини қаранглар! Топган гапини-ей! Кўпроқ пул ундирмоқчи-да! Вой, айёр-ей!

Итикуро қарийб бир ой давомида деҳқонларни кўндиришга уринди, лекин ҳеч кимни ишонтиролмади. Ҳафсаласи пир бўлиб, бу оғир ишга ёлғиз ўзи киришди. У қўлида болға ва искана ушлаганича улкан қоя остонасида турарди. Бу қарикатурага ўхшарди.

Ўтган-кетганлар Итикуро устидан куларди.

— Жинни бўлиб қолганга ўхшайди!

Лекин Итикурони ҳеч нарса тўхтата олмасди. У Ямакунининг тиниқ сувига кириб, шафқат илоҳаси Каннонга қасамёд қилди. Шундан сўнг бор кучини тўплаб, болғани қояга урди. Натижада қоядан икки-уч парча учиб тушди. Яна зарб билан урди. Тағин бир неча парча кўчди, холос. Итикуро бўш келмади. Қояга кетма-кет болға тушираверди. Қорни оч қолганини сезиб, яқин атрофдан хайр-эҳсон сўради. Қорнини тўйғазиб, яна ишга киришди. Бор куч билан қояга болға ураверди. Ҳолдан тойгач, шоша-пиша Сингон маъбудига ҳамду санолар айтиб, дуо ўқирди. Рухи тетиклашиб, кучга тўларди ва ишини давом эттирарди. Тиним билмай, дам олмай, бир, икки, уч кун ишлади. Ёнидан ўтиб кетаётган йўловчилар унинг устидан кулишарди. Лекин Итикуро бир дақиқа бўлса ҳам ишни тўхтатмади. Кулганларга жавобан янада жон-жаҳди билан ишлади. Ёмғирдан бошпана учун қоя ёнида кулба тиклади. Эрта тонгдан то кеч қоронғисигача Итикуро болғани қўлдан қўймас, ишлагани-ишлаган эди.

¹ к э н — 1,81 метр.

Ўтган-кетганлар эса ҳамон мазах қилишарди.

— Тентак! Нимага умид боғлаётган экан?

Унинг бу ишни амалга оширишига ҳеч ким ишонмасди. У бўлса катта ишонч билан болга урарди. У меҳнатидан юпанч топарди. Содир этган қотилликлари учун пушаймон бўлишлик энди унчалик қийнамас, келгусида жаннатга тушиш ҳақида қайғурмасди ҳам. Итикуро эндиликда ёлғиз бир истак: яхшилик қилиш истаги билан яшарди. У роҳиблик мартабасига эришганидан бери қора қилмишлари ҳақидаги хотиралари анча енгиллашганини ҳис қила бошлади. Энди берилиб ишлар, Итикуро қояни тешишда давом этарди.

Янги йил кирди. Баҳор, ёз ўтди... Бир йиллик заҳматлари зое кетмади: чуқурлиги уч метр келадиган гор қазиб қўйди. Бу унчалик кўп эмасди. Лекин Итикуронинг иродасини ифодалаб турарди.

Маҳаллий аҳоли бўлса унинг устидан кулишини қўймасди.

— Қаранглар! Манави жинни йил бўйи тинмай ишлади, лекин тешган жойи — ҳеч бало эмас-ку!

Аммо Итикуро ишининг натижасини кўриб, роса севинарди. Майли, гор ҳали кичик, унча чуқур эмас. Лекин у бор нарса, унинг интилиши шу горда ўз ифодасини топмоқда.

Орадан яна бир йил ўтди. Итикуро ҳамон тинимсиз ишларди. Кечаси зулмат бўлишига қарамай ишдан тўхтамасди. Горда бўлса кундузи ҳам қоронғи эди. Кўпинча ўтириб ишларди. Болғаси тақиллашдан тўхтамасди. Ташқарида офтоб чарақлар, ой шуъла сочар, ёмғир ёғар, бўрон увилларди. Горда бўлса болғанинг тошга урилиши тўхтамасди.

Теварак-атрофдаги аҳоли иккинчи йилнинг охирларига бориб ҳам мазах қилишларини қўйишмасди. Тўғри, улар Итикуро устидан ошқора кулишмасди, лекин ҳамон илжайиб қўйишарди.

Мана, яна бир йил ўтди. Роҳибнинг болга уриши ҳамон давом этарди. Деҳқонлар энди индашмас, истеҳзоли кулгилари ҳам ҳайрат билан алмашганди. Итикуро узоқ вақт соч-соқолини олдирмади. Сочлари ўсиб елкасига тушадиган бўлди, баданини кир қоплади. У борган сари инсонлик қиёфасини йўқота борди. Итикуро махлуқ мисоли горда ивирсиб юрар, болга уришини қўймасди.

Борган сари унга хайрхоҳлар пайдо бўла бошлади. Авваллари Итикуро ишини тўхтатиб, хайр-садақа сўрагани чиқиб келарди. Энди бўлса, гор олдида овқат солинган идишлар пайдо бўларди. Роҳиб узоққа бориб юрмас, тежаган вақтини лаҳим қазишга сарфларди.

Тўртинчи йилнинг охирига бориб, горнинг чуқурлиги беш дзёга¹ етиб қолди. Лекин бу жуда кам эди — чунки қоя энига уч тёдан² ошиқроқ эди.

Итикуронинг қатъияти деҳқонларни ҳайратга соларди. Шунга қарамай, уларнинг ҳеч қайси бири унга ёрдам бермади — чунки унинг уринишлари бефойда деб ўйларди. Итикуро лаҳим қазишни бир ўзи давом эттирарди. Бугун фикри-хаёли фақат шу ишга, қояни тешишга қаратилганди. Кўрсичқон мисоли фақат олға интиларди.

Баҳор... Куз... Йил фасллари алмашар, табиат сарғайиб сўлар, қайтадан жонланарди. Фақат биргина нарса — горда болғанинг тўқиллаши ўзгаришсиз қоларди.

Ишининг жуда секинлик билан силжиётганини кўриб, кишиларнинг Итикурога раҳмлари кела бошлади:

— Бечора роҳиб! Эсини еган шекилли, бўлмаса қояни тешиб ўтишга уринармиди. Уни тешишга умри ҳам етмайди-ку...

Вақт эса ўтиб борарди... Тўққизинчи йил охирлаганда, горнинг узунлиги йигирма икки кэнга етиб қолганди. Хида қишлоғининг аҳолиси ниҳоят Итикуро бошлаган иш унчалик ишончсиз эмаслигини тушуниб етди. Уларда мана шу озиб-тўзиб, ҳолдан тойган роҳиб ўн йил ичида қояни шунчалик ўйиб киришга муваффақ бўлган экан, қўплаб кишиларнинг саъй-ҳаракатлари билан яна бир неча йил давомида уни нариги ёғига тешиб чиқса бўлади, деган ишонч пайдо бўлди. Бундан тўққиз йил бурун Итикуро лаҳим қазишда

¹ д з ё — 3,03 метр.

² т ё — 109, 09 метр.

ёрдам беришларини сўраганида шу атрофдаги етгита қишлоқнинг аҳолиси унга рад жавобини берган эди. Энди бўлса ўзлари билиб пул йиғиб бера бошлашди, ёрдам учун бир неча тошкесарларни ёллашди. Итикуро энди ёлғиз эмасди — гордам бошқа болгаларнинг тўқиллашлари ҳам эшитила бошлаганди.

Кейинги йили деҳқонлар иш қанчалик уддаланганини кўрмоқчи бўлишди. Натижада шу нарса маълум бўлдики, бутун йўлнинг чорак қисмидан камроғи қовланган экан.

— Мана, кўплаб одамлар ишлашди, лекин фойдаси йўқ. У бизни алдади — бекорга шунча куч сарфладик, — дейишди деҳқонлар ҳафсаласи пир бўлиб. Гапларида яна ишончсизлик сезила бошлаганди. Кўп ўтмай улар ишдан бутунлай совушди. Итикуронинг яна ёрдамчиларсиз қолиши аниқ бўлди. Дарҳақиқат, тошкесарлардан биттаси кетиб қолди, ундан кейин бошқаси. Ниҳоят, Итикуро қараса ёнида ҳеч ким қолмабди. У, қайтинглар деб ялиниб ўтирмади. Ҳеч кимга ҳеч нарса демай, Итикуро қояни тешишда давом этди.

Маҳаллий аҳоли Итикуро ҳақида умуман ўйламай қўйди. Шунга қарамай, у қоя ичига янада чуқурроқ кириб борди ва ташқаридан бутунлай кўринмай қолди. Баъзилар деҳқонлардан кимдир горга мўралаб: “Нима қиляпти? Роҳибимиз ҳалиям ишляптимикин?” — деб қўярди. Тез орада мўраламай қўйишди. Итикуро сиймоси аста-секин кишилар хотирасидан ўча бошлади. У бошқалар учун гўё йўқ эди. Дарвоқе, бошқалар ҳам унинг учун йўқдек бўлиб қолганди. Бу дунёда Итикуро учун фақат бир нарса — улкан қоя мавжуд эди.

Мана, ўн йилдан ошяптики, Итикуро қоя ичига кириб олган. Доимий қоронғилик ва совуқ тош устида ўтиришдан юзи кулранг тус олди, кўзлари чуқур тортди. Бу дунё одамига ўхшамай қолди. Горни кавлашдан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди уни. Қазилган ҳар қарич лаҳим унга чексиз қувонч бағишларди.

Итикуро яна уч йил бир ўзи ишлади. Бир пайт уни эслаб қолишди. Бир кўрайлик-чи, деб қизиқишди ва у кавлаган горни ўлчаб кўришди. Олтмиш беш кэн. Бу улкан қоянинг дарёгача бўлган қисмининг чорагига тенг эди. Итикуро ёлғиз ўзи, озгин қўллари билан шунча ўйиб кирибди-я!

Бу нарса деҳқонларни яна ҳайратга солди. Итикурога нисбатан ҳурмат уйғонди. Ҳадемай унинг ёнига келиб, биргалашиб болға урадиганлар ҳам топилиб қолди. Итикуро билан елкама-елка туриб ўнлаб тошкесар ишга киришди.

Орадан бир йил ўтиб, деҳқонлар яқин орада фойда берадиганга ўхшамайдиган бу ишга пул сарфлашгандан афсуслана бошлашди. Улар ёллаган ишчилар бирин-кетин ғойиб бўлишарди. Ниҳоят, горнинг қаъридан биттагина болғанинг тошга урилиши эшитила бошлади. У ҳамма нарсани унутди, ўзини, ўтмишини, қилмишларини ҳам эсдан чиқарди. Фақат ишлар, тинимсиз болға урарди.

Яна бир йил ўтди, ундан кейин тагин бир йил. Оғир юмушдан Итикуронинг озгин қўллари темирга ўхшаб қотиб кетди. Ниҳоят, Итикуро иш бошлаганига ўн саккиз йил тўлганда, қоянинг ярмигача тешиб борилгани маълум бўлди. Маҳаллий аҳоли бу мўъжизадан ҳайратга тушиб, Итикуро бошлаган ишнинг муваффақиятли яқунланишидан шубҳаланмай қўйдилар. Ишни давом эттиришдан икки марта воз кечишганидан, ўзлари уялдилар. Етти қишлоқ бирлашиб, Итикурога яна ёрдам бера бошлашди.

Ўша йили Накацу уруғидан бўлган уезд бошқарувчиси бу жойларни кўздан кечириб юрганди. У Итикурони мақтаб, атрофдаги қишлоқлардан ўттиз нафар тошкесарни унга ёрдамга жалб қилди. Улар келиши билан горда иш қайнарди.

Итикурога: “Сиз тошкесарларга бошчилик қилинг, энди болға билан ишлаш сизга анча оғир”, — дейишди. Лекин роҳиб кўнмади. У қўлида болғаси билан ўлмоқчига ўхшарди. Худди аввалгидай, тиним билмас, ўттиз киши билан ёнма-ён меҳнат қиларди.

Кишиларнинг Итикурони дам олишга ундаши бежиз эмасди. У қарийб йигирма йил ўйилган қоя қаърида ўтирган ҳолда ишлаганди. Шунинг учун ҳам оёқлари оғрир, бемалол ўтириб, туролмасди. Ҳассага таянмасдан туриб бир неча қадам ҳам ташлолмайдиган бўлиб қолганди. Узоқ вақт зулмат ичида бўлгани ва бунинг устига кўзига тош зарралари тушаверганидан ранглари

ажрата олмас, буюмлар қиёфасини зўра илгарди. Ниҳоят, қариллик ҳам темир Итикурога таъсирини ўтказганди. Ҳаётини у қадрламасди, лекин бошлаган ишини охирига етказмай ўлиш роса алам қиларди-да. “Яна икки йилга чидаб беролсам эди!” дея инграрди юраги, танаси бўлса кексалигини унутиш учун ўзини ишга урарди.

Итикуронинг йўлида турган қояни, табиат қудратининг рамзи бўлиб турган ана шу тош тепаликни мункиллаб қолган дайди роҳибнинг темир юраги тешиб ўтганди. Қоянинг бағридан қазилган гор жонли мавжудот мисол ўз мақсади сари — олға интиларди.

4

Иш охирлаб боргани сари оғир меҳнат Итикуро соғлигини емирар эди. Лекин унинг бошқа душмани ҳам бор эди, у хасталикдан кўра анча хавфлироқ эди.

Ўз қароли Итикуро қўлидан ҳалок бўлган Сабуробэ ўзини ишончсиз вассал сифатида намоён қилганди. Натижада Накагава уруғи унутиб юборилганди. Сабуробэнинг уч ёшли ўғли — Дзицуноскэни қариндошлари ўз тарбиясига олгандилар. Ўсмир ўн уч ёшга тўлганда отасининг ҳалокати тафсилотини билиб олди. Отасини ўлдирган одам унинг ўзи қатори самурай эмас, балки уларнинг уйида боқиманда бўлган қарол бўлганини билгач, унинг юраги қаҳр-ғазабга тўлди. Қалбида ўч олиш истаги ёнди. Дзицуноскэ толзор хиёбонига бориб қилич ишлатишни машқ қилди. Ўн тўққиз ёшга тўлганида қиличбозлик маҳоратига соҳиблик гувоҳномасини олди. У ўч олиш бурчини бажариш учун йўлга тушар экан, аламзада юраги қувончдан ҳаприқиб кетди. Агар ана шу бурч муваффақиятли амалга оширилса, қариндошлари бир овоздан йигитнинг ўз оиласи шайнини тиклашига ёрдам беришларини таъкидладилар.

Дзицуноскэ ўз душманини бутун мамлакат бўйлаб излади. Кўп қийинчиликларга дуч келди. У Итикурони сира кўрмаган эди. Шунинг учун ҳам уни қидириш — ғарамдан игна қидириш билан баробар эди. У Хонсю оролининг Кинай, Токай, Тосан, Санъии, Санъё, Хокурики, Нонкай туманларини айланиб чиқди. Дзицуноскэ саргардон юрар, йиллар ўтиб борарди. Ана шундай қидириб юришлар чоғида йигирма етти ёшга тўлди. У Итикурога бўлган нафрати сўниб бораётганини ҳис қила бошлади. Лекин отасининг бадномларча ҳалок бўлганини эслаб, ўзига юкланган Накагава уруғи шухратини тиклашдек масъулиятни ўйларкан, интиқомга ташналик яна ортарди.

Дзицуноскэ Эдодан чиқиб кетганидан бери орадан тўққиз йил ўтди. У Фукуока қалъасига етиб келганда айни баҳор эди. Бу атрофдан ҳам Итикурони топиб бўлмади. Шундан сўнг Дзицуноскэ қидирувларини узоқ Кюсю оролида давом эттиришга қарор қилди.

Иккинчи ойнинг биринчи куну Фукуокадан Накацуга келган Дзицуноскэ Усахатиман ибодатхонасига кирди. У ўз мақсадига тезроқ эришиш йўлида мадакдор бўлишини сўраб худога илтижо қилди. Ибодатхона ҳовлисида дам олиш учун чойхонага кирди. Дам олиб ўтираркан, ёнидаги кишининг — деҳқон бўлса керак — сўзлари қулоғига чалинди:

— Ҳалиги роҳиб бир пайтлар Эдодан келган эди, — дерди у зиёратчига. — Айтишларича, у ёшлигида кимнидир ўлдирган экан, кейин пушаймон бўлиб, қилган гуноҳларидан фориг бўлиш учун бир савоб ишга қўл уриш ниятида экан. Мана шу Хида тоғидан лаҳим қазиган киши ўша роҳиб бўлади. Бир ўзи тоғнинг тагидан тешиб чиқди-я!

Бу гаплардан Дзицуноскэ жуда ҳаяжонланиб кетди. Из қувиб юрган тўққиз йилдан бери бундай ҳолга тушмаган эди.

— Маъзур тутасиз, сиздан бир нарсани сўрамоқчиман, — деди йигит ҳалиги кишига. — Уша роҳиб неча ёшларда бор?

Деҳқон ўз ҳикояси самурайни қизиқтириб қолганидан қувониб, жавоб берди:

— Афсуски, уни мен ўзим кўрмаганман. Айтишларига қараганда — олтимишларда бор-ов.

— Бўйи-чи, бўйи қанақа?

— Буни ҳам билмайман. Ўша одам чуқур горнинг ичида, шунинг учун ҳам аниқ бир нарса дея олмайман.

— Унинг исми нима? Билмайсизми?

— Бундан ҳам хабарим йўқ... Айтишларича, у Этиго князлигидаги Касивадзак деган жойдан экан, ёшлигида Эдога келиб қолибди.

Буни эшитиб, қувончдан қийқириб юборди. У Эдодан чиқаётганида қариндошларидан кимдир душманининг Этиго томондан, Касивадзак қишлоғидан эканини айтгандай бўлди. “Ўша ерда яшириниб юрган бўлиши мумкин. Уни Этигодан яхшилаб қидир”, — деганди-я...

“Наҳотки, ўша бўлса?! У сахатиман илоҳига илтижоларим етиб борди, шекилли!” — дея суюнган Дзицуноскэ кекса роҳибнинг исмини, Ямакуни водийсига қандай боришни сўраб-суриштирди ва шошилиб йўлга тушди. Кечқурун соат олтиларда у Хида қишлоғига етиб келди. Ўша заҳоти форга йўл олмоқчи бўлди, лекин фикридан қайтди — яхсиси, шошилмагани маъқул. У карвонсаройда тунни бир амаллаб ўтказди-да, эрталаб туриб, яккама-якка олишувга қулай бўлсин деб енгил кийинди ва улкан қоя томон шошилди.

Форга кирверишда ичкаридан қириндилар олиб чиқаётган тошкесарга мурожаат қилди:

— Шу ерда Рёкай исмли роҳиб-дарвеш бўлиши керак? Борми ўзи?

— Нега бўлмас экан, бор! Муҳтарам Рёкай ушбу горнинг соҳиби бўладилар, деса бўлади! — кулди тошкесар.

“Ниҳоят, умидларим рўёбга чиқадиган бўлди! — юраги ҳаприқиб кетди Дзицуноскэнинг. — Лекин ҳовлиқиш ярамайди”.

— Нима, форга фақат шу ердан кириладими? — сўради Дзицуноскэ.

“Ишқилиб, Рёкай қочиб қолмаса бўлгани”, — ўйлади ичида.

— Бўлмасам-чи. Ҳозирча фақат шу ердан кирилади. Муҳтарам Рёкай нариги томондан ҳам кириш учун уриняпти-да, — деди тошкесар.

Дзицуноскэ бахтиёр эди. Ниҳоят, узоқ йиллар излаган ёвуз душмани топилди. Энди Итикуро шу ерда, қопқонга тушган сичқон мисоли ҳеч қасқа қочолмайди. “Ёнида бирортаси бўлса ҳам майли, уни ўлдириш қийин эмас” дея далда берарди ўзига-ўзи ёш самурай.

— Сендан бир илтимосим бор. Жаноб Рёкайга бориб айт; олисдан келган бир киши сизни сўраяпти, дегин.

Тошкесар форга кириб кетди. Дзицуноскэ бўлса қиличининг тигини дастасига маҳкамлайдиган тилчани¹ ҳўллади. У душмани қанақа экан деб, кўз олдига келтиришга ҳаракат қилди. Ахир, у билан биринчи марта учрашишадиди. “Гарчи Рёкай эллиқдан ошган дейишса-да, анча бақувват бўлса керак. Акс ҳолда бунақа ишлар қўлидан келармиди. Яна айтишларича, ёшлигида зўр қиличбоз бўлган экан, эҳтиёт бўлиш керак”.

Лекин Дзицуноскэнинг кўзи фордан чиқиб келаётган жуддур кийимли роҳибга тушди. Аниқроғи, роҳиб қурбақага ўхшаб ўрмалаб келарди. Одамга ҳам ўхшамасди — қоқсуяк, Дзицуноске ана шу суякка, тиззасидан товонигача, оёқларига қаради, яра-чақа билан қопланган, чидай олмади, тескари ўгирилди. Эгнидаги жуддур кийими чолнинг роҳиблигини англатарди, лекин ажин босган манглайи узра ўсиқ кокили осилиб турарди.² Кекса роҳиб сўлгин кўзларини пирпиратиб Дзицуноскэга тикилди.

— Кўзларим ожиз бўлиб қолган, яхши кўрмайди, кимлигингизни таний олмаяпман, — деди у.

Дзицуноскэ чолни кўриб иккиланиб қолди. У ёвуз бир одамни кўрсам керак, уни кўриб нафратим ошиши турган гап деб ўйлаганди. Лекин унинг олдида ярим тирик чол тиз чўкиб турарди, уни одам дейиш ҳам қийин эди. Дзицуноскэ умидсизланди. Ундаги қатъият йўқолиб, бўшшиб кетди.

— Рёкай сизмисиз? — сўради у чолдан.

— Ҳа, менман. Ўзингиз кимсиз? — Қария ҳайрон бўлиб ёш самурайга тикилди.

¹ Одатда қиличбозлар олишувдан олдин ёғоч тилча намланади. Шунда у шишиб, қилич тигини дастасига маҳкамроқ жипслаштиради.

² Роҳиблар сочини олдириб юришади.

— Демак, Рёкай сизсиз. Ҳатто, авлиё ридосини кийсангиз ҳам, мени эсдан чиқаришингиз қийин. Сизни ёшлигингизда Итикуро деб аташарди. Сиз ўз соҳибингиз Накагава Сабуробэни ўлдириб, ғойиб бўлгансиз. Мен Сабуробэнинг ўгли Дзицуноскэ бўламан. Энди қочиб кетолмайсиз, интиқомга тайёрланаверинг! — Дзицуноскэ чолга ачинаётганини билдирмаслик учун эҳтиросга берилмасдан гапирди.

Итикуро бу сўзларни хотиржам эшитди:

— Демак, сиз — жаноб Дзицуноскэ, Накогаванинг ўғлисиз? Шунақами? Дарҳақиқат, отангизни ўлдириб, ғойиб бўлган одам мен, Рёкайман. — Кекса роҳиб шундай бамайлихотир гапирардики, ўз соҳибининг ўгли билан учрашганидан хурсанд кўринарди. Гўё ўзини жиноятчи ҳисобламас ва интиқом олинишидан хавфсирамасди.

Дзицуноскэ бўлса чол уни алдамоқчи бўляпти деб ўйларди.

— Мен сени — отамнинг қотилини роса ўн йил изладим, бошингни танангдан жудо қилиш учун изламаган жойим қолмади! Мана, ниҳоят, учрашдик. Энди, одатга кўра, ҳалол олишамиз, — деди Дзицуноскэ.

Итикуро ташвиш ҳам тортмади, парво ҳам қилмади. “Албатта, шунча жон куйдирган ишингни охирига етказмай ўлиб кетиш — алам қилади, — ўйлади у. — Ишимни тугаллаш учун бир йилча вақт қолди. Лекин интиқом пайти келди...” Итикуро ўлишга тайёр эди.

— Муҳтарам Дзицуноскэ! Майли, мени ўлдириб. Эҳтимол, сиз ярамас Рёкай ўз гуноҳларини ювиш учун қоядан лаҳим қазий бошлаганини эшитгандирсиз. Мен бу ишга ҳаётимнинг ўн тўққиз йилини сарфладим, қоянинг ўн фоизигина қолди. Майли, мен ўлақолай, бошқалар ишимни охирига етказишади... Сизнинг қўлингизда ўлим топиб, лаҳимнинг муваффақиятли тугалланиши йўлида қурбонлиққа¹ ярай олсам — менинг бирдан-бир истагим шу, — деди Итикуро ногирон кўзларини пирпиратиб.

Ёш самурай чолга бўлган нафрати аста-секин қалбини тарк этаётганини ҳис қилди. Роҳиб Дзицуноскэ ўзини таништирган заҳоти ҳаёти билан видолашувга тайёр эди. Лекин самурайни шубҳалар кемира бошлади: чалажон чолни ўлдириш — интиқом ҳисобланармикин? Бироқ ўч олишни амалга оширмай туриб, шунча саргардонлиқдан кейин Эдога қайтиб боришнинг не маъноси бор? Бу ҳам етмагандек, ўз уруғи шарафини тиклаш ҳақидаги фикрдан воз кечишга тўғри келади. Дзицуноскэ ўйлаб қолди, бу одамни ўч олиш учун бўлмаса ҳам, орани очиқ қилиш учун бари бир ўлдириш керак. Лекин фақат орани очиқ қилиш учунгина одам ўлдириш эса ўта бемаъниликдир! Нима бўлса ҳам унга нисбатан ўзида нафрат уйғотиши ва уни ўлдириши лозим.

Аммо қандайдир шум ниятни ҳис қилиб, ғордан бир неча тошкесар югуриб чиқди. Ўз гавдалари билан роҳибни тўсиб, Дзицуноскэга таъна қила бошладилар:

— Нима истайсиз ундан?

Уларнинг афтидан Итикуро ҳаётини ҳимоя қилиш қатъияти акс этиб турарди.

— Уни ўлдириш учун менинг етарли сабабларим бор! Ниҳоят, мен уни излаб топдим ва муқаддас орзуимни бугун амалга ошираман. Яхшиси, менга ҳалақит берманглар! Керак бўлса сизларни ҳам аяб ўтирмайман, — деди қатъий Дзицуноскэ.

Яна бир неча ишчи етиб келди, ўтиб кетаётганлар тўпланишди. Улар Дзицуноскэни ўраб олиб, Итикурога тегишга йўл қўйишмади. Роҳибни қаттиқ ҳимоя қилишаётганини кўриб Дзицуноскэнинг бадтар жаҳли чиқди. Самурайнинг иззат-нафси унинг шундай қуруқ қайтиб кетаверишига йўл қўймасди.

— Роҳиб унвонини олиши ҳам унинг ўз соҳибини ўлдиришдек жиноятини оқлолмайди. Ўлдирилган отам учун интиқом олишимга ҳалақит қилмоқчи бўлганларни ҳам аяб ўтирмайман! — деди-да, Дзицуноскэ қиличини қинидан суғурди.

¹ Қадимги замонларда шундай бир одат бор эди: кўприк ёки бошқа йирик иншоотлар қурилишида худоларга қурбонлиқ сифатида одам танаси пойдеворга қўшиб териларди.

Уни ўраб турганлар жангга шай бўлишди. Шу пайт Итикуронинг бўғиқ овози эшитилди:

— Ҳой одамлар! Жаҳлни жиловланглар! Мен ўлдирилишим кераклигини жуда яхши биламан. Ушбу қоядан лаҳимни ҳам ўз гуноҳларимни ювиш учун қазиганман. Менинг энг сўнгги истагим шуки, мана бу чалажон жасадим отаси хотирасини эъзолаётган одам қўлидан ҳалок бўлсин. Сизлар бунга қаршилиқ кўрсатмасликларингиз керак...

Итикуро шундай деди-да, бор кучини тўглаб Дзицуноскэ ёнига судралиб борди. Роҳибнинг ўжарлигини кўп бор кўрган деҳқонлар, бу одамга ҳалақит бериш бефойдалигини тушундилар. Лекин шу пайт тўда орасидан тошкесарларнинг каттаси ажралиб чиқди:

— Муҳтарам самурай! — деди у. — Эҳтимол, сизнинг билгингиз келар, ҳурматли Рёкай қарийб йигирма йил давомида мана шу қоядан лаҳим қовлади ва қасамини бажариш учун ўзини аямади. У содир этган гуноҳ ҳар қанча катта бўлмасин, ўз қасамининг охирига етганини кўрмасдан ҳаётдан кўз юмиш жуда алам қилади. Бу ерда тўпланганларнинг ҳаммаси сиздан илтимос қилади: ҳурматли Рёкай ҳаётини бир оз муддатга — лаҳимни қазиб бўлгунга қадар бизларга ишонсангиз. Лаҳимни охирига етказгач, ихтиёр сизда, билганингизни қилинг.

— Тўғри! Тўғри!

Ҳамма бир овоздан каттани қўллаб-қувватлади.

Ишнинг бунақа тус олганини кўриб, Дзицуноскэ бу илтимосни рад этолмаслигини тушунди. “Агар ҳозир шу ерда ўлдирсам, ҳалақит беришлари мумкин, мен эса шарманда бўлиб қолавераман, — ўйлади Дзицуноскэ. — Яхшиси, лаҳим битказилишини кутиш. Итикуро ҳозир ҳам ўлишга тайёр, кейин ўзининг мажбурлигини ҳис этиб ўзи бошини тутиб беради. Лекин гап бундагина эмас. Агар мен душманимга эҳтиром кўрсатиб, унга ўз қасамимни бажаришга имкон берсам, бу мен учун фойдадан ҳоли бўлмас”. Бир Итикурога, бир тўдага қараб Дзицуноскэ хитоб қилди:

— Рёкайнинг роҳиблик мақомига ҳурмат юзасидан илтимосларингни қондираман! Лекин мен ниятимдан воз кечмайман!

— Асло ташвишланманг. Қоянинг нариги томонида ҳам туйнук пайдо бўлиши билан худди мана шу жойнинг ўзида Рёкайдан интиқом олишингиз мумкин. Унғача эса шу ерда яшаб турсангиз бўлади,— деди тошкесарлар каттаси.

Низо яхшилиқ билан яқунланганини кўриб, Итикуро беҳуда кетган вақтининг ўрнини тўлдириш учун форнинг қаърига шошилди.

Дзицуноскэ энг керак пайтида ишнинг белига тегишганидан ғижиниб, тошкесарлардан бирига эргашиб уйига борди. Бир ўзи қолгач, зўрға излаб топган душманидан ўч олганига роса ўзини койиди. Нега иши тугагунча кутиб тураман деб кўнгилчанлик қилганига ачинди. Шу бугуноқ кечаси форига кириб бораман-да, Итикурони ўлдириб, ғойиб бўламан!” — деган қатъий қарорга келди самурай.

Лекин Дзицуноскэ Итикурони пойлагани сингари, тошкесарлар ҳам Дзицуноскэни зимдан кузатиб юришди. Дастлабки бир неча кун давомида у ҳеч нарса қилолмади. Олтинчи кун бошланди. Кечаси соат иккиларда тошкесарлар чарчаб ухлаб қолишди. “Бугун кечаси”, — аҳд қилди Дзицуноскэ. У ўрnidан турди, ёстиги тагидан қиличини олди ва ташқарига чиқди.

Тиниқ осмонда ёлғиз ой ҳукмрон эди. Ямакуни дарёси тўлқинланиб оқарди. Дзицуноскэ атрофда ҳеч ким йўқлигидан фойдаланиб, яширинча форга яқинлашди. Фор оғзида уюлиб ётган тош парчалари оёғига ботиб, оғритди.

Форнинг ичи зим-зиё эди. Фақат кираверишдан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Дзицуноскэ қўли билан ўнг томондаги деворга тирмашиб олдинга юра бошлади. Икки юз метрча юргач, у бир маромда урилаётган болға товушини эшитди. У ичкари кириб борган сари товуш қаттиқроқ эшитила бошлади. Чолга яқинроқ бориб, қиличини суғурди. Лекин болға ҳар урилганда инграш ва пичирлаш эшитилди Дзицуноскэнинг қулоғига. Рёкай ибодат

қиларди! Чолнинг хирилдоқ товуши муздек сув сингари Дзицуноскэ юрагини музлатиб ўтди. У зим-зиё ва бўм-бўш кечада, кимсасиз гор ичида чўкка тушганча болға ураётган ёлғиз кишига кўзи тушди. Болға тутган чолнинг иродаси инсон қалби узра юксалди. Қувонч ва ғам-ғуссадан йироқ бу қалб авлиё, мард, ёвузликдан юз ўгирган ва яхшиликка ташна кишининг қалби эди. Унинг қилични маҳкам ушлаб турган қўли титраб кетди. Дзицуноскэ хаёлан ўз ҳаётини ўйлаб, даҳшатга тушди. Тун қоронғусидан фойдаланиб — худди қароқчи ёки ёввойи махлуқ сингари нафрат қиличини қайраб, Будда юракли инсонга қарши, жонини дин йўлига бахшида этган авлиёга, кишилар бахти деб ўзини минг бир азобларга гирифтор қилган одамга қарши бораётган ёвуз каби туйди ўзини.

Форни ларзага солаётган болға зарбаси, тиловат қилаётган чолнинг фожиали нидоси Дзицуноскэ юрагини пора-пора қилиб юборди. Лаҳим қазилиб битишини мардона кутиб туриш, сўзининг устидан чиқишдан бошқача йўл тутишига виждони йўл қўймасди унинг. Дзицуноскэ қалби ларзага тушган бир ҳолда, ой нурида ёришиб ташқарига элтувчи йўлни пайпаслаб гордан чиқиб олди.

Қоя яқинидаги кулбада кечаю-кундузларини ўтказётган Дзицуноскэ ишнинг ниҳоясига етишини сабрсизлик билан кутарди. Энди у кекса роҳибни ўлдириб, кўздан ғойиб бўлиш ҳақида бош қотирмасди. Рёкайнинг энди ҳеч қачан қочиб кетмаслигига ишонч билан кутарди самурай.

Дзицуноскэ кунини бекорчилик билан ўтказарди. Тошкесарлар эса ҳар бир дақиқанинг қадрига етиб меҳнат қилишарди. Жон фидо қилиш уларга ҳам Рёкайдан юққанга ўхшарди.

Ишчилар Дзицуноскэ билан хушмуомалада эдилар. Лекин улар ҳар сафар; “Муҳтарам самурай бугун кунни қаерда ўтказди?” — деб сўрашганида, у беҳуда умр кечириётганини ҳис қиларди. Фидокорона меҳнат қилаётган одамлар орасида бир ўзи мақсадсиз яшаётгани уни ташвишга сола бошлади. Икки ой ана шундай бекор кун ўтказганидан сўнг, кутилмаганда миясига бир фикр келди: мана шундай бекор кутиб тургунча, ўзи ҳам ишга киришиб кетса яхши эмасми, ахир, лаҳим, тезроқ битади-ку?! Ахир, шунда у ўчини ҳам тезроқ олган бўларди. Шу куннинг ўзидаёқ у тошкесарлар ёнига кирди ва қояни ўя бошлади.

Шундай қилиб, икки ғаним ёнма-ён туриб ишлай бошлашди. Дзицуноскэ истагига тезроқ етишиш учун берилиб тер тўкарди. Рёкай бўлса омонат ҳаётини фарзандлик бурчига содиқ самурай ихтиёрига топшириб, ўз қасамини тезроқ амалга оширишга ҳаракат қиларди. Сафга Дзицуноскэ ҳам қўшилгач, кекса роҳиб ишга янада жон-жаҳди билан киришди.

Бу орада ойлар кетидан ойлар ўтди. Дзицуноскэ аста-секин улар қилаётган бу оғир меҳнат нақадар муҳим ва зарурлигини тушунди. Кекса роҳибнинг қатъиятига ҳайратланган самурай бор кучини ишга солиб лаҳим қазирди. Ғанимлар баъзан бошқа тошкесарлар дам олаётган тунлари ҳам ишдан тўхташмасди. Рёкай қоя билан кураш бошлаганига йигирма бир йил бўляпти. Дзицуноскэ ашаддий душманини топганига бир ярим йил тўлди.

Энкё ҳукмронлиги учинчи йили тўққизинчи ойининг ўнинчи кунини. Одатдагидек, иш кунини тугатиб, барча тошкесарлар вақтинчалик кулбаларига қайтишди. Фақат Рёкай билан Дзицуноскэгина чарчашганига қарамай, ишни кечаси ҳам давом эттиришарди. Кеч соат тўққизларга яқинлашганди. Рёкай қўлидаги болгани куч билан урди-ю, бирдан тош негадир зарбага осонликча бўйсунгандай туюлди. Гўё болға чириган тўнкага урилгандай бўлди. Болға ўтиб кетди-ю, қўли бориб тошга урилди. Роҳибнинг кўксидан ҳайқиреқ отилиб чиқди. Унинг ожиз кўзлари ҳам янглишмаган эди — очилган туйнукдан ой ёритиб турган дарё шовулларди. “О-о!” — деди у. Ҳозир бундан бошқа сўзга мажолли йўқ эди унинг. Ана шу телбаларча қичқирқидан сўнг гор бўшлигини қувончли қаҳқаҳа ва аламли йиғи тўлдирди.

¹ 1746-йил.

— Қаранг, жаноб Дзицуноскэ! Бу кеча, ниҳоят, мен йигирма бир йил интилган орзуим амалга ошди! — У Дзицуноскэнинг қўлидан ушлаб туйнукдан оқариб кўринаётган дарёга ишора қилди. Туйнукнинг шундоқ тагида қора ер кўриниб турарди. Шубҳага ўрин йўқ; бу Ямакуни дарёси бўйлаб ўтувчи йўл эди. Фанимлар бир-бирининг қўлидан ушлаганча, қувончдан йиғлаб юбордилар. Лекин бирор дақиқадан сўнг Рёкай унинг қўлини қўйиб юбориб, четга сурилди:

— Мана, жаноб Дзицуноскэ, ўша кун келди. Энди ўлдиригинг мени. Агар сиз мени мана шу буюк қувончлар палласида ўлдирсангиз, камина учун жаннат эшиклари очилгусидир. Бўла қолинг, олинг жонимни! Эртага тошкесарлар ҳалал беришлари мумкин. Ўлдира қолинг!

Қариянинг бўғиқ товуши ғорда акс садо берди. Бироқ Дзицуноскэ унинг рўпарасида ҳолдан тойиб ўтирарди. Кўздан оққан ёшлари юзини ювар ва тиззаларига томчиларди. У Рёкайнинг қалби қаъридан чиққан қувончдан ёришиб турган ажиндор юзига боқиб, бундай одамни ўлдириш мумкин эмаслиги ҳақида ўйларди. Мана шу мункиллаб қолган чол қўли билан амалга оширилган жасорат, мўъжизага қойил қолиш ҳисси билан тўлган қалбда унга нисбатан нафратга ўрин қолмагани, ундан интиқом талаб қилмасди энди. Дзицуноскэ кекса роҳиб ёнига эмаклаб борди-да, қўлини ўз қўлига олди. Улар ҳамма нарсани унутиб, бир-бирини бағрига босганича узоқ вақт жим қолдилар. Юзларини юваётган аччиқ кўзёшларигина уларнинг ширин изтиробларидан далолат берарди...

Сига НАОЯ

(1883-1972)

ХАННИНГ ЖИНОЯТИ

Кутилмаган воқеа юз берди. Томоша пайтида кўзбойлоқчи, хитойлик Хан оғир пичоқни отиб, ўз хотинининг қон томирини кесиб юборди. Ёш жувон ўша ернинг ўзида жон берди. Хан ўша заҳоти ҳибсага олинди. Уни қамоққа олиш чоғида театр директори, Ханнинг ассистенти (у ҳам хитой), конференсье ва уч юздан зиёд томошабин бор эди. Бунинг орқа қатордаги ўз ўрнида ўтирган полициячи ҳам кўрди. Шунча гувоҳ бўлишига қарамай, бу атайлаб қилинган қотилликми ёки йўқми — сирлигича қолди.

Хан кўрсатадиган томоша қуйидагича эди. Унинг хотини эшикка ўхшаган каттакон тахта олдида турар, Хан эса, тўрт метрлар чамаси масофадан узун пичоқларни отиб, унинг танаси теграсига санчиб чиқарди.

Ҳакам биринчи бўлиб директорни сўроқ қилди.

— Бу томоша мураккаб саналадимми?

— Йўқ, тажрибали устага унчалик мураккаб эмас. Лекин, уни ижро этиш учун мустаҳкам асаб ва кучли ирода лозим.

— Демак, янглишиш — эҳтимолдан узоқ?

— Ҳа-да! Акс ҳолда мен бу ўйинни театримда кўрсатишга рухсат бермасдим.

— Унда бунинг атайлаб қилинган қотиллик деб ҳисобламайсизми?

— Йўқ, ҳисобламайман. Гап шундаки, бу томоша тўрт метрча масофадан амалга оширилади. Шунинг учун ҳам бу ерда фақат эпчиллик эмас, балки ўзига хос ички сезги ҳам лозим. Бу ишни машинадек аниқ бажариш мумкин деб айтиш қийин. Албатта, бундай бўлади, деб хаёлимизга ҳам келмагани. Энди эса кўриниб турибдики, адашиш эҳтимоли йўқ эмаскан.

— Ўзингиз бу ҳақда қандай фикрдасиз?

— Ҳайронман.

Ҳакам танг аҳволда қолгани. Қотиллик далили бор, лекин атайлаб

қилинганми, йўқми — буни ҳеч ким исботлай олмасди. У иккинчи бўлиб хитойликни, Ханнинг ассистентини сўроқ қилди.

— Сиз Хан ҳақида нима дея оласиз? — сўради ҳакам. — У ўзини қандай тутди?

— У ўзини ҳалол ва виждонли одамдек тутарди, қимор ўйнамас, аёлларга айланишмас, ичмасди. Бунинг устига у бултурдан бошлаб насронийлик билан қизиқиб қолди. Бўш пайтларида хутбалар тўпламини ва бошқа диний китобларни мутолаа қиларди.

— Унинг хотини ҳақида нима деяоласиз?

— У ҳам жуда андишали аёл эди. Эҳтимол, биларсиз, дайди актёрлар — ҳар нарсанинг фарқига боравермайдиган халқ. Масалан, бошқанинг хотинини йўлдан уриб, олиб қочиб кетиши ҳеч гапмас. Бунақалар бўлиб туради. Ханнинг хотини жуда ёқимтой, нафис аёл эди. Уни йўлдан оздирмоқчи бўлишди, лекин ҳеч нарса келмади қўлларидан.

— Уларнинг ахлоқи қанақа эди?

— Иккаласи ҳам одамларга яхши муомала қилишарди. Ҳамиша дилкаш, шушмуомала эдилар, ҳеч ким билан уришишмасди. Бироқ, — хитойлик тутилиб қолди, бир оз ўйлаб олди-да, қўшиб қўйди. — Агар сизга айтсам, Ханга панд бераманми деб кўрқаман. Ростини айтсам, улар ўзларини тутабилишар, бошқаларга марҳаматли ва меҳрибон эдилар, лекин бир-бирига шафқатсиз бўлишарди.

— Нима учун?

— Қаёқдан билай? Ўзим ҳам тушунмайман.

— Улар билан танишганингиздан берими?

— Йўқ. Бу нарса икки йил бурун — Хан хоним туққанидан кейин бошланди. Туғилиш муддатидан олдин юз берди, шунинг учун чақалоқ уч кунгина яшаб ҳалок бўлди. Шунда улар орасида келишмовчилик бошланди. Ҳар қандай арзимаган нарсага жанжаллашадиган бўлиб қолишди. Ана шундай дамларда Ханнинг ранги докадай оқариб кетарди. Лекин бу одам хотинига сираям қўл кўтармасди. Балки, буни унинг дини тақиқлар. Аммо унинг кўзларида ғазаб ўти чақнарди. Бир марта унга: “Бундай яшагандан кўра ажраб кўя қолинглар” деб маслаҳат ҳам берганман. У бўлса: “Агар хотинимда ажрашга сабаб бўлса ҳам, менда йўқ” деганди. Хан ҳамиша ўз билганича иш тутарди. Бир куни менга дилини очди: “Хотинимдан кўнглим совуди. Буни тушуниб у ҳам мендан совуб кетди. Нима ҳам қиларди”. Ўйлашимча у Библияни ва тиловатлар тўпламини ўқий бошлади. Ўз ғазабини босиш, юрагини юмшатиш ва хотинига нафратини сўндириш учун шундай қиларди. Ундан нафратланишга ҳеч қандай асос йўқ эди. Аксинча, унинг хотинига раҳми келарди. Ахир, уч йил биргаликда дайдиб юришди. Қаерларда бўлишмади, дейсиз! Хонимнинг юртига қайтишнинг фойдаси йўқ эди. Акаси ишратпараст бир одам, бутун мол-мулкларини ичиб, совурди. Агар хоним Хандан ажрашиб, уйига қайтган тақдирда ҳам, уч йил дайди актёр билан сайр-саёҳатда юрган аёлга уйланадиган эркак топилармиди? Эҳтимол, шунинг учундир, хоним Хандан ажрашмас, барча азобларга чидаб келарди.

— Юз берган воқеанинг ўзи ҳақида қандай фикрдасиз?

— Бу — бахтсиз ҳодисаами ёки қотилликми, деб сўраяпсизми?

— Худди шундай.

— Бу ҳақда ўзим ҳам роса бош қотирдим. Лекин қанча кўп ўйласам, аслида нима рўй берганини шунча кам тушуна бошладим.

— Нега энди?

— Билмайман, лекин бу рост. Эҳтимол, бу саволингизга бошқалар ҳам жавоб беролмаслар. Мен конференсьедан ҳам сўраб кўрувдим. У ҳам ҳеч нима тушунмаганини айтди.

— Айни ўша воқеа содир бўлган дамда нима деб ўйлагандингиз?

— “У хотинини ўлдирди!” деб ўйлагандим.

— Шунақами?

- Лекин конференсье ўшанда бошқача ўйлаганди.
- Нима деб?
- “Мўлжалга уролмади” деб.
- Ҳа, шундай. Уларнинг ўзаро муносабатларидан беҳабар одам шундай деб ўйлаши турган гап.
- Шундай бўлса керак. Лекин, ахир, мен ҳам уларнинг муносабатларини яхши билганим учун ҳам қотиллик ҳақида ўйламадиммикин? Шундай хулосага кейинроқ келдим.
- Ўшанда Хан ўзини қандай тугтанди?
- Хан қичқириб юборди. Шунда хонимнинг томоғидан қон оқаётганини кўрдим. Бир неча дақиқа у шундай турди, кейин тиззаси букилди, танаси олдинга силкинди, пичоқ тушиб кетди, ўзи эса тагидан чопиб ташлангандай, саҳнага қулади. Даҳшатдан ҳамма қотиб қолди. Биз ҳеч қандай ёрдам беролмадик. Ҳаммамиз қотиб қолганча унга қараб турардик. Шунинг учун ҳам айни ўша дамда Хан нима қилганини мен айтолмайман. Унга қарайдиган аҳволда эмасдик. Аммо, ўйлашимча, биз не аҳволда бўлсак, у ҳам шундай ҳолатда эди. Фақат бир оз вақт ўтганидан кейин миямга: “Бари бир уни ўлдирди!” деган фикр келди. Ўша дамда Хан кўзларини юмиб олган, ранги оқариб кетганди. Парда туширилгач, биз хонимни кўтариб олдик. У ўлган эди. Хан фақат “Қандай қилиб мен мўлжалдан адашдим!” деди. Кейин тиз чўкди-да, ибодат қила бошлади.
- Тушкун аҳволдамиди?
- Ҳа, у ўзини йўқотиб қўйганди.
- Яхши. Агар менда савол туғилса, сизни яна чақираман.
- Ҳакам ассистентни қўйиб юборди. Ундан кейин Ханни олиб киришди. Афтидан жуда ақлли кўринган бу одам ўта асабийлашганди.
- Мен театр директори ва сизнинг ассистентингизни сўроқ қилдим, — дея сўз бошлади ҳакам Хан ўтириши билан. — Энди сизга бир неча савол бермоқчиман.
- Хан бошини эгди.
- Айтинг-чи, сиз хотинингизни умуман севмасмидингиз?
- Уйланганимдан бошлаб то боламиз бўлгунга қадар уни жон-дилдан севардим.
- Ҳўш, кейин нима бўлди?
- Кейин, бола мендан эмаслигини тушундим.
- Кимданлигини билармидингиз?
- Тахмин қилардим. Унинг амакиваччасидан.
- Сиз уни танирмидингиз?
- Ҳа, у менинг дўстим эди. У менга уйланишни таклиф этди ва кўндирди.
- Уларнинг алоқалари сизларнинг никоҳингизгача бошланган деб ўйлайсизми?
- Ҳа. Бола уйланганимдан саккиз ой ўтгач туғилди.
- Ассистентингиз бола муддатидан илгари туғилди, деб айтди.
- Мен ҳаммага шундай дегандим.
- Бола, кўп ўтмай ўлибди, шекилли?
- Ҳа.
- Нимадан?
- Эмизаётиб, кўкраги билан бўғиб қўйибди.
- Балки у атайлаб шундай қилгандир?
- Йўқ, тасодифан, деб айтди.
- Ҳакам диққат билан Ханга тикилди. У кейинги саволни кутиб бошини кўтарди, лекин кўзини қуйи солиб тураверди.
- Ҳакам сўроқни давом эттирди:
- Бу алоқа ҳақида сизга хотинингиз ўзи айтдимиди?
- Йўқ! Бу ҳақда мен сўраганим ҳам йўқ.
- Боланинг ўлими менга унинг гуноҳини ювгандай бўлиб кўринди. Менинг раҳмдил бўлгим келди.

— Раҳмдил бўлиш кўлингиздан келдими?

— Келмади. Боланинг ўлими етарли интиқом бўлмади, деган фикр тарк этмади мени. Мен уни кўрмаган чоғларим раҳмдиллик ҳақида ўйлашим мумкин эди. Олдимда пайдо бўлди дегунча, унинг баданини кўрганим замон жиркана бошлардим.

— Ажралиш ҳақида ўйлаб кўрмадингизми?

— Ўйлардим, тез-тез ўйлардим, лекин бу ҳақда унга гапирмагандим.

— Нега энди?

— Юрагим бетламасди. Чунки, агар уни ташласам, сенсиз яшашимнинг кераги йўқ, деб мени огоҳлантирган эди.

— У сизни севармиди?

— Йўқ!

— Унда нега шундай деганди?

— Эҳтимол, шунинг учунки, қандай бўлса-да, яшаши керак эди-да. Бирон бир андишали одам унинг дайди актёр хотини бўлганини билатуриб уни уйига киритмаслигини яхши биларди. Қариндошларига умид қилолмасди. Акаси уларни хонавайрон қилганди. Ишлаш учун эса унинг оёқлари жуда кичик эди.

— Муносабатларингиз қанақа эди?

— Эр-хотинда қандай бўлса, шундай.

— У сизга интилармиди?

— Менимча, йўқ. Мен билан яқинлик уни эзарди шекилли. Лекин у бунга чидарди. Унинг қатъиятига ҳар қандай эркак ҳавас қилса арзирди. У менинг ҳаётим аста-секин хонавайрон бўлаётганини совуқ ва лоқайдлик билан кузатарди. Мен қийналиб, ҳаётимизни йўлга қўйиш учун ёрдам сўрардим. У бўлса, бир чеккада бепарво қараб турарди.

— Нега бирор чора кўрмадингиз, ахир?

— Сабаблари бор эди.

— Нимани назарда тутяпсиз?

— Мен ўзимдаги гурурни бостирмоқчи бўлардим, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади.

— Сизда ўз хотинингизни ўлдириш фикри пайдо бўлмаганмиди?

Хан индамади. Ҳакам саволини такрорлади. Хан бу сафар ҳам дарҳол жавоб бермади.

— Ҳа, мен баъзан “Ўла қолса яхши бўларди” деб ўйлардим.

— Демак, агар қонун билан жазоланмасангиз, сиз уни ўлдиришингиз мумкин эди?

— Йўқ, мен қонундан кўрққаним учун бундай қилмадим эмас, балки шундай қилишга юрагим бетламади. Ожиз одамларда ҳаётга интилиш ҳамиша кучли бўлади.

— Кейинги пайтларда-чи? Уни ўлдириш истаги туғилганмиди?

— Менда дадиллик етишмасди, лекин бу ҳақда ўйлаганман.

— Ҳалиги воқеа юз бериши олдиданми?

— Ҳа, ўша мудҳиш воқеа арафасида, сўнгги кеча ёки эрталабмиди...

— Жанжаллашган эдингизми?

— Ҳа!

— Жанжал нимадан чиқди?

— Арзимаган нарсадан. Айтишга ҳам арзимайди.

— Сиз, бари бир, айтиб беринг.

Ўша кечқурун овқатни кечроқ тайёрлади, мен бўлсам қорним очса, жаҳлим чиқади. Ўзимни тутиб туролмадим.

— Одатдагидан кучлироқми?

— Йўқ! Лекин анчагача ўзимга келолмадим.

Кейинги пайтларда ҳаётимиз изга тушиб кетмаганидан асабийлашадиган бўлиб қолгандим. Ўрнимга кириб ётдим ухлай олмадим. Қизишган миямга ҳар хил фикрлар келаверди. Шунда бирдан ҳаммаси бекорлигини тушундим:

бутун интилишларим беҳуда кетади, истакларим амалга ошмайди, мен учун чидаб бўлмас даражага келган бу юқдан асло қутула олмайман. Бунинг сабаби эса хотиним. Келажагимда ҳам бирор ёруғлик бўлмаслигига ишонч ҳосил қилдим. Мен ёруғлик кўришни орзу қилардим. Энди бу орзуим ҳам сўнди. Кўнгилсизликлар ва изгироблар аста-секин мени заҳарлай бошлади. Улар мени бутунлай заҳарлаганда, ўлишим турган гап. Тирикка ўхшайману, бари бир ўликман. Бошқа умид йўқлигини тушуниб турардим, лекин бари бир нимадир ўйлаб топишни истардим. Худди ўшанда миямга ҳалиги мудҳиш: “Ўлақолса яхши бўларди” деган фикр келди.

Нима учун уни ўлдирмадим? Қотилликнинг оқибатидан қўрқмасдим. Балки, қамоқхона ҳаёти менинг яшашимдан ёмон бўлмасди. Лекин тақдир тақозосидан қочиб қутулиш қийинлигини тушунардим. Нима иш қилма бари бир беҳуда кетарди, яхшиси ҳеч нарса қилмай, ўз ҳалокатингни кутиб ётганинг маъкул.

Умуман, ёнимда хотиним ётганини бутунлай эсдан чиқарибман. Мен жуда чарчадим. Лекин бу уйку келтирадиган толиқиш эмас, руҳий тушкунлик эди. Лекин мен толиқиб, кучдан қолганим сари қотиллик ғояси ҳам сўниб борарди. Алғов-далғов фикрлар силсиласи билан бўлиб, тонг отганини билмай қолипман. Фақат шундагина мен хотиним ҳам ухламай ётганини сезиб қолдим.

— Ўрнингиздан турганингизда ҳамма нарса одатдагидаймиди?

— Бизлар ўзаро гаплашмадик, вассалом.

— Ўшанда ҳам миянгизга уни тарк этиш ҳақидаги фикр келмадими?

— Бундай ҳолатда ўз умидингизни амалга оширишга муваффақ бўлардингиз демоқчи бўляпсизми?

— Ҳа!

— Бундай эмас, деб ўйлайман.

Хан индамасдан ҳакамга қаради. У ҳам тушунарли, дегандай бош эгди.

— Албатта, бу фикрлар атайлаб ўлдириш деган гап эмас. Шу куни эрталабдан жуда ҳаяжонда эдим. Устига-устак, жисмонан толиққандим ва асабларим чидамади. Ўзимни кўярга жой тополмай, кимсасиз гўшаларга чекиниб, ёлғиз дайдиб юрдим. Нимадир қилишим керак деб ўйлардим. Лекин ўлдириш ҳақидаги фикрдан бутунлай йироқ эдим. Мен ҳатто кечкурун томоша кўрсатишимиз кераклигини ҳам унутгандим. Агар эслаганимда, ўша чиқишимни бекор қилдираддим. Заҳирада бошқа ўйинлар ҳам бор.

Кеч кирди. Бизнинг саҳнага чиқиш навбатимиз келди. Ҳеч нарса бўлмагандай, мен саҳнага чиқиб, қоғоз кесиб ва тахта тўшамага санчиб пичоқларнинг ўткирлигини намоиш қилдим. Кўп ўтмай атир-упа суртган хотиним чикди. У хитойча башанг кийинган эди. У одатдаги кўринишда эди. Хушчақчақ жилмайиб, таъзим қилди-да, тахта ёнидан ўз жойини эгаллади. Пичоқларни қўлга олиб, мен лозим бўлган масофага бориб турдим. Кечаги оқшомдан бери кўзларимиз илк бор учрашди. Шунда мен томошани бекор ўзгартирмаган эканман, деб ўйладим. Агар ўзимни қўлга олмасам, оқибати ёмон бўлиши мумкин. Ўзимни тинчлантиришга уриндим, лекин асабларимни эплай олмадим. Қўлларим менга бўйсунмасди. Бир сонияга кўзимни юмиб, асабимни босишга уриндим, лекин танамда титроқ ҳис этдим. Бошлаш вақти етганди. Биринчи пичоқни уни боши устига отдим. У одатдагидан уч сантиметр юқорига санчилди. Хотиним иккала қўлини кўтарди ва мен уларнинг ҳар бири тагини мўлжалга олдим. Пичоқ гўё менинг қўлимга ёпишгандек эди, уни нимадир ушлаб тургандек бўларди. Мен энди нишонни аниқ мўлжаллай олмас ва пичоқни ҳар итқитишдан сўнг янглишмадим деб тақдиримга шукроналар айтардим.

Мен ўзимни қўлга олишга уриндим, лекин бундан ҳеч нима чиқмади. Онгимда ҳис қилганим пажмурдалик бармоқларимга кўчди. Пичоқни бўйиннинг чап томонига санчиб, энди ўнг томонини мўлжалга олганимда, унинг кўзларидаги қўрқувни ҳис этдим, мен ҳар пичоқ отганимда, афтидан, у қўрқувдан юрак ҳовучлаб турарди. Ана шу пичоқлардан қайсидир бири

томоғига санчилишини, эҳтимол, сезгандир. Нимагалигини билмайману, лекин унинг асов кўркуви мени шошилтирди. Мен бошим айланаётганини ҳис қилдим. Кучимни йўқотарканман, нишонга олмай, қарийб кўркўрона пичоқни отдим...

Ҳакам индамасди.

— Ўшанда: “Ниҳоят мен уни ўлдирдим!” деган фикр ярқ этди миямда.

— Бу билан нима демоқчисиз, атайлаб шундай қилдингизми?

— Ҳа! Мен бирдан буни атайлаб қилганимни ҳис этдим.

— Лекин шундан кейин унинг ёнига тиз чўкиб, ибодат қила бошладингиз.

Шундай эмасми?

— Ҳа, мен чалғитмоқчи бўлдим. Ахир, ҳамма мени эътиқодли насроний деб билади. Мен бўлсам ибодат қиларканман, буёғига нима қилишимни ўйлардим.

— Демак, буни атайлаб қилганингизга ишончингиз комил эди?

— Шундай. Лекин мен ўша заҳоти буни бахтсиз ҳодисага йўйишим мумкинлигини тушундим.

— Аммо, буни атайлаб қилдим, деб ўйлашга сизни нима мажбур этди?

— Юрак, бир текис уришдан тўхтаган юрак.

— Сиз ҳаммани алдадим, деб ўйладингизми?

— Ҳа! Кейин буни ўйлашнинг ўзидан юрагим орқамга тортиб кетди. Лекин ўшанда мен даҳшат ва қайғуни иложи борича табиий акс эттира олдим. Ўша пайтда бирор сезгир одам бўлганда эди, менинг муғомбирлик қилаётганимни сезарди. Ҳозир шуни эсласам, вужудимни тер босади...

Ўша кеча ҳар қандай бўлмасин, мен айбсизлигимни исботлашга қарор қилгандим. Менга қарши ҳеч қандай далил йўқ эди. Тўғри, иккаламизнинг орамиз соз эмаслигини ҳамма биларди. Лекин, бундан мени ўлдиришга қодир деган хулоса чиқариш керакмасди. Менинг биргина “нишонга теккиза олмадим” дейишим етарли эди. Бунинг аксини ҳеч ким исботлай олмасди. Ўзаро муносабатларимиз шубҳа туғдирган бўлса-да, бу менинг айбдорлигимга исбот бўлолмасди. Умуман далил йўқлигидан мени оқлашарди. Юз берган воқеани хотирамда тиклар эканман, кўрсатма берувчилар буни бахтсиз ҳодиса дейишларини кўз олдимга келтирдим. Кейин бирдан ўзимда шубҳа туғилди: нега энди буни атайлаб қилдим, деяпман? Сўнгги кеча мен ўлдириш ҳақида ўйлаган эдим, шундай бўлиб чиқди. Шунинг учун ҳам буни атайлаб қилдим, деган фикр миямга ўрнашиб қолди. Охир-оқибатда ўзим ҳам чалкашиб кетдим, аслида нима бўлганини ўзим билолмай қолдим. Шундай ҳаяжонландимки, кейин ўзимни босолмадим. Лекин мени шундай қувонч қамраб олдики, бор овозим билан ҳайқиргим келди.

— Сиз, ниҳоят, мўлжал ололмаганингизни тушундингиз, шундайми?

— Йўқ, мен ҳали бунақа ўйламагандим. Мен ҳеч нарса билмаслигимни тушундим. Менга шу нарса аниқ бўлдики, агар ҳаммаси қандай бўлганини рост айтсам, мени қоралашмайди. Шунинг учун мен ўзимни алдай олмайман, буни бахтсиз ҳодиса деб айтолмайман. Ўзим ҳам тушунмайман деб, ростини айтиб қўяқоламан. Мен қатъиян мўлжал ололмадим деб айта олмайман, лекин атайлаб ўлдирдим ҳам деяолмайман. Мен ўз айбимга иқрор бўлолмайман. Уни инкор ҳам этолмайман.

Хан жим қолди.

Ҳакам ҳам жим эди. Кейин бирдан шоша-пиша:

— Ҳаммаси ҳақиқатга ўхшайди, — деди. — Лекин, айтинг-чи, хотинингизга ҳеч ҳам ачинмайсизми?

— Ҳеч ҳам! Мен унинг ўлими ҳақида, уни нақадар ёмон кўрсам, шу қадар қувонч билан гапириб бера оламан деб, тасаввур ҳам қилолмаган эдим.

— Бўпти. Кетишингиз мумкин.

Хан индамай бош эгди ва хонадан чиқиб кетди. Ҳакам эса, худди бирдан кўнгли ёришгандай чаққонлик билан ручкани олди ва “Айбсиз” деб ёзиб қўйди.

Миура ТЭЦУРО

(1931)

САБР ДАРЁСИ

Биз Сино билан танишганимиздан кейиноқ Фукагавага жўнадик. Қизиқ бўлди: ўтган йилнинг баҳорида мен чекка Тохоку вилоятидан Токиога кўчиб келгандим ва шу жойларда туғилган қизни кузатиб бордим. Сино Фукагавада туғилди ва ўн икки ёшгача ўша ерда яшади. Тўғри, уруш охирида унинг оиласи Тотигига кўчирилди. Шундан кейин Сино у ерларда бўлгани йўқ ва таниб бўлмайдиган даражада ёниб кетган Токионинг бу тумани нимага айланганини кўрмаган.

Мен учун бу жойлар яхши таниш (ҳар куни эрталаб ва кечқурун қатнайдиган университет йўлини ҳисобга олмаганда) Фукагавада ҳар ойда икки ё уч марта, ҳатто ҳар шанба кунлари бўлардим.

Кинсибори каналдан Токио вокзалигача борувчи трамвай Судзаки каналини айланиб ўтиб, Фукагава-тоё паркида тўхтади. Сино трамвайдан тушди, керишди, худди ҳидлаб кўраётгандай атрофга аланглади. Июл офтоби олов пуркарди. Саратон тиғида қизиб кетган пастқам бараклар сафи узра дим ҳаво ва оқимтир чанг айланарди.

— Ҳеч нарсани таниб бўлмади! Бутунлай бегона шаҳар! Фақат анави мактабгина эсимда, — деди ғамгин Сино, кўчанинг нариги бетидаги уч қаватли бинони кўрсатиб. Сино унда беш йил ўқиганди.

— Ҳечқиси йўқ, ўқинма! Айланайлик, таниб қоласан. Ахир, ўз жойларинг-ку. Сино жилмайди.

— Тўғри, бирор нарса қолгандир, — Сино мактабнинг қорайиб кетган биносига яна бир бор қараб олди-да, кўшиб қўйди: — Кўп нарса ёниб кетди деб менга айтишганди, лекин мен темирбетон бинодан фақат ойналар қолиши мумкинлигига ишонмасдим.

Гўё янги нарса кашф қилаётгандай кўзларини қисганича куйиб кетган ари уясини эслатувчи мактаб деразаларига қарарди. Уни кузатарканман беихтиёр жилмайдим:

— Агар ҳар бир бинони шундай эътибор билан кузатадиган бўлсанг, ҳеч қаерга улгурмаймиз.

Сино елкаларини қисди.

— Кетдик бўлмаса. Қаёққа борамиз?

— Балки Кибага борармиз?

— Ёки Судзакигами?

Судзаки — каналнинг нариги томонида, биз аввал Кибага боришга қарор қилдик. Офтобда ялтираётган рельслардан ҳатлаб, мактаб биноси ташлаб турган сояни босиб ўтдик-да, Киба сув омборига йўл олдик.

Сино аввалига мен акамни сўнгги бор кўрган жойни айланмоқчи, кейин ўзи туғилиб, ўсган жойларни кўрсатмоқчи бўлди.

Киба — ёғоч аралаш ва каналлар тумани ҳисобланади, доим шамол эсиб туради. Сув омборидаги соллар ҳамиша тебраниб туради. Бу ерда шамол доимо ёғоч ва зах сув ҳидини димоққа уради. Шаҳар бўйлаб майда қипиқлар ва ёғоч зарралари ҳам шу ердан таралади. Бу зарралар тутунга ўхшаб кўздан ёш оқизади. Агар Киба кўчаларида юрган киши кўзи ёшланаётган бўлса, демак бу жойларнинг одами эмас.

Киба бўйлаб мен акам билан биринчи бор айланганимда, у устимдан кулган эди. Чиндан ҳам бу жуда кулгили эди: мен акам билан юрганимдан қувончим ичимга сиғмас, чексиз севинардим, кўзимдан эса тинмай ёш қуйиларди — шамолдан шундай бўларди. Орадан уч йил ўтгач, бултур баҳорда, мен яна Киба бўйлаб айландим, лекин энди акам йўқ эди. Юрагим қайғудан қуриб битганди, кўзларимда эса яна ёш. Ҳаммаси шамол туфайли. Бу жойга ҳеч ўргана олмадим-ўргана олмадим-да.

Ўша куни Киба мен ва Синони айниқса нохушлик билан қаршилади. Ёғочлар уюми, сув омбори — ҳаммаси кўзни қамаштирарди. Ёғоч тилиш устахоналарида арраларнинг чийиллаши қулоқни қоматга келтирарди. Аввал мен Фукагава бўйлаб пиёда юришни яхши кўрардим, шунинг учун ҳам кўпларни: тамаки дўкони соҳибаси, соба¹ ташувчи, дурадгорлик устахонаси қоровули, юк машинаси ҳайдовчиларини танирдим. Акам йўқолганда улардан суриштиргандим, улар нимани гапиришса дафтаримга ёзиб олардим. Бу оддий одамлар аввалига мени изқувар деб ўйлашган экан, кейин ўзлари роса кулишганди. Умуман улар яхши одамлар эди. Лекин бу сафар менга нодўстона қарашар, хоҳламай жавоб қайтаришарди. Ҳатто, шамол ҳам мендан четлаб ўтаётганга ўшарди, ҳарҳолда кўзимдан ёш оқмасди. Умуман, мен иноқлашиб кетган Фукагава мени тан олмасди.

Мен Сино билан сув омбори чеккасида турардим. Шамол шиддатидан сув юзасида қуёш ўйнар, соллар эса кучлироқ лапангларди. Нариги соҳилда дала сарғайиб кўринар, ўша томондан қандайдир машиналарнинг шовқини эшитиларди.

— Мана сенга Киба! Кўриб турибсан, арзигулик ҳеч нарсаи йўқ, — дедим мен сувга ишора қилиб.

— Шамолни қаранг-а! Мана энди Фукагавада эканимни ҳис қилиб турибман.

Кун жуда иссиқ бўлишига қарамай, Сино мени нотаниш тор кўчалардан етаклар, яйраб, шамолга юзини тутар, бундан сочлари тўзиб кетган, пешонаси ва яноғида тер резалари кўзга ташланарди.

— Қайта қолмаймизми? Нимасини кўрамиз бу ерларнинг? — дедим мен бу сафарга рози бўлганимга ич-ичимдан афсусланиб.

Лекин Сино эшитгиси ҳам келмасди:

— Ахир, бу ерларни кўриш учун атайлаб келдик-ку?! Яна бир оз айланайлик.

Кўллари кўксига қўйиб, Сино аста чўккалади ва ғамгин сўради:

— Шу ерда уш берганими?

Ҳа, бу мен акам билан сўнгги бор кўришган жойимизнинг худди ўзгинаси эди. Акам олий кимё техника билим юртини тугатди. Уруш пайтида портловчи моддалар лабораториясида ишлади. Ўқишни тугатганидан сўнг қандайдир фитнес туфайли уни ёғоч буюмлар компаниясига ўтказишди. Сув омбори ўша компанияга қарайди. Акам бу ерда директор лавозимида беш йил ишлади. Унинг хизматининг тўртинчи йилида мен мактабни битириб, Токиога келдим ва акамнинг пулига университетда ўқий бошладим. Мен оилада олтинчи фарзанд эдим, қишлоқда қолган отам менга қараша олмасди. Акамга эса бу ёрдам унча оғирлик қилмасди.

Мен уникага келганимда пул берар, ҳар хил ширинликлар билан меҳмон қиларди. Бир сафар, эрта баҳорда, мен уни анча вақт кўрмаганим учун, идорасига бордим. Лекин уни тополмадим. Қоровул, сув омборида бўлса керак, деди. Сув омборига борарканман ҳеч кимни учратмадим. Баҳор бўлишига қарамай, совуқ шамол эсар, сув юзасини чуқур ажинлар қоплагандек эди. Акам ёлғиз эди. Қўлида узун дастали чангак, негадир, бир солдан иккинчисига сакраб ўтарди. Курткасини ечиб ташлаган, оппоқ кўйлагидан кўз қамашарди.

Фалати бўлиб кетдим. Баланд овоз билан уни чақирдим. Кутмаганидан бўлса керак, бир сесканиб тушди, мен эканимни билгач, соҳилга яқин турган солга сакраб ўтди. Мен унга қараб югурдим. Лекин сол анча олисда эди, орамизни ўн метрлар чамаси сув ажратиб турарди. Мувозанатни зўрга ушлаб тургани ҳолда қичқариб: “Нима бўлди?” деб сўради. Менга пул керак холос, дедим мен ҳам бақариб. Акам, чек дафтари билан муҳр идорада, стол тортмасида, керагича ол, бугун бандман, эртага учрашамиз, деди. Бизлар бир-биримизга қараганимизча анча туриб қолдик. Ботаётган қуёш унинг орқасига тушиб турарди, шундан бўлса керак, бўйи баланд бўлиб кўринди. Кетаётиб акамга миннатдорчилик билдирдим, унинг юзи ёришгандай бўлди. У нимадир деб

¹ С о б а — маржумак (гречиха) унидан тайёрланган угра.

қичқирди ва видолашув учун чангакни баланд кўтарди. Биз бошқа кўришмадик.

Ушандан буён орадан уч йил ўтди. Мана мен ҳозир Сино билан ўша сув омбори бўйида турибмиз. Фақат унинг директори ўзгарган.

— Сиз уни бошқа кўрмадингизми?

— Йўқ, кўрмадим.

— Унга нима бўлди?

— Ўлди, — дедим мен ўйламай-нетмай.

Ёшлигимдан тилим шу сўзга ўрганиб қолганди. Опам? Ўлди. Акам? Ўлди. Жуда қулай сўз — “ўлди” дегани, бошқа тушунтиришнинг ҳожати ҳам йўқ.

— Балки кетармиз? Бу ерда кўрадиган ҳеч нарса йўқ. Олдий бир сув омбори. Ҳар қанча қарагин, қарамагин, ҳеч нарса ўзгармайди.

Лекин, бу ердан кетишдан олдин Сино чўккалади-да, икки қўлини жуфтлади ва дуо ўқиб сувга топинди. Креп кўйлаги ёқасидан оппоқ бўйни кўриниб кетди. Биз Судзакига қараб йўл олдик.

Судзаки, бу атрофда мен бўлмаган ягона жой. Акам мени у ерга олиб бормасди. Эсимда, бир марта у компания директориникида меҳмон бўлганди. Унинг оиласи Сино ўқиган ҳалиги мактаб синфхоналаридан бирига жойлашганди. Акамни кўргани ўша ерга боргандим. Ушанда мактаб томидан кўрганман Судзакини.

Жуда ажойиб манзара эди. Тор қўчалар билан бир-бирига қапишиб турган уйчалар ёрқин бўёқларда товланарди. Томларда ва деразаларда оқ-қизил матолар шамолда хилпираб турарди. Қишлоқда ўсган мендек йигитга бу жуда ғаройиб кўринарди. Мен акамдан ўша ерга олиб боришни сўрадим. Акам ҳайратланиб: “жиннимисан?” деди. Судзаки — исловатхоналар маҳалласи.

Биз трамвай йўлига чиққанимизда, Сино хотирлай бошлади. У таниш тамаддихонани кўриб, қичқириб юборди:

— О, танидим-а, ниҳоят! — у шундай деганча қарсиллатиб қўлини қўлига урди-да, мени ҳам кутмай, тор кўчага бурилди.

Тевага кўтарилиб борувчи йўл улкан тошкўприкка бориб тақаларди. Каналнинг нариги томонида Судзаки ястаниб ётарди. Кўприк ёнида дўконча бўлиб, унда алланималар сотишарди. Қамиш парда соясидаги кушеткада ўрта ёшлардаги ранги заъфарон аёл чўзилиб ётарди. Кўз қири билан ўтиб турган кишиларни кузатарди.

— Мана ўша, Судзаки кўприги! — деди Сино тоштахталарни силаркан, кейин бошини кўтариб кўприк устига қурилган аркка меҳр билан кўз югуртирди. У ярим овозда майда неон чироқлари билан ёзилган ёзувни ўқиди: “Су-у-дза-ки тан-на-ти”. Шу “жаннат” сўзи негадир ғашимни келтирди.

Ҳаяжонланганидан қизариб кетган Сино кўприк бўйлаб жимгина борар, мен унинг орқасидан зўрға етиб улгурардим. Юрагим қинидан чиқиб кетай дейди. Авваллари мен исловатхоналар маҳалласига ҳеч бош урмаганман. Баъзан бўларди — биз ошналаримиз билан ичиб олган пайтларимиз адашиб келиб қолардик ва имкониятга қараб кўнгил очардик. Лекин куппа-кундузи бу ерда мен севган хонимим билан сайр қилишим, севишганлар мисол бир соябон остида юришим уҳлаб тушимга ҳам кирмаганди.

Кўприкдан ўтиб, Сино ўнг томондаги тор кўчага бурилди ва биз “қувноқ маҳалла”га кириб қолдик. Бу ердаги уйлар жуда хароб кўринарди, улар касалликдан адойи тамом бўлган аёлни эслатарди. Кечадан бери ахлати йиғиштириб олинмаган йўлақ жимжит эди. Фақат бизнинг қадам товушларимизгина эшитиларди. Йўлақлардан бирининг бошланишида Сино бирдан тўхтаб қолди. Бу ерда бир неча уй айқаш-уйқаш бўлиб турарди. Сино улардан бирини бурчакдагисини кўрсатди — эски, титилиб кетган иморат.

— Мана, мен туғилган уй, — деди бепарвогина. — Ойим бу ерда тир очган эди. Ана шунақа — мен “қувноқ маҳалла”даги тирдан чиққан қизман.

Сино менинг кўзимга тикилиб қаради ва жилмайишга ҳаракат қилди. Лекин бу унча осон бўлмади. Пешонасини реза-реза тер босди. Шу дамда унинг ҳаяжони менга ҳам ўтди. Ундан чиққан тўлқинлар менга ёпирилгандай бўлди. Титроқ товуш билан уни тинчлантиришга шошилдим:

— Хўш, нима бўлибди?

Соябон дастасини қисиб турган бармоқлари шу қадар оқариб кетгандики, яққол кўзга ташланарди. Соябон титрарди. У менга тунд нигоҳ билан қаради-да:

— Унутмаслик учун яхшилаб қараб олинг, — деди дарғазаб оҳангда.

Ва мен қарадим. Уйнинг пуштиранг деворлари кўчиб кетган, Оврўпо услубидаги балконни суяб турган темирбетон устунлар ёрилиб ётибди. Деразаларда рангсиз фонарлар кўзга ташланади. Тўкилай деб турган мана шу “аёллар учун қўнимгоҳ”да Сино тугилганига ақлим бовар қилмасди.

Соябонимизга ёмғир томчилагандай бўлди. Бошимизни кўтариб иккинчи қаватдаги деразаларда елка ва кўкракларини кўз-кўз қилаётган аёлларни кўрдик. Ҳаммаси бирдек, қўлларини иякларига, тирсақларини эса шамоллатиш учун дераза таглигига ёйилган кўрпачаларга тираганча саф тортишганди. Қабарган кўзларини биздан узмай қараб туришарди. Улардан бири оғзидан чайнаб турган сақичини олиб, Синонинг соябонига отди, бундан роса мириқиб кулишди.

Сино кўзларини яширганча, индамай юриб кетди, лекин бир оз узоқлашгач тўхтади.

— Бу сиз учун ғалатими? Кечирасиз! — деди худди айбдордай ва ғамгин қўшиб қўйди. — Мен бу аёллар ҳақида ёмон гап айтмоқчи эмасман, лекин авваллари улар бошқача эдилар. Олдин улар, умуман, ўз мажбуриятларига бошқача ёндошардилар, энди бўлса ҳамма нарсани чала-чулпа қилишади. Тушунаман, албатта, вақт ўзгарди, лекин бари бир дзёро¹ шунчалар паст кетса, бу нима деган гап? Агар отам билиб қолса, роса хафа бўлади-да.

— Отам дейсанми? Нима иш қилади ўзи?

— Отамми? — у бошини эгиб тиржайди. — Менинг отам ландовур одам. Ҳозир у касал. Шунақанги ҳоли харобки, ундан хафа бўлиш ҳам мумкин эмас. Умуман, мен ипидан игнасиғача билмайману, аммо Тотиғидаги бўёқхона соҳибининг ўгли бўлганини, наридан-бери ўқиганини, ота-онаси меросдан маҳрум этишганини биламан. Шунда у ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиб, ўқишни ташлаб кетди. Мен тамом бўлган одамман, ҳеч нарсага ярамайман, дерди нуқул. Бора-бора ичкиликка берилди. Бэнтэн байрамида ўзининг энг яхши ипак хаорисини² кийиб “қувноқ маҳалла”да пайдо бўлди. Ўзини “Атария”да “камондан энг яхши ўқ узувчи” деб эълон қилди. “Атария” — ойимнинг тири шундай аталарди. Кейин фоҳишалар ҳаёти нақадар оғирлигини билгач, уларга раҳми келиб, ўзича уларнинг оғирини енгил қилмоқчи бўлиб, маслаҳатгўйликка ўтди. Улар орасида яхши аёллар ҳам бор эди. Масалан, Тонэро хонадонидан О-Нака деган жувон. У менга жуда раҳмдил эди. Ўз иши билан шуғулланиш оғир бўлиб қолган пайтда — буйраги оғриганда, ёлланган муддати ҳали тугамагани учун маслаҳат сўраб отамнинг олдида тез-тез келиб турарди. Кундан-кунга аҳволи оғирлашиб борарди. Фудо-мёо³ байрамида заҳар ичиб ўлди. Тонэро хонадони аёллари ўта меҳр-оқибатсиз экан. Биронтаси жон куйдирмади-я, О-Накага, қайғуришмади ҳам. Шунинг учун унинг ташвишларини отам кўтарди. Кечқурун унинг тобутини орқа эшикдан олиб чиқиб, аравага ортдик. Отам иккаламиз. Эсимда, Наконатё кўчаси бўйлаб ўтаётганимизда кўчага сув сепаётган фаррошлар тобутни кўриб, бизга кўшилишди. Катта дарвозагача кузатиб кўйишди. Эсимда қолгани фақат шу. Мен ҳали кичиккина эдим ўшанда.

Биз Сино билан ўша кўчага чиқиб, ҳалиги дарвозагача юрдик. Кўча анчагина кенг экан, икки четида йўлак, шинам дўконлар бор экан. Бир-биримизга қараб, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ кулиб юбордик.

— Мана бу ерда ҳам бўлдик!

— Аммо мен анча енгил тортдим. Сиз ўзингиз бунинг ҳаммасини кўришингизни жуда-жуда истардим. Энди кўнглим жойига тушди.

¹ Д з ё р о — “қувноқ маҳалла”га мансуб аёл.

² Х а о р и — костюм ичидан кийиладиган нимча.

³ Ф у д о - м ё о — олов худоси.

Сино олдинда борарди, аммо Судзаки кўпригига етганда бирдан тўхтади-да, кўлимдан ушлади:

- Энди Асакусага бормаймизми?
- Асакусага? Сен — Тотигига демоқчимисан?

Электричка Тотигига Асакусадан жўнарди.

— Йўқ. Негадир сайр қилгим келяпти. Судзакини айландим, энди Асакусани томоша қилгим келяпти. Отам ўша ерга боришни яхши кўрарди. Мени ҳам ўзи билан олиб борарди. Биз у билан кинога тушардик, кейин сайр-боғда ҳалинчакда учардик. Орқага қайтаётганимизда эса биз албатта, Камия боғига кирардик. Отам менга узум мусалласи, ўзига коньяк буюрарди.

— Бўпти. Лекин бу юришимиз оддий сайр эмас-ку, ахир. Тотигига борганимиз яхши эмасми?

Тотигида Синонинг отаси, синглиси ва укаси яшарди.

— Шу-да, оддий сайр эмас, шунинг учун ҳам одатдагидек бўлмасин дейман-да.

Синонинг ўксик кўнглини кўтариш учун мен рози бўлдим. У жуда суюниб кетди. Кувонганидан эркаланиб кўлимга ёпишди. Лекин уялиб ўзини тортди.

— Камия бари ҳалиям ўша жойида тургандир, деб ўйлайсанми?

— Бўлмасам-чи. Мен Тотигига борганимда уни кўргандим. Биз олдин кинога тушамиз, кейин барга кирамиз. Менга шароб, ўзингизга коньяк оласиз. Бугунги кун учун ичмасак бўлмайди.

— Гўё мен сенинг отанг, сен эса менинг қизим.

— Оҳ, тентак-ей! Вой, кечирасиз!

Сино бошини эгиб, соябонни елкасига ташлади-да, майда қадамлар билан югуриб кетди.

Мен Сино билан мартда, Синобугава ресторанида танишгандим. Мен Токиодаги хусусий университетда ўқиб, шу ресторандан унча узоқ бўлмаган ётоқхонада яшардим. Март кечаларидан бирида битирувчилар билан биргаликда Синобугавага илк бор келиб қолгандим. Сино ўша ресторандаги аёллардан.

Синобугава ресторан дейилгани билан оддий қаҳвахоналардан фарқ қилмайди. Биринчи қаватида озиқ-овқатлар билан савдо қилишарди. Бурчакда тамаки дўкончаси бор. Ресторанга яқин станциялардаги мактаб ўқитувчилари, компаниялар хизматчилари, собиқ тижоратчи корчалонлар кириб туришарди. Баъзан ресторандаги аёлларга гўшт ва балиқ дўконлари ишчилари айланиб қолишади. Бир сўз билан айтганда, одмигина ресторанча. Шунга қарамай, ўзига яраша мақоми ва нарх-навоси бор. Умуман бизнинг ҳамёнимиз кўтармасди.

Ётоқхонада биз — шимолий Тохоку соҳилидаги қишлоқлардан бўлган ҳамюртлар йигирма киши эдик. Кўпчилиги балиқчиларнинг болалари. Биз Синобугавага бормасдик. Ресторанни унча ёқтирмасдик. Чўнтаклар бўш бўлгач, аёллар ҳам хуш кўришмасди. Айтишларича, бой балиқчининг ўғли Сиото — бакуват, келишган, аёллар арзандаси бўлган йигит — бир куни кечқурун ҳаммадан яширинча Синобугавага кирибди. Қандайдир йигирма ёшли бир гўзал уни бошлаб изига қайтарибди. Ушандан бери йигитларимиз Синобугавадаги аёллардан ҳайқишади.

Лекин шундай бўлдикки, хайрлашув кечаси ҳаммамиз ўша ерга бориб қолдик. Битирувчилардан бири — бизнинг нотиғимиз, ичиш деса ўзини томдан ташлайдиган йигит, ётоқхонада ўтказган йилларимиз ҳақида оташин нутқ сўзлади. “Биз шу атрофдаги барча майхоналарда бўлганмиз. Лекин Синобугавага кирганимиз йўқ, — деди у. — У ерни бир кўрмасдан уйга қайтиш мумкинми?” Унинг гапи шундай таъсир қилдики, ҳамма бир овоздан уни қўллаб-қувватлашди.

Шундай қилиб, анча кеч бўлишига қарамай, ўнта азамат дадиллик учун оз-оздан отиб олиб Синобугавага ёпирилдик. Тун совуқ эди, биринчи қаватдаги тик туриб ичиладиган жой бўм-бўш экан. Дарҳол ўша жойни банд қилиб илиқроқ сакэ буюрдик. Ҳали яхши жойлашиб олмасимизданоқ кайфимиз тарқаб кетди. Узимизни ноқулай сезиб, индамасдан сакэ ичишга киришдик. Анча кеч бўлган, атроф жимжит, фақат иккинчи қаватдан сямисэн¹ товуши келарди.

— О, эшитяпсизларми, сямисэн! — деди студент-нотиқ. У бу гапни шундай айтдики, ҳатто ошпаз беихтиёр тиржайиб қўйди.

¹ С я м и с э н — уч торли миллий чолгу асбоби.

Биз ўзимизни йўқотиб, сакэ ичишда давом этардик. Қаердандир пайдо бўлган уч аёл жонимизга аро кирди. Улар келиши билан вазият ўзгарди қолди. Илиқ сакэ ва иссиқ ҳаводан бош айланди. Кайфимиз ошиб, кўпол овозда қишлоқи кўшиқларни айтишга тушдик. Бундан аёлларга жон кирди. Кимдир ошпаз билан балиқ ҳақида гаплашиб қолди. Бу борада йигитларимиз бўш келадиган эмасдилар. Тез орада барча гапга қўшилиб кетди.

Мен яхшигина маст эдим. Мен балиқчи боласи эмасдим, ичишда уларга тенглаша олмасдим, балиқ ҳақида ҳам ҳеч нарса тушунмасдим. Ўриндиққа тирсагимни тираб, кўзимни югганимча қимир этмай тургандим, бирдан кўшим бикинимга туртиб, қулогимга шивирлади:

— Қара-я! Сиотонинг адабини берган оймтилля-ю.

У кўрсатаётган томонга қарадим. Иккинчи қаватдан зиналар бўйлаб оқ пайпоқ ва тўқ кўк кимоно кийган аёл тушиб келарди. Сочини турмаклаган ўрта бўйли жувон экан. У таъзим бажо келтириб, қўлидаги патнисда шишалик сакэ олиб ўтди.

Гаранг бир аҳволда, унинг орқасидан чақирдим:

— Эй! Совуқ сув олиб келсанг-чи!

— Ҳай, — деди у жилмайиб ва таъзим қилиб даҳлизга ўтиб кетди. Ўша “ҳай” узоқ вақт қулогимда жаранглаб турди.

— Ана, холос! Демак мен ҳалиги мақтанчоқ Сиотони доғда қолдирибман-да. Қизиқ бўлди-ку. Гарчи одамни кўринишига қараб танлашмаса-да, буёғи неча пулдан тушди?

Бошим ғовлаб, ўз-ўзимча гапириб турарканман, орқамдан аёл овози жаранглади:

— Кечирасиз! Анча кутдириб қўйдим.

Ўгирилиб қарасам, ҳалиги аёл, қўлида финжон билан турибди. Ўзимни йўқотиб, сувни бир кўтаришда сипқордим-да, негадир финжонни қайтариб бергим келмади.

— Нима деб гапирганимни эшитмадингизми, ишқилиб?

У жилмайди. Пастки лаби усткисидан қалинроқ экан, соддадиллик билан тан олди:

— Одамни кўринишига қараб танлашмаса-да, деганингизни эшитдим.

— Буни сиз ҳақингизда айтдим.

У ҳайратланиб менга тикилди.

— Сиз Сиотони болагансиз-ку!

— Э-ҳа, сиз бу ҳақдами? Ҳа, худди шундай бўлувди. Ўзиям роса шилқим экан-да!

— Шилқим бўлмаса-чи, ундай қилмасмидингиз?

У шўх жилмайди:

— Кимлигига қараб-да!

— Мени, масалан.

Билмадим, бу сўз тилимга қаёқдан келди, кайфим тарқаб кетди. У бўлса кулганича, бошини хиёл эгди-да, жавоб берди:

— Мен бугун сизни биринчи бор кўриб турибман. Қаёқдан билай?

— Унда мен эртага келаман.

— Марҳамат. Фақат мени чақиринг, ўзим тушаман.

— Нима деб чақираман?

— Сино.

Кейинги кунни эрталаб, ҳали уйғонишга улгурмасимдан кўз ўнгимда унинг қиёфаси турарди. Совуқ сувда ювинарканман, кечаги тентаклигимдан роса кулгим қистади. Лекин кечқурун, чироқлар ёқилган дам кулгидан асар ҳам қолмаганди. Ресторан теварагида тентираб юрарканман, ўзимни ўзим аврардим: “Ваъда бергандан сўнг кирмасам бўлмас. Шундай кираман-у, “ҳай” дейишини эшитиб ортимга қайтаман. Нима қипти? Осмон узилиб ерга тушармиди? Эртадан бошлаб эса бу ерни елкамни чуқури кўрсин!”

Ниҳоят, Синобугавага қандай кирганимни ўзим билмай қолибман. Сакэ буюриб, Сино-санни чақириб беришларини илтмос қилдим. У ўша заҳоти пайдо бўлди. Мен кечаги қилиқларим учун уэр сўрадим ва нима ҳақида гапиришни билмай, сакэ ичишда давом этдим.

Сино энди унча уялмас, жилмайганча менга қараб турарди. Уни бир-икки марта юқоридан йўқлаб тушишди. Сино, мен бандман, деб жавоб қайтарди. Жим туравериш жуда ноқулай эди. Мен унинг отини айтиб қақирдим:

— Сино-сан!

— Хай!

Мен учун муқаддасдай туюлган “хай” деганини эшитдим, жуфтакни ростладим. Қарийб ўн кун давомида ўзимни қўярга жой тополмадим. Шубҳалардан гангиб қолгандим. Кундузи Синога ишонмасдим, менга мойиллиги унинг касбий одати, холос, деган ўй хонумонимни ўртарди. Кечқурунлари эса унга ишонмаслигим мумкин эмасди, муносабати чин юракдан эканини ўйламаслигим мумкин эмасди. Кечалари қалбим уйғонар, кундузги шубҳаларим учун ўзимни койирдим. Эрталаб яна ўзимга келар, тунги орзуларим учун ғазабланардим. Ана шу икки туйғу орасида ўралашиб, севги азоблари ботқоғига тобора чуқурроқ ботиб борардим.

Июн оқшомларининг бирида Сино билан гаплаша туриб, Фукагавада акамни абадий йўқотдим, деганимни билмай қолибман. Фукагавани эшитиши билан Синонинг кўзларида ўт чақнади, Фукагава унинг ватани эканини, у ерга саккиз йилдан бери бормаганини, жуда ҳам кўргиси келаётганини айтди. Мен кўп ўйламасдан унга бирга боришни таклиф этдим. Менинг ўзим Синони кундузи кўришни жуда истардим.

Лекин Синонинг доимий мижозлари жуда кўп эди ва ҳеч қўли бўшамасди. Шунга имкон туғилгунча бир ой ўтди. Ниҳоят биз Фукагавани айланиб қайтдик ва мен илк бор Синони кундузи яхшилаб кўриб олдим.

Биз Фукагавадан қайтиб келган ўша оқшом мен Сино олдида айбдорлигимни ҳис этдим. Кундуз куни у ўзини шундай содда ва эркин тутардики, мен ҳамон унинг самимийлигига ишнолмасдим. Шу кеча мен Синога ўзимнинг биринчи мактубимни ёздим. Йўқ, кечирим сўраш учун эмас, балки очикқўнгиллигига очикқўнгиллилик билан жавоб қайтариш учун ёздим.

“Ушбу хатдан Фукагавада сизга акам ҳақида гапирганда нимани яширганимни билиб оласиз. Мен оилада олтинчи фарзанд эдим. Менинг иккита акам ва учта опам бор эди. Лекин мен олти ёшга тўлган куним ўртанча опам ўз жонига қасд қилди. У бир кишини севиб қолган эди, жавобсиз қолган муҳаббат дардига чидай олмай у ўзини Цузару денгизига ташлади. Ўша йили ёзда эса тўнғич опам ўзини заҳарлади. Ўртанча сингилнинг ўлимида ўзини айбдор деб шундай қилибди. Кузда эса тўнғич акам бедарак йўқолди. У жуда асабий, таъсирчан одам эди, икки сингилсининг ҳалокатини кўтара олмади. Бундан кейин қандай яшашни билмай, ҳаётдан кўз юмишга қарор қилибди. Ўртанча акам иродали, ишбилармон эди. Биз унга жуда ишонардик. Мен бугун сизга шу акам тўғрисида гапириб берувдим. У Фукагавада яшарди, унинг ёрдамида мен университетда ўқидим. Бироқ, бундан уч йил бурун, кеч баҳорда ўз идорасини очажагини айтиб қолди. Хусусий ёғочсозлик корхонаси учун пул кераклигини айтди.

Бизнинг розилигимизни олиб, қишлоққа борди, бор будимизни сотди, қариндошлардан қарз кўтариб, қаёққадир ғойиб бўлди (Кибада сизга ёлғон гапиргандим, мени кечиринг).

Акамнинг хиёнати бутун оиламизни хароб қилди. Отам инсулт бўлиб, ётиб қолди. Ҳаммамиз гангиб қолгандик. Бу зарбадан ўзимизни ўнглай олмасак керак деб ўйладик. Лекин оғриқ аста-секин ариди. Мен акамнинг ўрнини босдим ва уларда ишонч уйғотдим.

Мен ўз туғилган кунимни ҳеч нишонламаганман. Опаларим ва акамнинг ҳалокати шу кун билан боғлиқдек бўлиб туюлаверди менга. Бултур туғилган кунимда кўнглим шунақа ғаш эдики, Фукагавага бориб, айланиб юрдим. Бу одат тусига кирди. — Кўнглим ғаш бўлди дегунча Фукагава томон чопаман, тентирайман. Шунда акам ҳақида хотираларим юкидан халос бўламан, анча энгил тортаман.

Мана бўлди, ҳаммаси шу шекилли”.

Мен тамаки дўкончасининг сотувчиси Токидан ушбу хатни Синога топширишни илтимос қилдим. Эртаси куни Токининг ўзи менга хатнинг жавобини келтириб берди. Хатда атиги биттагина жумла битилган эди:

“Келгуси йилги туғилган кунингизда мен ҳам бўлишни жуда-жуда истар эдим!”

Мен Синони ўлгудай яхши кўриб қолгандим.

Бу июннинг охирида рўй берди. Менга Синонинг қайлиги бор деб айтишди. Буни менга Сиото айтди. У ўқишни ташлаган эди. Ота-онаси хонавайрон бўлган, шунинг учун у уйига қайтиб кетиши керак эди. Жўнаб кетиш олдидан Сиото бу янгиликни менга сир тариқасида маълум қилди.

Мен қулоқларимга ишонмадим. Синонинг қайлиги бор! Сиото мендан ўч олаётгандай бўлиб туюлди. У аниқ биламан деб ишонтирди, ҳатто куёв боланинг исмини ҳам айтди: Мотомура Юкифуса. Уларнинг Асакусада бирга юрганини ўз кўзи билан кўрибди.

Гарчи мен ишонсам-да, ташвиш юрагимга кириб олиб тинчлик бермасди. “Бордию мени аҳмоқ қилаётган бўлса-чи?” Нима гаплигини аниқлаш учун Синобугавага югурдим. Офтоб чарақлаб туришига қарамай, кўз олдим қоронғи эди. Дўкончада мудраб ўтирган Токини туртиб юбордим. Аҳволимни кўрган қиз Синога югурди.

У бўлса тўққўк кимоно кийиб чиқди. Сочлари елкасига тушиб турарди. Аввал мен Синони бундай кўрмаган эдим. Унинг ёқимтойлиги менинг шубҳамни янада оширди. Ёнимга келиши билан мени титроқ босди. Қошларини чимирганча ҳайрон бўлиб сўради:

— Нима бўлди?

— Сен Мотомурани биласанми? Мотомура Юкифусани?

Сино довдиради:

— Ким айтди сизга?

— Бари бир эмасми? Шу ростми? Шу одам, ўша эркак сенинг қайлигингми?

Сино кўзларини пирпиратиб, нигоҳини олиб қочди.

— Шу ростми? — ўзимни босолмасдим мен.

— Мен ҳаммасини айтаман. Ҳаммасини! Фақат бу ерда эмас! Бугун кеч соат еттида кўприк устида кутаман сизни. Соҳибамдан бир соатга рухсат сўрайман. Албатта, кутаман. Фақат тинчланинг.

— Судзакида мен ҳақимда ҳаммасини биласиз, дегандинг. Демак, алдабсан-да?

— Нима деяпсиз? — Сино сесқаниб кетди. — Мен гапирмаганим маъқул деб ўйловдим. Нега алдарканман! Ўлганим яхши эмасми?!

У шундай ҳаяжон билан гапирардики, ишонмасдан иложим йўқ эди.

— Эртароқ кел — олтига. Бошқа кутолмайман.

— Яхши. Олтига келаман.

Мен Синобугавадан отилиб чиқдим. Сино довдираганича қолаверди. Кўчаларда тентирарканман, кейинги кунлар воқеаларини хотирлай бошладим: Сино, мен, Мотомура, Судзаки, хат. Нақадар тентакман! Йўлимда дуч келган ҳаммомга кирдим-да, устимдан бир неча бор иссиқ сув қуйдим. Кейин чўмилиш учун қовғадаги сувга кириб ўтириб олдим. Шунда миямнинг бир бурчагида фикр пайдо бўлди. Мен ҳатто овозимни чиқариб айтдим шу сўзни: “тортиб олиш!” Нега олдин ўйламабман бу ҳақда?

Синони тортиб олиш! Агар унинг қайлиги бўлса, Синони ундан тортиб олиш керак. Мен кенгина қовғада ўтирарканман: “Тортиб олиш, тортиб олиш!” дердим тақрорлаб. Нима бўлса бўлсин, мен Синони тортиб олишга қарор қилдим.

Соат олтида кўприкка келсам, Сино мени кутиб турган экан. Биз ёнмаён тош тўсиқ бўйлаб юриб бордик-да, кимсасиз тор кўчага бурилдик.

— Бу бултур баҳорда юз берганди, — дея гап бошлади Сино секин овозда.

— Бир куни машиналарни сотиш бўйича директор олдимизга кирди-да, қандайдир Мотомура деганга турмушга чиқмайсанми, деб сўради. Уларнинг компаниясининг вакили экан. Уша Мотомура бир сафар янги йил кечасида кўриб менга уйланиш истагида ёна бошлабди. Шунинг учун ҳам соҳибани воситачи қилиб юборибди. Директорнинг айтишича, Мотомура бой-бадавлат, ишнинг кўзини биладиган одам эмиш. Феъли ҳам юмшоқ, дейди. Бундан яхшисини қаердан топасан?

Ўшанда мен ўн тўққизда эдим. Мен ресторанда хизмат қилганим учун турмушга чиқиш хаёлимга ҳам келмаганди. Шу боисдан гангиб қолдим. Ахир уйимдагиларга қарашиб туришим керак эди. Лекин барибир унга рад жавобини бердим. Шунда соҳиба билан директор мени кўндиришга уринишди, ота-онам, сингилларим ҳақида ўйлаб кўришимни маслаҳат беришди. Бардош беролмадим. Кўнлим, кейин афсусландим. Менда қайлик шу тарика пайдо бўлди. У қайлик сифатида мени кинога, чойхўрлик тадбирларига олиб борарди. Лекин булар менга қувонч келтирмасди. Унга ҳеч ўргана олмадим. У бўлса тўй қилайлик деб шошилтирарди. Қачон қараманг, тўйни қаерда ўтказамиз, тўй сафарига қаёққа борамиз, албатта, самолётда борамиз, дерди. Умуман, бу нарсалар шу қадар жонимга тегдики, эрга тегишдан бутунлай ҳафсалам пир бўлди. У мени қанча шоширса мен шунчалар турли сабаблар билан тўйни орқага сура бошладим. Шунда Мотомура-сан...

Сино жимиб қолди.

— Нима Мотомура-сан? У нима қилди?

— Мақсадига эришмоқчи бўлди...

— Хўш-хўш? Эришдимми? — сўрадим ўзимни йўқотиб.

— “Эришди”! — хохлаб кулди Сино. — Йўқ. Жудаям мижғов эди. Жонимга тегиб кетди! Мен маслаҳатлашиш учун отамнинг олдига, Тотигага борганимда роса жаҳли чиқди. Узи ҳам бормоқчи бўлди. Лекин мен кўнмадим. Отам бўлса, агар хохламай эрга тегсанг бутун умр қийналасан, деди. Қайлик, албатта, мустақил одам, лекин у етарли эмас. Усиз яшай олмаслигинга кўзинг етса, ўлгудай севсанггина эрга тег...

Мен тўхтадим. У менга қаради.

— Уни рад эт!

— Хай!

— Уни эсингдан чиқар! Уни йўқ деб бил!

— Хай!

— Отангга айт, севиб турмуш қуряпман, де.

Сино менга қараб бақрайиб қолди. Иссиқ нафаси юзимга урилди. Ҳаяжондан томоғим қуриб қолди:

— Мен-чи, мен мижғов эмасманми?

— Ҳечам-да!

Ниҳоят унинг юзини табассум қоплади.

Кузнинг охирларига бориб, Синонинг отасининг аҳволи оғирлашди. У ёшлигиданоқ шаробга ружу қўйганди. Тотигага келганидан бери жигари оғрийди. Онаси ўлганидан кейин отасининг аҳволи янада ёмонлашди. Синонинг ёрдами ва ўғлининг маоши билан даволаниб турибди, лекин тузалиб кетмаяпти.

Акасининг хатидан Сино отасининг аҳволини билиб алам билан: “Нима қилсанг ҳам унга энди ёрдам бериб бўлмайди. Қизиган тошда сув турармиди” деди. Бир куни эрталаб унинг номига телеграмма келди: “Отанг ўлим тўшагида”. Бунини менга почтачи айтди. Синобугавага шошилдим. Синонинг юзида ранг қолмаганди. Йўлга ҳозирланибди-ю, мени кутаётган экан.

— Отамнинг аҳволи оғир! Мен кетаяпман, — деди у телеграммани менга узатаркан.

Юрагим увишгандай бўлди:

— Мен кузатиб қўяман.

— Раҳмат, — лекин...

— Юрсанг-чи!

— Шу аҳволдами?

Дарҳақиқат мен уй кийимида чиққан эдим, соқолим ўсган.

— Сен уяляпсанми?

— Йўқ, агар сизга фарқи бўлмаса...

— Унда кетдик, шошилиш керак.

Уни станциягача кузатиб қўйдим. Бу ердан электрчкада Тобугача икки соатлик йўл.

Поездни кутарканмиз Сино ғамгин овозда дерди:

— Отамнинг касали, биласизми қанақа... жигари борган сари қисилиб,

кичрайиб боряпти. Бориб-бориб тошчага ўхшаб қолади. Ҳеч нарса қилиб бўлмайди.

Кўнглини кўтаргим келарди, лекин қанийди керакли сўзни тополсам. Бардам бўл, ўзингни қўлга олгин, бўшашма, дедим. Шу пайт электричка келиб қолди. Сино қўлимга бир неча букланган қоғозни тутқазди.

- Поезд жўнаб кетгач, ўқинг, илтимос.
- Агар керак бўлиб қолсам, телеграмма жўнат.
- Бўпти. Кечирасиз.

У енгил ҳаракат билан қўлимни қисди-да, вагонга кириб кўздан ғойиб бўлди.

Поезд жўнаб кетди. Платформанинг ўзида хатни очдим. У қалам билан шошилиб ёзилган эди.

“Сиздан ялиниб сўрайман, ҳеч бўлмаса отамга бир кўриниб қўйинг. Сизни кўрмай ўлиб кетса, роса алам қилади-да. Агар сизни кўрса, хотиржам бўлиб, ўз Синоси ҳақида қайғурмай ҳаётдан кўз юмар эди.

Менинг хиралигимни кечирасизу, лекин агар эртага соат бирдаги поездда бора олсангиз, синглим Тами сизни станцияда кутиб оларди.

Ҳа, мен аввал сизга синтоистлар ибодатхонаси биносида яшашимизни айтмаган эдим. Бизнинг Фукагавадаги уйимиз ёниб кетди ва бошпанасиз қолдик. Тотигида уйимиз бўлмагани учун ибодатхонага жойлашишимизга рухсат беришди. Биз ўша ерда яшаяпмиз. Ҳайрон бўлиб юрманг!

Илтимос, албатта боринг! Эртагача! Етиб боролсангиз қандай яхши бўларди! Агар тириклигига улгурмасангиз, ҳеч бўлмаса ўлигини кўриб қоласиз-ку.

Сино”.

Кейинги куни соат бирдаги поезд билан Асакусадан йўлга чиқиб, уч соатдан кейин Тотигига етиб бордим. Вагондан чиқиб улгурмасимдан олдимга тиржайганича сочлари калта қирқилган бир қизча югуриб келди. Тўғри бурун ва қийиқ кўздан Синонинг синглиси эканини дарров пайқадим:

— Тами-тян?

У бошини қимирлатди-да, баланд овозда отимни айтди.

— Отанг тирикми?

— Дўхтир анча бўлди ўлаяпти деганига, лекин у ҳали тирик.

Қизча маҳаллий шевада гапирар, ҳар бир сўзига урғу берарди.

— Жуда соз, — дедим Синонинг истагини назарда тутиб.

— Опам, “то сиз етиб келмагунча отам ўлмайди” деб айтди.

Сино уйдагиларни тинчлантириш учун шундай деган бўлса керак. Лекин мендек бир одамнинг қўлидан нима ҳам келарди? Ҳаётдан кўз юмаётган одамнинг умрини бир неча соатга узайтира оламанми? Табиат қонунлари бунчалар бешафқат!

Темир йўл ёқалаб сўқмоқдан анча юриб бордик-да, далага бурилдик.

— Йўлнинг энг яқини билан боряпмизми? — сўрадим ҳамроҳимдан.

— Йўқ, узоғи билан.

— Нега узоғи билан?

— Чунки сиз етиб бормагунча, отам ўлмайди. Борсангиз ўлиб қолиши ҳам мумкин.

Тами буни жуда жиддий айтди ва мен беихтиёр одимимни секинлатдим.

Олдинда унча катта бўлмаган дарахтзор кўзга ташланди. Уларга қора қарғалар ёпирилганди.

— Ана, яна учиб келишди! — деди Тами жаҳл билан бақариб.

Яқинроқ бориб қарасам бу дарахтзор деганим ўрмоннинг бир бўлаги экан. Орадаги анча жойнинг дарахтлари кесиб кетилган экан. Ичкарироқда ташландиқ ибодатхонанинг нурай бошлаган биноси кўзга ташланди. Синолар оиласи шу ерда яшашарди.

Тами олдинда чоғиб кетди. Қаршидан шошилганча Сино келарди. Тамининг ёнидан ўтиб, олдимга келди.

— Мана, мен ҳам келдим.

— Марҳамат қилинг! Сизни роса кутдик. Етиб келганингиз яхши бўлди-да.

— Улгурмайманми деб қўрқдим.

Мен ибодатхонага қараб юрдим. Сино иккиланиб турарди. Ибодатхона ишламаётган бўлса керак, ҳеч қанақа жиҳоз кўринмасди. Фақат кираверишда кўримсизгина кўнгироқ осиглиқ турарди. Мен ҳозиргина Сино чиқиб келган жойга кирмоқчи эдим, у мени тўхтатди:

— У ер акамнинг устахонаси. Буёққа марҳамат.

Бошимни энгаштирганча зинадан кўтарилдим. Ёғоч эшик орқасидаги ярим қоронғиликда ёлғиз чироқ ёниб турарди. Ун татами сиғадиган хона тўсиб қўйилганди. Унинг иккинчи ярмидаги тўшама биринчига нисбатан баландроқ эди. У ерда турли-туман ёғоч қутилар тартибсиз ётарди. Уларда ибодатхона ёдгорликлари асралаётган бўлса керак. Хонанинг биринчи ярмига тўшалган татамилар титилиб кетганди. Эски услубдаги қора жавонча ёнида юпқа тўшакда Синонинг отаси ётарди. Унинг бош томонида тиз чўкканча Синонинг акаси, сингиллари ўтиришарди.

— Ота! У келди! Келди! — деди Сино.

Отасининг юзи қуриб кичкинагина бўлиб қолганди. Бу катта кишининг юзи эканига ишониш қийин эди. Сино унинг елкасидан ушлаб силкилай бошлади. Менинг исмиمنى такрорларди. У фақат инграрди. Гапиришга, кўзини очишга унинг мажолли қолмаганга ўхшарди.

— Отажон, у келди! Наҳотки уни кўрмай кетасиз? — дерди Сино йиғламсираб уни тортқиларкан.

Тами бўлса отасининг қулоғига энгашди-да, бақирди:

— Синонинг қайлиғи келди! Синонинг қайлиғи!

Унинг товуши тинмай туриб, отасининг кўзи очилгандай бўлди. Тами яна бақирди:

— Синонинг қайлиғи келди! Биз ҳаммамиз ёнингизда тўпландик.

Унинг кўзларининг соққаси мен томонга айлангандай бўлди. Кўлларимни ерга тираб боши узра энгашдим, секин товушда:

— Ота! — дедим.

— Мен — Синонинг отасиман, — деди у лабларини қимирлатмасдан, лекин аниқ товушда. Куч тўплаб, бошини кўтармоқчи бўлди, лекин мен уни тўхтатдим.

— Йўқ, йўқ! Уринманг, ётинг.

— Мен — аҳмоқман. Болаларни шунақа тарбиялаш керакмиди! Лекин, сиздан илтимос, ҳеч бўлмаса Синонинг бахти кулсин...

У сўзини тугата олмади, ҳушидан кетди. — Ота, сиз уни кўрдингизми? Кўрдингизми? — дерди Сино саросимага тушиб. У отаси мени кўрмасдан ўлиб қолишидан кўрқарди. Елкасидан тортқилаб, сўрашда давом этарди.

— Кўрдим, — деди у хирилдоқ товушда.

Лекин Сино яна энтикди:

— Ҳўш қандай? Қанақа экан?

— Яхши одам!

Отанинг қовоғи юмилди. Унинг лаблари қимирлар, нимадир дерди, лекин овози чиқмасди.

— Отам сизни кўрди. “Яхши одам” деб айтди.

Сино кўзларини туширди. Отасининг кичкинагина сўлғин юзига кўзёшлари томди.

Бир кундан кейин у оламдан кўз юмди. Унинг ўлиmidан сўнг ибодатхона бошқалар қўлига ўтди. Ҳамма тарқалиб кетди. Акаси чўтка тайёрловчи компанияга хизматга кирди, сингиллари узоқ қариндошларникига кетишди. Синони эса мен ўзим билан олиб кетишга қарор қилдим. Отасининг ўлиmidан эллик етти кун ўтгач, унинг маслаҳатига кўра, “севги бўйича турмуш қурдик”.

Янги йил арафасида биз Сино билан Уэно вокзалидан кечки поезд билан йўлга чиқдик. Станцияга етиб келганимизда майдалаб қор ёғарди. Платформанинг усти очиқ бўлгани учун қор худди кумуш чанг мисоли Синонинг ялтироқ сочларига кўнарди.

Онам бизни кўргач, қувончини яшираолмади. Унинг ажин босган юзи

табассум билан қопланди. Ҳали етиб келмасидан бизга қўлларини чўзди. Сино тортинмай тўғри унга қараб юрди ва таъзим қилди. Онам бунга жавобан янада пастроқ энгашиди, бу ерларнинг одатига кўра келини билан саломлашди:

— Кувончини қаранг-а! Шунча йўл босиб келдинглар-а, бизнинг қорли ўлкага!

Бизни қутларкан, онам Синонинг пальтосидан қорини қоқарди. Унинг бир оз уялаётгани сезиларди, лекин эътироз билдирмасди.

— Кутиб олгани шунча йўлга келишингиз шартмиди? — дея таъна қилдим онамга. У бўлса:

— Нима деяпсан, ўзи! — деди. — Келиним келади-ю, кутиб олгани чиқмайманми? Мен машина ҳам буюрганман.

Машина қор босган йўлдан зўрға юриб борарди. Музлаган дарёдан ўтиб машина ўнга бурилди ва кўчадан тепага кўтарилди бошлади. Баъзи жойлардан ўтиш қийин бўлди. Ҳайдовчи эътироз билдирди:

— Бундай қорда боролмаймиз.

Лекин онам ундан илтимос қилди:

— Сен ҳаракат қил, болам. Яна уриниб кўр. Ахир, келинни олиб боряпсан.

— Келинни? А-а, унда бошқа гап. Агар янги йилга келинни олиб борсак, катта бахт-ку! Йўлда тўхтаб бўлмайди. Яхшилиқ аломати эмас бу.

Уйимиз ёнида, йўл ёқасида отам билан опам турарди. Ҳайдовчи ҳазиллашиб сигнал берди. Отам қўлидаги қорқуракни силкитди.

— Келишди! Ниҳоят етиб келишди, — қувонди бобой.

Опам Синони кучоқлади ва соябон билан қордан тўсиб, уйга олиб кирди.

— Кечадан бери тинмай ёғади. Бу қор ҳали-бери тўхтайдиганга ўхшамайди. Ҳамма йўлни кўмиб ташлади, — шикоят қилди отам.

— Эҳтимол, яхшилиқкадир, — ҳазиллашдим мен.

Мен отамга қарадим. Бултургига қараганда анча чўкибдилар. Менинг ташвишимни сезиб, у кулди ва ҳаммаси жойида деб ишонтиришга уринди.

— Мана шунақа, — шикоят қилди онам. — Ўзини сира аямайди.

Қоронғи тушгач, бешаламиз ошхонада ўтириб чойхўрлик қилдик. Отамнинг қизиқувчанлиги ҳалиям қолмаган, ҳамма нарсани сўраб-суриштираверарди. Онам билан опам кечки овқат тайёрлаш учун туриб кетишди. Уларнинг кетидан Сино ҳам турди. Чемоданидан пешбандини олиб боғлади. Буни кўриб онам саросимага тушди:

— Нима қиляпсиз, Сино-сан! Сиз келинсиз-ку! Келин деган кутиб туради.

— Мен ҳам озгина қарашворай.

— Буни хаёлингизга ҳам келтирманг. Биз Коё билан ўзимиз эплаймиз.

Сиз дам олинг.

Уларнинг бир-биридан пешбандни тортишаётганини кўриб отам иккаламиз роса кулдик.

— Ойи, Сино сизга қарашмоқчи, нима қиласиз раъйини қайтариб.

Онам тутоқиб кетди:

— Нима деяпсан! Яна куёв эмиш! Келин ҳали келишга улгурмасдан ўчоқбошига ҳайдаяпсанми? Қўй бу гапингни! Биров кўрса нима дейди?

— Нима дерди, бошқаларга ўхшамаскан, дейди-да. Бошқа нима дейиши билан неча пулик ишингиз бор? Келин уй ишига қарашса нимаси ёмон?

— Э, билганларингни қилмайсанларми?

Онам худди йиғлагандек кулди-да, Синонинг белига пешбандни боғлади.

Биз Синони ухласин деб барвақт чиқариб юбордик — у поездда мижжа қоқмаганди. Ўзимиз тўй масаласини муҳокама қилдик. Тўйни эртага кечқурун оилавий даврада ўтказадиган бўлдик. Отам билан опам ухлашга кетиб, онам иккаламиз қолдик.

— Энди ўғлим, сени табрикласа бўлади, — деди онам мулойимлик билан.

— Сен хатингда ёзганингни ўқиб роса ташвишланган эдим. Барибир ресторанда ишлаган аёл-да! Тушларимга кириб чиқди. Кўрмагунимча роса кўрдим. Энди кўнглим жойига тушди. Яхши инсон экани кўриниб турибди. Сен уни эҳтиёт қил.

Бошимни эгиб, “хўп” ишорасини қилдим.

— Коё-сан нима деяпти?

— Нима дерди, сендан жудаям хурсанд.

Кўнглим хотиржам торғди.

Уйланишимда бир нарса мени хавотирга соларди — бунга опам нима дер экан, деган ташвишда эдим. У касалманд эди, кўзидан анча қийналарди. Шунинг учун ҳам кўк кўзойнак тақиб юрарди. Бу йил ўттиз беш ёшга тўлди. Энди эрга тегиш ҳақида ўйламасди ҳам. Олтовлон ака-сингилдан икковимизгина қолдик. Унга ҳимоячи бўлиш менинг бурчим эди. Менинг уйланишим унга таъсир қилса керак деб қўрқардим.

Шу кеча мен опам билан иккинчи қаватда ётдик. Онам билан Сино биринчи қаватга жойлашишди. Ошхона ёнидан ўтаётиб опам ювинаётганини кўрдим. Унинг ухлаш олдидан ювинаш одаги бор эди. Лекин бу сафар у йиғлаётганга ўхшарди. У кўзёшини яшириш учун ювинаётгандай эди. Сино унга ёқдими, йўқми? У жуда ҳиссиётли эди, бу воқеага бефарқ қарай олмасди.

— Хўш, келин қандай экан? — сўрадим ҳазиллашиб.

— Менингча, ёмон эмас! — деди жилмайиб опам.

— Мана сенга сингил. Энди сенга яхши бўлади.

Опам ҳеч нарса демади, кулиб, кўкрагимга қоқиб қўйди. Фақат яқин кишиларгина шундай қилишлари мумкин.

— Раҳмат, опагон!

Шубҳаларимни тарқатиб юборгани учун унга миннатдорчилик изҳор қилдим.

Эртасига қор ёгиши тўхтади. Кечкурун “Ўн учинчи тун” оёи кўринди¹.

Мен расмий костюмимни кийдим. Онам билан отам оилавий тўғро битилган кимонога бурканишди. Одатда кўчага чиқишни хуш кўрмайдиган отам жавондан байрам кимоносини олди. У қарийб ўн йилдан бери олинмаганди. Синонинг тўй либоси йўқ эди, шунинг учун ягона кимоносини кийди. Меҳмонхонамизнинг ойнаванд эшигидан қор билан қопланган дала кўриниб турарди. Биз Сино билан ўртада ўтирардик, икки томонда отам ва онам. Онаминг ёнидан опам жой олди. Стол устида димланган балиқ — каттакон олабуға. На воситачи, на меҳмон, одмигина тўй. Эҳтимол, бутун дунёда бундан камтарона тўй бўлмагандир. Лекин бунақанги илиқ, бунақанги самимий тўй ҳам бўлмагандир. Оддий ва камсуқум тўй бўлишига қарамай, у Сино билан бизга бахт-саодатдан дарак берарди.

Биз уч бор финжонда сакэ алмаштирдик². Уйимизда чиройли идишлар бор эди. Қадимдан қолган бу буюмлар меҳмонларга мўлжалланган эди. Оиламизда тўй бўлмаган ва меҳмонлар йўқлиги туфайли уларни ишлатмай, оддий финжондан фойдаланардик. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Опам сакэ куйиб берар — косагуллик қиларди. Бундай ишга кўникамагани учун ҳаддан ташқари тўлдириб қуярди, кейин “эҳ”ларди, биз эса мириқиб кулардик.

Анъанавий маросим тугагач, сакэ ичганидан қизариб кетган отам, барчамизни ҳайрон қолдириб, таклиф киритди:

— Такасагони³ айтмаймизми?

Биз отамнинг қўшиқ айтганини ҳеч эшитмагандик, шу боис, ҳазиллашяпти деб ўйладик. Лекин у жиддий гапирганди. У тантанали ҳолатга кириб, йўталди, томоғини қириб қўйди.

— Таа-каа-саа-гоо, — бошини лиқиллатиб куйлай бошлади отам. Тили зўрға айланар, томоғи хириллаб, овози базўр чиқарди.

— Ҳой, дадаси, бас қилин! — дея ялиларди онам кўзда ёш билан.

Отам ҳамон бўш келмас, опам унинг қалтираётган қўлини ушлаб туришга уринарди. Мен уларнинг хатти-ҳаракатларини сассиз кузатардим. Болаларининг хиёнатидан озор чеккан отам билан онам ушбу учрашувдан беҳад хурсанд эдилар. Уларга қараб ич-ичимдан эзилардим. Сино бўлса, ҳеч нарсадан беҳабар, яйраб-яйраб кулишда давом этарди.

¹ Ўн учинчи тун — Ой тақвими бўйича тўққизинчи ойнинг ўн тўртинчи куни. Бу кун чиройли тўлиноён билан машҳур.

² Уч бор финжонда сакэ алмаштириш — япон никоҳ маросимларида бажариладиган удум.

³ Такасаго — театрда никоҳ муносабати билан айтиладиган қўшиқ.

Бу сафар иккинчи қават Сино иккаламизга ажратилди. Мен дарҳол тўшакни суриб, ёстиқни ёнма-ён қўйдим.

— Бизнинг қорли ўлкада шундай бир одат бор,— дедим мен, — киплянғоч ётиш. Ички кийимда ухлаш жуда ноқулай.

Кимоно ва ички кийимимни ечиб ташладим-да, кўрпанинг ичига кириб олдим. Сино кимоносини ечиб, яхшилаб тахлади-да, чироқни ўчирди. Ёстигим ёнига чўккалади-да, тортиниbroқ сўради:

— Мен ҳам ҳеч нарчасиз ётишим керакми?

— Бўлмасам-чи! Ахир, сен энди қорли ўлка фуқаросисан.

Сино қоронғида ички кийимларини ечаркан:

— Кечирасиз! — деб қўйди.

У оппоққина бўлиб ёнимга кирди. Синони биринчи марта қучоқлаб, бағримга босдим. У мен кутгандан ҳам нозанин эди. Шу пайтгача мен уни кимонода кўрардим. Энди-чи... Кўкрагига тегиб кетган қўлим ширин тин олди. Бадани таранг, диркиллаган сийнаси шунақа майин туюлдики... танасининг майинлигини-ей, унга қапишиб, томирида оқаётган қонни ҳис қилиб турибман. Унинг бадани ёна бошлади, бу олов мени ҳам қамраб олди. Ҳадемай, иккаламиз ҳам ёнабошладик... Бу кеча Сино енгил бошқариладиган кўғирчоқ эди, мен бўлсам, уқуви йўқ кўғирчоқбоз, эс-хушимни йўқотиб, ундан лаззат олардим...

Бир-биримизга ёпишиб ётардик, уйқу йўқ.

— Исиб кетмадингми? — сўрайман секингина.

— Ҳечам. Келинг, Токиода ҳам шундай ётамыз, майлими? — дейди Сино менга қаттиқроқ қапишиб.

Биз бугунги кун — тўйимизни эслай бошладик.

— Биласанми, тан олишга ҳам уяламан, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Лекин ўрганаман. Йигирма йилни беҳуда ўтказганимни энди тушундим. Мен ўзим ҳақимда ҳеч ўйламасдим. Нуқул бировлар тўғрисида қайғурардим. Шунча чидадим. Чидаб келдим...

— Синобугавалик! Сино-сан!

— Йўқ, йўқ! Буни эсингдан чиқар. Энди мен олдинги Сино эмасман. Энди мен фақат сен ҳақингда ва ўзим ҳақимда ўйлайман. Ҳаммаси яхши бўлади.

Сино жим қолгач, қорли ўлкага ҳам жимлик чўқди. Кутилмаганда сукунатни кўнғироқ овози бузди. Овоз тобора яқинлашиб келарди.

— Кўнғироқ? — ҳайрон бўлди Сино.

— Бу чана.

— Чана?

— Ҳа, чанани от тортиб келяпти. Қандайдир деҳқон майхонадан қайтаяпти.

— Ростданми? Бирам кўргим келяптики!

Биз иккаламизнинг устимизга битта кимонони ёпиниб даҳлизга югуриб чиқдик. Эшикни сал очганимда муздек ҳаво урилди ва ораликдан Синонинг яланғоч баданига ёруғ тушди. Қор билан қопланган оппоқ йўлда қора соя оҳиста келарди. Чана устида адёлга ўралганча ҳайдовчи мудраб ўтирарди. Биз гўё сеҳрлангандек қараб турардик. Қарасам, Сино “дир-дир” титрапти.

— Қани, тез юр-чи! Эрталаб йўлга чиқамиз. Бир оз ухлаб олайлик.

Кўрпага кирганимизда Сино ҳамон қалтирарди, менга янада яқинроқ ётди. Кўнғироқнинг овози тинди.

— Эшитяпсанми?

Сино жавоб бермади. Мен астагина лабларига лабимни босдим. У ухлаб қолганди.

¹ Сўз ўйини: С и н о б у - чидам, сабр. С и н о б у г а в а — сўзма-сўз “сабр дарёси” демакдир.

Эртасига биз тўй саёҳатига чиқдик. Тонгги поезд тижоратчилар билан лиқ тўла эди. Бахтимизга биз қарама-қарши ўтиришга муваффақ бўлдик. Сино тонгги манзарани кузатиб борарди. Бир оз юргандан сўнг у тиззамга шапатилаб, қичқирди:

— Қара! Қарагин! Кўряпсанми?

Вагон деразаси ортидан ортда қолаётган пастқам уйлар, музлаган дарё, кўприк, қоровул уйчалари, ибодатхона, уларнинг орқасидан унча баланд бўлмаган тоғлар кўзга ташланарди.

— Қаёққа қарай?

— Қаёққа нимаси? Ана кўрмаяпсанми, бизнинг уй!

Ростдан ҳам, қорлар орасида, шундоқ дарё бўйида, эрталабки офтоб нурида уйимизнинг девори оқариб кўринарди.

— Ҳа, кўряпман.

— Кўрдинг! Бу менинг уйим!

Ҳамон тиззамдан ушлаб турган Сино, туғилганидан бери чинакам уйда яшамаганди. Менга унинг қувончи тушунарли эди: уни тўй саёҳатига олиб кетаётган поезд ойнасидан “ўз уйини” кўриш нақадар завқли. Бирдан янги йилчасига ясаниб кийинган тижоратчилар бизни қизиқиш билан кузатишаётганини сезиб қолдим. Уларнинг ўткир нигоҳи остида қизараётганимни ҳис этдим.

Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари

Михаил КУРАЕВ

Халқ ва оломон

ФОЛИБЛАР ҚАШШОҚЛИГИ

Россия тарихи гарчи шундоқ ҳам драматик, фожиавий воқеалар билан тўлиб-тошиб ётган бўлса-да, уларни янада кўпайтиришга кучимиз етиб ортади (тўғрироғи, бу кучсизлигимиздан дарак беради).

Биз ҳар қандай зафардан ўзимизга зарар етказишга устамиз.

Узоқ ва яқин ўтмишимизга назар ташлаб кўрсак, бу ҳолатлар доимий қонуниятга айланиб қолган.

Сўнгги ўн йилликнинг ўзидаёқ қатор зафарларни қўлга киритдик: маъмуриятбозлик тизими барҳам топди, яккапартиявийликка чек қўйилди, хўжаликлар ишини олдиндан режалаштиришга барҳам берилди, империя инқирозга юз тутди...

Энди орқага йўл йўқ! Демократия зафар қучди, бозор тизими устун келди. Ҳаммаси рисоладагидек, бироқ нега энди буларнинг самараси зафар қучганларни четлаб ўтади, булардан манфаат кўриши лозим бўлганлар бебаҳра қолади?

Кўрқмас академик А.Д.Сахаров 1969 йилда халқнинг оғир аҳволига ачиниб совет ҳукумати ва коммунистик партияга шундай таъна билдирган эди: “Ватанимиз аҳолисининг 40 фоизи ғоят иқтисодий оғир аҳволда яшамоқда”, мавжуд тузумнинг 5 фоиз раҳбарлари ва сотилган хизматкорлари “иш ҳақларини конвертлар”да олишади, уларга “ноёб” маҳсулотлар, молларни етказиб берадиган магазинлар хизмат қилади, курортларда турли имтиёзли хизмат кўрсатилади” ва ҳ.к.

Андрей Дмитриевич бизни ташлаб кетганига ўн йилча бўлди. Лекин у ҳаёт бўлганида ҳали ҳам худди Александр Исаявич Солженицин “Россияни ҳалокат йўлидан бошлаб кетаётган” ҳокимият қўлидан мукофотни қабул

қилмаганидай ғалаба билан табрикларимизни қабул қилмаган бўларди.

Ватанимиз аҳолисининг ночор аҳволдан кейинги йилларда ҳамма хабардор. Мамлакатдаги вазиятни дадил ва ҳаққоният билан очиқ тан олаётган янги президент сўзларидан, баъзи шахтер ва офицерлар ўзларига суиқасд қилаётганларини кўпчилик биллиб турибди.

Барча оммавий ахборот воситалари майдонга келган вазиятни тушунтирувчи турли маълумотлар билан тўлиб-тошган.

Кўпинча биз айбдорни қидиришга тушамиз, баъзиларимиз ўтмишдан, айримларимиз эса айбдорни ҳозирги одамлардан қидирамиз. Тажриба “айбдорлар”ни қидириш сафсата эканлигини кўрсатди. Юқори ҳукумат доиралари жамият ҳаётига раҳна соладиган оғир жиноятларни содир этганларни албатта топиш ва жазолаш тўғрисидаги ваъдалари ҳам бекорчи гапга айланиб бормоқда.

Эҳтимол, сал орқароққа қараб очкўз ва ҳеч нарсага тўймайдиган “тажрибакорлар”нинг зулми ва фаолиятлари туфайли аҳолининг асосий қисми тушиб қолган оғир вазиятни кўриб, бу ҳақда ўйлаш, мулоҳаза юритиш керакдир.

ТУШУНЧАСИЗ

“Халқ” сўзи олға юрганимиз сари фақат моладан эмас, истеъмолдан чиқиб бораётганини сезаяписизми? Бу халқ ҳокимияти учун курашиши лозим бўлган демократия даврида рўй берапти яна.

Эндиликда ғалати ишлар содир бўлаяпти ана шу “халқ ҳокимияти” билан.

Узоққа бориб нима қиламиз. Бу жиҳатдан Питердаги губернатор сайлови характерли мисолдир. Сайловда ишлаб турган губернаторга қарши “демократик кучларнинг ягона номзоди” қўйилди. Эҳтиёт бўл, губернатор! Ўзларини демократ деб атаган деярли барча партия, ҳаракат, бирлашмалар катта қоплардаги пулларга суюниб ягона фронт бўлиб ҳаракат қилдилар. Бу ҳозирги сайлов амалиётида қарийб учрамаган ҳодиса. “Демократик кучларнинг ягона номзоди”ни бутунроссия телевидениесининг учта етакчи канали (булардан иккитаси давлатники ва биттаси мустақил канал) ОРТ, РТР ва НТВ бор кучлари билан қўллаб-қувватлашди. Нима бўлди денг? Халқ эса ягона номзоднинг оёғидан чалди денг — овоз бермади қўйди. Ҳолбуки, демократик кучлар халқ номидан ҳаракат қилишганди. Бу “демократик кучлар”нинг кучсизлигини кўрсатди.

Бундай демократия ўз йўлига, халқ ўз йўлига эканлиги келиб чиқади.

Наҳотки, энг янги тарих ҳам эски дарсликлардаги марксизмга алоқадор бўлган фикр, яъни буржуазия ҳокимият учун интилаётганда умуммиллий, демакки, халқ манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқади, ҳокимиятни қўлга киритгач эса ўз нафсини қондиришни ўйлайди деган гапларини тасдиқласа?

Агар бундай бўлмаса, нега “халқ хўжалиги” (ёки у халқники бўлмай қолганми?) “халқ фаровонлиги”, “халқ манфаати”, “халқ бойлиги”... тушунчалари сақланиб қолган? Миллий музей ва кутубхоналардан ноёб асарлар ўмарилиб, навбатдаги ўғирлик содир бўлган ҳоллардагина кўпроқ “халқ мулки” эслаб қолинади.

Моҳият эътибори билан бир-бирига қарама-қарши бўлган мураккаб вазиятни соддалаштириб ўтирмоқчи эмасмиз.

Сизнинг наздингизда ҳозирги ҳолатда халқ аста-секинлик билан (буни аслида унчалик секин деб ҳам бўлмайди) оломонга айланиб бораётгандай ёхуд шунга йўл қўяётгандай туюлмаётганими?

Нима бўлганда ҳам биз билан қандай ҳодисалар рўй бераётганини англамас эканмиз, бу кимга қўл кели-

шини тушунмас эканмиз, бу жараённи тўхтатиб бўлмайди.

Дуч келинадиган биринчи қийинчилик, бу “ХАЛҚ” тушунчасининг ўзи.

Сиёсат ва турли сиёсий ўйинлар учун бундан кўра қулайроқ, бундан кўра харидоргирроқ сўзнинг ўзи йўқ.

Халқ — бу ким?

“Биринчи тост, — бизнинг халқимиз учун, муқаддас “Олға!” шиори-миз учун” — илгор талабалар шундай қуйлашганди.

Шу пайтда Чеховнинг ёвуз ниятли қаҳрамони халқни ҳеч нарса қила олмасликларини билганидан терговчига айёрона кўз қисиб: биз гайкалардан қармоқтош ясаймиз” деган эди.

“Биз деганинг ким?”

“Биз халқимиз...”

Россияда бир ярим аср, балки ундан кўпроқ вақтдан бери “халқ” тушунчаси илоҳийлаштириб келинади. Халқ нима деб сўраш худди, черковга кирган диндор Худонинг ўзи ким, деб сўрагандай фаросатсизлик туюларди.

Халқни илоҳийлаштириш илгариги пайтда ҳам, совет даврида ҳам ҳар қандай шахснинг манмансираб кетмаслигига, уни ҳовридан тушириб туришга асос бўларди. Гарчи подшолик даврида алоҳида имтиёзли синфлар ва қатламлар бўлса-да, бошқа одамларнинг ҳуқуқлари ҳам ҳурмат қилинади, коммунистик идеологлар эса “халқ манфаати”ни кўриқлаш ниқоби остида одамлар қандай гуруҳга мансуб бўлишларидан, қандай иш қилишлари ва қандай мансабни эгаллаб турганликлари, унвону даражаларидан қатъи назар, ҳуқуқлари беистисно поймол этиларди.

XX аср бизнинг мамлакатимизда “соғлом” коллективизм “чириган якка шахсларга” қарши қўйилди. Коллективнинг энг олий даражаси эса табиийки, халқ эди.

Шу нарса қизиқки, 1954 йилнинг мафкуравий зарварағи ҳисобланган фалсафий луғатда ҳам, ҳатто уч жилдлик Энциклопедик луғатда ҳам “халқ” ҳақида мақола йўқ. Коммунистик партия совет халқининг авангарди. “Халқ”нинг ўзи нима, бу ё номаълум, мавҳум нарса, ё арзимайдиган бир нарса.

Илимилқ даври ҳисобланган 1964 йилда чиқарилган беш жилдлик фал-

сафа энциклопедиясида эса “халқ” боби бор. Лекин у турли мутафаккирлар, ҳар хил фалсафий мактаб ва оқимларнинг халқ оммасининг тарихдаги ўрни тўғрисидаги фикрлари жамланган обзор-мақолага айланиб қолган.

Муҳим ва кенг қўлланиладиган тушунчани аниқлаштиришга нима ҳалақит беради?

Бу тушунчани ҳалигача аниқлаштирилмаганлиги тасодифий ҳолми?

Менимча йўқ. Арзимаган пашмалоқ партиявийлик, турли-туман гуруҳларнинг манфаатпарастликларига чек қўйилди. Буни биринчи навбатда ҳозирги Россия демократиясида, Чехов бир вақтлар айтган “бизники” ва “бизники эмас” деган бўлинишларда кўрамиз. Бундай вазиятда халқ сўзидай аниқ тушунча билан ўзини боғлаб қўймаган маъқул. Шароитга қараб бу тушунчанинг гоҳ русча, гоҳ юнонча маънолари билан найранг қилган афзал.

ХАЛҚ — БУ КИМ?

Ҳамма нарсани биладиган Вл.Далга мурожаат қилайлик. Унда халқ деб “муайян маконда дунёга келган одамлар” тушунилади.

Дарҳақиқат “муайян маконда дунёга келиш” жуда муҳим белги. Бизга туюлганидан ҳам кўра чуқурроқ ва асослироқ белги.

Мен сўнгги йилларда Франция, Исроил, АҚШ, Буюк Британияда собиқ ватандошларим билан учрашдим... Менинг собиқ ҳамюртларим французлар билан ҳам, исроилликлар билан ҳам, америкаликлар билан ҳам, шотландлар билан ҳам “муайян маконда дунёга келган” бўлиб кетишмаган. Булар ўзга юртларда яшаётган, шу ҳаётга ўрганган, ҳар қандай йўллар билан бўлмасин шу ҳаётга тиш-тирноғи билан ёпишиб олган “бизнинг одамларимиз” эди. Лекин улар ўзларини шу мамлакатнинг халқи деб ҳам ҳис этишмасди, бундай бўлиша олмагани ҳам, бошқалар томонидан эътироф этилмагани ҳам.

Чет элларга кетиб қолган дўстларимиз ҳар кун аста-секинлик билан “Иттифоқ”ни тарк этиб доноларча тўғри йўл тутганликларига мени ишонтирмоқчи бўлишарди. Мени

шунчалик узоқ ишонтиришдики, пировардида уларнинг узундан-узоқ бу монологуни деган фикрга бориб қолдим. Менинг калламга эса негадир ўз ватанимда яшаётганимни уларга тушунтириш фикри сираям келмабди.

1998 йилда рус тилида эшиттиришлар олиб борадиган радиостанциянинг йигирма йиллик байрамида қатнашиш учун Чикагога бордим. Зиёфатда етти юзга яқин одам тўпланганди. Эркақлар қора кийимларда, аёллар эса ёқаси чуқур ўйилган қўйлақларда эдилар. Одесса ва Москвадан энг яхши қўшиқчи ва эрмак-бозлар ташриф буюришган. Икрадан хоҳлаганингизча энг, шампан виносидан кўнглингиз кўтарганича ичаверинг. Америкаликларни эса бу байрам Чикагонинг бошқа томонида яшовчи бойиб кетган пуэрториқоликнинг тўйи ёхуд Мичиганнинг нариги қирғоғида истиқомат қиладиган индеецларнинг байрамидан кўра камроқ қизиқтирди.

Хўш, нима бўлибди, икра ва шампан билан ўз кўнгиллари овланган фақат “янги америкаликлар” учунгина эмас, “янги руслар” учун ҳам хосдир.

Ўзини бошқаларга тенглаштириш масаласи, табиийки, фақат рус масаласигина эмас, бутун Россиянинг энг янги даври масалаларидан биридир.

Барча миллатлар ички ва ташқи ҳаракатда, тобора ўзгариб бораётган дунё билан ўзаро алоқада.

Қўйилган масалага жавоб ахтариб, “халқ” тушунчасини аниқлашга интилиб Франциянинг ҳозирги замон тарихчиси Фернан Бределнинг “Франция нима дегани?” номли ишига дуч келдим.

Ана, кўраверинг. Сиёсий ва маданий яхлитлиги Европадаги энг қадимги мамлакатлардан бўлган Франция ҳам “Мен кимман ўзи?” деган саволга ўз-ўзини танқид руҳида ва диққат билан жавоб ахтармоқда. Миллатнинг таърифини Ф.Бродел таклифи бўйича бизга тадбиқ этгудек бўлсак, қақшатқич зарбага учраш, миллатчиликда айбланишни тасаввур этиш қийин эмас.

“Миллат тўхтовсиз равишда ўзлигини ахтарган, доимо юксалиб борган, изчил равишда ўзини бошқаларга

қарама-қарши қўйган, фақат билимдонларгагина (бу хоҳ хос кишилар бўлсин ёхуд бутун халқ бўлсин — буниси жуда кам учрайди) маълум идеал образлар ва табаррук сўзларда яширинган энг яхши, асосий хусусиятларига интилган, ўз қиёфасини белгилашга ҳаракат қиладиган, мингларча тест, эътиқод, нутқ, далиллар; қирғоқсиз денгиз каби идеология, афсона, ҳаёлий нарсаларни яхши англаган тақдирдагина миллат бўла олади. Буларга қўшимча равишда миллатнинг яшаши шарт бўлган муайян бирликка эга бўлмоғини қўшимча қилмоқ лозимдир”.

Келтирилган иқтибоснинг бунчалик муфассаллигининг боиси муаммонинг ниҳоятда мураккаблиги ва кўпқирралилигини кўрсатишгина эмас, балки тушунчанинг ҳал қилувчи жиҳати — миллат бирлигини таъкидлашдир.

“Халқ” тушунчасини аниқлагунгача мен кириб чиққан барча сўқмоқ йўлларга бошлаб китобхонни ҳам овора қилмоқчи эмасман.

Чикаго байрамида бу тушунчани аниқлашга ёрдам бўладиган муҳим бир нарсани билиб олдим.

Мен ҳар қандай шароитда, ҳатто ёт ўлкада ҳам ўзлигини сақлаб қолишга зўр бериб ҳаракат қилаётган халқни кўрдим. Ва шунда мен “муайян маконда туғилган кишиларнинг” ўзлигини сақлашга интилиши уларни халқ бўлиб бирлашишида энг асосий гоё ва мақсадлардан экан деган фикрга келдим.

Шундай қилиб, халқнинг таърифи эҳтимол шундай бўлар. Халқ — бу ягона маконда туғилган, ўзлигини сақлаш, ўзининг моддий ва маънавий турмушини яхшилашга интилиш йўлида бирлашган кишиларнинг тарихий умумийлигидир.

Таклиф этилаётган таъриф мукамал эмас, мукамалликка интилганимиз ҳам йўқ. Лекин назаримда мазкур тушунчанинг моҳиятини очишга ёрдам беради, ҳар хилликка чек қўяди, мақсад ва манфаатлар бирлигини англашга кўмаклашади.

Қўшма Штатларнинг халқи, турли элатларга мансуб муҳожирлардан шаклланаётган ёш халқ учун, эҳтимол, бошқа хусусиятлар

етақчидир. Тамонила ўзига хос тарихига эга яхудийлар учун “ягона маконда туғилган”лик балки асосий эмасдир. Лекин дин омили гоёт муҳим аҳамият касб этади. Қўшма Штатлар, Корея ва бошқа мамлакатлар халқларининг тақдирида дин ҳал қилувчи белгилардандир.

Лекин шундай бўлса ҳам ўзлигини сақлаш гоёсисиз халқнинг ўзи йўқлигини эътироф этмоқ керак. Айни ана шу ўзликни сақлаш гоёси аллақачон шаклланган ва ҳозир ҳам шаклланишда давом этаётган халқларнинг тарихий умумийлигидаги энг асосий хусусиятдир. Ана шу умумийликни унутган халқ ёхуд турли таъйиқлар воситасида халқни халқ қилиб турган ўзак хусусиятга дарз кетган тақдирда бундай халқ тарихий таржима ҳолини ўчириб ташлагани, ўзига гўр қазигани маъқул.

Таклиф этилаётган таъриф турли тоифадаги “халқсеварлар”нинг чиройли иборалар орасига яширинган асл ниятларини, бу муҳаббатларини даромад манбаига айлантириб олганликларининг моҳиятини очишга ёрдам беради.

Яқиндагина ўзларини халқнинг авангарди, халқ манфаатларининг ифодачисиман деб кўкрагига уриб юрган, бугунги кунда эса бирданига демократларга айланиб қолган жонбоз “қимматли россиялик”лардан халқимизнинг ўзлигини сақлаш ишига қандай ёрдам кўрсатдингиз? Ўзингизни эмас, халқнинг моддий турмушини яхшилаш учун нима иш қилдингиз, шу маконда туғилганларнинг маънавий пойдеворини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга қандай ҳисса қўшдингиз? — сингари саволлар бериш жоизмикин?

Сиёсий чайқовчилар, мунофиқ ва риёкорларнинг азалий авлодлари бўлганлар не сабабдан ўз лугат ва қомусларига “ХАЛҚ” тушунчасини қўшмаганликлари маълум. Шу боисдан ҳам улар тарафидан халқ шаънига айтилган: “Халқ энди йўқ... Бизда одатда халқ деб аталадиганлар буткул халқ эмас... Бизнинг мамлакатимизда худди баҳорда ерда қор изи қолганидай халқнинг ҳам излари қолган” ва ҳ.к. сингари ҳақоратларни эшитганда ҳеч бир ажабланмаслик керак.

ХАЛҚ ОЛОМОН БЎЛИБ ЧОПЯПТИ

Одамлар онгига сизлар халқ эмас-сиз, оломон ва подасиз деган фикрни қўймоқчи бўлганлар ҳам халқ оломондан маданияти ва онглилиги билан ажралиб туришини яхши билишади. Оломонда бошқаларга тез таъсир этадиган ўзини ҳаммадан юқори қўйиш хусусияти кучли бўлади. Попада эса фақат сезги кучли. Шуни таъкидлашимиз керакки, пода ҳам умумиятга асосланади, бундаги умумият эса ўзини сақлаб қолишга интилишда кўринади. Лекин айна мана шу подага хос сезги умумийликни айрим йўқотишларга бефарқ қилиб қўяди.

Халқ эса бамисоли бир жойга озор берсанг ҳамма жойи азият чекадиган бир тана. У бошқалар томондан қилинадиган душманларча ҳаракатни сезадигина эмас, балки идрок ҳам этади.

Шу боисдан халқнинг хилма-хиллиги ва одамлар ўртасидаги фарқлардан келиб чиққан ҳолда беқарор Россиянинг ташкилотчиларига чап ва ўнг қўл бир-бирига ўхшамагани сингари танадаги турли аъзолар бир-биридан тамомила фарқ қилишини тушунтиришга тўғри келади.

Нега ҳозирги даврда зиёлиларга қатъият ва бераҳмларча ҳужум қилиняпти? Бу одамлар бир-бирларидан фарқ қилишларидан қатъи назар, бошқаларнинг дардини ҳис этишда, уларга раҳм-шафқат кўрсатиш қобилиятларини намоен этишда умумийдир, Россия ижтимоий организмидеги бир танадир.

Фарбда яқинларига ёрдам беришнинг бошқа шакллари урф бўлган — ёрдамга тарғиб қилиш, муҳтожларга ёрдам тариқасида мурувват кўрсатиш дегандай.

Рус зиёлилари ҳаммавақт ниҳоятда тарқоқлиги билан одамни ҳайрон қолдиради. Ахир Толстойнинг “ҳамма яхши кишилар, бирлашингиз, умумий ишни фақат бурч ва виждон амри билан қилингиз”, деган сўзлари ёдимизда-ку.

Зиёлилар бирор табақага мансуб бўлмаган умумийлик. У ўзининг шу хусусиятига кўра ҳам миллатни бирлаштирувчи, одамларни бир-бирига боғловчи элемент сифатида хизмат қилади.

Худо хоҳласа, Чехов не сабабдан айна Римда, 1891 йилнинг апрел ойида ён дафтарчасига қуйидаги ажойиб сўзларни ёзиб қўйганлигини билиб

олармиз. “Ким биздан аҳмоқроқ ва ифлосроқ бўлса у халқ (биз эса халқ эмасмиз). Юқори доиралар одамни авом ва имтиёзлиларга бўлади. Лекин ҳеч қайси бўлиниш ярамайди, чунки ҳаммамиз халқмиз, нимаики яхши ишларни қилаётган бўлсак булар бутун халқнинг ишидир”.

Кимни “халқ” деб аташ, кимни бундай демаслик устида истаганча баҳслашиш мумкин. Чеховнинг фикри ибрат бўларли! Халқ — бу бирор табақага мансублик эмас, балки сифатдир.

Ифлослар, жоҳиллар — халқ; тозалар, ўқимишлилар — халқ эмас.

Россиялик Чеховнинг миллат тўғрисидаги фикри европалик Бродел мулоҳазалари билан деярли уйғун келади: “...унда яширинган, энг яхши ва энг асосий нарсаларга, идеал образларда мужассамлашган нарсаларга ўхшашга интилади”.

Агар халқ ва шахс категорияларининг ўзаро муносабати зиддиятли ва драматик экан, Чехов шахси мисолида ана шу зиддиятнинг барбод бўлганини кўраемиз. Горький Чехов сиймосида “эркин ва ҳеч кимга сажда қилмайдиган одам”ни кўради. Чехов таржимаи ҳоли ва тарихий ҳолатлардан унинг бу эркинликка қандай эришганини билаемиз.

Чеховга муҳаррири ташлаган луқма (шу луқма туфайли эсда қолган) — “эҳ, сиз, чеховлар-эй” — оломон кишисининг ажойиб белгиси.

Лекин... халқ ва оломон яқдил!

Фақат таркиби билангина яқдил эмас. Бир-бирига ўхшаш одамлар. Ҳурматли китобхон, биз халқ ҳам, оломон ҳам бўлишимиз мумкин. Мана, Пушкиннинг “Борис Годунов” асарида “халқ оломон бўлиб чопиб боряпти” дейилган.

Бу ремарка асар охиридаги ремаркаларга қараганда унчалик машҳур эмас. Фожа якунидаги уч ремарка гўё зинапояга ўхшайди. Оломон ўзлигини англаган сари зинапоядан кўтарилган сингари халққа айланиб боради.

Халқ оломон бўлиб қаёққа чопаяпти?

“Оёқ-қўли боғлансин! Ўтда ёқилсин! Яшасин Дмитрий!

Борис Годунов уруғига қирон келсин!”

Мана, ҳаммаси тамом бўлди, борярин Мосальский зафар билан муборакбод этади:

“Халойиқ! Мария Годунова ва унинг ўғли Федор ўзларини заҳарлашибди. Биз уларнинг жонсиз жасадларини кўрдик.

Халқ кўрқув ва ҳайратдан лол.
Нега жим турибсиз? Яшасин под-
шо Дмитрий Иванович деб ҳайқиринг!
ХАЛҚ ҳамон жим.
Тамом...”

Оломон содир этилган қотиллик-
ни бошидан кечириб халққа айла-
нади.

Наҳотки, ҳар сафар ҳам фақат фо-
живий тажрибагина шафқатсиз ва
миясиз, тубанлашиб кетган оломон-
ни халққа айлантирса?

ХАЛҚ ҚАНДАЙ КЎРИНАДИ?

Бизнинг яхши хулқ-атворимиз
учун “маданий дунё”га чиқаришга
ваъда қилишади. Биз бемаъни киб-
ру-ҳавойимиз ва ҳаддан ташқари ўзи-
мизни ерга уришимиздан воз кечиб
ўз-ўзини англаш ҳисси ривожланган,
ўз манфаатларини ҳимоя қилишни
биладиган, ўз фуқароларини ҳамма
жойда ҳимоя қиладиган халқлардан
ўрганмоғимиз керак.

Баҳорда АҚШда бўлган пайтимда
Югославияда қонли ўч олиш бошлан-
ди. Мен шонли америкаликларнинг
Балқондаги воқеаларга ниҳоятда бе-
фарқлигини кўриб ҳайрон бўлдим.
Биз ҳам Борнео ёки Суматрада ким-
дир бошқа биров устидан зўравон-
лик қилганига тахминан шунақа,
балки бироз қизгинроқ муносабатда
бўлармиз.

Тўсатдан Америка уйғонди, оёққа
турди, жунбушга келди, барча радио-
станция ва теледастурлар айюҳаннос
солиб юборишди.

Кўп қон тўкилибдими?

Бекорчи кўп қурбонлар берилиб-
дими?

Нишонга аниқ урадиган ракета ва
бомбалар бекор кетибдими?

Буларнинг бирортаси рўй бермаган!

Америкалик икки ҳарбий хизмат-
чини серблар асир олишибди!

Нималар бўлди денг?! Мамлакат
ва дунёдаги энг асосий воқеа шу.
Телевидениенинг барча дастурлари
асирга тушганларнинг амма-холала-
ри, тоғаю-амакилари, дала ҳовлиси-
даги кўшнилари, бирга бейсбол
ўйнайдиганлар, мактабда ўқиган пайт-
даги танишлари, қиз ўртоқлари би-
лан тўлиб кетди. Ва, табиийки, шах-
сан президент бир неча бор бутун
халқини тинчланишга чақирди, у
воқеани назорат қилиб турганини,
буни албатта текширишини, ёмон
оқибатга йўл қўймаслигини, ўша
жойга одамлар юборишини, асир ол-
ганларга кўрсатиб қўйишини, кули-
ни кўкка совуришини уқтирди.

Мен буларнинг ҳаммасини қан-
дайдир ҳасад ва дард билан кўриб,
эшитиб турардим... Енимда чечен
бандитларининг Ставропольдаги
қотилликлари, зўравонликлари,
ўғирликлари, таҳқирлашлари тўғри-
сидаги бир ярим соатлик телевизи-
он ҳужжатли фильм бор эди.

Ҳатто Россия президентининг
махсус вакилининг ўғирланишидек
фавқулудда ҳодиса ҳам “масъул” ки-
шилар аввал ваъда беришганидек
қатъийроқ бирор чора кўриша олма-
ганидан кейин кўп азият чеккан
Ставрополь аҳолиси тўғрисида нима
дейиш мумкин?

Шундай қилиб Солженицин
сўзлари билан айтгудек бўлсак, зи-
ёлилар яна бир маротаба Россияни
космик портлашга ўхшаш силкитиш-
ди, лекин худди ўн еттинчи йилда
бўлганидек, портлашдан ҳосил
бўлган космик кема парчаларига ҳам
эга бўлолмай қолишди.

Эҳтимол, “тошни терадиган” пай-
тимиз, ҳозирги аҳволимизни идрок
этадиган, биз ҳозир киммиз — халқ-
мизми? оломонмизми? подамизми? —
бизни эртага нималар кутаяпти ўзи
— тушуниб оладиган пайт келмади-
микин?

“Дружба народов” журналининг
2000 йил 7-сонидан олинди.

И. РАҲМАТУЛЛАЕВ
таржимаси.

Валентина ПОНОМАРЁВА

Кўзимиздан пана КОСМОС

КОСМОНАВТЛИК КАСБИ

Менинг бу касбга қарашим гарчи “ичкаридан” бўлмаса-да, ҳар қалай, ташқаридан ҳам эмас: узоқ йиллар мобайнида мен парвоз қилган космонавтлар билан битта қозонда қайнамаган бўлсам-да, шу қозоннинг ёнидаги кострюлкада ўша печканинг ўзида қоврилганман. Хотирамда ўша йиллардаги одамлар, суҳбатлар, таассуротлар гавдаланади.

Хўш, нима десак бўлади — қанақа экан бу касбнинг ўзи?

Биринчидан. “Биринчидан” деб ёздим-у ўйланиб қолдим: — Хўш, нима “биринчидан?” Хавфли касбми — ҳа! Оғир касбми — ҳа! Масъулияти каттами — ҳа! Мураккабми — ҳа! Бунақа “ҳа”лардан яна кўпини қалаштириб ташлаш мумкин. Лекин ҳар қалай “биринчидан” деганда нимани айтиш керак? Шунда хаёлимга бир гап келиб қолди — яхшиси, мен бу ерда Алексей Леоновнинг очиқ космосга чиққани тўғрисидаги ҳикоясини келтира қолай. Менинг назаримда, шу парвоз космонавтлик касбининг ҳамма жиҳатини бўлмаса-да, деярлик ҳамма жиҳатини етарли даражада тўлиқ кўрсатиб бера олади.

“Очиқ космос!” Бу сўзларни қаранг-а! Қизиқ, уларни ким ўйлаб топдийкин? Бу сўзларда қора космоснинг муздек шамолининг чийиллаши эшитилиб турганга ўхшайди. Бепоеън фазода кичик бир зарра бўлмиш инсон ҳамма нарсанинг қаршисида очиқ, ҳимоясиз... Ҳа, ўша куни — 1965-йилнинг 18-мартида инсоният XX асрнинг энг катта тўсиқларидан бирини енгиб ўтди: — инсон очиқ космосга чиқди.

Гагариннинг парвозидан олдин, ҳарқолда итлар учган эди. Кема ҳам ҳар нима деганингизда ҳам уйдай гап-да... “Ҳеч нарса билан чекланмаган бу тубсизлик қўрқинчлидир. Теварак-атрофингда биронта ҳам буюм йўқ. Оёғинг остида на ер бор, бошинг узра на қоронғи осмон...” деб ёзган эди К.Э.Циолковский. Кема билан ҳам сени бор-йўғи беш метрлик фал билан ингичкагина радио сими боғлаб туради, холос. Руҳшуносларнинг ёзишича, очиқ космосга чиқмоқ учун инсон “фазовий дадилликка” эга бўлмоғи керак экан. Леонов бу дадилликка тўла-тўкис эга эди! Ўн йил бундан муқаддам, 1990-йилнинг 9-март куни Гагариннинг туғилган кунида биз — Марказнинг “айрим” фахрийлари ва ёш космонавтлар Гагарин шаҳарига анъанавий сафаримиздан қайтиб келаётганимизда мен Леоновни гапга солдим ва у “Восход-2” кемасида П.И.Беляев билан бирга парвози тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Ҳозир бу ҳикоянинг кўп қисми эълон қилинган, лекин шундоқ бўлса-да, мен уни бу ерда келтиришга жазм қилдим, чунки ўшанда Леонов бизга, яъни 60-йилларда у билан ёнма-ён бўлганларга ҳамда энди парвозга тайёрланаётган ёш космонавтларга айтиб берганидай қилиб ортиқ ҳеч кимга ҳеч қачон ҳикоя қилмайди. Бу ўринда шуни айтмоғим керакки, Леоновнинг ҳикоясида расмий ҳужжатлардаги гаплардан фарқ қиладиган жойлари бор. Кимга ишонмоқ керак? Мен Леоновга ишонган бўлардим. Фолибларни суд

Давоми. Боши ўтган сонда.

қилмайдилар деган гап бор. Шунга қарамай йўриқномалар ва кўрсатмалар бузилган ҳоллар тўғрисида индамай қўяқолган яхши! Аммо бу парвозда нима кўпроқ рўй берган эди — кўзда тугилмаган вазиятларми ёхуд йўриқномаларни бузишми? Бу бузишлардан баъзи бирлари Леоновнинг ҳаётини асраб қолган...

Леонов автобусдаги ўриндиқлар орасидаги қаторда тик турарди. Қоп-қора тун эди, автобус қоп-қора йўлдан елиб боряпти. Йўлнинг икки томони қоп-қора зулмат. Автобусдагиларнинг ҳаммаси бир-бирларининг пинжига кириб, унга яқинроқ ўтириб, ҳикояни тинглаяпти. Улар болаликларида қўрқинчли эртақларни қандай тинглаган бўлсалар, ҳозир ҳам Леоновнинг гапларини бир ишониб, бир ишонмай тинглашмоқда. Биласан, бу гапларнинг ҳаммаси яхшилиқ билан тугайди, мана Леонов, бу эртақнинг қаҳрамони турипти-ку, кўз ўнгингда. Лекин шундай бўлса-да, юраклар орқага тортиб кетади, нафасларинг ичинга қайтиб кетади. Биласан, қаҳрамон ана шу қўрқинчли ғояларнинг ҳаммасидан ўтмоғи керак. Қандай қилиб у буларнинг баридан ўтаолди экан, бу мушкулотларга қандай чидади экан? Унинг буларни енгиб ўтганига хурсанд бўласан. Юрагингда яна алланимадан қувонч чаппор уради.

У очиқ космосга чиққанида босимнинг ортиқчалигидан скафандри шишиб кетипти. (Босим ичкарида юздан ўттиз олти атмосфера, ташқарида ноль экан) “Кўлим қўлқопдан чиқиб кетди, оёқларим ботинкадан чиқди”, — деди Леонов. Аввалига мен бу гапларнинг маъносини тушуна олмадим, кейин фаҳмладим: у скафандрнинг ичида “ваззли” ҳолатда бўлган, бамисоли икки палла ўртасидаги қуриб қолган ёнғоқ мағизи муаллақ тургандай... Шу ҳолатда у ҳаракат қилиши, бир жойдан иккинчи жойга кўчиши ва ишлаши керак эди. У чамалаб, бир соатдан бери кислород билан нафас олаётганини ҳисоблаб кўрган ва Ердан рухсат сўрамай ва ҳатто Ерга маълум ҳам қилмай, таваккал қилиб, скафандрдаги босимни камайтирмоқчи бўлган. Шу иши билан у жуда қаттиқ белгилаб қўйилган бир қоидали бузган — космонавт ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир қадами учун Ердан ижозат сўрашга мажбур. Аммо сўраб ўтиришга фурсат қолмаган эди, Ердагилар ўйлаб бир нарса дегунларича вақт тамом бўларди — Леоновнинг ихтиёрида атиги 20 минут фурсат қолганди.

Дарҳол аҳвол энгиллашган, ҳаракат қилиш ва фотоаппарат ҳамда кинокамера билан ишлаш имконияти пайдо бўлган. Леонов ишлаб туриб, аҳволни командирига ва Ерга маълум қилган. Аммо кемага қайтиш вақти келганида (йўриқномага биноан у кема люкидан оёқларини олд томонга узатган ҳолда кирмоғи керак эди) у люкдан кира олмай қолади. “Агар кемага киролмай қолсам нима қилишим кераклигини олдиндан ўйлаб қўйган эдим, — деб ҳикоя қилди Леонов. — Ерда машқ чоғларида вазнсизлик ҳолати жуда кўп бўлса, 25 секунд давом этарди. Шундай бўлса, скафандрни эглашга куч етарди. Бу ерда эса мен скафандр билан 20 минутдан бери олишаётган эдим, кучларим бутунлай тугаб битган эди. Бир неча марта уриниб кўрдим, қарасам, шлюзга киролмайман. Бирор янгилик ўйлаб топмаса бўлмайди. Кинокамерани ташласаммикин? Лекин уни ташлаб юборишга ҳеч кўнглим бўлмади — жуда ажойиб материал беҳуда кетарди.”

Шунда у кинокамерани шлюзга текиб, ўзи люкка боши билан кира бошлапти. Бунга ҳам Ердан рухсат сўрамапти (“Сўраб нима қиламан, барибир, вазиятни ҳеч ким мендан яхшироқ билмайди”), кўли билан люкнинг оғзидан маҳкам ушлаб, гавдасини итариб — шлюзга тикипти. Жисмонан жуда бақувват бўлгани учунгина Леонов бунга муваффақ бўлипти. “Ўшанда мен ҳар бир кўлим билан 90 килограммдан юк кўтарганман”, — деди Леонов.

Ҳайрон қоладиган жойи шундаки, мен унинг Беляев билан гаплашган гапларининг ёзувини ўқиганман, лекин уларда бу драматик воқеа тўғрисида лом-мим деб оғиз очилган эмас. Бу ёқда ҳаёт-мамот масаласи кўндаланг бўлиб турипти-ю, улар бўлса кинокамера масаласини муҳокама қилиб ётишипти. Леонов кинокамерани олиб қўёлмаяпман дейди, Павел Иванович эса унга “Яна бир уриниб кўргин!” деб жавоб беради. Уларнинг икковларининг ичидан нималар ўтганини яхши тасаввур қиламан... Бунақани ҳеч кимнинг бошига солмасин.

Шлюз камерасида у ўзини ўнглаб олмоғи керак эди, бироқ бунинг учун у ерда етарли жой кўзда тугилмаган эди. “Қандай қилиб ўнгланиб олдим —

ҳозиргача ақлим етмайди”, — деб эслайди Леонов. Бунинг устига узлуксиз равишда кинокамера билан “жанг қилмоқда” эдим. “Бирдан қарасам, кинокамера ўнг томондан космосга чиқиб кетяпти. Мен уни ушлаб олдим. Кейин яна космосга чиқиб кетмасин деб, кинокамера ётган жойни оёғим билан пайпаслаб, ундан узлуксиз хабардор бўлиб турдим. “Бир амаллаб, ўнгланиб олипти, кейин босимни тенглаштиришга қўмонда берипти ва жараённинг охирига етишини кутмай гермошлемнинг ойнагини кўтарипти. Йўриқнома бўйича, шлюзкамерасида гермошлемни очиш қатъиян ман этилади. Космосдан шлюзнинг ҳаво билан шиширилган деворларигина ажратиб туради. Лекин “Ортиқ бардошим қолмаган эди. Юзимдан тер дарё бўлиб оқмоқда эди. Бунинг устига тер шунақа аччиқ эдики, кўзларим жуда ҳам ачишиб кетди. Мен қўлқоп билан артдим, у бўлса сира тўхтамай оқишда давом этарди. Ниҳоят, босим барқарор бўлди. Павел Иванович туширилаётган аппаратнинг люкани очиб, Лешани “уйга” киргизди. “Ҳайрият-е!” деб чуқур хўрсиниб, нафасни ростламоқ мумкин бўлди.

Аммо уларни янги синовлар кутмоқда эди: Леонов кемага қайтиб кириб, кетидан люк ёпилиши билан кемадаги кислород босими кўтарила бошлади. Босимнинг кўтарилиши бир зумда хатарли нуқтага етиб боради: жиндай учкун бўлса электр билан таъминлаш тизимида портлаш рўй бериши аниқ эди. Албатта, дарҳол Бондаренко эсларига тушган. У космонавтларнинг биринчи отрядига аъзо эди, сурдобарокамерада синов вақтида 1961-йил 23-мартда ёнғин туфайли ҳалок бўлган эди. Леонов бир неча марта “Мен биламан-ку, Бондаренко ёниб кетган. Ушанда унинг кислороди мана мунча бўлган. Бизда эса ҳозирнинг ўзида мана мунча бўлиб турипти” дея бир неча бор такрорлаган. Нима сабабдан бунақа бўлаётганини улар тушуна олмай хуноб эдилар, Ер ҳам бирон изоҳ бериб уларга ёрдамга келолмади. Кейинчалик маълум бўлдики, люкнинг қопқоғи зич қилиб ёпилмагани учун доимий равишда кемадан ҳаво оқиб чиқиб кетаётган экан ва ҳаётни таъминлаш тизими, кабинага кислород ҳайдаб, Леонов айтганидек, ўз вазифасини сидқидилдан бажараётган экан. Улар қўлларидан ҳеч нарса келмай, ўриндиқларда ўтирган кўйи приборларни кузатишган ва портлаш рўй беришини кутишган. “Кутдик, кутдик, кейин ухлаб қолдик” деб эътироф этади Леонов. Улар чиндан ҳам портлаш овозидан уйғониб кетишипти, фақат бу улар кутган портлаш эмас экан, кабинадаги босим муайян даражадан ошиб кетгандан кейин, клапан ишга тушгану, кема бир силкинган ва люкнинг қопқоғи ўрнига тушиб, зич ёпилиб қолган ва кабинадаги ҳавонинг таркиби нормал ҳолга кела бошлаган.

Кулфатнинг ўзи ёлғиз келмайди — шлюз камерасидаги аҳвол жойига тушгандан кейин, кема секундига 20 градус тезлик билан айлана бошлади. Леонов шундай эслайди: “Учта иллюминатор бор — кўзимизда ҳамма нарса лип-лип этади. Агар пардани тушириб қўйсақ, ҳеч нарса кўринмай қолади.

Кемани тинчитмоқ учун мўлжалга йўналтиришнинг қўл тизимини ишга солишга журъат қилишмади, аллақачон “Тушиш-1” деган табло ёниб турарди. Ниҳоят, шундай дақиқа етиб келдики, мўлжалга йўналтириш тизими автоматик тарзда ишга тушиб кетди. Улар енгил нафас олишди (нечанчи марта бўлсайкин бу?), лекин яна маълум бўлдики, енгил нафас олишга ҳали эрта экан, барқарор мўлжалга йўналтиришнинг иложи бўлмади — кема айланишда давом этаверди. Демак, тушиш қўлда бошқарилмоғи керак — космонавтикамиз тарихида биринчи марта! “Биз аҳоли камроқ яшайдиган жойни изладик. Айниқса, электр узатгич линияларидан кўрқардик”, — дейди Леонов.

Кема қўл билан мўлжалга йўналтирилганда космонавт нигоҳининг ўқи “Взор-1”нинг ўқга нисбатан белгилаб қўйилган ҳолатда бўлмоғи керак, лекин иллюминатор командир ўриндиғининг чап томонида бўлиб қолди. Ахир ўриндиқни 20 градусга айлантириб қўёлмайсан-ку! Шунда, — деб ҳикоя қилади Леонов, — у командир ўриндиғи билан кема деворининг ораллиғида полга ётипти, Павел Иванович эса унинг устига ўтириб олиб, кемани қўлда бошқара бошлапти. “Яхши ҳамки вазнсизлик ҳолатида эдик, бўлмаса мен уни кўтара олмас эдим.”

Улар “Ернинг югури”шини қай томонга йўналтиришни биргаликда ҳал қилишга келишиб олишди. Ҳа, бу ишда хатога йўл қўйилса, сапернинг

хатосидан бўлади: агар кема “қўнадиган” қилиб мўлжалга йўналтирилса, улар эсон-омон қўниб олишади, аксинча, “самолётчасига” йўналтирилса, улар юқорироқ орбитага кўтарилишади-да, ўша ерда бутунлай қолиб кетишади. Аммо Алексей полда ётгани учун унинг кўзига ҳеч нарса кўринаётгани йўқ эди ва у ётган жойидан “Паша, Ер бундоқ югуриятими ё бундоқми?” деб сўраб турди. Олган жавобига қараб, бош бармоғи билан йўналишни кўрсатиб турди.

Беляев мўлжалга олишни тугатиб, тормоз двигателини ишга туширгандан кейин, улар апил-тапил ўз жойларини эгалладилар ва тасмаларни қадаб олдилар. Ўриндиқларидан туриб кетишганда улар кеманинг мувозанатини бузишган эди ва кема қингайиб кета бошлаганди. Шунинг учун Беляев ошиғич равишда, ўзининг ибораси билан айтганда, бошқарув дастасига “ёпишиб”, аҳволни тўғрилай бошлади. Кейин маълум бўлдики, масса марказининг ўзгариб кетишига бир неча баҳя қолган экан, холос.

Двигател ўз ишини қилиб бўлди, энди улар асбоб-аслаҳа бўлимининг тушириляётган аппаратдан ажралишини кута бошлашди. Агар аппарат ажралса, демак кема мўлжалга тўғри йўналтирилган ва у ерга тушаётган бўлади. Аммо вақт ўтгандан ўтиб борар, аппаратнинг ажралишидан эса дарак йўқ эди. Алексей ўқтин-ўқтин сўраб қўярди:

— Паша, сен кемани мўлжалга қандай йўналтирган эдинг — бундайми ё бундайми?

Аввалига, Леоновнинг сўзларига қараганда, Павел Иванович комил ишонч билан жавоб берган, кейин эса тан олган:

— Хайронман, ўзим ҳам билмай қолдим.

Яна бир оз вақт ўтди, ажралишдан ҳамон дарак йўқ. Алексей дебди:

— Паша, эслаб кўр, кемани қандоқ йўналтиргансан — бундоқми — бундоқми?

— Энди эслаб нима қиламиз? Ҳадемай маълум бўлади-ку!

Ана шу сўнгсиз-адоқсиз дақиқаларнинг залворли тошини тасаввур қилиш мумкин. Ниҳоят, улар кемада чанг зарралари пастта тушиб, полга қўнаётганини пайқаб қолишди, кейин ўзлари ҳам вазнлари ортиб, оғирлик пайдо бўлганини ҳис қилишди. Парашют тизими нормал ишлади ва улар ерга қўнишди.

Ўзлари хоҳлаганларидек, мутлақо кимсасиз жойга — тайгага қўнишди.

Қоронғи автобус ичида Алексейнинг овозини эшитиб борар эканман, хаёлимдан бир фикр ўтади: агар у кемага киролмаганда нима бўларди? Яқинда бир гапни эълон қилишди: Королёв Беляевнинг психологик жиҳатдан парвозга тайёрлигини текшириб кўрмоқчи бўлиб, ундан “вазият” тақозо қилиб қолса, Алексейни очиқ космосда қолдириб “кетаолармидинг” деб сўраган экан. Бундай қилишнинг аҳамиятини Королёв парвоз давомида қўлга киритиладиган илмий-техник маълумотларнинг бағоят ноёблиги ва қимматли экани билан далиллаган экан. Бундай гап чиндан-да бўлганига мен унчалик ишонмайман. Бундан ташқари, шундай вазият рўй бериб, бир ўзи қайтишига зарурат тугилиб қолса, Беляев шундай қила олишига умуман ишонмайман. Мен шундай вазиятни тасаввур қилишга уриниб кўрдим — Павел Иванович қаршисида чиндан ҳам шундай муаммо кўндаланг бўлиб қолса, нима бўларди? Буни ўйлаганнинг ўзида сув-терга тушиб кетдим, бутун баданимдан чумолилар ўрмалаб кетаётгандай бўлди...

Матбуотда “Восход-2”даги аварияли вазиятлар ҳақида ҳеч нарса ёзилгани йўқ, бироқ биз алоқа сеансларига қатнаганмиз ва ҳамма гапдан хабардормиз. Жуда кўрқинчли эди. Ниҳоят, уларнинг ерга қўнгани тўғрисида маълумот олдик. Оммавий ахборот воситалари космонавтларнинг ўзларини яхши ҳис қилаётганлари ва обком дачасида дам олишаётганини бутун дунёга маълум қилди.

Космонавтлар эса икки сутка қор қўйнида ўтириб чиқишган эди. Улар Перм вилоятида қалин тайга ичига тушишган эди. Космонавтикамиз тарихида бу биринчи марта “белгиланмаган” районга қўниш эди. “Катта бошлиқлар” космонавтларни вертолётларда “арқонга осилтириб” кўчириб ўтишимизга рухсат беришмади, ҳолбуки, биз бунақа усулни ҳам атайин машқ қилган эдик. Уларнинг ёнларига машиналарда боришга ҳаракат қилиб кўрилди, аммо бундан натижа чиқмади. Шунда десант туширишди ва белдан қорга кўмилиб туриб

вертолётларнинг қўниши учун, дарахт кесиб, қўниш майдончасини тайёрлай бошлашди.

Жуда қаттиқ совуқ эди, уларнинг эса иссиқ кийимлари йўқ эди, парашютларга ўралиб жон сақлашса бўларди, лекин парашютлар дарахтларнинг учларига илиниб, осилиб қолган эди. Улар иссиқни сақлайдиган скафандрларини ечиб, роса сиқишади. Леоновнинг скафандри орбитадаги ишдан кейин жикқа ҳўл эди. Сиқиб ташлашгач, скафандрларни яна кийиб олишади. Ёнларида тўппончалари бор эди, айиқ-пайиқ рўпара келса, отиб ўлдиришлари ва уни қовуриб ейишлари мумкин эди, аммо худога шукрлар бўлсинки, айиқ рўпара келмади. Шох-шаббалардан ўтин қилиш учун болтани, егулик нарсаларни вертолётдан ташлашди. Учувчилар устиларидаги иссиқ кийимларини ечиб, уларни ҳам вертолётдан ташлашди. Болтани Леонов анча қидиргандан кейин, қор ичидан зўрға топди. “Обком дачаси” деганлари шунақа “дача” бўлган эди.

Ана шунақа — кўряпсизки, бу касб, биринчидан, жуда оғир, иккинчидан, эса жуда хатарли, ёки аксинча.

“Шаррос тер тўқдим” деган гап бу ерда камлик қилади. Космонавт пешонасидан қўйилган тер билан қутулмайди, машқларда ҳам, парвозда ҳам ўнлаб марта унинг она сути оғзидан келади. “Биз ерга қўнганимизда скафандрда терим тиззагача йиғилиб қолган эди” дейди Леонов. Ана шунақа. Ўшандан бери ўтган ўттиз йил ичида бу касб осонроқ бўлиб қолгани йўқ.

Агар одам бошқарадиган космонавтиканинг ҳали-ҳозир жуда ҳам қисқа бўлган тарихи саҳифаларини варақлаб кўрсак, бунга ўхшаш драматик воқеаларни кўплаб учратамиз. “Аполлон-9” кемаси учганида иккита астронавт Ер яқинидаги орбитада ой модулининг маневр қилиш бўйича ва туташиб-ажралиш бўйича операциялар дастурини машқ қилиб кўришди. Синовлар тамом бўлганидан кейин астронавтлар модулининг қўниш босқичини ажратиб олиб, учиш босқичида асосий блок билан яқинлашиш ва туташиб маневрини ўтказиб кўрдилар. Агар туташиб содир бўлмаса, қўна олмасликлари уларга аён эди — уларнинг кемаси атмосферада ёниб кетмоғи керак эди.

“Аполлон-13”даги авария Ердан 330 минг километр масофада рўй берди — ёнилғи унсурлари солинган учта батареядан иккитаси ишдан чиқди ва экипаж жойлашган бўлим электроэнергия билан жуда кам миқдорда таъминланадиган бўлди. Аммо орбитал ҳаракат қонунлари шунақаки, астронавтлар, барибир, Ойни айланиб учиб ўтишлари керак эди — бу уйга қайтишнинг бирдан-бир йўли эди.

Заҳираларни тежамоқ учун астронавтлар ой бўлимига ўтишади, бироқ ой бўлими бунинг учун мутлақо мослашмаган эди. Бир оз вақт ўтгач, яшаш шароити жуда ҳам ёмонлашди, ҳолбуки ҳали яна етти кеча-кундуз учиш керак эди. Кеманинг ичи шу қадар совиб кетадики, ҳатто Ловелл Ойга кийиб чиқиши керак бўлган ботинкасида ухлашга мажбур бўлади. Қайси бир дақиқада кабина ҳавосининг таркибида заҳарли газнинг миқдори хатарли даражада ошиб кетди. Шундай вазиятда кемани бошқариш бўйича жуда мураккаб бир ишни бажармоқ керак эди: авария бўлгандан бери парвозлар баъзан қоидадан чекинган ҳолда амалга оширилар, парвоз траекториясини тўғрилаш ва аниқлаш ҳам штатсиз алгоритмлар бўйича амалга оширилади. Бу алгоритмларни шошилиш равишида ерда ишлаб чиқилган ва синаб кўрилганди. Ҳар гал юрак ҳовучлаб кутишга тўғри келади: бир марталик ишга мўлжалланган двигатель ишлаб кетармикин? Албатта, бундай ва ҳатто бундан баттарроқ шароитда яшаб ишласа бўлади. Лекин бунинг учун охир-пировардда иш тамом бўлади-ю, ниҳоят уйимга кетаман деган комил ишонч бўлмоғи керак. Лекин ҳамма гап шундаки, уларнинг юрагида зўрға хипиллаб турган умидгина қолган эди, холос.

Одамлар космонавтик касбига уч-тўрт кўйлакни йиртиб, касб-ҳунар орттириб, профессионал ишида уч-тўрт йил ишлагандан кейин келишади. Ҳозир космонавтика тайёргарлик икки йил муддатни эгаллайди, шундан кейин улар космонавтика номзодлар сафидан ўрин олишади. Тегишли ҳужжатларда айнан шундай деб ёзилади — лавозими — космонавт. Мени космонавт деб аташса, мен анча хижолат бўламан ва ҳақиқий космонавт эмасман деб ўзимни оқлай бошлайман — мен космосга парвоз қилган эмасман. Кўпинча одамлар ҳайрон бўлишади — нечук? Космонавт бўлатуриб, космосга

учмаганмисиз? Мен ҳайрон бўламан — наҳотки, улар ўшанда ёлғиз Терешкованинг ўзигина учганидан беҳабар бўлишса?

Умумкосмик тайёргарликдан кейин, бевосита тайёргарлик босқичи, яъни муайян парвозга мўлжалланган тайёргарлик бошланади. Ана шунда...

Тайёргарликка умрнинг кўп йиллари сарф қилинади, ҳаддан ташқари катта саъй-ҳаракат талаб қилинади, руҳий ва жисмоний куч кетади, лекин буларнинг бари рўёбга чиқадими-йўқми то охири дақиқагача ҳам маълум бўлмайди. Космик даврнинг бошланишида шундай бўлган эди. Ҳозир ҳам шунақа. Космонавтликка ўтиб олиш ўлимдан қийин, зарур бўлган профессионал малакаларни ҳосил қилиш ва зарур бўлган шахсий сифатларни шакллантириш жуда-жуда қийин, уларни амалда рўёбга чиқариш эса яна ўн чандон қийинроқ. Албатта, бошқа касб-ҳунарларда ҳам танлов бор, аммо уларда профессионал муваффақиятнинг даражалари кўп — масалан, албатта, синовчи-учувчи бўлиш шарт эмас, пассажир кемаларини бошқарувчи учувчи бўлиш ҳам мумкин, қишлоқ хўжалиги авиациясида ҳам учини мумкин, сен, барибир, учувчисан. Лекин бу касбга эса бор-йўғи иккита босқич бор, холос: космосга учининг ёки учмадинг. Босқич атиги иккита бўлса ҳам уларнинг орасидаги масофа жуда катта.

“Учиб келди” деган сўз нафақат Марказда кенг қўлланилади, у матбуот саҳифаларига ҳам кўчиб ўтди. Мен бу сўзни жинимдан баттар ёмон кўраман. Назаримда, бу сўзнинг мазмуни жуда салмоқли бўлса-да, ўзининг вазни энгилга ўхшайди.

“Учиб келди” дегани содир бўлган воқеа билан содир бўладиган воқеа ўртасидаги чегарадир. “Учиб келди” — демак, мақсадга эришилди, сен ҳаётингда, ишингда, мулоқотда сифат жиҳатидан янги бир босқичга кўтарилдинг дегани. “Учиб келди” — шундай бир таянчки, ундан жуда юксакларга сакраш мумкин. “Учиб келди” — ҳаётингнинг юлдузли онлари, умрингнинг чўққиси. Агар, “у учолмай, шундайлигича қолиб кетди” десалар, сен нима тўғрида гапириляётганини дарҳол тушунасан: “У омадсиз одам, янги касбни эгаллагани билан бу одам янги касбда ҳеч нарса қилолгани йўқ, ўзини кўрсата олмади. Тўғри, кўпинча бу унга боғлиқ сабаблар туфайли рўй бергани йўқ, лекин шундоқ бўлса-да...”

Америкаликларда қанақа эканини билмайман-у, бизнинг марказда учмаган космонавтлар жуда кўп. “Учмаган космонавт” ҳам атама ва унинг мазмуни драматизмга тўлиқ. Биз ҳам ўз вақтида қилганимиз каби, одам кўп йиллар мобайнида гуруҳ таркибида машқларда эришган марраларини ва баркамоллигини сақлаб туришга тиришади. Отрядни ҳам ҳеч ким тарк этақолмайди — ташлаб кетган — касб-корингга қайтиш унчалик осон эмас, бу яна бир янги касбни эгаллагандай гап, бир маромга тушган турмуш тарзи ҳам бузилади.

Бундан ташқари, яна шак-шубҳасиз шундай бўладики, юрагингнинг бир чеккасида энг сўнги дақиқага қадар умид учқуни милтираб туради — бирдан бўлиб қолса-я! Ўзингиздан қолар гап йўқ — юрак тушмагур ақлнинг гапига қиравермас экан-да!

Ўзининг моҳиятига кўра бу операторнинг касбига ўхшайди, аммо ҳар бир парвоз ғоятда ноёб бир тажрибадир, бинобарин, космонавтлар содир бўлган жараёнларни тушунмоқлари ва уларни малакали тарзда бошқара билмоқлари талаб қилинади. Улар жуда кўп нарса тўғрисида жуда кўп билмоқлари керак. Космонавтлар парвозга тайёрланиш даврида турли фанлардан топшириши керак бўлган имтиҳонларнинг сони юздан ошади. Шунинг учун улар ранжиб, койинишади: “Шу ҳам иш бўлдими — соғлиқни текшириб олишгану, энди билимни текширишяпти!”

Бу қанақа бир ягона касбки, унда зарур малакаларни ҳосил қилиш муайян шароитларда амалга оширилади, лекин кейинчалик улардан тубдан фарқ қиладиган шароитларда ишлашга тўғри келади.

Космик касб бошқа ҳамма касблар қаторида кескин ажралиб туради: космонавтлар ҳам худди учувчилар каби уч ўлчовли фазода ишлайдилар, ишлаганда ҳам юксакда ишлайдиган монтажчиларга ўхшаб ишлашмайди —

улар Фазо билан ўзаро алоқада бўлишади, ўзаро мулоқотга киришишади. Ахир, ўзингиз тасаввур қилиб кўринг — одам Ерга ташқаридан қараб туриб, нималарни ҳис қиларкин? У Ойда одимлаб юрганида нималарни ҳис қиларкин? Ахир, Ой дунёси тўнтарилган дунё-ку — унда Ой жуда катта. Ер эса кичкинагина, бунинг устига у тунги осмон бағрида нур сочиб туради! Ахир, бизнинг Коинот ҳақидаги тасаввурларимиз, олам манзаралари ҳақидаги тасаввурларимиз минглаб йиллар мобайнида шаклланган ва биз уларга кўникаб қолганмиз. Биз тортишиш қонуни билан боғлиқ ҳолларга ҳам кўникаб қолганмиз. Энди эса бу соҳада ҳам “вазнсизлигу”, “вазннинг ортиб кетиши” каби “ўйинлар” бўлаётир. Космосда мавжуд бўлган мана шу ва шунга ўхшаш бошқа яна кўпгина нарсалар психикага таъсир кўрсатиб, инсонни ўзгартиради ва бизнинг ўзимиз тўғримиздаги, космос ва ҳаёт тўғрисидаги билимимизни бойитади.

Касб-корга муҳаббат менга алланечук сирли ва изоҳлаб бериб бўлмайдиган нарса бўлиб кўринади. “Истаган чинакам касб-кор инстинктга айланади” деган эди Маяковский. Хўш, биз инстинктлар ҳақида нима биламиз? Мутахассисларнинг айтишича, космонавтик касби инсон учун жуда катта зарар келтирар эмиш — бунинг тўғрисида биз ҳозир етарли тасаввурга эга эмас эмишмиз. Космонавт ўз организмнинг заҳираларини интенсив толиқтириш ҳисобига ишлар экан. Лекин қизиқ бир парадокс бор — касби қанча мураккаброқ ва хатарлироқ бўлгани сари инсон бу касбини шунча кучли севади. Ва умуман, касб-кор инсоннинг ўзиники, унинг терисидай гап. Терини эса илонлар ташлайди, холос. Хатарли касбларнинг соҳиблари бўлган денгизчилар, учувчилар, космонавтлар, ғаввослар касб-корларини тез-тез ўзгартириб туришларини эшитганмисиз? Инсон ўзининг касби, иши хавф-хатар билан боғлиқ эканига кўникаб қолади ва бу тўғрида ўйламай кўярди. Ҳар куни у бошқа одамлардек умргузаронлик қилаверади — ишлайди, дам олади, фарзандларини катта қилади. Хатар ҳамманинг ҳам бошига тушавермайди. Биз ҳам парвозга тайёрланар эканмиз, буни кўп ҳам кўнглимизга яқин олганимиз йўқ. Агар ўшанда бизга Ерга қайтиб келиш имконияти фақат эллик фоизгина мавжуд дейишганда биздан (қизларни назарда тутяпман) бирортамиз парвоздан воз кечармидик? Менимча, ҳеч ким воз кечмас эди. Мен ўзим воз кечмаган бўлардим, албатта. Таваккал қилардим, фалокат мендан нарироқдан ўтиб кетар дер эдим. Мен ҳозир ҳам парвоздан воз кечмаган бўлардим — букрини гўр тузатади деган гап бор-ку!

Королёв бизга синовчи учувчи Седовнинг бир гапини кўп такрорларди: “Агар сиз жасорат кўрсатишга тайёрланаётган бўлсангиз, демак, жасорат кўрсатишга тайёр эмас экансиз!” Бизнинг кундалик тушунчаларимиз ва ишларимиз ичида “жасорат” деган тушунчанинг ўзи йўқ эди. У гурунглариимизда ҳам учрамас эди, ўйлайманки, фикрларимизда ҳам у ўрин олган эмас. Жасорат тўғрисида матбуот ҳайқира бошлади. Парвоздан кейин Гагариннинг бошига мукофотлар ва табриклар бўрони ёғилди. Лекин Гагарин уларни ўз ҳисобига қабул қилгани йўқ ва шундай деган эди: “Агар жасорат бўлса, бу жасорат унчалик меники эмас, балки бутун совет халқиники, ҳамма инженерлар, техникларники, фан вакиллариники.” Ҳозир орқага назар ташлаб, ўтган ўн йилликларни идрок этарканман, амин бўламанки, космонавтлар ва, айниқса, биринчи космонавтлар қилган ишлар айни жасоратдир.

“ЎЗИНИ ОҚЛАЙДИГАН ТАВАККАЛ ДАРАЖАСИ”

80-йилларнинг иккинчи ярмида “хуфиялик” тўғонлари қулаб, ошкоралик тўлқинлари жавлон урабошлагач, космонавтиканинг устига турли айбловлар ва фош қилишлар қуюни ёпирилди. Айниқса, учувчи бошқарадиган космонавтика ашаддий ҳужумларга рўпара келди. Фақат эринган одамгина уни сўкмади, холос. Космосдаги пойгани инсофсиз пойга деб аташди, бизнинг ҳамма ютуқларимизга космонавтларнинг саломатлиги ва қобилятини шафқатсиз эксплуатация қилиш ҳисобига эришилган дейишди, ва умуман,

“муваффақият” деб юрилган нарсаларнинг ўзи муваффақиятми-йўқми деган шубҳалар пайдо бўлди. Албатта, мен буларнинг ҳаммасини “кўнглимга яқин олмаслигим” мумкин эмас эди, бу масалаларда матбуотда чиққан мақолаларнинг ҳаммасини ўқир эдим, ўқиб жаҳлим чиқарди, ғазабланардим, хаёлан уларнинг муаллифлари билан қизгин мунозараларга киришардим (муаллифларнинг ичида “бегоналари” кўп эди). Кейинроқ космик техника фахрийларининг эсдаликлари чиқа бошлади. Кўп ўтмай, улар ҳам жуда кўпайиб кетди. Бу китоблар қаторида Борис Васильевич Чертокнинг “Ракеталар ва одамлар” деган жуда яхши китоби ҳам бор. Мен ўзим иштирок этган жуда кўп воқеалар ҳақида, менинг кўз ўнгимда содир бўлган ҳодисалар тўғрисида жуда кўп янги гаплардан бохабар бўлдим ва жуда кўп нарсалар мен учун бутунлай бошқача тарзда гавдалана бошлади. Ҳамма нарсани янгидан идрок этиш даври бошланган эди.

Шундай қилиб, “космик пойга” масаласини олайлик. У 1957-йилнинг 4-октябрида бизнинг мамлакатимизда Ернинг биринчи сунъий йўлдоши учирилгандан кейин бошланган ва қисқа муддатда жуда тезлашиб кетган эди. Америкаликлар ваҳимага тушиб қолишди — бошлари устидаги осмон бирданига умумий бўлиб қолганди, унда кўз кўролмайдиган ва қўл етмайдиган “бегона” аппарат “пи-пи”лаб учиб юрарди. “Бу самовий сичқоннинг чийиллашига чидаш борган сари қийинлашиб боряпти” деб ёзган эди америка газеталаридан бири. Учувчилар бошқарадиган парвозларга тайёрлик бошланиши биланоқ “пойга” борган сари ёрқинроқ шакллarda ифодаланган мафкуравий “пойга” тусини ола бошлади: иккита ижтимоий-иқтисодий тузум ўртасида тарихий мусобақа бошланиб кетган эди ва космонавтика “намунали жанглр” намоёниш этиладиган майдонга айланиб қолган эди. Айтмоқ керакки, “бизда” ҳам, “уларда” ҳам (яъни америкаликларда) жуда кўп нарса бир-бирига жуда ўхшарди: иккала қудратли давлат ҳам ҳар қандай қилиб бўлса-да, ўзининг қудрати ва устунлигини намоёниш қилишга ҳаракат қилишарди. Учувчи бошқарадиган парвозларга тайёргарлик доимий қисталанглик ва шошилиш шароитида ўта бошлади, бу эса ўзининг моҳиятига кўра шундоқ ҳам хавфли бўлган парвозларда хатар даражасини жуда кучайтириб юборди.

Техниканинг авариясиз ишлашига ва авария ҳолатларида инсонни қутқариб қолишни таъминлашга ҳеч қандай шароитда ҳам тўла кафолат беришнинг имкони йўқ, шунинг учун авиацион техника ёхуд ракета — космик техника каби серхатар техникалардан фойдаланиш пайтида “ўзини оқлайдиган таваккал даражаси” деган тушунчани қўллайдилар. Бу муайян вазифаларни бажаришда экипажларнинг ҳалок бўлиши эҳтимолининг даражасидир.

Учувчилар бошқарадиган биринчи парвозларни тайёрлашга ва амалга оширишга раҳбарлик қилган космик техника фахрийлари гарчи кемани орбитага олиб чиқишда бункердагилар ўртасида хавотирлик туйғуси жуда кучли бўлса-да, уларнинг ҳаммаси Гагариннинг эсон-омон қайтиб тушишига юз фоиз ишончлари комил бўлган. Чиндан-да, Гагарин эсон-омон қайтиб тушди, ундан кейин “Восток” кемаларининг яна бешта парвози муваффақиятли ўтди, шу сабабдан одамларга бу парвозлар бошқача бўлиши ва бошқача яқунланиши мумкин эмасдай, ҳаммаси худди шундоқ бўлаверадигандай кўринди. Аммо ҳақиқатан ҳам, аҳвол шунақамиди?

Кўрқаманки, кемани орбитага олиб чиқаётганда ракетада авария содир бўлса, ракетадан ўз-ўзидан ажралиб, отилиб чиқадиган ўриндиқ ишончли восита бўла олмас эди ва космонавтларнинг тирик қолишига имконият унча кўп бўлмас эди. Агар бошқарув йўқолиб қолган ракета ўмбалоқ ошабошласа (парвозлар амалиётида бунақа ишлар учраб турарди), ажралиб отилиб чиққан ўриндиқ истаган томонга йўл олмоғи, шу жумладан, Ер томонга ҳам учмоғи мумкин эди. Ўриндиқнинг двигателлари авария содир бўлган жойдан бехатар жойга узоклашишга имкон бермас эди, ёнаётган ракета эса орқада космонавт умуман ҳар қандай қутқарув тизимидан маҳрум бўлиб қоларди (рост, техникани ишлаб чиқарувчиларнинг гапларига қараганда, бунақаси “аварияларнинг аварияси” бўларди, бунинг эса бўлиши мумкин эмас, чунки бунақа бўлишининг ўзи ҳеч қачон мумкин эмас. Лекин шундай бўлган: 1960 йилнинг 12-декабрида итларни тушираётганда элтувчи ракетанинг учинчи босқичида

авария содир бўлади, аварияли ҳолларда қутқарув тизими ишга тушади. Тушиш нормал ўтиб турганида ўриндиқни ажратиб отадиган тизими ишламай қолади. Шу тарзда итлар жойлашган контейнер туширилади аппаратнинг ичида қолади. Итлар ерга қўниш вақтида соғ-омон қолишди). Бундан ташқари, қудуққа қўниб қолиш хавфи ҳам бор эди. Бу қудуқ двигателдан чиққан оловни бир жойга йиғиш мақсадида қавланади. (Унда ҳаммиша аланга ёлқинланиб туради). Ҳолбуки, бу қудуқни унинг катталиги ва шакли учун космодромда “стадион” деб ном олган эди. Ракета техникасини ишлаб чиққанлардан бири А.П.Абрамовнинг эслашига кўра, учишга тайёргарлик вақтида космонавтнинг ўриндиқ билан ажралиб отилмоғига монанд қилиб ўриндиқ учиб чиқадиган жой Титовнинг учиши олдидангина қирқиб тайёрланган экан. Ҳозир шунақа гапларни ўқиганимда ҳайратдан ёқа ушлайсан — наҳотки, шунақа гаплар бўлиши мумкин бўлган бўлса? Ҳа, мумкин бўлган эди. Албатта, космонавтни қутқариб қолиш учун имкони бор ишларнинг ҳаммаси қилинган, қудуқнинг космонавт келиб тушиши мумкин бўлган қисмига темир симлардан тўр туйилган эди. Уни космонавтлар “батут” деб аташган эди, унинг ёнида яқин жойга бункер қўйишган, бу бункерда қутқарувчилар бригадаси навбатчилик қилар экан. Космонавт учиб тушаётганда навбатчилар уни илиб олиб, бункерга олиб кирмоқлари лозим эди.

Бу кунги кун даражасидан қарасак, буларнинг бари жуда ҳайрон қоларли кўринади — масалалар алланечук “косибона” усулда, “хонаки” воситалар билан ҳал қилинган, кўпинча соғлом ақлга тўғри келиш-келмаслиги эътиборга олинган. Ҳақиқатан ҳам, К.П.Феоктистов ёзганидек, “буларнинг бари ўта жўнлиги важдан бугун ёлғондакамга ўхшаб кўринади, бироқ ўша пайтда бирон-бир тузукроқ нарса ўйлаб топишнинг иложи йўқ эди” (тўғрироғи, топишга вақт йўқ эди).

Бахтимизга, орбитага чиқишда ҳеч қандай фожиа рўй бергани йўқ, лекин ҳамма нарса хамирдан қил суғургандай сип-силлиқ бўлди деб ҳам айтолмаймиз. Ракеталарнинг радио бошқаруви тизимидаги носозликлар важдан ракета парвозининг энг юқори нуқтаси мўлжалдагидан тахминан 100 километр ортироқ бўлди. Оқибатлари жиҳатидан бу мутлақо беозор нарса эмас. (Бундай орбитанинг яшаш муддати 23-26 сутка, ҳаётни таъминлаш тизимининг заҳиралари эса 10 суткага мўлжалланган. Ахир ҳаво заҳиралари тугаб қолгани учун тормоз двигатели ишдан чиқиб қолганида эди, Гагарин ҳавосизликдан бўғилиб ўлар эди...

Орбитадан Ерга тушиш мутлақо янги ва ҳаддан ташқари мураккаб вазифа бўлиб чиқди. Бу масалада ҳам статистика бизни умидвор қилишдан кўра, юрагимизга таҳлика солишга кўпроқ мойил: режалаштирилган еттига парвоздан иккитаси бўлмади — биринчи парвозда элтувчи ракетадаги авария сабабли қўниш режалаштирилмади; тўртинчи парвозда эса автоматикадаги носозлик туфайли тормоз двигатели бузилди ва ичида Пчелка ҳамда Мушка деган кучуқлар билан кема мўлжалланган орбитадан чиқиб кетади ва Япон денгизининг бир жойига тушиб, чўкиб кетади. Яъни еттига парвоздан атиги учтасидагина қўниш содир бўлган ва унинг биттасидагина мўлжалдаги нуқтага қўнилган, қолган иккитасида эса белгиланган нуқтадан оғиш анча катта бўлган (412 километр ва 660 километр). Шунинг учун мен ўйлайманки, бошқарув марказида қўниш жараёнидаги хавотирлик учирини жараёнидагига қараганда кам бўлмайди.

Гарчи космик техника фахрийлари Гагарин кемасининг тушиши рисоладагидек бўлган дейишса-да, лекин асбоб-ускуналар бўлимининг туширилади аппаратдан ажралиши космонавт кутганидек ва тайёрланганидек ўн секунддан кейин рўй бермаган, балки заҳирадаги тизимдан қўмонда берилгандан кейин ўн минут ўтгандан сўнггина содир бўлган. Бундан ташқари приборлар бўлими билан туширилади аппарат ўртасидаги кабеллар ажралмади, уларнинг иккови ҳам жуда катта тезликда чирпирак бўлиб айлана бошлади. Гагарин парвоздан кейинги ҳисоботида бу айланишни “кордебалет” “рақси само” деб атаган эди. Бу “кордебалет” кабеллар атмосферанинг қалин қатламларига кириб ёниб кетмагунча давом этди. Тартибсиз тарзда чирпирак бўлиб айланаётган кема ичида ўтирган Гагариннинг аҳволи қандай кечган экан? Ахир, Гагарин бу “рақси само” тез орада тамом бўлишидан ва ундан кейинги ишлар жойида бўлишидан беҳабар эди-ку!

Таъкидламоқ керакки, бундай носозликлар ва бузилишларнинг ҳеч қандай фавқулодда жойи йўқ эди: техникани ишга солиб, қиёмига етказиб олгунча одатда шундай бўлиб туради: синовлар ўтказилади, носозликлар ва авариялар таҳлил қилинади, аппарат қурилмасига ўзгартишлар киритилади ва яна янгидан синовлар ўтказилади. Янги самолётларни синовчи-учувчилар “учишга ўргатишади”. Бироқ ҳамма гап шундаки, космик техникани ўзлаштиришда ҳамма нарса бунинг тескараси бўлган: космик техникани ҳам, унга қўшиб космонавтларни ҳам ерда “учишга ўргатишган.” Космик техника фахрийларидан бирининг образли иборасига кўра, янги машинани узил-кесил сошлаб, мукамал даражага етказмоқ учун уни инсон қўлларига топширилган эмас, балки узил-кесил созланган ва ишонса бўладиган машинанинг қўлига инсонни топширмоқ талаб қилинарди.

Лекин шунга қарамасдан, мен шундай деб ўйлайманки, бу ишда “юз фоиз” ишонч билан ҳаракат қилса бўларди, чунки техникани узил-кесил сошлаш ва қиёмига етказиш ҳаддан ташқари синчковлик билан амалга оширилди, одамлар на фақат бутун қалбларини бағишлаб бу ишни қилишган, балки ҳеч қандай муболағасиз айтиш мумкинки, улар жонларини жабборга бериб ишлаганлар. Бу соҳадаги ишлар жуда юксак эмоционал даражада олиб борилган. Рационал даражада эса тўла юз фоизли миқдорда бўлмаса-да, ҳарҳолда анча миқдордаги ишончни статистика бахш этарди. “Агар бизда қай бир даражадаги статистика бўлганида, ишимиз қанчалар енгил кўчган бўларди. Унда статистикага қараб “йигирма беш марта ҳаммаси жойида бўлди, нега энди йигирма олтинчи мартада ҳамма иш пачава бўлмоғи керак?” деб ўйлаган бўлар эдик. Бу гап — космик техника фахрийларининг бирининг юрагидан отилиб чиққан фарёд эди. Лекин ракета-космик техникада мураккаб ва кенг кўламдаги техника устида ишлаганда “йигирма беш марта” дегани, умуман, статистика бўла олмайди. Бироқ ўша кезларда лоақал шу ҳам йўқ эди. Шунинг учун жамики масъулият юки фақат бир одамнинг — С.П.Королёвнинг елкасига тушарди. Ҳойнаҳой, Гагаринни парвозга жўнатиш унинг учун сира-сира осон кўчмаган бўлса керак. Учувчилар бошқарадиган биринчи даврларда Королёвнинг муовини бўлган Василий Павлович Мишин Сергей Павловичнинг 90-йиллигига бағишланган кўргазманинг очилишида сўзлаган нутқда “шахсан мен ўзим инсонни космосга жўнатишга ҳеч қачон журъат қилолмаган бўлардим” деб бежиз мардона тан олган эмас.

Биринчи космонавтлар учун таваккалнинг юксак даражаси анча кейин тан олинди — ҳозир Гагарин парвозининг эсон-омон хотималаниш эҳтимоли 40-50 фоиз ҳисобланади.

Мен кўпинча ўйлаиб кетаман — қандай қилиб Гагарин учишга жазм қила олдийкин? Ахир, бутун дунёда биронта ҳам кимса унинг қайтишига кафолат беролмас эди-ку! Қолаверса, у қандоқ бўлса, шундоқлигича қайтиб келишига ҳеч ким амин бўлолмасди. Кейинги учадиганларга ҳар қалай енгилроқ эди — улар лоақал бир нарсани аниқ билишарди — космосда улар мияни музлатиб даҳшатга соладиган ҳеч қандай номаълум ва мудҳиш нарсага рўпара келишмайди. Титов бир сутка парвозда бўлмоғи керак эди. Парвознинг бунақа муддатини ким белгилаган? Қандай асосда бу муддат белгиланган? Тўғри, қурраи заминни бир марта айланиб чиққани космонавтнинг саломатлигига айтарлик зарар етказгани йўқ, лекин бундан бир суткалик парвоз ҳам космонавт учун хатарсиз деган хулоса келиб чиқмайди-ку? Эҳтимол, космосда йўл кўйилиши мумкин бўлган парвознинг муддати анча қисқадир? Титовдан “бир сутка парвозда бўлиш мумкин деб ҳисоблайсанми?” деб сўрашипти, у “ҳа” деб жавоб берипти. Билмадим — дил-дилдан комил ишонч билан шундай деганми ёхуд “йўқ” десам менинг ўрнимга бошқа бирон номзодни учиретишади деган хавотир уни шундай дейишга мажбур этганми? Яқинда у бир гапни гапириб берди. Парвоз дастури тасдиқлангандан кейин Гриша Нелюдов унга шундай деган экан: “Нима бало, жинни-пинни бўлиб қолганмисан? Нега бир суткага кўндинг? Нима, сендан кейин биз ҳафталаб учмоғимиз керак бўлади? Ҳа, шунақа, ўша кезларда ҳатто хаёлга ҳам келмаганки, яқин ўрталарда ҳафталаб учиш бир ёқда турсин, ойлаб, ҳатто йиллаб учиш вақти келади. Лекин Гриша Титовга ҳазиллашиб шундай деган бўлиши керак, негаки, агар, унинг ўзига бир сутка учишни таклиф қилишганда, ҳеч шубҳа йўқки, у ҳеч қандай гап-сўзсиз рози

бўлган бўларди. Ҳар қалай, менимча, Титов ич-ичидан комил ишонч билан “ҳа” деган бўлиши керак — улар имкони борича кўпроқ иш қилишга, олдинга қараб тезроқ силжишга уринишган — агар биз курраи заминни бир бора айланиб учгандан кейин икки марта, уч марта, сўнг беш марта айланиб учсак, кейин яна қандайдир ораликдаги парвозлар бўлиб турса, олдинга силжиш ўрнига узоқ вақт бир жойда депсиниб қолган бўлар эдик.

Таваккалнинг қай даражасини ўзини оқлайдиган деб ҳисоблаш мумкин — бу муаммо инсоннинг хавфсизлигини таъминлашнинг техник имкониятлари билан боғлиқ муаммо эмас, ёхуд фақат шу масалага тааллуқли муаммо эмас, балки у маънавий-ахлоқий, ижтимоий ва ҳаттоки фалсафий муаммодир. Янгилиги, мураккаблиги, жамият учун жуда зўр аҳамиятга эгалиги жиҳатидан бирон-бир муҳим ва улкан вазифани ҳал қилиш учун таваккал қилиб бошини тикадиган азаматлар ҳамиша топилади, лекин уни танлашни бирон масалани ҳал қилиш йўлида инсон ҳаётини хавф остида қолдириш мумкинми-йўқ эканини жамият номидан давлат тизимлари ва қарор қабул қилувчи шахслар ҳал қилади. Бу масаланинг фавқуллодда муҳим жиҳати шундаки, жамият (ёки давлат) муайян мақсад йўлида одамнинг ҳаётини хавф-хатарга рўпара қилар экан, бу мақсад сохта ёки майда бўлмаслиги керак. Бир нарса йўлида жон қурбон қиладиган бўлсанг, бу нарса ҳаётингга арзийдиган бўлмоғи керак” деган эди Антуан де Сент-Экзюпери.

Инсоннинг космик фазога биринчи парвозида ўз олдига қўйган мақсади унинг ҳаётинга арзимиди-йўқми? Биринчи парвозни тезроқ амалга оширган маъқулми ёки техника “пишиб етганга” қадар ва хавфсизлик даражасини етарли даражада таъминлайдиган бўлгунга қадар кутиб турган яхшимиди. Бу саволга жавоб бермоқ унча осон эмас.

Сўнгги пайтларда мен баъзи бир мулоҳазаларни тез-тез эшитиб турибман. Уларга кўра, умуман, инсон ҳаётидан ва профессионал фаолиятдан “таваккал” деган сўзни бутунлай қувиб чиқармоқ керак, ҳатто бу сўз луғатлардан ҳам буткул ўчиб кетсин. Менимча, бунинг имкони йўқлигидан ташқари, бундай қилишга, умуман, ҳожат йўқ, — ижтимоиятчиларнинг тасдиқлашига кўра одамлар ҳамжамиятида шу жамиятнинг муайян қисмини янгилик излашга иштиёқманд, қийинчиликлар, хавф-хатарлар билан курашишга ва уларни енгиб ўтишга тайёр турган одамлар ташкил қилмоғи керак, акс ҳолда жамиятнинг руҳи йўқолади ва жамиятда таназзул бошланади. Афтидан, космонавтлар ҳам шундай одамлар тоифасига кирса керак — улар парвозга тайёрланаётганда ҳам, парвоз вақтида ҳам турли хил мушкулотларга ва хавф-хатарларга рўпара келишларини билатуриб, космосга парвоз қилишга рози бўлишган — йўқ, рози бўлишган эмас, бутун эҳтирослари билан, жон-жаҳдлари билан шунга интилишган. Уларни бунга мажбур қилган куч нимада? Қаҳрамонликми? Ғайратми? Жазавами? Шон-шуҳратга ёки пулга интилишми? Ёки шунчаки ҳар нарсага қизиқувчанликми? Йўқ. Менинг имоним комилки, уларни ҳаракатлантирган асосий омил Ишни бажариш иштиёқи бўлган. Бу таваккал қилиб, ҳаётини тикса арзийдиган иш бўлган. Бу ўринда, менимча, масаланинг икки жиҳати бор. Биринчидан, парвознинг ўзи. Менинг ўзимга келадиган бўлсак, парвоз эвазига мен иблисга имонимни ҳам сотган бўлардим. Бу — шахсий омил эди. Орзу эди. Иккинчи жиҳат—америкаликлар билан мусобақа эди. Бу — ватан туйғуси билан боғлиқ омил эди. Ҳамма нарсада биз биринчи бўлмоғимиз керак деган туйғуни бизга ким сингдирган? Ҳеч ким. Бу қонимизда. Бутун тарихимиз давомида биз фронтларни, жангларни, қаҳрамонларни кўп кўрдик, бизда далаларнинг қаҳрамонлари, сув йўлларининг қаҳрамонлари, фронт қаҳрамонлари, халқ таълими қаҳрамонлари бўлган... Гоҳ бу жабҳада, гоҳ бошқа жабҳада меҳнат жасоратлари воқе бўлиб турган ва “жасорат”, “қаҳрамонлик”, “мардлик” деган тушунчалар бизнинг қаҳрамонона онгимиз томонидан етарли даражада пухта ўзлаштириб олинган. Биз тарихан мусобақа руҳидан нафас олиб улғайганмиз ва бошқача ҳаво бўлишини билмаганмиз ҳам, туғилишимиз биланоқ шу ҳам бурнимизга урган.

Бу мусобақада эҳтирослар нечоғлаб қайнаб-жўш урганини бир ғаройиб ҳодиса яққол кўрсатиб беради. Бу воқеа инсоннинг космосга биринчи парвозига тайёргарлик кетаётган пайтда рўй берган эди. Бизда “Восток” бор эди,

“американлар” эса (Королёв уларни шундай деб атарди) ҳали космик аппаратни орбитага чиқара олганларича йўқ эди, лекин улар баллистик траектория бўйича учувчи бошқарадиган ракетани учуришга тайёрлик кўришмоқда эди. Баллистика билан шуғулланувчи етакчи олимлардан бири академик Т.М.Энеев ҳикоя қилади: “Полигон, 1960 йил. Инсонни космосга учуриш устида иш олиб боряпмиз. Америкаликлар ўзларининг ракетадаги “сакрашлари”ни тезлаштираётганлари маълум. Сергей Павловичга бу маъқул келмади. “Нима, улар “сакраб, биринчи бўлишадими? Ўйлаб кўриб, учувчи бошқарадиган парвоз нима?” деган саволга аниқ жавоб бериш керак.” Ўша пайтда Королёвнинг конструкторлик бюросида ишлаётган ёш инженер, кейинчалик космонавт бўлиб кетган Георгий Михайлович Гречко тезгина ишга киришди. “Космосга учувчи билан қилинадиган парвоз шундай парвозки, уни фақат русларгина амалга оширган, амалга оширмақда ва амалга оширажак.” Менимча, бу таъриф изоҳга муҳтож эмас.

“Восток”лар парвозларини амалга оширишда фирромликка йўл қўйилган деган гапга ҳеч қачон қўшилмайман. Тўғри, ҳамма парвозлар фавқуллодда даражада қалтис бўлган инсон номаълумлик чегарасидан ҳатлаб ўтган ва номаълумликнинг нариги томонида нима борлигини ҳеч ким билмас эди. “Фирромлик” деган таъбир жоиз бўлса, у “Восход”лардан бошланган эди.

Бу дастур қай тарзда ва нима мақсадда юзга келди?

“Восток”лар ва “Меркурий”лар дастурининг тугаши билан учувчи бошқарадиган космик парвозлар ривожидagi бошланғич босқич хотимасига етган эди. “Восток”ларни ишлаб қиёмига етказган асосий мутахассислардан бири — академик Борис Викторович Раушенбах бу босқични “спортли-романтик” босқич деб атаганди. Асосий масалага — “инсон космосда яшаши ва ишлаши мумкинми?” деган саволга жавоб олинган эди. Маневр қилолмайдиган бир ўринли кемаларнинг имкониятлари шу билан тамом бўлган эди. Хўш, энди нима қилмоқ керак?

Бундан бу ёғига йўл тармоқланиб кетган эди, энди ривожланишнинг асосий йўлини белгилаб олмоқ керак эди. Шу ўринда яна космосдаги пойга ўзининг сўзини айтди: мусобақанинг янги кураш майдони сифатида иккала космик давлат инсоннинг Ойга парвозини танлаб олишди. Мен бундай ечимнинг дадиллигига ҳозирга қадар қўйил қоламан. Ракета-космик техниканинг жуда тез суръатлар билан ўсиши бу масалани техник жиҳатдан ҳал қилиш мумкин деб ўйлашга имкон берарди. Психологик жиҳатдан ҳам нега шундай тўхташга келингани тушунарли эди. Космик дастурларнинг биринчи раҳбарлари бизда ҳам, АҚШда ҳам космонавтиканинг асосчилари гуруҳидан чиққан одамлар эди — улар учун эса асосий мақсад айна сайёралар аро учиш бўлган.

АҚШда биринчи босқич сифатида икки ўринлик, маневр қилаоладиган “Жемини” кемаси ишланган эди, унда астронавтнинг очиқ космосга чиқиши ҳам кўзда тутилган эди. Бизда эса маълум ва машҳур “Союз” ишланган эди.

Аммо бизнинг Ой билан боғлиқ дастуримизнинг олға силжиши қийин кечди, “америкаликлардан олдин улгурмаймиз” деган хавотир бор эди. Королёв эса, албатта, у ҳам космик пойга жазавасидан бенасиб қолмаган эди. Шу ваздан “Восток”нинг шакли-шамойилини ўзгартириб, талабларга жавоб берадиган тусга келтириш фикри туғилди. Натижада, уч ўринли “Восход” кемаси ва одамнинг очиқ космосга чиқишига имкон берадиган “Восход-2” кемалари бунёдга келди.

Отрядда “Восход”лар масаласида жуда қизғин баҳслар бўлди — кучимиз ва маблағларимизни “қозиқ қоқиб келиш”га сарфлаб тўғри қиялпимизми? Олдинига “Восток”дан экипажи уч кишилиқ — “Восход” кемасини ясаймиз (дунёда биринчи бўлиб), кейин “Восход-2”ни кураш ва унда очиқ космосга чиқамиз (бу ҳам дунёда биринчи марта). Ундан кўра, кучларни “обру талашиш”га сарфламасдан, янги кемани ишлаб чиқаришга сарфлаган яхши эмасми? Гарчи бундай қарашларнинг тарафдорлари бўлса ҳамки, бир масалада биз ҳаммамиз ҳамфикр эдик — “Восход” “Жемини”дан олдин учмоғи керак.

“Восход”нинг космонавтлари учун таваккал даражаси анча баланд эди: “Восток”ни учиргандаги каби “юз фоизлик комил ишонч” тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди; ракета — космик комплекс замонавийлаштирилган,

кема қурилмасига эса бир қатор принципиал ўзгартиришлар киритилган эди. Муддат эса жуда кам — бор-йўғи бир неча ойгина эди, холос. Шу важдан бу кемаларни ясашда ўша қисқа муддат ичида қилиш мумкин бўлган ишлар билангина чекландик десак тўғрироқ бўлади. Агар элтувчи ракетада авария содир бўлиб қолса, космонавтларни қутқармоқ учун қўнишда фойдаланиладиган парашют тизимидан фойдаланиш мўлжалланган эди, лекин уни парвоз бошлангач, йигирма секунддан кейингина ишга тушириш мумкин эди. Агар авария шу муддатдан аввал рўй берса, космонавтларнинг ҳалок бўлиши муқаррар эди.

Лойиҳачилар гуруҳининг раҳбари К.П.Феоктистов (унинг ўзи “Восход” да учган) ҳозир элтувчи ракетада авария содир бўлиб қолса қутқариш тизимининг бўлмаганлиги, қурилмадаги қийинчиликлар билан оқланиши мумкин эмас деган фикрни айтади. Бироқ бу гап 1991-йилда Американинг кўп марталаб қўлланадиган кемасига нисбатан айтилган эди, 1964-йилда эса “Восход” ни қураётган пайтдаги шароитни назарда тутадиган бўлса, афтидан, “оқланган эди” деса бўлади, шекилли.

Королёвнинг бир қоидаси бор эди — одам учадиган парвоздан олдин, албатта, камида иккита учувчисиз парвоз бўлмоғи керак ва у тўла равишда бекаму кўст ўтган бўлмоғи зарур. Ракетанинг учинчи босқичи янги эканига қарамай, Королёвнинг мазкур қоидасини бузиб, “Восход” кемасининг учишидан олдин фақат бир мартагина учувчисиз парвоз ўтказилди. “Восход” кемасининг орбитага чиқарилиши муваффақиятли ўтди, лекин қайтиб тушишида авария ҳолатларида қўлланадиган портлаш тизими орқали кема маҳв этилди, чунки Ердаги иккита бошқарув нуқталаридан бир вақтнинг ўзида берилган бир хил қўмандани тушишга қўманда деб кема аппаратлари нотўғри талқин қилган. Кема бу қўманда билан қўнадиган бўлса, мамлакат худудидан ташқарига тушар эди. Космонавтлар учун хавф-хатар даражасини камайтириш мақсадида экипаж парвозини кечиктирмоқ керак эди, кеманинг ўзини учувчисиз учирмоқ даркор эди, экипаж учун эса янги кема ясамоқ зарур эди; бироқ бунинг учун камида саккиз-тўққиз ой вақт керак бўларди. Королёв Беляев билан Леоновдан бу тўғрида қандай фикрда эканликларини сўраган. Улар хатар даражасини яхши тасаввур қилганлари ҳолда учишга тайёр эканликларини айтишган — кема синаш учун қурилган, улар эса синовчи учувчилар, бинобарин, ишламоқлари керак.

Хавф-хатар қанчалик катта эканини ҳаммалари — лойиҳачилар ҳам, дастур раҳбарлари ҳам, космонавтларнинг ўзлари ҳам жуда яхши тушунишарди. Н.П.Каманин кема командирини тайинлашга ҳали космосга учмаган (бинобарин, жаҳон жамоатчилигига нотаниш бўлган) одамни афзал кўрган маъқул деган фикрни олдинга сурган ва бу қарашни, қисман, шундай далиллаган: “Агар “Восход” бирон нохуш аҳволга тушиб қоладиган бўлса, бунинг кенг кўламда ошкор бўлишининг олдини олиш осонроқ бўлади.” Бу гапнинг маъноси тушунарли бўлса керак.

Парвоз қилганлар айтиб беришган эди: Сергей Павлович Хрущевга космонавтлар учун хавф-хатар даражаси фавқулодда катта эканини айтган экан. Лекин Хрущев парвозга ижозат берган. Менинг кундалигимда шундай ёзув бор:

64-йил 7-феврал

Сергей Павловичнинг олдида кенгаш бўлди. Ҳаммани йиғишди. Уч кишини парвозга жўнатишмоқчи. Жуда қизиқ. Шундай бир фалсафий масала бор: Маррага биринчи борайлик деб уч кишининг ҳаётини хавф остида қолдириш мумкинми? Бир томондан олганда, тарих нуқтаи назаридан қараганда уч кишининг ҳаёти нима деган нарса? Лекин бошқа томондан қараса, улар ҳам инсон, оиласи, бола-чақаси бор. Тарихни яратувчиларнинг иши жуда-жуда оғир бўлса керак!

Билмадим, ўша кезларда тарихни яратаётган одамларга қийин бўлганми-йўқми? Буларнинг устига-устак, яна бир фалсафий масала бор. Буниси энди

бугунги куннинг масаласи: агар борди-ю, уларнинг оиласи ва фарзандлари бўлмаса, маррани биринчи бўлиб эгаллаш учун таваккал қилиб, одамларнинг ҳаётини хатарга қўйиш мумкинмиди? Қўрқаманки, ўша пайтларда бўлганида бу саволга ижобий жавоб бериб қўйишим ҳам мумкин эди...

“Восход”лар билан ҳеч қанақа воқеа рўй бермади. Худо бир сийлади. Лекин қилғиликни қилиб, жазосини тортмасанг, бу одамни бузади. Фалокатларни кўп ҳам кутишга тўғри келмади.

КОМАРОВНИНГ ҲАЛОКАТИ

Ўша йилларда бизнинг жамиятимиз олдида иккита вазифа турарди. Биринчидан, Американи қувиб етиб, ундан ўзиб кетмоғимиз керак эди, иккинчидан эса “нишонламоғимиз” зарур эди. Бизнинг ҳаётимизда содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммаси шунга бўйсундирилган эди.

“Ншонлаш” деган вазифа сохта ва ёлгон мақсадлар сирасига киради. Шу вазифа бизнинг бошимизга катта фожиа олиб келди.” 1967-йилнинг 23-апрелида парвозлардаги икки йиллик танаффусдан кейин бизнинг янги кемамиз “Союз” парвоз қилди. Володя Комаров ҳалок бўлди.

Биринчи куни — ҳанг-манг бўлиб қолдик, бутун вужудимни карахтлик ҳолати чулғаб олди.

Миямда фақат иккитагина жўн фикр чарх уради: “бўлиши мумкин эмас”, ва “нечук бундоқ бўлди?” Эртаси куни Каманин отрядни йиғиб, тахминан куйидаги гапларни айтди: “Мен сизларга ўртоғимиз билан нима ҳодиса рўй берганини кўрсатмоқчиман, токи сизлар ўзларингизнинг ҳам бошларингизга қандай ҳодиса тушиши мумкинлигини билиб қўйинглар. Агар буни кўрганинглардан кейин биронтангиз кетишни истаб қолсангиз, жавобингизни берамиз. Йигитларни Володя билан видолашишга олиб кетишди. Бизни эса олиб боришмади.

Энг алам қиладигани — фалокатнинг юз бериши муқаррар эди: ўзингни ҳар қанча мажбур қилганингда ҳам кемани ҳар жиҳатдан учувчи билан парвоз қилишга тайёр деб ҳисоблаш мумкин эмас эди, чунки учувчисиз учадиган намуналарда ёзги синов дастурлари моҳиятан ҳам бажарилгани йўқ эди.

Биринчи парвознинг дастури ўз ичига бир сутка оралатиб иккита кемани учирлишни, бор тизимларини синовдан ўтказишни ва (энг муҳими) автоматик тартибда яқинлашиш ва туташуши операцияларини ўтказишни олар эди. “Агар шуларга муваффақ бўлинса, 7К-РКнинг (бу “Союз” кемасининг индекси эди) одамлар парвози учун бехатар эканлигини намойиш қилинарди”, — деб ёзади Черток.

“Бехатар эканини намойиш қилишнинг” иложи бўлмади: биринчи кеманинг учирлиши муваффақиятли ўтди, бироқ бошқа кемага яқинлашиш ва туташуш бошқариш тизимидаги носозликлар туфайли операцияларини амалга ошириб бўлмади, кеманинг тушиши ҳам кўзда тутилмаган траекторияда содир бўлди, шунинг учун кема ҳавода портлатиб юборилди, негаки у мамлакат ҳудудидан ташқарига қўнар эди. Иккинчи кема учирилмади. Элтувчи ракетадаги носозликларни топиш тизими бир қанча жиддий ишлар чала-чулпа қилингани учун авария тўғрисида нотўғри маълумотлар бера бошлади. Авария ҳолатида қутқариш тизими жуда яхши ишлади — у ўзининг вазифасини жуда яхши уддалаб, туширилаётган аппаратни ракетадан ажратди ва уни парашютда эсон-омон тушириб олди. Лекин “яхши” ракетамиз бу ишлар бажарилаётганда ёниб кетди, кейин портлади. Учирлиш билан қўндиришгача фақат битта парвоз тўлалигича амалга оширилди (1967-йилнинг 7-мартда),” лекин уни ҳам муваффақиятли деб аташ анча қийин: кема кўзда тутилмаган орбитага чиқди, учуш вақтида кўпгина носозликлар рўй берди, бу кема ҳам яна кўзда тутилмаган траектория орқали туша бошлади. Шунисига ҳам шукрки, кема ўзимизнинг мамлакатимиз ҳудудига тушди — у Орол денгизининг музи устига тушди, унинг тагидаги муз эриб кетди ва кема чўкиб кетди. Уни сув остидан олиб чиқишди, яхшилаб кўрикдан ўтказишди ва кеманинг туби ёниб кетганини аниқлашди (ҳосил бўлган тешик 25x36 сантиметр эди). Маълум

бўлдики, бу конструкторларнинг хатоси сабабли рўй берган. Бу парвозда одам учганида эди, космонавт муқаррар тарзда ҳалок бўларди. Ёнишнинг сабабини йўқотишди ва шу билан ҳаммаси жойига тушди деб ҳисоблашди.

Ниҳоят, тўртинчи кемада Комаров парвоз қилди.

Бу кемада Гагарин учмоқчи бўлган эди. Албатта, у учишга хоҳишини маълум қилганида, дастурнинг ҳамма раҳбарлари ва Давлат комиссиясининг аъзолари бунга қарши чиқишди — ахир, биринчи космонавтнинг ҳаётини хавф-хатар остида қолдириб бўладими? Лекин Гагарин оёқ тираб олди. Масала бир неча марта энг олий табақа раҳбарлар доирасида муҳокама қилинди ва охир-пировардида КПСС Марказий Кўмитасининг Сиёсий бюросига етказилди. Қандай қилиб Гагарин ҳамма раҳбарларнинг қаршилигини синдиришга эришгани ёлғиз худога маълум, лекин ҳар қалай, уни дублер қилиб тайинлашди — командир қилиб тайинлашга журъат қилишмади. Агар учишнинг бошланишида Комаров билан бирон нохуш воқеа рўй берганида — ҳеч нарса қилиб бўлмас эди — биринчи “Союз”да Гагарин учиши керак бўларди.”

Иккита кеманинг парвози режалаштирилган эди (биринчи кемада В.М.Комаров, иккинчи кемада эса В.Ф.Биковский, А.С.Елисеев, Е.В.Хруновлар учиши керак эди), дастурда кемаларнинг автоматик тартибда туташуви ва икки космонавтнинг очиқ космос орқали бир кемадан иккинчи кемага ўтмоғи (бу ҳам дунёда биринчи марта) кўзда тутилган эди.

Таажуб қилмоқдан бошқа илож йўқ — янги кемада учувчи билан биринчи марта парвоз қилинаётган бўлса-ю, уларнинг дастурига шундай вазифа қўйилса!? Ахир, буни аввал учувчисиз парвозда қилиб кўриш керак эмасмиди? Қандай қилиб журъат қилинди экан — ақл бовар қилмайди!

Ҳали узил-кесил қиёмига етказилмаган техникада учувчилик парвозларни ўтказишга ундаги асосий сабаб Шўролар ҳокимиятининг эллик йиллигини “янги йирик муваффақиятлар” билан нишонлашга интилиш бўлган. Бунинг устига Биринчи Май ҳам яқинлашиб келмоқда эди.

Адолат юзасидан шуни айтмоқ керакки, икки космонавтнинг бир кемадан иккинчисига очиқ космос орқали ўтиш вазифаси аллакимнинг хом хаёли бўлган эмас, ҳар қандай қилиб бўлса-да, космосда ҳамманинг ақлини шошириб кўядиган бир найрангни намоёиш қилиш истагидан туғилган эмас. “Союз” кемаси Ойга учадиган комплекснинг моделларидан бири эди. Ойга учиш дастурида эса космонавтларнинг орбитал кемадан Ойга учадиган кемага, Ойга учиш бошлангандан кейин эса қайтиб ўтиши кўзда тутилган эди.

Бундан ташқари, ҳар қандай қилиб бўлса-да, бизнинг орқада қолаётганимизни “хаспўшлаш” (Н.П.Каманиннинг ибораси) лозим эди. Орқада қолишимиз эса борган сари кучайиб бормоқда эди. Америкаликлар 65-66-йиллар мобайнида қисқа, лекин жуда самарали “Жемини” дастурини амалга оширишди ва “Аполлон”ни учиритди. Бизда эса бу вақт ичида биронта ҳам парвоз бўлмади. Режалаштирилаётган парвоз олдига эса ҳаддан ташқари нуфузли вазифа қўйилган эди: учувчилар бошқарадиган иккита кема туташмоғи керак эди. Ҳали космосда ҳеч ким бир кемадан иккинчи кемага ўтмаган эди.

Мен ўйлайманки, “Восток-Восход” (айниқса, “Восход”) дастурларининг муваффақият билан якунлангани бизнинг космонавтикамизга ёмон хизмат кўрсатди: афтидан, қабул қилинган қарорлар учун масъул мутасаддиларимиз совет техникасининг беқусурлиги ҳақидаги афсонага чиндан ҳам ишонганмилар дейман. Бир психологик омил ҳам муайян рол ўйнади — янги техниканинг биринчи намуналари ҳаммавақт ҳафсала билан, жуда синчқлаб тайёрланади, кейинчалик бепарволик ва беписандлик бошланади. Биринчи кемаларни синаш вақтида Королёв ва унинг сафдошлари орзу қилган статистика унчалик кўп миқдорда бўлмаса-да, ҳарҳолда, йиғилиб қолган эди. Озми-кўпми ижобий статистика бир миқдорда йиғилиб қолгандан кейин эса техниканинг пишиқлиги ва хавфсизлигига ишонч пайдо бўлади. Кўпинча бу ишонч асосланган бўлмайди ва анча-мунча хавфли бўлади, шу ишонч туфайли авваллари жуда қатъий риоя қилинган қоидалар бир чеккага суриб қўйилади ва унчалик сидқидилдан бажарилмай қўйилади.

Ва, албаттаки, америкаликларнинг муваффақиятлари бизни буткул ҳаловатимизни ўғирлаган эди: улар “Жемини”даги учувчи билан қилган

биринчи парвоздан олдин бор-йўғи икки марта учувчисиз парвозни амалга оширдилар, бунинг устига улардан бири баллистик траектория бўйича амалга оширилган эди. Лекин шунга қарамай, улар биринчи парвозларидаёқ ўз олдларига жуда мураккаб вазифаларни қўйди. Бизнинг улардан нима камимиз бор?

Маълум бўлдики, аҳвол анча чатоқ экан. Комаровнинг фожиавий парвозининг орбитал участкасида жиддий аварияли вазиятлар вужудга келди, қуёш батареясининг бир панели очилмай қолди, асосий мўлжалга олиш тизими ишламади, заҳирадаги тизим ўқтин-ўқтин бузилиб турди. Комаров Қуёш батареяларини тўғрилаб олишга бир неча марта уриниб кўрди, лекин уринишлар беҳуда кетди; натижада кемадаги ёнилғи ва электроэнергия заҳиралари жуда тез сурьатлар билан камая борди. Албатта, Комаров ўзининг Ерга қайтиши гумон бўлиб қолганини тушунган, лекин шунга қарамай, унинг ахборотлари хотиржам ва аниқлигича қолган.

Аён бўлдики, кемани кўндириш керак, бу иш қанча тез бажарилса, шунча яхши. Аммо шундай қилинса, “нишонлаш” вазифаси бажарилмай қоларди. Шу вазданми — ҳарҳолда Комаровни кўндириш ва Биковский экипажини учуришни бекор қилиш ҳақидаги қарорни қабул қилиш сўнгги дақиқага қадар чўзилиб кетди. Кемани орбитадан тушириб бўлмай қолиши билан боғлиқ хавф вақт ўтган сари тобора кучайиб бормоқда эди. Ниҳоят, қарор қабул қилинди, бироқ кемани автоматик тарзда туширишнинг имкони бўлмади. Вақт борган сари кам қолмоқда эди — курраи заминни бир айланиш жуда нари борса, икки айланиш мумкин эди, холос. Ерда саросима бир кайфиятда ва бунинг устига ҳаддан ташқари фурсат зиқлигида қўлда бошқаришнинг унча жўн бўлмаган бир вариантини ишлаб чиқишди. Албаттаки, космонавтлар бунга тайёрлик кўрмаган эдилар. Бошқарув марказидан бир қадам ҳам нари кетмаган Гагарин радио орқали кема бортига йўриқномани маълум қилди.

Бу вақт давомида ТАСС мунтазам равишда “кемадаги ҳамма тизимлар нормал ишлаб турипти” деб маълумот бермоқда эди. Ва, албатта, космонавт кема бортидан Ерга йўллаган табрик телеграммаларининг матни ўқилиб турди: “Совет Иттифоқи ҳудудидан учиб ўтаётиб, ўртоқ Комаров космик кема бортидан Совет Иттифоқи халқларига табрик йўллади: “Шонли тарихий воқеа — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллиги арафасида инсоният учун коммунизм сари йўлни очиб бораётган Ватанимиз халқларига қизгин саломлар йўллайман.”

Бешинчи айланишдан сўнг, “Союз-1”ни кўндириш ва иккинчи кемани учуришни бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилинганидан кейин ТАСС “учувчи космонавт ўртоқ Комаровнинг докладига кўра парвоз дастури муваффақият билан бажарилляпти, унинг ўзини ҳис қилиши жойида, кайфияти яхши” эканини маълум қилди. Ва яна “космик кема бортидан Владимир Комаров” мардона Вьетнам халқига қизгин саломлар ва Австралия халқига энг яхши тилакларини йўллагани тўғрисидаги гаплар... Парвознинг сўнгги соатидаги хабарлар анча ғариб ҳолга тушиб қолади — ҳамма тизимлар нормал ишлаб турипти ва космонавт ўзини яхши ҳис қилляпти. Табриklar оқими энди тўхтаган эди.

Уйқусизликдан толиққан ва ихтиёрларига берилган сўнгги қисқа фурсат ичида зарур ишларни қилолмай қолишдан кўрқиб тинкаси қуриган одамлар жон-жаҳдлари билан космонавтни қутқаришга ҳаракат қилишар экан, нималарни ҳис қилдилар экан? Гагарин нимани ҳис қилдийкин? Бошқа раҳбарлар билан бирга у ҳам парвозни ўтқазиш тўғрисида қарор қабул қилган эди. Комаровнинг дублери бўлганидан Володяни кемага кузатиб қўйган ва кузатувчилар орасида энг охиргиси бўлиб “Тезда кўришгунча!” дея у билан хайрлашиб қолган эди. Мана энди нима бўляпти — улар кўришишадими-йўқми, худо билади.

Володя вазифани уддалади — қўл бошқаруви билан кемани тушиш орбитасига ўтказди. Аммо ундан кейин рўй берган воқеа қаршисида ҳеч нарса қилолмай ожиз қолди. Ва уни Ер қандай қарши олишини у биларди.

Кема орбитадан чиққанидан кейин Бошқарув марказидагилар энгил нафас олдилар — бу босқичда қутилмаган можаролар бўлмаслиги керак эди.

“Союз”нинг парашют тизими “Восходлар”да фойдаланилган парашют тизимига ўхшарди. У атрофлича синовдан ўтказилган. Бу тизим икки марта кема қўнишининг муваффақиятли ўтишига ёрдам берган. Ана шуларга қарамай, даҳшатли фалокат юз берди.

Қидириш ва қутқариш хизматининг вертолетлари кемани ҳаводаёқ кутиб олишди. Кема қандай қилиб тушгани ва қўнганини кўрган учувчи шундай маълумот берган: “Объектни кузатяпман. Космонавт (шу ерда давомли пауза) зудлик билан тиббий ёрдам сўраяпти.” Қўниш жойидан бирон-бир салбий мазмунли ахборотни очик матн билан жўнатиш ман қилинган эди, бундай ҳолатларга тўғри келадиган код эса тайёрлаб қўйилмаган эди.

Кейинчалик маълум бўлдики, люкнинг қопқоғи отиб юборгандан кейин (ўн километрча баландликда) босимнинг кескин ўзгаришидан парашют солинган контейнер пачақ бўлиб, қапишиб қолган. Асосий парашют тикилиб қолган, шу ваддан уни суғуриб оладиган парашют ажралиб чиқмаган ва заҳирадаги парашютнинг очилишига халақит берган. Юмшоқ қўниш двигателлари ишга тушмаган. Тўғри, ишлаганда ҳам улардан наф йўқ эди. Кема ернинг ичига ярим метр кириб кетганди.

Учувчисиз “Союз”лар эса синов пайтида айни шунинг учун эсон-омон қўндиларки, босим бир кўтарилиб, бир тушиб тургани йўқ, биринчи ҳолда авария тушиш атмосферадаги нормал босим шароитида рўй берди. Иккинчи ҳолда эса кеманинг тагида тешик бор экан — босим бир маромга келган. Агар яна бир марта учувчисиз парвоз такрорланганда эди, парашют тизимидаги кусурни аниқлаш мумкин бўларди (албатта, бунинг учун туширилаётган аппаратни тушиш траекториясида портлатиб юбормаслик керак эди. Унда Володя омон қоларди. Ёки бўлмаса, аппаратнинг “мамлакат ҳудудидан ташқарига қўниши мумкин бўлганда ҳам баҳарнав эди. Аммо бу йилларда бу тўғрида ўйлашнинг ўзи мумкин эмас эди.

“Совет Иттифоқи ҳудудидан ташқарига” қўниш хавфи туғилганда объектни автоматик тарзда портлатиб юбориш ғояси космонавтикамиз ривожининг дастлабки босқичида ҳамманинг миясига ўрнашиб қолган бир ғоя эди. Шу даражада ўрнашиб қолган эдики, ҳатто учувчилик кемага портлатиш тизимини ўрнатиш керакми-йўқми деган масала жиддий равишда муҳокама қилинган эди. Кимки бу гапга ишонмаса, Н.П.Каманиннинг “космос кундаликлари”ни олиб, ўқиб кўрсин. У ёзади: “Восток” кемаси авария ҳолатида портлатиш тизимига эга бўлмайди деган қарорга келинди.” (Биринчи китоб, 39-саҳифа.) Аммо масала юқори доираларда муҳокама қилинган ва бундай қарорга қарши эътирозлар ҳам билдирилган эди.

Гапнинг ростини айтганда буни ўқиб, мен бир неча вақт ҳанг-манг бўлиб юрдим.

Шу пайтга қадар ёдлов йиғинида Валя Комарованинг айтган сўзлари қулоғимдан нари кетмайди: “Космонавт дўстларим, сизларнинг ҳаммангизга юмшоқ қўниш насиб этсин.” Эндиликда космонавтларни космодромга кузатишар экан, ҳамиша унга юмшоқ қўнишни тилаш анъана бўлиб қолди. Менинг назаримда бу анъана Валя Комарованинг ўша сўзларидан кейин жорий бўлган эди. Валя бу гапларини шунақа дард билан айтдики, эзилмаган биронта юрак қолмади. Менинг назаримда унинг сўзларида таъна бор эди. Ҳа, шунақа бўлса керак-да — омон қолганлар ҳамиша ўзларини нобуд бўлганлар олдида қай бир даражада айбдор ҳис қилади. Яна шуниси ҳам тўғрики, Худо аввал яхшиларни олиб кетади.

У жуда ажойиб инсон эди — юмшоқ, меҳрибон, зиёли. Агар бу ўринда тасаллининг имкони бўлса, унинг ҳеч қачон янги ва мураккаб вазифаларга интилмагани тасалли бўлиши мумкин. Бир куни уни отрядга қандай қилиб таклиф қилишганини айтиб берган эди: унга истиқболи порлоқ, ўта тез ва ўта юқори учадиган техникада учасан деб ваъда беришган ва Володя ўйланиб ҳам ўтирмай рози бўлган экан. Мен унинг ҳолатини жуда яхши тушундим.

Аммо унинг ишлари отрядга келгандан сўнг унча енгил кечмаган эди: аввал операция бўлди, кейин отряддан чиқариш хавфи туғилди, ҳар қалай, булар ортда қолди. Кейин (63-йилда) центрифугада синовдан ўтмади, яна унинг жавобини бериш ҳаракатига тушишди, лекин отряд уни қаттиқ ҳимоя қилди.

Биз Валерий билан парвозга кузатгани кетдик, у эса Марказда қолди, жуда берилиб машқ қилди ва юрагини тартибга келтирди. Мунча куйинмаса эди — биринчи мартасидами ёхуд иккинчисидами бўшатиб юборишса бўшатаверишар эди-да, омон қоларди-ку... Унинг ҳалокатидан кейин кўп ўйладим — унинг ўзи қайсинисини танлар эди? Агар билганида?...

У билар эди... Ўз қисматини ўзи танлаган эди. Парвоздан олдин дўстларидан бирига шундай деган экан: “Биламан, кеманинг ҳали ҳам чала жойлари кўп, лекин на илож — учмаса бўлмайди.”

“Учмаса бўлмайди...”

Шундай йўллар борки, улардан воз кечиб бўлмайди. Сен тоғ сўқмоғидан юқорига ўралаб борасан. Сўқмоқ борган сари тиклаша боради, хавфлироқ бўла боради. Бир томонингда тубсиз жарлик, иккинчи томонда чиқиб бўлмайдиган тик қоялар, олдинда эса нима бор — билмайсан. Қайтиш керакми? Қайтиш йўли очиқ. Лекин ичингдаги алланарса шундай қилишингга йўл қўймайди. Бунақа фикрнинг ўзи миянгга келмайди.

Биз ҳаммамиз улкан бир механизмнинг қисмларимиз. Бу механизм — муайян тарзда ҳаракат қилади ва жамият ёки давлат деб аталади. Ёки менинг мамлакатим... Менинг ватаним... Мен ана шу ватаннинг бир заррасиман деган туйғу сени ўз тинчлигингга, фаровонлигингга зид ҳаракат қилишга ва ҳатто ҳаётингни ҳам хавф-хатарга дучор қилишга мажбур қилади. Сенинг ижтимоий қимматинг қанча юқори бўлса, сен ҳал қилаётган вазифалар нечоғлик муҳим бўлса, сенинг ихтиёрингда танлаш имкониятлари шунча кам бўлади. Умуман, танлашнинг ҳеч қандай имкони бўлмаса, унда сен жамиятнинг узвий қисмисан. Сени умумий ҳаёт билан бирдамлик, ундан ажралмаслик туйғуси ҳаракатга келтиради, умумий вазифаларга дахлдорлик ҳисси сенга қувват беради. Сен ўзингнй намоён қилишга интиласан. Баъзан бу иш — жон фидо қилишни тақозо этади.

Комаровнинг ҳалокатидан кейинги тўрт йил ҳалокатлар йиллари бўлди. 68-йилда Гагарин билан Серегин ҳалок бўлишди, 71-йилда Добровольский, Волков, Пацаевлар нобуд бўлишди...

Бу — булутсиз осмонда янграган момогулдуракдай бўлган эди. Парвоз ва “Салют” станцияси билан туташув муваффақиятли ўтди ва биз буни тегишли тарзда нишонладик. Бу бизнинг космонавтикамизнинг жуда катта муваффақияти эди. Дунёда биринчи учувчи бошқарадиган орбитал станцияда космонавтлар салкам бир ой ишлашди. Туташтирувдан ҳалос бўлиш ва орбитадан тушиш муваффақиятли ўтди ва бизга ҳамма хавфу хатар ортда қолгандай туюлган эди. Тўсатдан... Ўзи ҳамиша шунақа — фалокат кўкқисдан рўй беради. Каллаи сахарлаб, ҳали тонг отиб улгурмай соат олтиларда уйимизга Нина Артюхина ҳалослаб югуриб келди ва дув-дув кўзёшларини оқизиб, улар ўлик ҳолда қўнишди, деди.

Ақл бовар қилмайди! Бундай бўлиши мумкин эмас! Орбитадан тушгандан кейин улар билан алоқа қилинган эди. Кейин маълум бўлдики, катта баландликда “нафас олиш” клапани ёпилиб қолипти, бир зумда ҳаво чиқиб кетипти-ю, улар нобуд бўлишипти.

Ҳаёт-мамот аҳамиятига эга бўлган биронта асбоб ёки ускуна (масалан, тормоз двигатели) ишдан чиқса, ҳа, энди, пешонада бор экан-да, ҳамманинг ҳам бошига тушмоғи мумкин деб қўяқоласан. Бунда эса арзимаган бир клапан. Унинг вазифаси ҳам унчалик катта эмас эди — космонавтлар люкни очолмай қолиши ёки сувга қўнишга мажбур бўлишса, шунда бу клапан иш бермоғи керак эди ва, умуман, у қўнишдан бир оз олдин очилмоғи лозим эди. Бундан кўра унинг бўлмай қўяқолгани яхши эди... Кейинчалик баъзи бир донолар чиқиб, космонавтлар саросимага тушиб қолишган, кабинада вентил бор, ўша вентил билан клапанни беркитса ҳам бўларди, жуда бўлмаганда, тешикни кафти билан ҳам ёпиши мумкин эди. Ўша эски таниш ашула — ўзлари айбдор... Ҳолбуки, бу вентилни ёпиш учун ўзини ўриндиққа маҳкамлаб қўйган тасмаларни ечмоқ керак, ўтирилмоқ керак, чўзилиб қўли билан вентилга етмоқ керак. Вентилни бураб ўрнатиш учун ҳам салкам бир минут вақт керак (кейин буни Ерда текшириб кўришди) — клапан шунақа ясалган эди-да! Космонавтлар

эса саноқли сониялардан кейиноқ хушларидан кетганлар. Нима воқеа рўй берганини тушунишга улгурганлар — Волковнинг тасмалари тақилмаган экан — у вентилга етмоқчи бўлиб, қўлини узатганча қолган.

“Биз ўлик қўнувчилар командасига айланиб қолдик” — деб алам билан ҳазиллашган эди менинг космонавт дўстларимдан бири.

Орадан кўп йиллар ўтгандан кейин космонавтларни “тажриба қилинаётган кўёнлар” деб атаган одамларга жавоб бергандек Добровольскийнинг беваси Мила шундай деган эди: “Жоря парвоз қилишни жуда ҳам истаган эди. Унинг орзуси ушалганидан жуда мамнунман. Бу менинг дардимни енгиллатиб, менга тасалли беради.”

Парвозга жўнаш олдидан астронавт Гриссом жуда яхши айтган эди: “Агар қисматимизда ҳалок бўлиш бўлса, биз истар эдикки, одамлар бунга кўнишса... Космосни забт этиш бунақа таваккалга арзийди...”

АЁЛ ЭРКАК КАСБИНИ ЭГАЛЛАГАНДА

Шундай қилиб, ана шундай мураккаб ва хатарли касбни эгаллаган аёллар пайдо бўла бошлади — дастлаб битта аёл пайдо бўлди ва у салкам йигирма йил мобайнида бу касбдаги ёлғиз аёл бўлиб қолди, ҳозир эса уларнинг сони ўттизга етган, бундан кейин улар янада кўпаяди. Ҳар қандай касб-корда ҳам худди шундай ҳолат содир бўлади: янги касб-корни эркаклар ўзлаштиради, кейин бирмунча вақтгача бу касб фақат эркакларники бўлиб қолади, баъзан бу ҳолат узоқ муддатга чўзилиши ҳам мумкин. Кейин уни аёллар ҳам эгаллай бошлайди. Дастлаб бунақа аёллар битта-яримта бўлади. Бундайлар эркаклар касбини жангу жадал билан ўзлаштиришади, кейин эса борган сари уларнинг сафлари кенгая боради. Масалан, кутбчилар касбини эгаллашда шундай бўлганди. Баъзан эса вақти-соати билан касб-кор деярлик тўлалигича аёлларнинг қўлига ўтиб кетади. Масалан, бизда ўқитувчилик ва врачлик касбида шундай ҳол юз берган. Ҳўш, космонавтика билан қандай бўларкин?

Дейдиларки, ҳар бир инсоннинг тақдирида худди бир томчи сувдагидай бутун авлоднинг тақдири акс этади. Бу гапда жон бўлса керак: ҳарҳолда, менинг феълу атворим ва ҳис-туйғуларим шаклланаётган чоқларда, менинг қалбим бутун мамлакат қалби билан бир маромда тепган. Ана шу маромда менга аниқ-тиниқ бир иштиёқнинг садолари эшитилиб турарди (кўнгил нималарни тусамайди дейсиз): бу — “чин инсон”нинг характерли белгиси эди — мен катта ҳарф билан бошланадиган ва “мағрур жаранглайдиган” Инсон бўлиб етишиш орзусида ёнардим.

Мен улғайган кезларда бутун мамлакат бўйлаб, менинг бутун ҳаётим узра қувончларга тўла, мамлакатнинг порлоқ келажагига ишонч билан суғорилган кўшиқ жарангларди.

Бизнинг юртда халқлар, элатлар
Бир халқ бўлиб бирлашиб кетган.
Гулла-яшна, обод бўл, юртим,
Аёл сенда қадрини топган.

Мен бу кўшиқни жуда яхши кўрардим ва уни “бутун совет халқи билан бирга” завқ-шавқ ила куйлардим. Мен бизда аёл кишининг эркин эканини, ҳар қандай кишанлардан халос этилганини, эркак билан тенг ҳуқуқли эканини ва унинг учун “ҳамма йўллар” очиқ эканини билардим. Ва мен “ҳамма очиқ йўллар”дан ўзим учун аёлларга энг “нолойиқ” касбни танладим.

Жуда яхши эслайман — болалигимда курашчи, яратувчи, зобит бўлишни орзу қилардим (мактабда бешинчи-олтинчи синфларда ўқиб юрганимда узоқларга сузадиган кема капитани бўлишни орзу қилардим ва ҳатто денгизчиға ўхшаб юришни ҳам ўрганиб олишга ҳаракат қилгандим). Мен ҳаддан ташқари омадим чопмаганидан қиз бола бўлиб туғилиб қолганман деб ҳисоблардим — юрагимни ҳамиша кемтиклик туйғуси ўртарди. Ҳар бир гап-сўзим, ҳар бир хатти-ҳаракатим учун ўзимни ўзим оқлашим кераклигини англаш менга азоб берарди, ана шу қусуримни енгиб ўтиш йўлларини излардим ва кўрқаманки,

анча-мунча даражада бунга муваффақ ҳам бўлгандим. Фраерманнинг “Динга деган ёввойи ит ёки Биринчи муҳаббат ҳақида қисса” деган асари бор. Шу асарнинг қуйидаги жойини жуда яхши кўрар эдим. Ўша парчада асар қахрамони шундай дейди: “Қиз бола бўлсам нима бўпти? Мен ҳам ўғил болалар қиладиган ҳамма ишларни қила оламан — балиқ тутишни биламан, велосипед ҳайдай оламан, югураман, сакрайман, яна буларнинг ҳаммасининг устига-устига, қиз боламан!” Хуллас, мен ўзимни худди ўша боладай тутар эдим.

Йўқ, менинг ўйинчоқларим орасида тўппонча-ю қиличлар йўқ эди, мен кўғирчоқ ўйнардим, “хола-хола” ўйнардик. Уруш йилларида, умуман, ўйинчоғим бўлмаган. Ўйинчоқ ўрнига гўдак укам бор эди, холос. Уйнайдиган ўйинларим ҳам жуда ғалати эди. Уруш йилларида биз Уфага кўчирилган эдик. Эсимда, иккинчи ё учинчи синфларда ўқиб юрганимда битта дугонам билан бирга юк машиналарининг олдида югуриб ўтиб ўйнашни яхши кўрардик. Югуришдан олдин, юк машинасининг яқинроқ келишини кутардик. Албатта, у пайтларда юк машиналари анча секин юрарди, лекин, барибир, бу жуда кўрқинчли эди, на фақат кўрқинчли, жуда хавфли ҳам эди. Бир куни афтидан жуда кўрқиб кетган ва ҳалдан ташқари дарғазаб ҳайдовчи бизни ушлаб олиб, роса қулоқларимиздан чўзди. Унинг ҳалдан ташқари жаҳли чиқиб кетган эди. У бизни шу қадар кўрқитиб юбордики, биз “қаҳрамонликларимиз”ни бас қилишга мажбур бўлдик. Лекин шўхлигимизни қўйганимиз йўқ. Энди қўшни уйнинг девори ёнида канализацияни таъмирлаш учун қазилган ҳандақдан сакрай бошладик. Қиш фасли эди, ҳандақ музлаб қолган эди ва биз ҳар гал сассик, қўланса ҳандақ ичига тушиб кетишимиз, у ер-бу еримизга шикаст етказмоғимиз мумкин эди. Аммо биз сакрашда давом этавердик. Ниҳоят, оёғимдан бир пой калишим тушиб қолди. Ўша кезларда бу сезиларли йўқотиш эди — уйда бу масала атрофлича муҳокама қилинди ва сакрашларни йиғиштиришга тўғри келди. Шундан кейин деворлардан ва саройларнинг тоmidан қор уюмларига сакрай бошладик. Қор уюмлари баланд бўларди, қор юмшоқ, бироқ биз атайин баландроқ томларни излаб топардик. Уйга эса усти-бошимиз жиққа ҳўл бўлиб кириб келардик.

Мен билан олиша-олиша ҳолдан тойган онам хуноб бўларди: “Қанақа қиз бўлдинг-а! Нега ўйинларинг бунақа ваҳшиёна! Ахир, сен қиз боласан-ку!” Кейинги гал дугонам икковимиз ўт ўчирувчиларнинг ташқи деворга ўрнатилган нарвони орқали кўп қаватли уйнинг томига чиқмоқчи бўлдик. Биз анча баландга чиқдик — пастга қараса, юраклар орқага тортиб кетарди. Шу пайт онам укамни кўтариб кўчага чиқиб қолди ва бизни кўриб, қичқириб юборди: “Валямиз нарвонга чиқиб олипти-ку!”

Ҳозир дугонамнинг исми ҳам, башараси ҳам эсимда йўқ, лекин ўша пайтда қанақа кўрққаним яхши эсимда. Мен ҳеч қачон бунақа “тадбирлар”нинг ташаббускори бўлган эмасман, лекин ҳеч қачон уларда иштирок этишдан бош ҳам торган эмасман.

Болалик йилларида бунақа қинғайишларни кечирса бўлади, лекин, афсуски, бу хислат менда кейин ҳам сақланиб қолди: мен аёлларга дахлдор фаолият соҳаларига ижирғаниб қарар эдим. Институтга кирар эканман, энг ашаддий, уччига чиққан “эркакча” факультетни танладим. Бу мотор факультети эди. Аэроклубда планерлар бўлими ёки парашют бўлимига киришни хоҳламадим — бу бўлимларда қизлар кўп эди, гарчи қизларни олишмаса ҳам, самолёт бўлимига кирман деб оёқ тираб туриб олдим. Менинг бир курсдошим шундай ёзганди.

У учувчи, тош ҳам кўтарар,
Келиштириб минар отини,
Аммо малол келади унга
Бир йигитнинг бўлмоқ хотини.

Бу сатрларни мен ўзим учун мақтов ўрнида қабул қилдим, “бир йигитнинг бўлмоқ хотини” эса ўша пайтдаги ҳаётини қадриятлар тизимида энг охириги ўринда турар эди. Кейин — анча йиллар ўтгач, баъзан ҳамма нарсани улоқтириб — отиб, “бир йигитнинг хотини бўлиш” иштиёқи кўзгаб қоларди. Аммо бутун ҳаётим тажрибаси кўрсатдики, бу мен эришаолмайдиган олис марра экан.

Истаган касб-кор одамнинг қиёфасида ва ички дунёсида ўз муҳрини қолдиради. Аммо космонавтик касби одамнинг ички дунёсини бутунлай, тубдан қайта қуради, инсон шахсиятини ўзининг талабларига мослаб шакллантиради; бу талаблар эса — мен юқорида айтганимдай, жўн эмас ва анча-мунча қаттиқ. Космонавтикага келадиган аёллар табиат ва жамият томонидан, асосан, “эркакча” материаллардан ясалган аёллардир. Бу тушунарли ва ҳозирги босқичда табиийдир. Улардаги бу сифатлар профессионал фаолият жараёнида (тайёргарлик даври ҳам шунга киради) янада ривожланади ва кучаяди. Аёл — космонавтнинг умумлашган образини” назарда тутиб, машҳур психологлардан бири шундай деган эди: “Бу — тугал бир аёл деса бўлмас, бу — аёл жинсига мансуб инсондир.”

Хўш, ана шу аёл жинсига мансуб инсонлар, ҳеч нарсада эркак зотидан заррача кам эмаслигидан ифтихор қилувчи, улуғ ишлар ва жасоратлар билан ёнма-ён яшайдиган кимсалар оддий кундалиқ ҳаётда ўзларини қандай ҳис этадилар? Ахир, ҳеч бир инсоний жиҳат уларга ёт эмас-ку!...

Бизнинг “Авиатриса” деб аталган авиаклубимизда шундай аёллар ҳам борки, мен уларни “рус авиациясининг бувилари” деб атайман. Албатта, авиаклубда фақат улар эмас, бошқа аёллар ҳам бор, шу жумладан, ўтмиш авиация билан боғлиқ нафақахўр аёллар ҳам бор. Уларнинг кўплари машҳур ва хизмат кўрсатган хотинлар. Уларнинг ярми бўлмаса-да, камида қирқ фоизи — тақдир томонидан ўқситилган аёллар — уларнинг аёллик тақдирлари кемтик, бева, эридан ажрашган, ёлғиз аёллар. Билмадим — бунинг сири нимадайкин? Шундай касб-корга мансублиги уларнинг нормал оилавий ҳаёт қуришига имкон бермасмикин ёки аксинча, бу касб-кор ўз қанотлари остига оилавий ҳаётга унча яроқли бўлмаган аёлларни йиғармикин? Ахир, чиндан-да аёл кишининг ўша тилларда дoston қилинадиган мардоналиги-ю, профессионал ишларига кўпроқ мойиллиги, яъни бошқача айтганда, охир-пировардида ўз шахсиятига кўпроқ мойиллиги, яна бунинг устига, худо кўрсатмасин, профессионал муваффақиятларга эришмоғи — буларнинг бари муқаррар равишда эркак кишининг иззат-нафсига тегади ва деярли ҳаммавақт оилавий муносабатларга таъсир қилади.

Биринчи марта мен буни Терешкованинг парвозидан кейин бошқа “дахлдор” кишилар қатори “КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети... муносабати билан уюштирилган зиёфатга турмуш ўртоғингиз билан Сизни таклиф қилади” деган таклифномани олганимдан кейин ҳис қилдим. Бундай вазият ҳар қадамда, ҳар хил муносабатлар билан тез-тез учраб турарди. Умумий тадбирларга мени таклиф қилишарди, мен билан бирга эса ёнимда эримни ҳам чақаришарди, машинани ҳам менга “беришар” эдилар, дала ҳовли ҳам менинг номимга ёзиларди. Унинг назарида менинг ижтимоий мақомим юқорироқ эди ва у ҳаминша бунга қарши бизни “тенглаштирадиган чоралар” изларди. “Мен полковникка қўмондонлик қилар эканман, демак, генералманда”, — деди у бир куни менга полковник унвонини беришганда. Мен неча марталаб ичимда “эрим отрядда бўлиб, мен унинг ёнида бўлганим яхшироқ эмасмиди?” деб ўйлаганман. Бу — табиийроқ бўларди.

Яна бир муаммо: кундалиқ ҳаёт ва турмуш билан, рўзғор тебратиш ва болаларни тарбиялаш зарурияти билан профессионал ҳаётни бир-бирига қовуштириб бўлармикин? Агар борди-ю, бунга муваффақ бўлинмаса, “аёл жинсига мансуб” инсон ўз қалбининг “бемеъёр инжиқликлари”ни оилавий ҳаётни деб қурбон қилаоладими?

“Жомеъ тошларни камсуқум қилади” дейди мен севган Экзюпери. Ажойиб сўзлар! Мен уларни қуйидагича тушундим: “жомеъ” дегани — бу оила, тошлар — эса биз. Агар тошлар ўзларидан жомеъ қурилишини истасалар, шуни билмоқлари керакки, улар батамом бошқача ҳаёт кечиришга юз тутадилар. Бу ҳаёт уларнинг аввалги — йўл бўйида ётганда кечирган ҳаётига ўхшамайди. Уларни бошқача шакл-шамойилга киритиб йўнишади, тарашлашади, бу шакл-шамойиллари, эҳтимол, аввалгиларидан хунукроқ чиқар, бошқа тошлар уларни сиқиб қўйишлари мумкин. Улар яна шуни билмоқлари керакки, қурилишга қўшилганларидан кейин улар учун ортиқ орқага қайтиш йўли йўқ. Агар жомеъ вайронага айланса ёхуд уни бузиб ташласалар, тошлар ҳеч қачон ўзларининг асл қиёфаларига қайта олмайдилар, улар тош синиқларига айланадилар.

Бу ўз-ўзидан аён, лекин уни қабул қилиш қийин: биз жомеъ бўлишини хоҳлар эдик, аммо айна чоқда тошлар ҳам ўзларининг асл хислатларини сақлаб қолишларини истардик. Тошйўнарнинг асбоби уларга тегмаса дердик. Ва уларга ҳеч ким қандай босим ўтказмаслигини тилардик.

Икки кишидан бири агар интилишлари ва иштиёқлари оила манфаатлари доирасидан ташқарига чиқадиган бўлса, уларни босмоқлари керак бўлади. Бу ишни аёл киши қилгани маъқул деб ҳисобланади. Агар ана шу қурбонликни қилишни истамасанг ёхуд қурбонлик қилаолмасанг, унда оила бузила бошлайди. Аввалига уйнинг девори дарз кета бошлайди, кейин унда майда ёриқлар пайдо бўлади. Бу ёриқларни бўяб қўйиш мумкин, кейин суваб, устидан андавалайсан, кейин томи ташлаб юбормасин ёхуд девори қулаб тушмасин деб тирговичлар кўясан. Ундан кейин эса қалблар дарз кета бошлайди. Унда ҳамма нарсага қўл силтайсан-да, “Метелица” билан Шимолий кутбга сафарга жўнайсан. Уйингнинг эса деворлари қулай бошлаган бўлади...

Олисда юрганинда ҳали ҳаммаси тугаб, вайрон бўлиб-бўлмагандай кўринади ва қайтганиндан кейин, яна деворнинг бузилган жойларини уриб, шуваб, андавалаб таъмирлашга киришасан, лекин бу уринишлардан яна ҳеч нарса чиқмайди, яна бирон сафарга ёки парвозга отланасан. Шу тарзда турмушинг боши берк кўчага кириб қолади.

Инсон қалби зиддиятли. Айниқса, аёллар қалби. Унга гоҳ у керак, гоҳ бу... Мен жуда аниқ-таниқ ҳолда иккита “мен”ни кўраман. Улар мутлақо бир-бирларига тескари. Балки уларда аёл ибтидоси ва эркак ибтидоси мужассам топгандир. Мендаги аёл аёл бўлмоқни, ўз эрининг хотини, ўз уйининг бекаси, ўз ўғлининг ардоқли онаси бўлишни истарди. Менинг иккинчи “меники” эса ҳаммиша аллақеъларга — гоҳ осмонга, гоҳ космосга, гоҳ тоғларга, гоҳ Шимолий кутбга (Жанубий кутбга ҳам) интилгани интилган эди. Бунақа иккиланишдан мен жуда азобланардим, мен ундан халос бўлишга ҳаракат қилардим, лекин ҳеч бунинг уддасидан чиқаёлмаётганим учун яна азобланардим. “Мен аёл бўлмаслигим керак эди, оила қуришни ким қўйибди менга! Мен бунақа яшашни истамайман. Мен бунақа бўлишни истамайман. Мен хотиржам ва семиз бўлмоқни истайман!” — кундалигимда шунақа ёзув ҳам бор.

Менинг кунларим порлоқ эди. Мангулик ҳақида, у дунёнинг ишлари тўғрисида ўйланишга вақт қайда дейсиз. Булар оқшомдан кейин бўладиган ишлар. Йўқ, мен кундузги фурсатларимда бунақа нарсалар тўғрисида сира ўйламаганман демоқчи эмасман. Йўқ, ўйлардим. Ҳаётим йўли кескин бурилиш ясаган пайтларда, Валентина парвоз қилиб, мен қолиб кетган кезларда жон тўғрисида ҳам, уй ҳақида ҳам ўйлардим. Ҳаётда ҳар нима қилиб бўлса ҳам асраш лозим бўлган нарсалар нима экани ҳақида ўйлардим, ўйлай-ўйлай, ҳар гал бу — оила деган тўхтама келардим...

Яна бир масала қолди: мураккаб ва хавфли “эркаклар” касбини эгаллаган ҳамда бунга бепул илова тариқасида олам-жаҳон муаммоларга ва зиддиятларга эга бўлган аёл бахтиёр бўла оладими? Мендан сиз ўзингизни бахтиёр деб ҳисоблайсизми деб сўрашганда, ўзимни бахтиёр деб ҳисоблайман деб жавоб бераман. Негаки, бахт дегани бу оламни ҳис қилиш. Бу туйғу албатта, муқаррар тарзда тўқ ва фаровон турмуш деган нарса билан боғлиқ эмас (шундай ҳам бўлмоғи мумкинки, бошига оғир қулфатлар тушган одам ҳам ўзини бахтли деб билмоғи мумкин) Бахт дегани — уйингдан кўчага чиқиб рўпарангдаги дарахтларни, кўкдаги қуёшни кўрасан ва уларнинг борлигига, уларни кўраётганингга қувонасан. Бахт дегани — сенинг ҳароратинг ёнингда яшаётган яқинларингнинг қалбини илтиб турганидир. Албатта, мен тайёрланган парвоз амалга ошганида бу мен учун энг олий бахтиёрликнинг бир лаҳзаси бўларди. Лекин бир лаҳзаси, халос.

“Аёл кишининг космосга парвоз қилиши шартми?” Бу мужмал савол замирида одатда қуйидаги маъно ётади: “Аёл кишининг космосга чиқишига йўл қўйиш керакми?” Баъзан у жуда қатъий бир ҳукм шаклини касб этади: “Аёл боши билан космосда нима қилади у?” Бундай ҳукмда ўтган асрдаги аёл тўғрисида “аёл кишига кемада ўрин йўқ” деб чиқарилган ҳукмининг оқоваси сезилиб туради.

“Аёлни космосга қўйиш керакми — керак эмасми?” деган савол анча-мунча мураккаб савол. Бу икки қарашнинг иккови ҳам бири-биридан бемаза.

Агар кишига мураккаб ва хатарли касб билан шуғулланиш тақиқлаб қўйилса ёки уларнинг космонавтикага келиши чеклаб қўйилса, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари камситилган бўлади — улар ўзларининг имкониятлари ва интилишларини рўёбга чиқариш йўллари бемалол, эркин танлай олмай қолишади. Агар бунга тўсқинлик қилинмаса, аёл кишини асрамоқ керак, унга ғамхўрлик кўрсатиш лозим деган талабларга зид иш қилинган бўлади: парвозга тайёргарлик вақтида ва бевосита парвоз чоғида аёл организми жуда катта қийинчиликларга рўпара келади, бу қийинчиликлар, организмга тушадиган юклар аёл учун кони зарар, баъзан эса унинг ҳаёти тўғридан-тўғри катта хатар остида қолади. Аммо аёлларнинг учувчилик ва космонавтлик касбига интилишлари баъзан шунақа кучли бўладики, улар ҳар қандай мушкулотларга чидашга рози, ҳеч қанақа хавф-хатарлардан чўчишмайди, бу йўлда улар ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр.

Мана ҳаётдан олинган бир жонли мисол: менинг бир учувчи дугонам тиббий-учиш комиссиясининг назоратидан ўтадиган бўлиб қолди. Унинг эмизикли боласи бор эди. Вестибуля тадқиқотларни ўтказётган врач аёл унинг учишига розилик беришни истамай оёқ тираб туриб олди. “Мени Барани ўриндиғида чирпирак қилиб, роса таъзимини бермоқчи бўлди бу аёл, — дейди Л. — мени ҳар қанча чирпирак қилмасин, ҳаёлимда бир фикр — эмизадиган пайт бўлиб қолди деб ўйлайман ичимда. Врачи қурмағур эса сира ўзиникидан қолмайди — мени ўриндиқда тинмай айлантириб ётипти. Айлантириб-айлантириб қараса, туппа-тузукман, ҳамма нарсам жойида. Яна айлантиришга киришади...” Хуллас, врач аёлнинг рухсат беришдан бошқа иложи қолмади. Шу тарзда эмизикли боласи бор она реактив самолётда учишини давом эттирадиган бўлди.

Мен бу икки аёл — врач ва учувчига нисбатан ўз муносабатимни аниқ белгилаб олишга қийналаман. Бир томондан, менга шундай кўринадики, агар аёлларимизнинг кўпчилиги даставвал аёл бўлса ва “аёллар” учун табиий ҳаёт тарзида умр кечирса, бизнинг ҳаётимиз янада фаровонроқ ва ақлга мувофиқроқ бўларди. Қани энди аёлларимиз “аёлча” буюмлар ва нарсалар қуршовида ҳаёт кечирса, профессионал фаолиятида эса “аёлча” меҳнат қуролиларидан фойдаланса (ҳарҳолда, оғир асбоблар билан асфальтни бузиб ер қавлаб юрмаса), “хотинчаси”га кийинишса ва мана шу қийинчиликлар ва машаққатларнинг ҳеч қайсини бошдан кечирмасалар ва улар эркаклардан қолишмайди деб исбот қилишга ҳеч қанақа зарурат — қолмасди...

Лекин бошқа томондан қараганда, агар аёл касб-кори йўлида ҳаётининг қай бир томонларини камситишга онгли равишда жаҳд қилар экан, бу унинг ихтиёри. Агар бордию аёлнинг шахс сифатидаги хислатлари касб-корининг талабларига жавоб берар экан, уни шундай ҳаёт йўлини танлаш ҳуқуқидан маҳрум қилиб бўлмайди. Оила манфаатлари ва оналигини касб-кори талабларига қандай мослаштириш масаласи эса — унинг муаммоси.

Энг қаттиқ рақобат ва бинобарин, жинсига қараб камситишлар нуфузли касб-корларда — “фан ва техниканинг олдинги марраларида” турадиган соҳаларда бўлади. Учувчилик касбида шаклланиш даври ўтиб бўлгач, аёлларни камситиш жуда ошқора шафқатсиз шаклларда намоён бўлди. Мамлюмки, 30-йилларда аёлларни учувчилик касбига қабул қилишни тақиқловчи ҳукумат қарори қабул қилинган эди. Бу қарор ҳозирга қадар бекор қилинган эмас. Аввал қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам аёл киши шу касбни эгалламоқчи бўлса, жуда кўп тўсиқлар ва ғовларни енгиб ўтиши керак бўлади. Бу ҳеч кимда норозилик уйғотган эмас ва уни ҳеч ким ижтимоий адолатсизлик сифатида қабул қилгани ҳам йўқ: совет аёллари ўзларининг энг адолатли жамиятда яшаётганларини билардилар. Ахир, бизда машҳур учувчи аёллар бор — мана улар тўғрисидаги китоблар, мана булар эса — уларнинг расмлари. Демак, гап фақат мақсадга эришиш йўлида тузукроқ ҳаракат қилишда.

Эндиликда аёллар эшигини жанг билан очиб кирадиган энг нуфузли касб — космонавтлик касби бўлиб қолди. Бизга — космонавтика соҳасига биринчи

бўлиб қадам қўйган беш аёлга жанг билан ёриб киришга тўғри келмаган — космонавтикага номзод бўлиш ҳақидаги таклиф бизга осмондан тушгандай бўлган эди. Кейин вазият буткул ўзгарди.

ХИЗМАТ ЙЎЛИНИНГ НИҲОЯСИ

Ниҳоят, 1969-йилнинг кузига ҳам етиб келдик, лекин ҳамон учиш-учмаслигимиз масаласида “йилт” этган ёруғлик йўқ эди. Бу аҳвол қанча давом этиши мумкин — маълум эмас. Биз “номенклатурадаги ходимлар” эдик ва биздан халос бўлмоқ учун ташқаридан бирон-бир туртки керак эди. Модоники, туртки зарур бўлса, у эртами-кечми пайдо бўлади. Бир куни Каманин бизни, яъни космосга учмаган тўрт аёлни ҳузурига чорлаб, КПСС Марказий Комитетига мактуб ёзишни таклиф қилди. У 30-йиллардаги бир паршютчи аёлни гапириб берди. У рекорд ўрнатмоқчи бўлипти, аммо ҳадеганда унга йўл беришмапти. У Калининнинг қабулига кирипти ва сакрашга ижозат олипти. Николай Петрович биз ҳам бир уриниб кўрсак арзийди деб ҳисобларди. Ўшанда эрим менга шундай деди: “Ёзманглар, Сизларни ишга солиб қўйиб, бундан фойдаланмоқчи бўлишяпти. Тинчгина ўтирсангиз, сизга ҳеч ким тегмайди, сизлар номенклатурада. Аммо бошқа ишларга тумшугингизни суқадиган бўлсангиз, сизни йўқотишга баҳона топиб берган бўласиз”. Кимнингдир атайин ифвогарлик қилаётганига ақлим бовар қилмасди. Ким? Нима учун? Нима манфаат кўради? Эрим жўнгина тушунтириб берди: ўз вақтида Каманин бизнинг гуруҳимизни ташкил қилишда ташаббускор бўлган эди, энди гуруҳ керак бўлмай қолди, шунинг учун Каманин вазиятни тузатмоқчи. Лекин мен анча-мунча бефаросат эдим, бу гап мени инонтирмади. “Майли, ёзаверинглар, бу мактубингиздан кейин сизларнинг жавобингизни бериб юборишади.”

Мактубнинг матнини мен ёздим. У ҳозир ҳам жуда яхши эсимда. Мактуб “КПСС Марказий Қўмитасининг Биринчи Котибига!” деган хитоб билан бошланарди. Мактубда бизнинг анчадан бери космонавтлар тайёрлаш Марказида эканимиз, парвоз учун зарур бўлган машқлардан ва синовлардан ўтганимиз айтилган эди. Кейин ҳозир ҳам парвозга тайёр эканимизни, истаган дақиқада космосга учишга бевосита тайёргарликка киришмоғимиз мумкинлигини маълум қилдик. Шундан сўнг давлат бизни ўқитишга ва парвозга тайёрлашга жуда катта маблағ сарфлаганини эслатдик ва шу сарф-харажатларнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқса, ғоятда ачинарли ҳол юз беришини таъкидладик. “Биз ўз ватанимизга хизмат қилишни истаймиз ва бу қўлимиздан келади. Жиддий тадқиқот дастурига эга бўлган аёллар экипажининг космосга парвози бизнинг назаримизда жуда яхши илмий-техник самара беради ва бутун дунёда жуда катта сиёсий акс-садога эга бўлади” деб ёзилган эди мактубимизда.

Мен жуда синчковлик билан мактуб матнини қайта-қайта таҳрир қилдим. Назаримда, ундаги гаплар зўр ишонтириш кучига эга эди ва уларни мутлақо рад қилиб бўлмас эди. Ахир, тайёр мутахассислар бўлса, улардан фойдаланилмаётилган бўлса, фойдаланиш керак-да! Бироқ ўша пайтдаёқ парвозга навбат юзага келиб бўлган эди ва вақт ўтган сайин бу навбат катталлашиб бормоқда эди. Марказда эса бу бизга ўхшаган фойдаланилмаган мутахассисларнинг сони тобора ортиб бормоқда эди.

Менда мактубнинг қораламаси қолган эди, ҳатто унинг қаерда ётгани ҳам, саҳифаларнинг қандай кўринишда бўлгани ҳам жуда яхши эсимда. Лекин ҳозир уни қидириб, ҳамма қоғозларимни титкилаб чиқдим — қораламалар сувга тушган тошдай ғойиб бўлипти. Унинг йўқолган бўлиши мумкин эмас — биз бирор ёққа қўйганимиз йўқ, уйимизга ўт тушгани йўқ, бировга унинг сариқ-чақалик кераги йўқ. Бирон ажина-пажина ҳазиллашганми? Ёки олий фазовий кучлар аралашганми?

Ҳаммаси худди эрим айтгандек бўлди: бизни Эски майдонга чақиришди ва бизга “сизларнинг Ватанга хизмат қилишга бўлган иштиёқингизни жуда қадрлаймиз, лекин ҳозирги фурсатда Ватанда бунга эҳтиёж йўқ” деб изоҳ беришди.

Бу масалада менинг туйғуларим бағоят мураккаб эди: ўтган йилларнинг борасида учиб умиди зўр-базўр липиллаб ёниб тургани, ўқтин-ўқтин ўчиб қоларди, бирон-бир истиқболсиз отрядда ўтиравериш жонга тегди, оқибатда, ғоятда табиий (ва ғоятда кучли) алам туйғусидан ташқари яна елкамиздан тоғ ағдарилгандай ҳам бўлди. Дастаси синиқ чемоданнинг аҳволига тушдик — кўтариб юриш жуда ноқулай, ташлаб юборай десанг, кўз қиймайди. Мана, ниҳоят, масала кесилди — шунисиға ҳам шукур.

Биздан Марказда қолишни истайсизларми ё бошингиз оққан томонларга кетишни ихтиёр этасизларми деб сўрашди. Йўқ, биз бошимиз оққан томонга кетиш ниятимиз йўқ эди, биз Марказда қолдик. Шаталов яқинда бир гапни айтиб берди (ўша кезларда у Каманиннинг ўрнига ўтган эди): гуруҳни тарқатиб юборгандан кейин Шаталов билан Ҳарбий Ҳаво кучларининг ўша пайтдаги Бош қўмондони Кутаков ўртасида жуда катта даҳанаки жанг бўлиб ўтган экан. Кутаков бизни армиядан бўшатиб юбормоқчи бўлган экан. “Кутаков кейин мен билан тўрт ойгача гаплашмай юрди”, деди Шаталов. Ҳа, шунақа, кўпинча биз ҳаётимизнинг кескин бурилишларида бизга ким ёрдам берганидан беҳабар қоламиз.

Худди шу пайтда Марказ қайта қурилиб, илмий-тадқиқот ташкилотига айлантирилмоқда эди. Шу муносабат билан бизга ўрин топила қолди. Аввалига биз уч киши — мен, Ирина Соловьева ва Жанна Ёркина Илмий-тадқиқот услубиёт бўлимига ўрнашдик. Мен жуда яхши соғлом муҳитга тушиб қолдим ва диссертация устида ишлай бошладим. Иш Марказ олдида турган амалий вазибалардан келиб чиқарди, бинобарин, унда амалиёт билан илмий ғояларни чамбарчас боғлаш кераклиги ҳақидаги талабга амал қилинган эди. Бу ишда менинг омадим келди — раҳбарим жуда ажойиб инсон, профессор, техника фанлари доктори Георгий Георгиевич Бебенин бўлди. Ўзаро уни ГГ деб атар эдик.

Бу давр — туташтириш бўйича биринчи тажрибаларимиз йиллари эди. Ишларимиз жуда қийин силжимоқда эди, туташтиришлар биринкетин барбод бўлмоқдайди. Марказ мутахассисларининг бир гуруҳи ГГ бошчилигида (шу жумладан, менинг ҳам) бу муаммо билан шуғуллана бошладик. Биз қўл билан яқинлаштириш методикасини ишлаб чиқдик, ёрдамчи воситалар ва ускуналарни яратдик, бошқариш бўйича космонавтнинг имкониятларини тадқиқ қилдик, тайёргарлик методикаларини ишлаб чиқдик. Ишимиз жуда қизиқарли эди. Бундан ташқари, ГГ космонавтларга космик парвознинг динамикаси бўйича маърузалар ўқирди, кейин у маърузалар ўқишга мени ҳам жалб қилди ва мен бу ишга жуда қизиқиб қолдим. Шундай қилиб отряддан кетишнинг оқибати мен учун жуда омадли бўлди — борди-ю, бизнинг “ўтириб қолганимиз” яна давом этадиган бўлса, илмий ишни бошлашга кечикиб қолиш аниқ эди.

Рост, ахён-ахёнда ичимда бир дард ғимирлаб қоларди — “аёллар космоси” ҳақидаги гап-сўзлар лоақал яна ўн йил қўзғолмай турса бўларди деган истак уйғонарди. Аммо бу масалада тақдирнинг инояти унча катта бўлмади: айна ана шу муддат ҳудудларида гап-сўзлар бошланиб кетди.

Аёлни “учириш” ғояси “Энергия” деб аталган Илмий-ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош конструктори В.П.Глушкода пайдо бўлди. Бу тўғрида тегишли ҳужжат тайёрланди ва тегишли идораларга жўнатилди.

Албатта, бу ҳужжат мутлақо махфий эди, аммо бу ҳужжатга дахлдор бир курсдошим ҳеч кимга айтмаслик шарти билан менга кўрсатди. Ҳужжатда ҳозирги пайтда аёллар иштирокида космик парвозга тайёрлик кўриб, уни амалга ошириш мақсадга мувофиқ эканлиги айтилган эди. Шунингдек, Марказда шундай аёллар борлиги (бу ўринда бизнинг фамилияларимиз санаб ўтилганди), уларни катта сарф-ҳаражатларсиз тезгина тайёрлаш мумкинлиги маълум қилинганди. Шу билан бирга аёлларнинг космосга учуши катта сиёсий самара бериши эслатиб ўтилганди. Терешкованинг парвозидан кейин салкам 20 йил ўтган бўлса-да, аёлларнинг космосга учуриш ҳақида қарор қабул қилишга ундайдиган далиллар ҳамон ўша-ўша “сиёсий самара” эди. Бу йиллар давомида биз учун ҳеч нарса ўзгармаган эди.

Аммо бизнинг отахон командирларимиз бизга бунинг ҳожати йўқ деб жавоб беришди. Биз бир амаллаб ижозат олишга уриниб кўрдик, ҳатто Валентина Терешкова билан Татьяна Кузнецова тиббий комиссиядан ҳам ўтишди, лекин буларнинг бари беҳуда бўлиб чиқди. Орадан кўп ўтмай Светлана Савицкая пайдо бўлиб қолди. У синовчи учувчи эди, самолёт спорти билан шуғулланарди, бу борада жаҳон рекордлари ўрнатган ва жаҳон чемпиони бўлган эди. Бизнинг учун эса Космоснинг эшиги узил-кесил ёпилди.

*“Дружба народов” журналининг
2000-йил 4-5-сонларидан олинди.*

*Озод ОБИД
таржимаси.*

Умрбоқийлик сирлари

Адабиёт пайдо бўлгандан бери эрка, хурликка, истиқлолга ташна бўлиб яшаган ва яшамоқда. Бу ташналигини қондирмоқ учун муттасил равишда янгидан-янги булоқлар кўзини очишга, уларнинг шифобахш сувидан одамзодни баҳраманд этишга ҳаракат қилади. Бу мўъжизакор оби ҳаётдан татиган киши ҳар қандай миллий, ирқий, диний, ахлоқий ва бошқа турли чеклашлардан холи бўлиб, ҳаётда эмин-эркин яшаш истаги билан йўлдош бўлади, истагини рўёбга чиқармоқ учун амалий ҳаракатга киришади. Бу қаби исёнкорлик ҳаракатларини ўз саҳифаларида ифодалаб келган бадиий адабиёт ўз йўлида не-не тўсиқларга дуч келди, қанчадан-қанча эрк куйчилари қатли ом қилинди. Аммо улар ҳеч қачон истиқлол орзусидан воз кечмадилар ва буюк мақсадларига эришиш йўлида қурашни собитқадамлик билан давом эттиравердилар.

Кўп минг йиллик узоқ тарихга эга бўлган ўзбек адабиёти ҳам Оллоҳ иноят этган ана шундай буюк неъмат — истиқлол орзусидан бебаҳра эмас эди. Адабиёт бу борада бир лаҳза бўлсин тин олгани йўқ, ҳар доим, ҳар дақиқа истиқлол деб бонг уриб келмоқда. Шу ерда мен кичик бир адабий фактни келтиришни истардим. Улкан драматург ва олим Фитрат томонидан тузилиб, 1928 йилда нашр қилинган “Ўзбек адабиётининг намуналари”да қабилавий адабиёт ёдгорликларидан “Чистони Эликбек ҳикояси” келтирилган. Унда тасвирланишича, туркий қабилалардан бирининг бошига ўлат балоси ёғилади. Бу ўлатни ажиналар тарқатган эдилар. Халқ қирила бошлайди. Шунда қабила элбошчиси Эликбек ўз халқини ўлат офатидан сақлаб қолиш ниятида ажиналарни излаб, йўлга отланади ва уларни топиб, тенгсиз жангда голиб чиқади. Қабила бошлиғи Эликбекнинг жасорати туфайли халқни омон қолади.

Бу ҳикоя мелоддан аввалги IV асрга оиддир. Кўринадики, ўзбек адабиёти ўзининг илк ёдгорликларидан бошлаб халқпарварлик, эркпарварлик ғоясини илгари сурган.

Бинобарин, адабиётнинг эрк ва озодлик ғоясини ифодалаши узлуксиз жараён бўлиб, бу борада унинг бир лаҳза бўлсин сукут сақлашга мутлақо ҳаққи йўқдир. Мабодо у “сукутга толар экан, бу сукут халқнинг инқирози билан баравар бўлади” (Салтиков-Шчедрин). Шунинг учун у доимо эрк кўнғироғини чалиб туришга бурчлидир. Бу кўнғироқ оҳанглари уйғониш садолари дейиш мумкин. Адабиёт ҳар қандай шароитда ҳам ўзи хизмат қилаётган халқини доимо ўзлигини англашга, кадр-қимматини эъозлашга, миллий уйғонишга, тафаккурини янгилашга чорлаб келган. Бу уйғониш садолари турли даврларда турлича оҳангларда, гоҳ сокин, гоҳ кучли, гоҳ бўғиқ, гоҳ жарангдор бўлиб янграган. Қайсики даврда халқ муте, юрт исканжада бўлса, ўша замонда уйғониш садоларининг авжи ҳам баланд бўлган. Чунки адабиёт ҳар доим зулмга, қабоҳатга, миллий шовинизмга, инсон ҳуқуқларининг камситилишига қарши чиққан.

Ўзбек адабиётида миллий уйғониш садоларининг XX аср бошларида, Октябр тўнтаришидан кейинги дастлабки ўн йилликда ғоят кучли жаранглаганлиги бугун ҳеч кимга сир эмас. Чунки мустамлакачилар ўша пайтда халқни ҳаддан зиёд камситиш, хўрлаш, эксплуатация қилиш усулларини кучайтирган, миллий урф-одатларимизни, диний қонун-қоидаларимизни оёқ ости қилаётган эдилар. Бу даврнинг улугъ санъаткорлари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла

Қодирий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпонларнинг ҳар бири эрк ва мустақиллик бонгини бор кучи билан чалдилар. Истиқлол ғояси мазкур ижодкорларнинг ҳар бир асарига сингиб кетганлигини кўрамиз. Масалан, А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романлари, Фитратнинг “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари” драмаларида босқинчиларга қарши исёнкорлик руҳи очиқ-ойдин ифодаланган.

Адабиёт тинмай чалаётган уйғониш садолари мазлум халқнинг илигини тўлдириши, фикрини қўзғатиши, қадди-бастини тиклашга кўмаклашиши табиий эди. Совет тузуми эса бунга йўл қўйишни мутлақо истамасди. Шунинг учун ҳам таҳликага тушган ҳукумат исёнкор санъаткорларга қарши қатли ом ўтказди. Лекин уйғониш садолари эса ўчмади! Аксинча, бошқача шаклда, ўзгача оҳангда эркини куйлаш давом этди. Чунки адабиёт ўлмаган эди.

70-йилларга келиб ўзбек адабиётида миллий уйғонишга чақирىқ садолари рамзий тимсоллар орқали ифодалана бошланди. Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов Бенгал шоири Назрул Ислон тилидан “Туғилгансан озод, Мангу озод бўлиб қол!” дея ҳайқирган бўлса, яна бир истеъдодли шоиримиз Абдулла Орипов ўша даврдаги коммунистик мафқуранинг коммунизм ҳақидаги фалсафаси қуруқ сафсатадан иборат бўлганлигини “Ҳангома” шеърида кўрсатиб беради. Иқтидорли шоир Омон Матжон эса бир кам қирқ афсонадан ташкил топган “Ҳаққуш қичқириги” номли китобида йилда бир бор “Ҳақ” деб қичқириб ўтадиган ноёб қуш тимсоли орқали ўша пайтдаёқ миллий ғоянинг, миллий мафқуранинг рамзий образини кашф этган эди. Унда “Ҳаққушни отиб оламан!” дея тунда ўқ узган нобакорларнинг қилмиши туфайли юртда нотинчлик бошланганлиги, аммо ҳаққуш барҳаёт бўлиб, у ҳамон халқни ҳушёрликка чақириб турганлигини, унинг ҳалокати бутун бир халқнинг инқирози билан тенг эканлигини ифодалайди. Бинобарин, ҳар бир қалбнинг ўз ҳаққуши бўлмоғи шарт, токи у бизни бепарволик, лоқайдлик, жоҳиллик уйқусидан уйғотиб турсин!

Ҳозирги адабиёт амал, мансаб, бойлик бандаларини эмас, Ватаннинг бир қафт тупроғини азиз билгувчи фидойиларни улуглаши ўз олдига эзгу мақсад қилиб қўйган. Шу нуқтаи назардан мустақиллик йиллари адабиётида дунёга келган асарларга эътибор берсак, уларнинг ақсарияти мустақиллигимизни мустаҳкамлашга, қадриятларимизни асраш ва эъзозлашга, истиқлол медалари таъмининг янада тотлироқ бўлишига одамларни ишонтиришга, шу йўллар билан одамлар қалбига миллий ғоя ва миллий мафқуранинг асосий йўналишларини сингдиришга уринаётганини кўрамиз.

Шу жиҳатдан истиқлол даври адабиётининг илк қалдирғочи сифатида парвоз қилган Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романи ибратлидир. “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тенг ҳуқуқли аъзоси Ўзбекистон Республикасига” бағишланган бу романда халқимизнинг 130 йилдан зиёд давом этган рус мустамакчилиги давридаги оғир ҳаёти, кураши тасвирланган. Унда уч авлод вакиллари иштирок этади. Биринчи авлод фарғоналик Жамолиддин кетмон бўлиб, юрти кофирлар томонидан забт этилиб, ерлари макруҳ бўлгач, Денов томонларга бош олиб кетади. Иккинчи авлод унинг ўғли Ақраб Сурхон воҳасида қизил қўшинга қарши кураш олиб боради ва ўз ҳамқишлоқларининг сотқинлиги оқибатида ҳалок бўлади. Кейинчалик Ватанининг озодлиги учун жон берган инсон сифатида унинг исмига “шаҳид” сўзини қўшиб айтадилар. Кўп саҳифалар ана шу Ақраб шаҳиднинг биттаю битта ўғли, садоқатли совет фуқароси Деҳқонқул ҳаёти ва турмушини ифодалашга ажратилган. Асар воқеалари ҳам ана шу қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади.

Ижтимоий-публицистик услубда битилган бу романда Деҳқонқулнинг она-оналари, ўзининг оиласи бошига тушган чексиз фожиалардан хабардор бўламиз. Бутун умрини мафқуранинг тазйиқлари остида ўтказган, аммо косаси оқармаган Деҳқонқул “пахта иши” муносабати билан қамоққа олиниб, 8 йилга кесилганда ҳам ўз оиласи, онаси, бола-чақаси билан эмас, шўр босган, оғуланган даласи билан хайрлашувга боради. Унга дил розини айтар экан, “мен қайтаман бағрингга, албатта, қайтаман. Тупканинг тагидан бўлса-да, қайтиб келаман!” деб ваъда беради.

Албатта, мустақиллик йилларида яратилган барча асарларни санаб ўтиш

ва таҳлил қилишнинг имкони йўқ, лекин шулар орасидан миллий мафкурамизнинг асосий тамойилларига мос келадиган айримларини кўздан кечириш фойдадан холи бўлмайди. Отахон адибимиз Асқад Мухторнинг “Фано ва бақо”, “Кўк тош”, “Жинни”, Нормурод Норқобилоннинг “Подачининг осмони”, “Қоялар ҳам йиғлайди”, Абдуқаюм Йўлдошнинг “Сунбуланинг илк шанбаси” каби ҳикоя ва қиссалари шу жиҳатдан характерлидир.

Асқад Мухторнинг “Кўк тош” ҳикояси Амир Темур мақбарасидаги ўша машҳур кўк тошнинг тарихи тўғрисидаги монолог асосига қурилган: “Мен тошман. Кўк тош. Огим Яшим. Ун минг йиллардан бери кўрмаган томошам қолмади” деб бошланади монолог. Унинг айтишича, тошни турган жойидан беҳуда кўзгатган шахслар бевақт ўлим топганлар. Кўк тошнинг ўзи айтмаса ҳам сезамизки, унда бир илоҳий сир бор. Ёзувчи усталик билан Кўк тошни улуғ аждодларимиз тимсоли, ўлмас обида даражасига кўтаради, зеро одамзотнинг умри бир нафаслик экан, ҳаётнинг қадрига етиш, ўзаро меҳр-оқибатли бўлиш масаласи илгари сурилади. Беҳуда жанжал, бойликка кўнгил бериш ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди.

“Жинни” ҳикояси шу кунлардаги қадриятларимиз ҳақидадир. Ҳикоя жиддий мушоҳадага ундайди. Ҳикояда бугунги манқуртлар эзгу ишларга қўл урган фидойи кишиларни чалғитмоқда, улар тўғрисида турли-туман бўҳтонлар тарқатмоқдалар, тараққиёт йўлига тўғаноқ бўлмоқдалар, деган ташвиш айтилади. Саидумар ана шулардан биридир. Йўқ, ҳикоя Саидумар тўғрисида эмас, гап бошқа бир фидойи инсон, уни англаш ҳақидадир. Бироқ ана шу одамнинг эзгу ишларини тушунмай ёки тушуна туриб масхаралаган, “жинни”га чиқарган Саидумар нафратимизни кўзгайди.

Мақтабда муаллифга (ҳикоячи “мен”) ҳам, Саидумарга ҳам дарс берган билимдон Ҳалим домла кексайиб, 80 ёшларга етган. Аммо қариганда янгича “қилиқ” чиқарган, нафақани олиб, тинчгина ётмайди. Атрофидаги нарсалар, рўй бераётган воқеа-ҳодисалар, ҳозир барҳаёт урф-одатлар ҳақида “Эзгу китоб” яратишга киришган. Домланинг тиниб-тинчимаслиги Саидумар сингари замонавий манқуртларга эриш туюлади. Ҳикоячи кўп йиллардан бери учрашмаган синфдоши Саидумарни кўриб қолиб, бир пиёла чой устида қишлоғини, дўстларини суриштиради. Гап айланиб келиб Ҳалим домлани сўраганда: “Э, домла чатоқ... Кирди-чиқди бўлиб қолган, — деди Саидумар кўрсаткич бармоғини чаккасига бигиз қилиб. Домла бошлаган ишнинг моҳиятини Саидумар билиб-билмай: “Қалин-қалин дафтарларни тўлғазиб ташлаган”, деб менсимай, масхаралаб гапирди. Домланинг бу аҳволи унга жиннилик, ҳикоячига эса фожеа бўлиб кўринади.

Агар Саидумарнинг бу гапларига ҳикоячи ҳам, биз ҳам ишонсак, Ҳалим домланинг тирик руҳига фотиҳа ўқиган, уни жинни деб эълон қилган бўларди. Йўқ, тажрибали адиб бизни шу аҳволга ташлаб қўймайди, умид чироғи “милт” этиб ёнади: “Саидумарнинг домламиз аҳволига бепарволиги менга ёқмади. Шунақа ҳам бўладими? “Ишқилиб”, “қисқаси...” Масхараомуз гаплар. Шундай фожеа ҳақида-я?” Эртасига ҳикоячи қишлоғига жўнаб, Ҳалим домланинг ҳолидан хабар олади. Ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб ишонадики, домланинг мақсади буюк: узоқ, жуда узоқ авлодлар учун эзгулик китобини тайёрлашга аҳд қилган. Чунки домланинг эътиқодича: “Дунёда ҳеч нарса абадий эмас. Фақат сўз, ёзув узоқ яшайди. Сўз, ёзув бўлмаганда биз, масалан, қадим дунё қиёфаси ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмасдик. Дунёда авлодлар учун ҳар нарсанинг таърифи қолиши керак. Мана, ҳозирги ёшларнинг ҳаммаси ҳам Кўқон араванинг қандай бўлганлигини билавермайди!”

Энди бироз ортга қайтайлик. Жаҳонга машҳур адиб Ч.Айтматовнинг “Асрга татиғулик кун” романидаги жунг-жанг қабиласи нега қиличдай-қиличдай йигитлар бошига туя терисини қошлаб манқуртга айлантирган? Токи улар кечаги кунини, тарихини, аждодларини, ёзувини, тилини унутсинлар! Инсон кечаги кунини билмас экан, эртасини ҳам тасаввур қилолмайди. Ҳалим домланинг қалбига жойлашиб олган Дўнанбой “Одамнинг ўзи йўқолиб кетмасдан бурун” унга кимнинг боласи эканлигини, ота-боболари ким, қандай яшаб ўтганлигини, нималарни мерос қолдирганини уқтирмақ лозим дея нола қилади.

“Подачининг осмони” ҳикояси персонажларидан Саттор подачининг айтишича, “буруннинг одамлари учган, ҳатто отлардаям қанот бўлган”. Шундай экан, биз нега парвоз қилолмаймиз, нега ўз осмонимизга ўзимиз

эғалик қила олмаймиз? Чунки эндиги одамлар қанотларини “ялқовликлари туфайли йўқотиб қўйишган”. Ёзувчи Н.Норқобилнинг нияти нақадар эзгу: оталарининг оғирини енгил қилишни жудаям хоҳлаган, аммо ҳали билимининг етарли эмаслигидан хатога йўл қўйиб, ҳалок бўлган ёш авлод интилишини таъсирчан ифодалайди. Ҳикояда отасининг парвозини кўролмаган фарзандларнинг бугун бўлмаса эртага албатта парвоз қилишига буюк ишонч руҳи ўқувчини рабатлантиради. Ҳозирги ёшларимиз ўз осмонини эгаллаши, унинг хўжайини бўлиши, тиниқлиги ва мусаффолигини сақлаши лозим.

Ҳар бир кишининг комил инсон бўлиб етишиши унинг ёшлигидан олган тарбиясига боғлиқ. “Қуш уясида кўрганини қилади” дейдилар. Шу маънода оиланинг поклиги, ота-онанинг билимдонлиги ва юксак маънавияти тарбияда катта аҳамиятга эгадир. Яхши муҳитда тарбияланган инсон ҳаётга, атрофдаги воқеа-ҳодисаларга фаол муносабатда бўлади. Жамият томонидан ўз олдига қўйилаётган ижтимоий бурчига онгли ёндашади, тил билан дил, иш билан сўз бир жойдан чиқади. Ана шундай одамни биз тўла маънода ш а х с деб аташимиз мумкин. Бундай фазилатларни шакллантириш эса ахлоқий тарбиянинг асосини ташкил этади. Фаол ҳаётий позиция, аввало бадиий адабиётда намоён бўлади. Бу ёзувчининг ўзига ҳам, у яратган қаҳрамонга ҳам тегишлидир.

Аввало, шахс сифатида ёзувчининг ўзида фаол ҳаётий позиция шаклланган бўлиши керак. Бу ҳолнинг намоён бўлиши унинг бадиий маҳорати билан чамбарчас боғлиқдир. Бинобарин, бадиий маҳорати юксак даражада тараққий этган адиб қандай мавзуда қалам тебратмасин, уни замонга муаммолари билан боғлай олади, ўқувчисининг ички дунёсига таъсир ўтказа олади. Китобхоннинг ички дунёсига таъсир ўтказиш билан эса унда фаол ҳаётий позицияни шакллантиришга эришади. Ана шунда асар қаҳрамони шунчаки инсон деган номини оқлабгина қолмайди, балки тўла маънодаги шахс сифатида шаклланганлигини очик намоён ҳам эта олади.

Ҳозирги авлод ўзининг руҳий олами, ички дунёсининг даражаси жиҳатдан бундан 10-15 йил олдинги авлоддан тубдан фарқ қилади. Чунки ҳозирги авлод миллий мафкура ғояси билан ўзидан олдинги акалари ҳамда оталарига қараганда чуқурроқ ва тўлароқ қурошланган. Ёзувчи ана шу фарқни ҳам назардан соқит қилмаслиги шарт. Бадиий адабиётда ана шундай ёшларнинг мукамал тимсолларини яратиш, уни тенгдошларига ибрат қилиб кўрсатиш ҳозирги жараённинг муҳим вазифаси бўлиб турибди.

Инсон шахсидаги ахлоқий, руҳий эҳтиёжларни қондириш истаги ҳар доим ҳам ҳаётнинг энг асосий қонуни бўлиб келган ва бундан сўнг ҳам бу жараён давом этади. Эндиликда турмуш тақозосига кўра бадиий асар конфликтни ҳам илгаригидек антогонистик кучлар ўртасидаги кураш асосига қурилмайдиган бўлди. Чунки бундан кейин биз одамлардан бойларга ёки капиталистларга қарши курашишни талаб қилолмаймиз. Иложини топса, ўзи ҳам бой бўлсин, фаровон яшасин! Энди бадиий асар конфликтини ташқи, яъни кўзга кўриниб турган ижтимоий зиддиятлар асосига қуришдан кўра, ички, яъни ҳис-туйғулар, фикрлар қарама-қаршилиги асосига қуриш кўпроқ фойдали бўлишини ҳаётнинг ўзи исботлаб турибди. Фақат бунда адибларимиз китобийлик қусурига берилиб кетиш иллатидан сақланиш лозим. Чунки “китобийлик қусури конфликтсизлик қусуридан кам эмас” (О.Ёқубов)лигини ёддан фаромуш қилмасинлар.

Барчага ибрат бўларли юксак фазилатлари билан ифодаланган инсонгина ҳозирги замондошларига, ёшларга намуна бўла олади. Шу каби ижобий томонлари билан ҳозирги ёшлар қалбига эзгулик уругини сепиш мумкин. Ваҳоланки, биз катта умидлар билан вояга етказётган ёшлар орасида қийинчилик кўрмай, жиддий меҳнат имтиҳонидан ўтмай, айрим лоқайд ота-оналар қаноти остида эмин-эркин ўсаётган, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан ўтиб яшаш усулларини ўзлаштираётган ёшлар мавжуд бўлиб, уларнинг тарбиясига эътиборни кучайтириш лозим. Ички ва ташқи душманларимиз бундай ёшларни сохта — таги пуч диний ақидалар, қолаверса, кўзни қамаштирадиган бойликлар билан ўзига оғдириб олаётган бир пайтда ғоят ҳушёр бўлишимиз, уларни бемаъни руҳий эҳтиёжмандлик кайфиятидан халос этишимиз зарур.

Эҳтиёжмандлик психологияси одам қалбини, иродасини камситувчи, синдирувчи, ер билан яқсон қилувчи шундай кучли ички душмандирки, унинг

панжасидан ёшларимизни қанча тез халос қилсак, мақсадимизга шунча эртароқ етамиз. Ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасида ана шундай эҳтиёжмандлик психологиясининг исканжасига тушиб қолиб ҳалокатга юз тутган йигит — Усарнинг ибратли образи яратилади. Эрназар пелвоннинг ўғилларидан бири Усар шаҳарда ўқиб, бу ерда енгил-елпи ҳаёт кечириш йўллариини ўргангач, ўзича “янгича яшашга”, “эркин” бўлишга интилади. Ақлий ва жисмоний кучини оталари, акалари сарфлаган поклик йўлларига эмас, шалтоқилик йўлига сарфлайди ва ажодлари анъанасидан юз ўгириб, нопоклик йўлига қадам босганлиги учун жазосини олади, тўғри йўлга қайтармоқчи бўлган отасига қўл кўтариб, тоққа қочаётганда қор кўчкиси остида қолади.

Адиб адабиёт учун азалий ҳисобланган оталар ва болалар муаммосини янгича талқин этишга муваффақ бўлади. Усарнинг фожиаси ҳозирги ёшларимизга ибрат бўларлидир. Зеро, миллий мафқуранинг асосий йўналишларини белгилашда ажодларимиз меросидан, улар яратган энг яхши урф-одатлардан воз кечмаслик, аксинча, уларни давом эттириш ва бойитишга алоҳида эътибор берилгани бежиз эмас. Тўғри, муҳтарам Президентимиз таъкидлаганларидек, ҳозирги ёшларимиз “Биздан кўра кучли, биздан кўра билимли ва албатта, бахтли” бўлишлари керак. Бироқ бу азалий қадриятларимизни инкор этиш, ота-боболаримиз эъзозлаган ва қатъий амал қилган муқаддас миллий урф-одатларимизни оёғости қилиш ҳисобига бўлмаслиги шарт. Бинобарин, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида таъкидланганидек, “Асрлар мобайнида шаклланган, авлоддан-авлодга бебаҳо мерос сифатида ўтиб келаётган урф-одат, маросим ва байрамлар ҳам миллий мафқуранинг асосий ғояларини сингдиришда муҳим омил бўлади”.

Бир сўз билан айтганда, истиқлол адабиётида инсоннинг ахлоқий-маънавий камолоти масаласи, шахснинг ҳозирги ҳаётдаги ўрни ва роли муаммоси кундалик сиёсатда биринчи ўринга сурилмоқда. Аввало, Президентимизнинг ўзлари ҳозирги ёшларни етук ахлоқий, юксак маънавий асосларда тарбиялашга биринчи даражали сиёсий масала сифатида эътибор бермоқдалар. Юртбошимиз томонидан кун тартибига қўйилаётган мазкур вазифани адо этишда бадиий адабиётнинг роли беқиёсдир. Чунки ҳеч қайси соҳа инсон руҳини тарбиялаш, унга таъсир этишда адабиётчалик қудратли ва чексиз имкониятларга эга эмас.

Бу жиҳатдан адабиётимизда кейинги йилларда яратилган О.Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам”, “Тепаликдаги хароба”, А.Иброҳимовнинг “Уйку келмас кечалар”, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романлари, Р.Отаулининг “Улус” насрий достони, Н.Норқобиловнинг “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссаси ибратлидир.

Мустақиллик йилларида бадиий сўз масъулиятли ва обрўси, унинг ижтимоий таъсири хийла ўсганлигини яна шу нарса ҳам исботлаб турибдики, ҳозирги адабиётимиз ўзининг маълум даражадаги айрим ожизлиги ва жузвий камчиликларига қарамай, халқ ҳаётининг шу кунгача чертилмаган ёхуд айнан шу кунларда чертилиши лозим бўлган торларини чертмоқда, ўз даврининг ғоят долзарб сўровлари ва талабларига акс-садо бермоқда. Истиқлол даври адабиётининг маънавий-ахлоқий соҳадаги тинимсиз изланишлари ҳозирги пайтда маълум маънода ўз самарасини бермоқда. Масалан, тарихий мавзуда битилган Отаулининг “Улус (Фаробийнинг дўсти)” номли насрий достонидаги воқеалар Х асрнинг биринчи чорагида бўлиб ўтади. Унда алломаи замон Абу Наср ал-Фаробийнинг нуқтаи назари орқали икки хил тоифадаги юртбоши тасвирланади. Бири — Боғдод шаҳрининг ҳокими, иккинчиси — Утрор хони Буғрохон. Боғдодга ташриф буюрган Фаробийни шаҳар ҳокими ҳузурига олиб келадилар. Ҳоким уни кибру ҳаво билан кутиб олиб, ўзининг шахсий манфаатлари, ҳокимлик мансабини асраб қолиши учун хизмат қилдирмоқчи бўлади. Гап шундаки, Туркистонни бирлаштириш учун кураш бошлаган Буғрохон бу муқаддас ишга бош қўшмаган амалдорларни Ватан туйғусидан маҳрум бўлганлиги учун аёвсиз жазолайди. Боғдод ҳокими учун эса юрт ташвиши иккинчи даражали, илло ўзининг шахсий манфаатлари устунроқ. У мансабидан жудо бўлмаса — бас, унаштириб қўйилган қизининг тўйини эсон-омон ўтказиб олса — бас. Бунинг учун Буғрохон шаҳар қалъасини четлаб ўтиб, хоҳлаган юртини босиб олаверсин.

Бугрохон тимсолида эса тамоман бошқача йўлбошчини — миллатпарвар, ватанпарвар, халқпарвар аждодимиз вакилини кўрамиз. Юрт мустақиллиги, келажаги учун курашаётган Бугрохон алломаи замон Фаробийдан “улусни қон қақшатиб, шўрига шўрва тўккан босқинчилардан эртадир-кечдир қасос олишга ҳақлиманми, йўқми?” деб сўрайди. Қадим Туркистон халқларини бир туғ остига бирлаштиришга жидду жаҳд билан киришган, унинг дунё миқёсидаги обрўсини жойига қўйишга аҳд қилган Бугрохоннинг “чапаниларча тўпорироқ, лекин дил қаъридан отилиб чиқаётган бу сидқидил гаплари”ни тинглаган Фаробийнинг ҳам “даштаки қони гупуриб” кетади. Агар алломаи замон ҳам ҳиссиётларига эрк бериб, хонга фатво берса, чексиз қон тўкилишига, вайроналикларга йўл қўйган бўларди. Шунинг учун ҳам олим ўзига хос босиқлик билан хоқонга асрлар мобайнида “жаҳлу жаҳолат билан боғланган тугунларни жаҳлу жаҳолат билан эмас”, ҳатто Бугрохон табиатидаги ғайрат ва жасорат, қилич билан ҳам эмас, балки қалам ва тил ҳамда ёлғиз ақл ёрдамида ечиш лозимлигини уқтиради.

Фаробий ўзининг чуқур илмий мулоҳазалари билан Бугрохон қалбига йўл топа олади ва унга ниятларини тинч йўл орқали амалга ошириш усулларини ўргатади. Улар ўртасидаги суҳбатнинг илдизи туркий улуснинг азалий тақдири, маънавий ва маърифий мероси, тили ва урф-одатларини асрашга бориб тақалади. Алломаи замон хоқон Бугрохоннинг араб босқинчилиги туфайли туркий улусларнинг осори-атиқалари кунпаякун бўлиб кетганиги хусусидаги дардли ноласини тинглар экан, олимнинг “уч юз олтмиш томирлари тебраниб, тўрт юз қирқ тўрт суяклари саржиндек ловуллаб” кетади. Зеро, хоқон билан олим учун ўзлари мансуб бўлган бу улуснинг “жаҳон айвонида тезроқ қаддини ростлаб, рўшнолик кўришидан улуғроқ” тилаклари йўқ эди.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида мамлакатимиз халқлари қалбига эзгулик уруғи сепилди ва уларнинг амал олиши учун замин, шарт-шароит яратилди. Яъни аждодларимиз қадриятларига асосланган мустақиллик маънавиятининг тамал тошини бунёд эта олдик. Уларнинг ҳаётбахш илдизларидан озиқланиб ўзимизга хос, ўзимизга мос миллий ғоя ҳамда миллий мафкура тамойилларини яратдик. Ана шу тамойиллар асосида тарбияланган шахсни камолга етказиш ҳозирги куннинг муҳим вазифаси бўлиб турибди. Энди янги XXI асрда ана шу шаклланаётган юксак маънавиятли фуқаро тимсолида эркинликни ўзининг онгли эҳтиёжига айлантирган, мустақил фикрига эга бўлган ва ўз фикрини ҳар қандай вазият ёки шароитда ҳам ҳимоя қила оладиган, унча-мунча тарғиботлар шамолига эгилиб кетавермайдиган шахс маънавиятини камол топтириш вазифасини ҳал этмоғимиз лозим. Эркин фуқаролик маънавиятининг асоси эса маърифатдир.

Шу жиҳатдан талантли ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” деб аталган романи характерлидир. Унда айнан шу кунларда талаб қилинаётган мустақил фикрли ёшларнинг образи яратилган бўлиб, уларнинг нуқтаи назари, муносабати орқали одамлар онгида, турмушида юз кўрсатаётган қабиҳ иллатларга қарши ўт очилади, уларни таг-томири билан куйдириш ғояси илгари сурилади. Романда адиб исми жисмига монанд Фозилбек билан Қадриялар образи орқали бозорда, қолаверса, жамиятнинг муҳим нуқталарида ин қуриб олган, фикри ожиз одамларни нафс балосига дучор қилаётган, Ножинсинг ноғорасига ўйнашга мойиллик кўрсатаётган гуруҳларни фош этади.

Роман қахрамони Фозилбек уззукун бозор кезади. Ёзувчининг изоҳлашича, унинг етти пушти савдо-сотик билан шуғулланиб келган. Катта бобоси Қадимбек дунё кезган савдогар бўлган, ундан кейинги Валибек бобоси ҳам “умр бўйи тижорат денгизида жавлон урган” одам. Отаси Қосимбек оқсоқол эса қирқ йил бозорбошилиқ нонини еган, бозорнинг паст-баландини яхши билади. Аммо шунча муддат уриниб ҳам бозорни эпақага келтира олмаган. Демак, Фозилбекнинг баданида ҳам ота-боболарининг табаррук қони оқади, шунинг учун у доим бозор кезади, у ҳам нимадир о-л-а-д-и! Лекин унинг бозор айланиши ота-боболари сингари савдо-сотик билан шуғулланиш ёки мансабдор бўлишга ишқибозлигидан эмас. У бозордаги одамларни кузатиш орқали ҳаёт тўғрисида хулосалар чиқаради, одамларни баҳолайди. Фозилбекнинг айтишича, “бозор одамларнинг ич-ичини ағдариб, кўз-кўз қиладиган ажойибхона. Одамларнинг ўзгаришларини посангига солиб кўрсатадиган тошойна, аломатхона”дир!

Бозорда Фозилбек турли одамлар билан учрашади, суҳбатлашади. Бу суҳбатлар орқали ўқувчи “Дунёнинг ўзи асли найрангбозор” эканлигини англайди. Фозилбекнинг бозорда турли тоифадаги одамлар билан мулоқоти орқали адиб дунёнинг мураккаблигини, айни чоғда шу кунги турмуш қийинчиликларини рўйи-рост очишга эътиборини қаратади. Шу жараёнда романда ифодаланаётган образларнинг сараги саракка, пучаги пучакка ажрала боради. Романдаги Фозилбек билан Бахтиш, Фозилбек билан Улуғ Қосим, Фозилбек-Қадрия кабилар ўртасидаги суҳбатларда муаллифнинг чуқур фалсафий мушоҳадалари мужассамлашади. Булар ўқувчини ҳам фикрлашга, ўзи учун тегишли хулосалар чиқаришга ундайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, адибларимизнинг инсоний қадриятларни бу қадар чуқур ва синчковлик билан тасвирлашлари шунчаки “хўжақўрсинга” қилинаётгани йўқ, балки улар аниқ тарихий анъаналарга суянган ҳолда ифодаланмоқда. Бинобарин, бундай ахлоқий-маънавий қадриятларни ифодалаш фақат одамларнинг руҳий эҳтиёжмандлиги туфайлигина эмас, балки адабиётнинг ҳам маънавий эҳтиёжи тарзида рўй бермоқда дейиш мумкин. Бу изланишларнинг кўп тармоқли ва кўп образли эканлиги, турли ҳаётий материаллар асосида ифодалашга эътибор берилганлиги қувончлидир. Аммо бу ҳолат бачканалашиб, бошбошдоқликка олиб келмаслиги учун улар юксак ғоявий ниятга — истиқлолимиз даврида муҳим ўрин тутган миллий мафкурамиз потенциалининг ҳаётий тасдигини кўрсатиши ва ифодалашга бўйсундирилиши лозим.

Бинобарин, ахлоқий муаммоларни тадқиқ этиш ҳақиқий халқчил адабиётнинг доимий ишидир. Бунда муҳими ёзувчининг муносабати аниқ бўлиши, мазкур муаммонинг бугун қандай ўзига хос даражада ифодаланиши, ҳозирги эркин фуқаролар жамиятини қуриш босқичида, мустақилликни янада мустаҳкамлаш, миллий мафкурани сингдиришнинг ўзига хос йўллари равшан кўра ва кўрсата олиш керак. Адабиётимиз эришган ҳозирги тараққиёт босқичининг ўзига хослиги шундаки, унда ахлоқий-маънавий изланишлар бугун одатдан ташқари кенг кўламда олиб борилмоқда. Ёзувчи А.Иброҳимовнинг “Уйқу келмас кечалар” романидаги усти ялтироқ, ичи қалтироқ Ёқутхоннинг қилмишлари ўқувчини ҳушёрликка чорлайди. Х.Тўхтабоевнинг “Жаннати одамлар” романидаги бутун умрини эзгуликка, одамларнинг оғирини енгил қилишга бағишлаган оддий кишиларнинг ҳаёти ибрат ролини ўтайди. Н.Норқобилнинг “Қоялар ҳам йиғлайди” қиссасидаги Эрназар полвон билан Ғайбулла мерганнинг бир-бирига нисбатан ўлчов билмас садоқати қалбимизни энтиктиради.

Биз ҳозир шундай жамият оstonасида турибмизки, унда энг юксак ва мангуликка дахлдор бўлган умуминсоний бебаҳо қадриятлар, маънавий-ахлоқий анъаналар турмушнинг мазмунли ва фаровон бўлиши йўллари излаш истаги, баркамолликка интилиш, ор-номус, ҳақиқат, яхшилик, виждон поклиги учун кураш каби фазилатлар кўзга яққол ташланмоқда. Шу маънода сўнги йилларда яратилган асарларда гарчи бадиийлиги ва тасвир объекти моҳиятининг қирраларини етарли очиб бериши жиҳатидан турли даражада бўлсалар-да, ғоявий жиҳатдан яқдиллик билан эътиқодсизлик ва лоқайдликка қарши кураш олиб борилмоқда. Адабиётнинг одамлар онгидаги мафкуравий бўшлиқ, қора доғлар ҳақидаги ҳаётий масалани кун тартибига кескин равишда қўйиш ва бадиий инкишоф этиш пайти келди деб ҳисоблаймиз. Чунки бундай ҳоллар билан бизнинг миллий ғоямиз ва миллий мафкурамиз мутлақо мослаша ва келиша олмайди. Бинобарин, адабиёт астойдил ва изчил равишда инсон онгидаги маънавий ва маърифий бўшлиқ шахсни охир-оқибат ҳалокатга етаклайдиган қусур эканлигини кўрсатмоғи, бундай иллатлар бизнинг демократик инсонпарвар турмуш тарзимизга бегоналигидан халқни огоҳлантириб турмоғи ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Бунинг учун шу куннинг адабиёти боқимандаликка, ишламай тишлаш психологиясига, енгилнинг устидан, оғирнинг остидан ўтиб, обрў ва бойлик орттириш кайфиятига, худбинликка, шахсий ва ижтимоий лоқайдликка қарши аёвсиз ўт очмоғи лозим. Бу борада адабиётимиз ҳозирча ўқувчилардан қарздор бўлиб қолган. Афсуски, айрим адибларимиз майда масалалар билан ўралашиб қолмоқдалар. Бундай қусурдан адабиёт нечоғлик тез халос бўлса, унинг камоли шу қадар тезроқ бўлади.

Миллий мафқуранинг етакчи тамойилларини халқимиз онгига сингдириш муҳим масала қилиб қўйилаётган ҳозирги пайтда, менинг назаримда, ҳар бир адиб фақат ўз объектини куйловчи санъаткор бўлибгина қолмаслиги лозим. Айни чоғда бу кун ундан жанговар курашчи бўлишни ҳам талаб этмоқда. Зеро, адабиёт ҳаёт деб аталувчи мураккаб механизмни ҳаракатга келтирувчи муҳим двигатель бўлмоғи шарт. Бундай фаоллик бадиий адабиётда қанчалик кўп ва самарали бўлса, шунчалик яхшидир. Бунинг учун ёзувчига жуда кўп нарса керак. Энг аввало, унинг тафаккури тиниқ ва бой бўлсин! Унда фикрлаш жасорати ва фикрлай олиш қобилияти шаклланган бўлиши шарт. Иккинчидан, ҳозирги давр санъаткори ўз олдига улуғ мақсадларни қўйган, ижтимоий фаол, ўзининг ва жамиятнинг турмуш тарзидан қониққан, мустақиллигимизга раҳна солувчи ёвуз кучларга қарши аёвсиз зарба бера олувчи, ўз олдига ва ўқувчилари олдига қўйилган идеалларни оғишмай амалга оширишга қодир бўлмоғи талаб қилинади. Ана шундагина инсон руҳияти, тафаккур ва дунёқарашини ўзгартирадиган кучли восита ҳисобланмиш миллий мафқуранинг энг фаол жабҳаси ҳисобланган бадиий адабиёт ўз олдига қўйилган олийжаноб мақсадларига эришган бўлади. Шундагина унинг йўли нурга тўлади ва мангуликка даҳлдор асарлар дунёга келади.

*Йўлдош СОЛИЖОНОВ,
филология фанлари номзоди.*

Вақтида айтилган сўз

Карим Шониёзов. “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни”
“Шарқ” нашриёти, Тошкент-2002

Яқинда илм аҳли, қолаверса кенг жамоатчилик таниқли ўзбек этнограф олими, академик Карим Шониёзовнинг “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” деб номланган яна бир китоби билан танишиш имкониятига эга бўлди.

Авалло шуни айтиш жоизки, кишилар ўзлари мансуб бўлган халқ (этнос) тарихига катта қизиқиш билан қарайдилар, қадимий аждодлари, насл-насаблари ҳақида иложи бори-ча кўпроқ нарсани билишга ҳаракат қилганлар.

Бироқ, одамлар ўзларидаги бундай маънавий эҳтиёжни ҳар доим ҳам қондира олмаганлар. Негаки, кўп ҳолларда у ёки бу халқ ўтмишига тааллуқли асл манбалар ё атайлаб йўқ қилинган ёки сохталаштирилган.

Кўҳна ва бой тарихга эга ўзбек халқи ҳам она тарихи сохталаштирилган ва ҳатто камситилган даврни бошдан кечирганига ҳали ҳеч қанча вақт ўтгани йўқ. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, ҳозирда мустақиллик шарофати билан ўзбек халқининг ўз этник тарихига қизиқиши, ўзлигини англашга бўлган эҳтиёжи ҳар қачонгидан ҳам ортди.

Шундай бир тарихий шароитда, юртбошимиз, таъкидлаганидек, “... биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбеклигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак” бўлмоқда. Зеро, “ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади”.

Марҳум Карим Шониёзовнинг мазкур “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли монографияси ўз вақтида айтилган сўз бўлди. Шу ўринда академик К.Шониёзовнинг илмий фаолиятига қисқача тўхталиб ўтсак ўринли бўлар. Ўзбек этнологияси фанида Карим Шониёзовдек Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи бўйича ҳар томонлама кенг билимга эга бошқа тадқиқотчи йўқ. Устоз ўзбек элшунослиги фанининг тамал тошини қўйган, “Ўзбек элшунослиги” мактабини яратган тадқиқотчидир. Олим кўплаб тадқиқотлар, жумладан, 200 дан ортиқ илмий ишлар, шу жумладан 10 дан

ортиқ йирик монографик асарлар муаллифи. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти томонидан тайёрланган кўп жилдлик “Ўзбекистон тарихи”нинг 3 жилдидаги “XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек халқининг моддий ва маиший ҳаёти” ҳамда шу тадқиқотнинг 4 жилдидаги “XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида ўзбек халқининг моддий ва маиший ҳаёти” боблари устоз қаламига мансубдир. Олимнинг кўплаб ишлари Москва, Санкт-Петербург, Олма-Ота, Ереван, Нальчик, Уфа шаҳарларида чиққан тўпلامларда ҳамда АҚШ, Франция ва Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳам чоп этилган.

Карим аканинг барча ишлари ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи, унга асос бўлган уруғ ва элатлар, уларнинг ўзаро муносабатлари-ю, тарихий қисматларини ўрганишга бағишланган. Олимнинг кенг тарихий маълумотлар, хусусан Хитой солнома-лари, Ўрхун — Энасой битиклари, араб ва форс-тожик қўлёзма маълумотларига асосланиб яратилган “Ўзбеклар — қорлуқлар” номли китобида ўзбек халқининг сиёсий маданияти ва этник жараёнида муҳим рол ўйнаган қорлуқлар этник гуруҳи ва Қорлуқ давлати тарихи ёритилган. Бундан ташқари ушбу монографияда қорлуқларнинг ҳўжалиги ва ижтимоий турмуши, моддий ва маънавий маданияти, урф-одатлари билан бирга уларнинг қўшни давлатлар ва халқлар билан алоқалари, шу кунгача яшаб келаётган авлодлар ҳақида ҳам сўз юритилади. Асарда бугунги кунгача қорлуқлар асос солган давлат “Қорахонийлар” давлати деб нотўғри номланаётганлигини, аслида бу давлат Қорлуқлар давлати деб номланиши зарурлигини чуқур илмий асосда исботлаб бердилар.

“Ўзбек халқи этник тарихи ҳақида” номли монографияда эса олим ўзбек халқи этногенезида бевосита қатнашган яна бир этник компонент — қипчоқлар тўғрисида чуқур тарихий-этнографик тадқиқот олиб бордилар.

К.Шониёзовнинг “Қанг давлати ва

қанглилар” (1991) монографиясида узоқ ўтмишда (милоддан аввалги III аср бошдан милодий V аср ўрталаригача) Ўрта Осиёда хукмронлик қилган сиёсий тузум ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинади. Қанғ давлатининг музофотлари тарихчиларнинг эътирофи бўйича даставвал фақат Сирдарёнинг ўрта оқими — Тошкент воҳаси ва унга туташган тоғ ва чўл минтақалари билан чегараланган, деб ҳисоблаган бўлса, муаллиф милоддан олдинги II аср бошларида уларнинг ерлари бир-мунча кенгайганини: шарқда Фарғона, шимолий шарқда — усу, юежи деб номланган қабилалар билан чегараланганлигини ва шимолий-ғарбда Қанғ давлатининг музофоти Сарнау дарёси, ғарбда эса Сирдарёгача етиб борганини аниқлайди. Ушбу давлатнинг этник таркиби тўғрисида Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган шак қабилалари яқсартлар (қанғуй, қанғарлар) Қанғ давлатининг ташкил топишида катта ўрин тутганлигини ёритиб беради. Хуллас, бу асарда ҳам ўзбек халқининг қадимий қатламларининг вужудга келишида асосий компонентлардан бири бўлган қанғарларнинг тарихий-этнографик жиҳатдан тадқиқ қилинган. Таъкидлаб ўтиш жоизки, академик К.Шониёзовнинг бу каби илмий тадқиқотлари ўзбек халқининг илк аجدодлари Амударё ва Сирдарё оралиғида Мовароуннаҳрда қадимдан яшаб келган туб ерли этнослар (сугдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, сак-массагетлар, тохарлар ва бошқалар) бўлганлиги ва улар ўзбек халқининг асосий қатламларини ташкил қилганлиги ёритилди. Маълумки, Сибирдан, Шарқий Туркистондан ва Дашти Қипчоқдан бир неча асрлар давомида Ўрта Осиёга келиб асосий қатламга қўшилган этнослар ҳам ўзбек элатининг шаклланиши жараёнидаги компонентлардир. Шунингдек у ўзининг умумлаштирувчи ишларида у этник жараёнларнинг тарихий негизларига асосланиб, ўзбек халқи вужудга келишининг қатор назарий масалаларини идрок этишга интилди. Халқ унинг этноними ва ўзбек тилининг шаклланишидан илгари пайдо бўлганлигидан бу жараён хийла мураккаб кечганлиги маълум. К.Шониёзов ўз ишларида бу ҳодисанинг қонунийлигини исботлай олди. Мураккаб этник жараёнлар борасидаги методологик қарашларини “Ўзбек халқи этногенезининг айрим назарий масалалари” (1998) ва “Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг айрим масалалари” (1999) каби мақолаларида баён қил-

ди. Уларда олим халқлар этногенезининг қатор назарий масалаларини тушунтириб берди, ўзбек халқи шаклланишининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатди, минтақадаги этник бирликларнинг илмий асосланган таснифини ишлаб чиқди, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги даврлардан ҳозирги кунгача кечган этник жараёнларни даврлаштирди.

Карим аканинг бошдан-оёқ ватанпарварлик ва миллий истиқлол гоёси билан суғорилган навбатдаги китоби ўзбек халқининг шаклланиш жараёнини ўрганишдек муҳим, айнаи вақтда мураккаб масалага бағишланган. Олим ўзбек халқининг шаклланиш жараёнини ҳолисона кўрсатиб бериш учун ўзининг салкам ярим асрлик илмий тажрибасию, тўплаган материалларидан унумли фойдалана олган.

Асар куйидаги қатор фазилатлари билан бу масалага бағишлаб илгари ёзилган илмий ишлардан ажралиб туради.

Муаллиф ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ҳақида батафсил фикр юритишдан аввал ҳозиргача бу масалага доир билдирилган, кўплаб қалам соҳибларининг нуқтаи-назарларини ҳолисона, илмий асосланган тарзда таҳлил қилади.

Маълумки, ўтган асрнинг қирқинчи йилларига қадар тарих фанида ўзбек халқининг этник тарихи Мовароуннаҳр ҳудудига даштиқипчоқ ўзбекларининг кириб келишидан бошланади, деган фикр хукмронлик қилар эди. Тарихий ҳақиқатга мутлақо зид бўлган ушбу нуқтаи-назар ўз вақтидаёқ қатор таниқли тарихчилар, хусусан Ю.А. Якубовский ва бошқалар томонидан инкор этилган эди.

Ю.А. Якубовский илк бор масалага илмий асосда ёндашиб, ўзбек халқининг қадимий аجدодлари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида даштиқипчоқ ўзбеклари кўчиб келмасдан анча олдин, қадим даврлардан буён яшаб келишларини исбот қилиб берган эди.

Бироқ, кейинчалик ҳам бир қатор хорижий ва собиқ СССР олимлари ўз асарларида бу каби ғайриилмий хулосалардан кутула олмай келдилар. Оқибатда ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенезига бағишланган кўплаб асарларда халқимизнинг шаклланиш жараёни ва вақти тўғрисида кўплаб хато ва ноаниқликларга йўл қўйилди.

Карим Шониёзов ўзбек халқи этник тарихининг илдизлари узоқ асрлар қаърида эканлигини, бу халққа тегишли маълумотлар археологик, антропологик, қадимий манбаларда

акс этганини кўрсатиб бериш мақсадда олим тарихий, археологик, антропологик, нумизматик ва тилшуносликка оид кўплаб асарларни ҳам таҳлил этган.

Олим тарихий-этник жараёнларни ёритишда хронологик изчиллик принципига қатъий амал қилади. У ўзбек халқининг шаклланиш жараёнининг илк босқичларига тўхталиб, бу халқ Ўзбекистон ҳудудида кўп минг йиллар давомида ўтроқ яшаб келган халқнинг бевосита ворислари эканлигини, бошқача қилиб айтганда, “Ўзбек элати келиб қўшилган этник элементлардан эмас, маҳаллий этнослар асосида вужудга келган”, деган фикрни илмий асослаб беради.

Асарнинг яна бир эътиборли жиҳати бу Мовароуннаҳр ва унга туташ ҳудудларда турли даврларда юз берган этник жараёнлар сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганилганлигидадир. Муаллиф мазкур ҳудудда юз берган этник жараёнлар ҳақида тўхталар экан, бу ерда давлат тузилмаларининг ташкил топиши, уларнинг ҳудуди ҳамда ушбу давлатларнинг ривожланиш ва инқирозга юз тутиши каби кўплаб ижтимоий-сиёсий воқеа ва ҳодисаларни ҳам кўрсатиб ўтади. Бир сўз билан айтганда, асардан ўзбек давлатчилиқ тарихининг барча босқичларига доир кўплаб қимматли маълумотларни ва муаллифнинг шахсий фикр-мулоҳазаларини топиш мумкин.

“Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” асарининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, унда этнос назариясига доир, хусусан ўзбек этносининг шаклланиш жараёнига оид назарий масалалар ҳақида ҳам фикр-мулоҳазалар баён қилинган.

Муаллиф асарининг ушбу қисмида этнос (этник бирлик)нинг шаклланиши учун зарур ва муҳим бўлган шарт-шароитлар, уни белгилловчи аломатлар ҳақида батафсил тўхталади. Ҳар бир этник атамага изоҳ бериб ўтади.

Айтиш мумкинки, Карим Шониёзов ўзбек этнографлари орасида биринчи бўлиб этносни (ўзбек этноси мисолида) назарий жиҳатдан ҳам тадқиқ этган олимдир. Шубҳасиз, китобнинг бундай жиҳати унинг илмий қимматини янада оширган.

Мавзунинг кўпгина жиҳатлари илмда илк бора ёритилаётганлиги боис муаллиф томонидан илгари сурилган қатор фикр-мулоҳазалар баҳслидай туюлади. Чунончи ўрта асрлардаги манбалар орқали маълум бўлган қанғар этносининг қадимги қанғиларнинг вориси эканлиги тўғрисидаги фикри баҳсли муаммо ҳисобланади. Шунингдек, китобда баъзи бир қадимий этнос ва уруғларнинг номланиши икки ёки уч хил тарзда ёзилган. Бу ўз навбатида ўқувчи учун маълум бир қийинчилик туғдиради. Умуман олганда, илмда ўзига хос мактаб ярата олган, Ўзбекистонда этнография фанининг ривожига, айниқса ўзбек халқи этник тарихини ўрганишга улкан ҳисса қўшган устоз Карим Шониёзовнинг “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” номли ушбу асари фундаментал тадқиқотдир. У сўзсиз ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини ўрганишга, умуман тарихий хотирани тиклаш учун хизмат қилади. Халқимиз ўзлигини таниётган, узоқ ўтмиши, тарихи, аجدодлари тағтомирини — этногенезини билишга интилаётган ҳозирги вақтда академик К.Шониёзовнинг ушбу асари халқ тарихига қизиқувчи ҳар бир ўқувчининг китоб жавонидан муносиб ўрнини топади деб ўйлаймиз.

Асар ҳақида ҳали кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилиши табиий. Зеро, Карим Шониёзовнинг ушбу асарига узоқ йиллар мобайнида тадқиқотчилар қайта-қайта мурожаат қиладилар. Чунки, ундан Ўзбекистон халқлари тарихи билан шуғулланаётган тадқиқотчилар кўплаб зарур ва фойдали маълумотларни топишларига шубҳа йўқ.

Улуғбек АБДУЛЛАЕВ,
Адҳам АШИРОВ,
тарих фанлари
номзодлари.

Тарихнинг жонли саҳифалари

Бугунги кунда асир, аммо эртанги кун ҳур ва мустақил ўлкамизнинг таржимони-афкори сифатида, буюк фидокорлик билан сиз нашр қила бошлаган “Ёш Туркистон” мажмуасини қалбимнинг туб-тубидан қайнаб чиққан севинч ҳаяжонлари ила табриклайман, Она Ватанидан айри тушган биз Турон авлодларига истиқлол ғоясини сингдиришга ҳаракат қилаяпсиз; бу муқаддас мақсад йўлида сўнгги нафасимизга қадар сизлар билан бирга фаолиятда бўлишни бурчимиз деб биламиз...”¹ Ёш Туркистон таҳририятига жўнатилган ўнлаб мактублардан биридаги бу сатрлардан журналнинг мақсади ва унинг туркистонликлар томонидан қандай кутиб олинганлигини билишимиз мумкин.

Бинобарин, журналнинг биринчи сонидан ўрин олган ва унинг мақсадларини кўрсатган мақола ҳам бу мавзуга оидинлик киритади: “Янгидан чиқа бошлаган ҳар бир сиёсий мажмуа ва газетанинг ўқувчиларга ўзининг ғояси, йўли ва мақсадини танитиш одати бор”. Қонун ҳолига кириб қолган бу одатга биз ҳам амал қиламиз. Йўлимизни англатиш учун узун изоҳларга эҳтиёж йўқ. Йўлимиз ва мақсадимиз: “Биз — Туркистон истиқлолчилари элимизнинг эрки ва юртимиз Туркистоннинг озодликка эришиши учун курашамиз” жумласида ифодаланиши мумкин. Туркистонликларга бундан бошқа йўл йўқ, бўлолмас ва бўлмасин...

Бу янгидан бошланаётган ишга тўғридан-тўғри қатнашувчи кучларимиз кам. Бизнинг ҳақиқий қувватимиз — юртимизнинг миллий ҳуқуқ кучи билан юртдошларимизнинг бизга кўрсатган маънавий ёрдамларидадир.

Мана шу кучларга таяниб, биз бутун қийинчиликларга қарамасдан мажмуамизни нашр қилишга киришдик. Туркистоннинг мустақиллигини истаган ва буни бутун дунёга эшиттиришни мақсад қилиб қўйган, бундан ташқари, чоризм империализми ва босқини остидаги турк халқларининг миллий ўзликларини ва маданий бойликларини асраш учун керакли бўлган ғоя ва маънавий бирликни таъминлашга қаратилган.

“Ёш Туркистон” журнали моддий жиҳатдан жуда қийин шароитда чиқарилган. Нашр мунтазам чиқиб туриши учун муҳожир туркистонликларнинг ёрдами керак бўлиб қолганда “Обуна тўловларингизни вақтида тўлашни унутмангиз” тарзида огоҳлантиришлар бериб туриши Мустафо Чўқай ва унинг дўстлари журнални қандай шароитда чиқарганлигини кўрсатади.

1929 йилнинг декабридан 1939 йилнинг августига қадар журналнинг 117 сонини чиқаришга муваффақ бўлган Мустафо Чўқай М.Ч., М., Чўқайўгли, Мустафо каби тахаллусларда жуда кўп мақолалар ёзиб, қийин бир вазифани муваффақият билан бажарди. “Ёш Туркистон”да чиққан баъзи мақолаларда муаллифларнинг ҳақиқий номи берилмаган бўлса-да, баъзиларида қўлланилган тахаллуслар ва уларнинг эгалари қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

¹ Бошқурт Ўзқайноқ, “Ёш Туркистон”га салом”, “Ёш Туркистон”, 3-4 сон (феврал-март, 1930) 50-51-бетлар.

1-жадвал:

Тахаллус	Эгаси
М . М у с т а ф о	Ч ў қ а й ўғли
М . Ч .	М у с т а ф о Ч ў қ а й ўғли
Ч иғ а т о й	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
Э с с е н Т у р с у н	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
Т оҳ и р	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
Т оҳ и р	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
Т о ш б о л т а	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
Т с м у р ўғли	Т оҳ и р Ч иғ а т о й
А б д у л в аҳ о б	А б д у л в аҳ о б ў қ т о й
Ж а н а й	А б д у л в аҳ о б ў қ т о й
Т ў қ т а м и ш ўғли	А б д у л в аҳ о б ў қ т о й
И л т а р	А б д у л в аҳ о б ў қ т о й
А . Н .	А ҳ м а д Н а р и м
Т ў й ўғли	А ҳ м а д Н а р и м

Журналда яна кимларга оид эканлиги аниқланмаган тахаллуслар ҳам бор. Булар: Бир туркистонлик, Олтой, Нўён, Ёш туркистонлик, Туркистон истиқлолчиси, М.Н., Бойсунғур, Билген, Аتكелтир ва бошқалардир.

“Ёш Туркистон”нинг 11-сонидаги бир мақолада 30-йилларнинг бошида Туркистонда жами 43 та газета чиқарилганлиги, улардан 12 тасининг русча бўлганлиги қайд қилинган. 31 миллий газетанинг тиражи эса 396.700 тадир. Бу мақоладан яна шу нарса англашилдики, 76 миллий нашрга 33 киши муҳаррирлик қилган.

Москва “Миллатчилик” шубҳаси сезилган ташкилотларни ва уларнинг нашрларини ёптириб ташлаган. “Қизил қалам” жамиятининг нашр органи “Аланга” мажмуасининг ёпиб қўйилиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Туркистон ичида жорий қилинган цензура, хорихда яшаганларни янада фаол бўлишга ундади ва жуда кўплаб газета-журнал чиқарилишига сабаб бўлди. Туркистон ташқарисида туркистонликлар томонидан чиқарилган газеталар қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

2-жадвал:

Газетанинг номи	Нашр жойи ва йили	Бош муҳаррир	Сони	Алифбоси	Тили
“Янги Туркистон”	Берлин, 1942-1945	Вали Қаюм Кхан Абил Зевки	?	лотин	ўзбекча
“Хур Туркистон учун” истиқлолчи газети	Истанбул, 1975-1977	Зиёиддин Бобоқурбон	12	лотин	Туркия туркчаси
“Ватан”	Пешовор 1983-1991	Озод бек?	?	араб	форсча
“Шарқий Туркистон”	Истанбул, 1987-1994	Исмоил Женгиз	?	лотин	Туркия туркчаси
“Шарқий Туркистон Ёшлари”	Истанбул, 1993	Меҳмед Кош-гарий Аслан Алп Текин	14	араб	уйгурча

Туркистон ташқарисидаги нашр қилинган журналлар:

3-жадвал:

Журнал номи	Нашр жойи ва йили	Муҳаррир	Сони	Алифбоси	Тили
“Янги Туркистон”	Истанбул 1927-1932	Усмон ожа ўғлиМажиддин-Аҳмад	24	Араб-лотин	Туркия турк-часи
“Ёш Туркистон”	Париж, 1929-1939	Мустафо-Чўқайўғли	117	араб	туркий
“Миллий Туркистон”	Дюссельдорф, 1942-1975	Вали Қаюмхон	134	Лотин-араб	ўзбекча
“Миллий адабиёт”	1943-1945	Вали Қаюмхон Қўбизжи Қўрқут	10	лотин	қозоқ-қирғиз
“Турк эли”	1951-?	Керес Қанатбай	?	лотин	ўзбек-туркман
“Таржимони афкор”	Карачи, 1952-1957	?	?	араб	қозоқ-қирғиз
“Мустақил ҳафталик”	Москва, 1952...	Алоқа фонди	24	кирилл	ўзбек-туркман
“Озод Туркистон”	Қоҳира, 1954	М.Эмин Туркистоний М.	3	араб	?
“Туркистон”	Истанбул, 1953	Эмин Бугро3. Бобо-қурбон	6	лотин	ўзбекча-русча
“Туркистон-овози”	1956-1957	Меҳмет Эмин Бугро	20	лотин	ўзбекча
«Булоқ»	Адана, 1959-1962	?	?	лотин	Туркия турк-часи
“Буюк Турк эли”	Истанбул, 1974	Ҳасан Ўролтой, Мусабой Энгин	2	лотин	Туркия турк-часи
“Буюк Турк эли”	Измир, 1962	Ҳасан Ўролтой	10	лотин	Туркия турк-часи
“Буюк Туркистон”	Истанбул, 1975	Мусабой Энгин	1	лотин	Туркия турк-часи
“Шарқий Туркистон”	Истанбул, 1979-1987-1994	Исмоил Женгиз	?	лотин	Туркия туркчаси
“Шарқий Туркистон овози”	Истанбул, 1984...	Исо Юсуф Алптекин.М. Ризо Пекин	?	лотин	Туркия туркчаси
“Хон Тангри”	Тайпей, 197..?-1984	?	?	араб	Уйғур-хитой, инглиз
“Туркистон”	Истанбул 1988-1995	Аҳад Андижоний	20	лотин	Туркия туркчаси
“Кўк Байроқ”	Кайсери, 1994...	Шарқий Туркистон Маданият ва Дау Дечи	17	лотин	Туркия туркчаси
“Томчи”	Мюнхен, 1995	Аблужалидий	6	араб	уйғурча

Бундай нашрлар билан Туркистон ташқарисида ҳур ва мустақил Туркистон матбуоти вужудга келтирилди. “Миллий Туркистон”дан сўнг энг узун умр кўрган журнал бўлган ва “Янги Туркистон”дан кейин хориждаги иккинчи журнал бўлган “Ёш Туркистон” матбуот тарихида катта ўрин эгаллайди. Ойда бир маротаба чиққан ва жами 4.017 саҳифа бўлган бу журналда “Туркистон миллий давоси” доираси ичида фалсафий, иқтисодий, сиёсий, адабий мавзулар, тил, матбуот, жўгрофия, танқид, саёҳат, адабий асарлар, муаллифларнинг таржимаи ҳоли, таништириш ва таълим билан боғлиқ мақолаларга кенг ўрин берилган.

Журналнинг 10 жилддан иборат сонлари сақланган. Ҳар бир жилдда ўртача 12 журнал ўрин олган. Биринчидан еттинчи жилдгача ва тўққизинчи жилдда 12; саккизинчи жилдда 11; ўнинчи жилдда 9 сон мавжуд. Ҳар соннинг илк саҳифасида журнал номи, шиори, ўша сон чиққан сана ва мундарижаси ўрин олган. Журналнинг номи араб алифбосида ҳар соннинг олд саҳифасига ёзилган. Орқа саҳифада эса “Ёш Туркистон” шаклида французча ёзилиши берилган.

Сана қўйилганида французча ой номлари билан бирга арабча ой номлари ҳам берилган. Мундарижа қисмида, мақоланинг қайси муаллифга тегишли эканлиги қайд этилган.

Журнал сонлари илк босқичда уч асосий бўлимдан иборат. Булар: “Сиёсий бўлим”, “Адабий бўлим” ва “Хабарлар бўлими” дир. Шу билан бирга, журнал сонларида бўлимлар алмашиб турганини кўрамиз. Чунки баъзи сонларда “Адабий бўлим”га ўрин берилмаган, 27-сондан эътиборан эса бундай бўлим умуман йўқолиб, унинг ўрнига “Китобият” рукни остида асарлар билан таништириш жой олади.

“Хабарлар бўлими”—“Туркистон хабарлари” ва “Ташқи хабарлар” шаклида берилган. Ташқи хабарларда қўшни мамлакатлар ва бошқа ўлкалардан олинган хабарлар, “Туркистон хабарлари”да эса қўпроқ мактублар ва журнал муҳарририятига келган Туркистонга оид маҳаллий ва кичик хабарлар ўрин олган. Мундарижаси жуда бой ва мазмун эътибори билан чегараланмаган журнал тарихий, иқтисодий, сиёсий, адабий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

“Ёш Туркистон” журнали, умуман Туркистон миллий манфаатларини кўзда тутишга интилган ва чегараланган ўқувчиларга хитоб қилишдан ўзини тийган. Шу сабабли, журнал, бирор уюшма ёки сиёсий партиянинг нашр органи сифатида чиқмаган.

Бу журнал Турк дунёқараши ва ҳаёт тарзида вужудга келган тараққиётдаги тарихий қиймати билан бирга, турк дунёсининг маданий ҳаётига катта ҳисса қўшганлиги билан ажралиб туради.

Биз баъзи мулоҳазалар юритишга ҳаракат қилган бу журнал тарих, иқтисод, таълим ва адабиёт масалалари билан машғул бўлган ҳар бир ўқувчига, кенг китобхонлар оммасига фойдали манба бўлиши шубҳасиз.

*Фатма АЧИҚ,
Фози университети (Туркия).*

Генри КОК

Рутбалик маъшуқалар

К Л Е О П А Т Р А

Бу воқеа довруғи оламга кетган Фарсал муҳорабасидан кейин рўй берган эди. Бу муҳораба оқибатида Рим республикаси бутунлай Цезарга тобе бўлди ва у империянинг тўла ҳуқуқли ҳукмдори бўлиб қолди.

Бу жангда жуда арзимаган бир сабаб билан ғалаба қозонилган эди. Сабаб арзимаган бўлса ҳам, Цезарнинг қабул қилган қарори доҳиёна бўлганди. Цезар ўз лашкарига рақиб суворийларига рўпарадан зарба беришни буюрди. Суворийлар, асосан, ёш йигит-яланглардан ташкил топган бўлиб, улар жанг қилишдан кўра от устида чиройли ўтириб, ўзини кўз-кўз қилишни ўйларди, лекин отларни юраклари пўкиллабгина бошқаришарди. Натижада, уларнинг етти минги олтига когортадан қочди. Помпей жанг майдонида ўз аскарларидан ўн беш мингининг жасадини қолдирди, Цезарнинг эса атиги бир минг икки юз аскари нобуд бўлган эди.

Зафар қучган ғолиб мағлуб рақибларига шафқат кўрсатди, бунинг натижасида унинг байроғи остида шу қадар кўп аскар тўпландики, у ҳеч қандай мушкулотларсиз дарҳол рақибини таъқиб қила бошлади.

Помпей Мисрга, Птолемей Дионис ҳузурига қочиб бориш ниятида Геллеспонтни кечиб ўтди. Птолемейни тахтга чиқаришда Помпейнинг хизматлари катта бўлганди. Аммо кеча қудратли бўлган, бугун илтижо билан бошпана сўраётган валинеъматнинг қадри қанча бўларди? Шу сулолага мансуб фиръавнларнинг кўпчилиги каби Птолемей Дионис ҳам аблаҳ одам эди: у Помпейнинг ўлимида Цезар билан дўстона муносабатлар ўрнатишга бир восита кўрди. Шунинг учун у Рим саркардасини кутиб олишга ўз яқинларидан икки кишини тайинлади. Шўринг қурғур Помпей беш-ўнта лашкари ва кўнгилли сарбозлари билан қайиққа тушиб, нариги соҳилга ўтмоқчи бўлди. Аммо шу лаҳзанинг ўзида кемада қолган хотинининг кўз ўнгида Ахия ва Септимий деган икки қотил ханжарлар билан унинг ичак-човоғини ағдариб ташлади.

Унинг жасади бир неча кунгача денгиз соҳилида кўмилмай ётди. Ниҳоят, унга тобе аскарлардан бири тун қоронғусидан фойдаланиб, жасадни ёқиб кул қилди ва кулини кумга кўмиб, устидан тош бостириб қўйди.

Цезарга рақобатчи бўлган одамнинг қисмати шундай бўлди.

Аммо кейинроқ Помпейнинг кулини муносиброқ мақбарага кўчирдилар. Буни ўша Цезарнинг ўзи қилди — у Помпейга сўнги эҳтиромини бажо айлаб, подшолик тахтидаги аблаҳнинг муносиб жазосини берди.

Искандария улуг Мисрнинг ноёб шаҳарларидан бири — у замоннинг ва,

Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси

Генри Кок (1821-1892) француз адиби. Кўпгина саргузашт романлар ёзган. Бу асари "Машҳур сатанглар тарихи" деб аталган бўлиб, унда кўпгина қизиқарли тафсилотлар мавжуд.

айниқса, одамларнинг ҳамма нарсани вайрон қилувчи қудратига узоқ вақт чап бериб келди. Бу шаҳар ҳозирги пайтда бир вақтлар эгаллаб турган мавқеини йўқотган бўлса-да, номини сақлаб қола билди.

Бу шаҳарни улуғ Искандар Мақдуний машҳур меъмор Финократнинг лойиҳаси билан қурдирган эди. У Нил дарёсининг чап соҳилида Ўрта ер денгизидан ўттиз мил нарида, машҳур Миср эҳромларидан юқориқоқда жойлашган.

Биз Искандария шаҳрининг Клеопатра замонларида қандай бўлганини ба-тафсил тасвирлаб ўтирмайлик-да, бу ерда Помпейнинг тақдиридан бирор хабар топишни ўйлаган Цезар билан бирга шаҳарга кира қолайлик.

Юлий Цезарни бениҳоя катта дабдаба билан Енос порти соҳилида Птоле-мей Диониснинг ўзи кутиб олди. Цезар Миср подшоси билан бирга тахти-равонга ўтириб, унинг саройига йўл олди. Йўлда бу икки машҳур одам Цезар-ни кутиб олишдан кўзланган мақсад тўғрисида чурқ этиб оғиз очишмади. Аммо Цезар билан Птолемей бир оғиз гап айтишмаган бўлсалар-да, вақтни беҳуда кетказганлари йўқ. Вақти-вақти билан улар бир-бирларига арзимаган луқмалар ташлаб боришган бўлсалар-да, бир-бирларини синчиклаб кузатиб, бир-бирларига зимдан разм солиб, бир-бирларини таҳлил қилиб боришди.

Птолемей учун бу осон эди: Юлий Цезарнинг чиройли, гўштдор оппоқ юзи, тийрак қора кўзлари очиқ китобдай гап эди. Бу китобдан Цезарнинг оқил, қувноқ ва довюрак одам эканини уқиб олиш унчалик қийин эмас эди.

Аксинча, Миср подшосининг чехраси — қиёсимизни давом эттирсак — ёпиқ китобга ўхшайди. Птолемей эндигина ўн саккизга қадам қўйган, жуда чиройли бир йигит эди. Лекин унинг хуснида аллақандай совуқ ва манҳус бир нарса бор эди. Шу вадан у Фарсал ғолибининг кўнглида ғалати бир ғашлик уйғотди. Одамларнинг табиатини яхши биладиган Цезар бу одамнинг бениҳоя юраги қора, айёр одам эканини пайқайди. Бу борада бир тасодиф рўй бериб, у ўзининг тусмоллари тўғри эканига ишонч ҳосил қилди.

Ниҳоят, улар саройга етиб боришди. У ерда Миср подшоси ўзининг олий рутбалик меҳмонига жуда зўр жой тайёрлаб қўйган эди.

Цезар бир неча муддат ичкарига кириб, кийимларини ораста қилиб чиқ-ди. У ўз шахсиятини қанчалик ғамхўрлик билан парвариш қилса, кийим-кечагининг орасталигига шунчалик эътибор билан қарарди. Птолемей зобит-ларининг қуршовида уни кутиб олди ва каттакон залга олиб кирди. У ерда шоҳона зиёфат учун тўкин дастурхон ёзилган эди.

Аммо Помпейнинг қисмати ҳақида бирон нарсани билишни истаган Це-зар аллақачон тоқати тоқ бўлиб, безовталана бошлаган эди.

У подшога ишора қилиб, аёнларига жавоб бериб юборишни буюрди-да, кейин дағаллик билан сўради:

— Помпей тўғрисида менга нима дейсан, Птолемей?

— Нимани билишни истасанг, ҳаммасини айтишга тайёрман, Цезар, — деб жавоб берди подшо.

— Мен ҳамма гапдан воқиф бўлишни истайман. У Мисрдами?

— Ҳа.

— Эҳтимол, Искандариядадир?

— Ҳа.

— Асирми? Мен уни таъқиб қилаётганимни фаҳмладингми, дейман? У сенинг ҳузурингга паноҳ сўраб келганида, унга ишониб тўғри иш қилибсан.

Птолемей совуқдан-совуқ тиржайди ва бир оз сукунатдан сўнг деди:

— Мен сен учун, Цезар, жуда хурсанд бўладиган бир гап тайёрлаб қўйган-ман. Лекин сен кутишни истамайсан-да. Птолемей сенинг душманларингни нима қилишини сенга кўрсатмоқчиман.

Шундай деб подшо чиқиб кетди. У қайтиб келганида унинг ёнида ҳарам оғаси Потин бор эди. Бу одам қизил алвонга ўралган бир нарса кўтариб ол-ганди. Цезарнинг юраги бир ёмон нарсани сезиб, ҳаприқиб кетди. У ўрнидан туриб, Потин олиб кирган кутининг қопқоғини очди.

Очди-ю, даҳшатдан қичқириб юборди.

Унга Помпейнинг ҳафсала билан балзамланган калласини олиб келишганди.

Цезар Помпейнинг ҳалок бўлганини билиб, кўп ҳам қайғургани йўқ дейи-шади. Бу тўғри эмас. У мутақаббир эди, лекин бағритош эмас эди.

Албатта, у бу жиноятдан ўз манфаати йўлида фойдаланган, лекин бу жиноятни унинг ўзи содир этган эмасди.

— О, Помпей! О, Помпей! — дея нола қилди у ўзининг душманининг аянчли аҳволга тушган боши олдида сочлари тўкилган пешонасини ерга теккизиб.

Рим императори ўзига атаб тайёрланган бундай қувончли ҳодисани кўриб қувониш ўрнига мотамсаро аҳволга тушди. Буни кўриб Птолемей хижолат чекди. Ниҳоят, Цезар Птолемейга қаҳр билан деди:

— Шундай қилиб, у сенинг олижаноблигингдан умидвор бўлиб, сенинг уйингга бош уриб келса, сен уни қатл этиб кутиб олдингми?

Птолемей тилини тишлаб қолди.

— Ростини айтсам, — деб эътироз билдирди у, — сендан бунақа таънани кутмаган эдим, Цезар. Бироқ мен Помпейни тирик қолдирганимда у мени ўзи билан бирга сенга қарши курашмоққа даъват қилган бўларди. Наҳотки, менинг шу йўлга киришимни тиласанг, Цезар?

Цезар индамай қолди. Бу гапларда адолат йўқ эди. Аммо адолатли гап ҳам-мавақт ҳам ёқимли бўлавермайди.

Птолемей биринчи кўришувдаёқ Цезарда ижирганиш туйғусини қўзгаган эди, ҳозир бу туйғуга кучли нафрат кўшилди — чунки Миср подшоси “Мағлубнинг шўри курсин” деган мақолни ўта шафқатсизлик билан оғишмай амалга оширган эди.

Шунга қарамай, у бир неча муддат ўз туйғуларини ошкор қилмай туришга аҳд қилди ва овозини юмшатиб, юзидаги ифодани ўзгартириб деди:

— Эҳтимол, гапинг тўғридир. Ҳаётда тез-тез шафқатсиз бўлишга мажбур қиладиган ҳоллар учраб туради. Маҳзун совғанг учун раҳмат. Сен қилган ёвузликни мен кучим етганича тўғрилашга ҳаракат қиламан.

Бу сўзлардан кейин Цезар Помпейнинг калласини ишончли жойга олиб кетишни буюрди ва подшонинг орқасидан зиёфат бўладиган залга йўл олди.

Зиёфат чиндан-да шоҳона эди, аммо унинг кўнгилоҷар бўлмоғи учун асосий бир нарса — аёллар етишмаётган эди.

Цезар буни кўриб ажабланди.

— Нега малика кўринмайди? — деб сўради у.

Цезар билар эди — ҳозирги фиръавннинг отаси Птолемей Авлет тахтни тўнғич ўғли Птолемей Дионисга васият қилган, лекин битта шарт ҳам қўйган эди — у тахтни опаси Клеопатра билан баҳам кўрмоғи лозим эди. Клеопатра ундан уч ёш катта бўлиб, мисрликларнинг ғалати одатига кўра акасига турмушга чиқмоғи зарур эди.

Чиндан ҳам орадан кўп ўтмай улар эр-хотин бўлишди.

Аммо Цезар билмайдиган бир гап ҳам бор эди — у буни қисқагина тарзда мезбондан эшитди; кейинроқ эса тафсилоти билан бошқа одамлардан билиб олди: тўйдан бир неча кун ўтгач, укаси Птолемей бир нарсани пайқаб қолипти — агар у зудлик билан чорасини кўрмаса, опаси ва хотини шундай қилмоғи мумкинки, унда ҳадемай тахтда ёлғиз ўзи қолар эди. Птолемей Дионис тантанали равишда феъл-атвори тўғри келмади деган баҳона билан хотинини қўяди ва уни Сурияга бадарға қилади.

Цезар подшонинг бу масаладаги изоҳларини тинглаб экан, кўнглидан кечаётган туйғуларни юзига чиқармади. Птолемей Дионисий Клеопатра билан чиқиша олмапти, ундан ажрапти ва уни сургун қилипти. Хўш, нима бўпти? Ахир, Цезарнинг ўзи ҳам биринчи хотинини қўйган-ку! Шундоқ экан, нега хотининини қўясан деб Птолемейни қийин-қистокқа олиб ўтирса, ярашадими?

Аммо бир неча ҳафтадан кейин диктатор подшони унинг саройида анча сиқиб қўйдим деган баҳона билан шу яқин ўртадаги бошқа жойга, ўзининг, аскарлари ҳимоясига кўчиб ўтгандан кейин муомаласини бутунлай ўзгартирди.

Клеопатранинг дўстлари ва улар орасида, айниқса, Аполлодор Цезарга Миср подшоси нега бундай қилганини тушунтириб беришди. Ўзининг васиятида Птолемей Авлет рим халқини ҳам ўзининг меросхўри қилиб тайинлаган эди. Цезар шу халқнинг вакили сифатида унинг ҳақини талаб қилиб олмоқчи бўлди.

Цезар Клеопатра билан Птолемей ўртасидаги низода ўзини қози деб эълон қилди ва уларнинг бирига ўзи, иккинчисига чопар орқали зудлик билан ҳузурга етиб келишни буюрди.

Птолемей менинг газабимдан кўрқиб опам Искандарияга келишга ботина олмайди деб ишонганидан Цезарнинг таклифига кўнди.

Аммо Клеопатра ҳам бошига тушадиган хавф-хатарлардан кўрқадиган даражада тентак эмас эди. Дарвозаларни кўриқлаб турган Миср соқчиларини огоҳлантириб, агар бадарға қилинган малика келиб-негиб қолса, унга фитнакор сифатида муомала қилишни тайинлаб қўйишди.

Шу тарзда Птолемей Помпейни қатл этгани учун муносиб жазосини олмоғи мумкин бўларди.

Шаҳарда Клеопатранинг ҳам дўстлари анча-мунча эди. Улар орасида энг садоқатлиларидан бири Аполлодор деган исмли бир чавандоз эди.

Бир куни бозор қилиб келиш баҳонасида Аполлодор Ракотисга боради ва у ердан кечкурун жуда ажойиб бир гиламни елкасида кўтариб қайтиб келади.

Гилам шу қадар тенгсиз, шу қадар гўзал эдики, Аполлодор уни яхши буюмларнинг шайдоси бўлмиш Цезарга таклиф қилишга жазм этди.

Юлий Цезарга аталган гилам! Ракотис дарвозалари ёнида соқчиликда турган Миср аскарлари ҳатто елкасида гилам кўтарган Аполлодорни тўхтатишни ҳаёлларига ҳам келтирганлари йўқ.

Ўрни келганда айтмоқ керакки, Аполлодор кифтида бутун курраи заминни кўтариб туришга чоғи келадиган Атлантга ўхшаган паҳлавон эди. У чиндан ҳам елкасида фақат гиламни эмас, гиламга ўралган ҳолда бутун бир дунёни кўтариб олган эди.

Бир аёл қиёфасидаги дунёни!

Гилам ичида Клеопатра бор эди.

Вақт кеч бўлиб қолганди, Цезар ухлаш тадорикини кўра бошлаганди. Шу чоқ унинг мулозимларидан бири Цезарнинг қўлига папирус тутқазди. Унда лотин тилида қуйидаги сўзлар ёзилган эди.

“Сен мени чорлабсан, менга адолат қилмоқчи бўлибсан. Мен келдим.

Клеопатра”.

Мулозимнинг кетидан Цезарнинг хонасига Аполлодор кириб келди ва унинг олдига юкини қўйиб, уни ёйиб юборди.

Гиламни у жуда вақтида ёйган экан:

Клеопатра огир мато ичида бўғилиб қолаёзган экан. Унинг аъзойи бадани узоқ вақт ҳаракатсиз қолганидан уюшиб қолганди. Юзидан қони қочиб, рангсизланганди. Цезар унинг олдиди тиз чўкиб, “О, Тангрим! Нақадар гўзал!” дея хитоб қилди. Цезар аёлни ҳушига келтирмоқ учун энг ноёб малҳамларни қўллади.

Агар ўша даврнинг муаррихлари — Плутарх, Апплан Искандарий ва Дион Кассийларга ишонсак, Цезар ҳар қанча таъкидламасин, Клеопатра ўта даражада соҳибжамол бўлган эмас. Гарчи юз тузилишлари унча баркамол бўлма-са-да, у истараси иссиқ, қомати нозик, гоятда жозибали, оқида аёл бўлган. Бунинг устига-устак, у бағоят ўқимишли бўлган, жуда кўп тилларни билган, айниқса, суҳбатдошини мафтун қилиш санъатини олий даражада эгаллаган. Цезар эса бирор-бир мафтункор аёлнинг тўрларига илиниб қолишдан кўра яхшироқ қисматни тиламайдиган эркаклар сирасидан бўлган.

У жуда кўп зодагон аёлларнинг бошини айлантириб, уларнинг висолларига сазовор бўлган эди. Уларнинг орасида Сервий Сульпицийнинг хотини Постумия, Аил Габинийнинг хотини Лиллия, Мариа Красснинг рафиқаси Тергулина ва ҳатто Помпейнинг хотини Муқиялар бор эди. Бироқ у, айниқса, Бругнинг онаси Сервилияни ҳаммадан ҳам яхши кўрар эди.

Афтидан, Цезарнинг оилавий тўшаққа ихлоси унча катта бўлмаган. Унинг аскарлари Галлиядан зафар кучиб қайтаётганларида шундай қўшиқни айтишган экан:

Хотинларни яширинг,

Шаҳрингизга келмоқда тепакал хотинбоз.

Римда топган пулларин

Галлияди совурар.

Халқ нотиғи Гельвий Цинна кўпларни ишонтириб, қўлимда тайёр, қайта кўриб чиқилган қонун бор, мен уни Цезарнинг йўқлигида бажо келтирмогим керак деб ишонтирган эди. Бу қонунга кўра, Цезар ўзига ворис бўладиган ўғил кўрмагунча неча марта хоҳласа, шунча марта уйланмоққа ҳаққи бор экан. Унинг жуда чапдаст хотинбоз деб шуҳрат қозонганига ҳеч ким шубҳа қилмасин учун ота — Курион ўзининг гурунгларида уни “ҳамма хотинларнинг эри ва ҳамма эрларнинг хотини” деб атаган эди. Бизнингча, бу гапларнинг ҳаммаси Цезар шаънига тухматдан ўзга нарса эмас, Юлий Цезарнинг кўпдан-кўп аёлларни хуш кўрганини инкор этиб бўлмайди.

Шу жумладан, у Клеопатрани жуда ҳам ёқтирган. Уни кўриши биланоқ жигаридан урган деса бўлади. Ҳамма нарса бўлгусви императорнинг юрагида муҳаббат алангасини гуриллатиш учун шай эди.

Клеопатранинг паҳлавон дўсти нафақат жисмонан кучли бўлгани, балки жуда камтар инсон бўлгани важдан ҳам Клеопатра Цезарга илк табассумини ҳада қилиши биланоқ уларни тарк этади.

Улар ёлғиз қолишади. Ўша пайтларда Мисрдагина бўладиган эҳтирослар тунда ёлғиз қолишди.

Цезар Клеопатрани кўтариб тўшакка олиб борди, чунки Клеопатра ҳали оёқда туrolмас эди. Унинг ёнида ўтирар экан, Цезар ҳар лаҳзада унинг бежирим қўлларини ўпмоғи мумкин эди.

Клеопатра жилмайди.

— Сен шу аҳволда менинг ҳузуримга келишдан чўчимадингми? — деб сўради у анойилик билан.

— Нима, келиб хато қилибманми? — дея эътироз билдирди Клеопатра.

— О, мутлақо адашганинг йўқ.

— Птолемей билса, сен билан учрашувимга йўл қўйгандан кўра мени ўлдириб кўя қоларди.

— Нечук ўлдирар экан! Шундай соҳибжамолни-я?

— Унинг эътиқоди шунақа. Шунинг учун ҳам мени бадарға қилди-да.

— Қип-қизил тентак экан у...

— У жуда баджаҳл.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман.

— Аблах ва аҳмоқ одам. Унинг таъзирини бериб қўймаса бўлмайди.

Клеопатра бу гал бир лаҳза тараддудланди. Уни виждон азоби қийнагандай бўлди. Бу аблах, бу аҳмоқ одам ҳар на бўлганда ҳам унинг эри ва укаси эди-да.

Аммо аллақачон Цезарнинг гапларини икки марта маъқуллаб қўйгани сабабли, энди Клеопатра унинг гапига қарши чиқа олармиди?

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман, — дея такрорлади у.

Тўсатдан у ўзининг ғалати аҳволга тушиб қолганидан кўрқиб кетгандай, тўшакдан сакраб туриб, хитоб қилди:

— Мен сенинг меҳмондўстлигингни суистеъмол қиляпман, Цезар. Мен сенга халақит беряпман.

— Қаёққа бормоқчисан ҳозир? — деб эътироз билдирди диктатор уни шаштидан қайтариб.

— Бирор жой топилиб қолар сенга халақит бермайдиган?

— Мен “халақит бердинг” деяпманми? Нима учун сен менга уйқу тўғрисида гапиряпсан? Наҳотки, мен сени кўрганимдан кейин кўзимга уйқу келса? Кетма, қол! Қол, ўтинаман сендан. Сен билан ҳам кўп нарсалар тўғрисида гурунглашмоғимиз керак. Сенга тахтни қайтармоқ учун мен сен билан тез-тез ва кўп-кўп гурунглашмоғимиз керак эмасми?

Цезар “сенга тахтни қайтармоқ учун” деган сўзларга алоҳида урғу берди. Клеопатранинг кўзлари чақнаб кетди.

Клеопатра Цезарнинг тўшагини тарк этишга чоғланиб турганида оёғидан битта туфлиси тасодифан чиқиб кетди. Ҳар ҳолда, тасодифан дейилса ҳам бўлади. Маълумки, аёл кишининг бежирим оёғи хотинбоз одамнинг туйғуларини жунбушга келтириб юборади. Эҳтимол, Клеопатранинг оёқчаси унчалик бежирим эмасди, ҳарҳолда, у Родопанинг Амалисни маҳлиё этган оёғига

тенглаша олмасди, лекин шундай бўлса-да, Клеопатранинг озгин, жажжигина оёқчалари Цезарнинг шаҳвониятини кўзгаб юборди.

Клеопатра тун бўйи Цезар билан бирга бўлди.

Эртасига эрталаб зобитлардан бири Миср подшосининг хузурига бориб, уни муҳим иш бўйича Цезарнинг хузурига етиб бориши кераклигини маълум қилишди. Бу муҳим иш Птолемейни тахтни Клеопатра билан баҳам кўришга кўндиришдан иборат эди. Цезар Птолемейга шуни таклиф қилмоқчи эди.

Опаси ва хотинини Цезар билан қақчақлашиб ўтирган ҳолда кўрган Птолемейнинг қанчалик лол қолиб, даргазаб бўлганини тасаввур қилиш унча қийин эмас. Лекин у туйғуларини яширишга ва Цезарнинг ихтиёрига бўйсунушга қарор қилди. Бироқ ўз саройига қайтиб келиши биланоқ у ҳарам оғаларининг бошлиғи ва бош вазир Потинни, Помпейнинг қотилларидан бири, Миср кўшинларининг бошлиғи Ахиллни хузурига чақирди. Шу куннинг ўзида Потин бутун шаҳар бўйлаб вакилларини жўнатди, улар ҳокимиятдаги кутилмаган ўзгаришга қарши халқни оёқлантирмоғи керак эди. Ахилл эса ўз аскарларининг бошида туриб, Рим саркардаси тушган уйни кузатиб турмоғи лозим эди. Бу — ҳақиқий қамал эди — унинг оқибати Цезар учун ҳалокатли бўлмоғи мумкин эди. Цезарнинг ихтиёрида ҳимоя учун атиги бир когорта аскарлари бор эди, холос. Аммо у Кассийни огоҳлантириб қўйган эди. Кассийга флотга бошчилик қилиш топширилган эди. Агар Кассий яна бир когорта билан Цезарга ёрдамга етиб келмаганда, унинг аҳволи анча чатоқ бўларди.

Ахилл ўлдирилди, унинг аскарлари тумтарақай қочиб кетишди, Птолемей Диониснинг ўзи эса Миср ҳомийсининг интиқомидан қутулиб қолиш учун Сурия портларидан бирига етиб олмоқ мақсадида кемага чиқди, бироқ Клеопатрадан тузуккина мукофот олишни ўйлаган матрослар кемада уни бўғиб ўлдиришди.

Бу — худонинг ўзи буюрган интиқом эди.

Қотил ўз хиёнаткорлигининг қурбонига айланди.

Орадан бир неча кун ўтгач, ўзининг иккинчи укаси Птолемей Меннейга турмушга чиққан Клеопатра яна Миср тахтини эгаллади.

Бу никоҳ шунчаки номигагина бўлган эди, чунки унинг эри атиги ўн бир ёшга тўлган эди.

Деярлик бир йил мобайнида Клеопатранинг ҳақиқий эри Юлий Цезар бўлди. Цезар шу даражада унга эр бўлдими, бу икки баравар зинодан иборат бўлмиш алоқадан бир ўғил туғилди. Унга отаси Цезарион деб исм қўйди.

Цезар таассуфлар билан Мисрни тарк этар экан, у ўглининг пешонасидан ўпиб хайрлашди. Бу бўса билан у гўё “Мен император бўламан, сен эса подшо бўласан, биз сен билан ҳали кўришажакмиз” дегандай бўлди.

Беҳуда хом хаёл! Ота ва ўғил бошқа ҳеч қачон учрашишмади. Бир неча йил ўтгач, Цезар ҳар қанча қудратли бўлишига қарамай, Брутнинг қиличидан ҳалок бўлди.

Цезарион масаласига келсак, у жуда кам яшади, ҳатто ўзининг асл зоти билан мақтанадиган даражага ҳам етмади.

Юлий Цезарнинг Клеопатрага ишқибозлиги шу даражада кучли эдики, у маликани ёш эри билан Римда кўришни истаб қолди. Клеопатра бажону дил рози бўлди. У Римга шунақа дабдабаю асъаса билан кириб келдики, халқ маликанинг бунақа ҳашамдорлигини кўриб, норози бўлиб, гапира бошлади. Ўзининг қонуний хотинининг таъна-дашномларига бепарво қараган Цезар Клеопатрани ўз саройига жойлаштирди ва ҳамма маросиму байрамларда у билан бирга иштирок этадиган бўлди. У бундан ҳам ортиқ иш қилди — ўша даврнинг энг машҳур ҳайкалтарошига ўйнашининг ҳайкалини ясашни буюрди, кейин бу ҳайкални олтиндан қуйиб, Венера эҳромига — илоҳа турган жойнинг рўпарасига ўрнатишга кўрсатма берди.

Римликларнинг норозилиги кучая борди — аввалги шивир-шивирлар энди ошқора қичқиришларга ўтди. Венера — Клеопатра ортиқ кўчаларда кўриниш беролмай қолди — қаерга борса, халқнинг таҳдидли ғазабига рўпара келарди.

Унинг ўзи ошиғидан Мисрга жўнаб кетишга рухсат сўради.

Улар бирга ўтказган сўнги тун, — деб ёзади Аппиан, — енгил-елпи эрмакларга тўла бўлди. Бу эрмаклар, эҳтимол, тождор маъшуқага муносиб бўлса бордир, лекин улар императорга сира ҳам муносиб эмас эди.

Малика ўзи билан бирга олиб келган юнон канизаклари ичидан танлаб олинган ўн иккитаси икки ошиқ-маъшуқнинг овқатланиш чоғида қип-яланғоч ҳолда хизмат қилдилар. Цезар билан Клеопатра еб-ичишаётган пайтда яланғоч канизаклар уларнинг ён-верларида шаҳват кўзгайдиган алпозда уймалашишарди. Ниҳоят, эҳтиросдан кўзи қонга тўлган Цезар Клеопатранинг кийимлари ундан лаззатланишга халақит бераётганини кўриб, ундан устидаги либосини бирин-кетин ечиб ташлашни илтимос қилди. У маликанинг гўзалликларини унинг канизакларининг гўзалликлари билан таққослагиси келиб кетди. Оқибатда у канизакларининг иккита ё учтасигина маликага яқин келиши мумкин, шунда ҳам, бутун гавдасининг гўзаллиги билан эмас, баъзи бир жузъий жиҳатлари билангина, яхлит олганда эса уларнинг ҳеч қайсиси маликанинг олдида ип эшолмайди деган қарорга келди.

Ниҳоят, ҳижрон фурсати ҳам етиб келди. Клеопатра жўнаб кетаётгани билан, Цезардан олисда унут бўлиб кетаман деб сира ўйлаётгани йўқ эди.

Цезарнинг ўз маъшуқасига атаган совғалари ичида ўнта галлик камончилар ҳам бор эди. Миср маликаси ўз кўшинини ана шу камончиларга ўхшатиб қуроллантирмоқ ниятида эди.

Цезар унга ўнта камончи берди — когортанинг биринчи юзликка кирадиган аскарлари орасидан уларни Клеопатранинг ўзи танлаб олган эди.

Лекин Клеопатра ўз армиясининг манфаатини ўйлаб эмас, ўзининг ҳузур-ҳаловатини ўйлаб, бу ўқчиларни ўзи билан олиб кетмоқда эди. Уларнинг ичида Андроник деган бир йигит ҳам бор эди. Унинг мардона ҳусни таважжуҳи Клеопатрага жуда кучли таъсир кўрсатди. Шу бир кишига эгалик қилмоқ учун у ўнта аскар талаб қилди: Цезар унинг бу истаги тагида ётган ҳақиқий сабабни хаёлига ҳам келтирмас эди.

Италия соҳилларидан узоқлашишга ҳали улгурмай, у ўзининг хоҳишларини ортиқ яшириб ўтирмади.

— Галлик ўқчи Андроникка айтишсин, мен уни кўрмоқчиман, — деди у. Андроник шошмай маликанинг буйруғини бажо келтирди.

Галлиянинг бу шоввоз ўғлони чиндан ҳам мақтаса мақтагулик эди — ёши йигирма бешларда, баланд бўйлик, оқсарик сочлари бамисоли кокилдай юзининг икки четидан осилиб тушган, устига бўри терисини ёпинган бу йигит бениҳоя гўзал эди.

Устига кўёшнинг жазирама нурларидан сақлагувчи соябон остида, чорпояда лов-лов ёниб турган атлас тўшаклар устида ёнбошлаб ётган малика олдида йигит қоматини тик тутиб турарди.

— Қани, айт-чи, Андроник, мен билан Мисрга кетаётганингдан хурсандмисан? — деб сўради у ўзининг ёқимли майин овозида.

У “йўқ” деган маънода бошини чайқади.

— Хурсанд эмасмисан? — дея хитоб қилди Клеопатра. — Наилж, сен ҳеч бўлмаганда, дилингдагини яширмас экансан. Хўш, нима учун Мисрни кўришдан хурсанд бўлмайсан? Миср жуда гўзал мамлакат.

— Мен учун фақат биттагина мамлакат гўзал — бу менинг ватаним! — деди Андроник.

— Ватанинг нима деб аталади?

— Мен Бигорадаги Тарба шаҳриданман.

— Хўш, шаҳрингда нима борки, сен уни шунчалик ўкинч билан соғинасан?

— У ерда тоғлар ва водийлар бор — мен у ерларда эркинликда ов қилардим; у ерларда ям-яшил майсазорлар бор — мен бу майсазорларда ҳордиқ чиқарардим. У ерларда тезоқар жилғалар бор — мен бу жилғалардан чанқоғимни қондирардим. Турли-туман қушларнинг сайраши ухлаганимда мени аллаларди.

— Кўкат-у майса, булоғ-у қушлар ҳамма жойда бор.

— Сен адашяпсан, маликам. Пиреней ҳамма жойда ҳам учрайвермайди. Пиреней — фақат Галлиянинг жанубида бўлади.

— Ҳа, эҳтимол, шундайдир. Пиренейда балки бирон қизалоқ ҳам бордир. Балки унинг тўғрисидаги хотиралар сен туғилган замин ҳақидаги хотиралардан кўра қалбингни қаттиқроқ тимдалаётгандир? Тортинмай айтавер, сен ватанинга севган ва севилган бўлсанг керак?

Андроник хўрсинди:

— Ихтиёринг ўзингда бўлмагандан кейин хотиралар не керак? — деди у алам билан. — Бирон замон келиб, ихтиёринг ўзинга қайтадимий-йўқми — буни ҳам билолмайсан!

— Бирон замон келиб дейсанми? Нега энди бирон замон келиб бўларкан? Менга қара, Андроник, сен менга кераксан. Сен менинг аскарларимга ҳунарингни ўргатганингдан кейин, агар истасанг, мен сени Италияга қайтариб юбораман ва Цезарга мактуб ёзиб, сенга озодлик беришини, иложи бўлса, сени ўз ватанинга жўнатиб юбормоғини илтимос қиламан.

Ўқчининг чеҳраси ёришди.

— Ростдан шундай қиласанми? — деб хитоб қилди у.

— Албатта, шундай қиламан, агар сендан мамнун бўлсам.

— О, сен мендан мамнун бўлажаксан, чунки ҳозирдан бошлаб, бутун жону таним билан сеникиман.

Клеопатра ғалати жилмайди.

— О, менга жонинг керак эмас, Андроник, — дея эътироз билдирди у.

— Нима керак бўлмаса, маликам?

— Нима кераклигини сенга кейинроқ, Искандарияда айтаман... Ҳозир бо-рақол. Мендан кўп ҳам нари кетма, сени кўрмоқ мен учун ёқимли.

Чиндан ҳам бутун сафар вақтида галлиялик йигит доимий равишда маликанинг яқинида бўлди. У нафақат малика билан бир дастурхон теғрасида бирга ўтириб овқатланарди, балки маликанинг илтифоти билан унинг ўзига қандай таом келтиришса, йигитга ҳам шуни олиб келишарди. Маликага йигит билан чақчақлашиб ўтириш хушёқар, уни ҳаётидаги қизиқ-қизиқ воқеалардан гапириб беришга ундарди. Йигит ҳам кўпинча жанг манзараларидан ҳикоя қиларди.

Бир куни оқшом чоғида малика унинг гапини бўлиб, деди:

— Лекин сен, Андроник, ўз ҳикояларингда менга бирон марта ҳам севги тўғрисида гапирганинг йўқ. Наҳотки, сенинг тоғларингда ёш бир қизалоқ бор, у сени соғиниб, дув-дув кўзёши тўкиб ўтирипти деганимда адашган бўлсам?

Ўқчи беихтиёр жилмайди.

— Йўқ, маликам, — деб жавоб берди у. — Йўқ, сен адашганинг йўқ. У ерда бир қиз бор — менинг юрагим ўша қизда қолган.

— Аҳа! Ана, кўрдингми?

— Аммо бир фақир деҳқон йигит билан чўпон қиз ўртасидаги севги-муҳаббат сендай улуг маликанинг диққат-эътиборига арзирмикин?

— Арзиса керакки, шундан сенга у тўғрида гапириб беришни сўраяпман. Демак, сен чўпон қизни яхши кўрасан?

— Ҳа, шундай, давлатпаноҳ.

— Унинг исми нима?

— Фабьола.

— Ёши нечада?

— Мен Цезар легионига киришга мажбур бўлганимда у ўн олти ёшда эди.

— Сен неча йилдан бери хизматдасан?

— Ҳадемай уч йил бўлади.

— Демак, Фабьола ҳозир ўн тўққизга кирган. У чиройликим?

— Мен уни яхши кўраман.

— Ҳамма гап шунда-да. Сен уни яхши кўрасан. Бинобарин, дунёдаги бирон-ронта ҳам аёл гўзалликда унга тенг келолмайди. Ҳатто мен ҳам, шундайми?

Клеопатра маккорлик билан бу саволини берар экан, Андроникнинг кўзларига тик қараб турарди. Йигит қип-қизариб кетди, Клеопатра эса йигитнинг юрагига гулгула солиб қўйганидан мамнун эди.

— Кейин-чи? — деб давом этди у. — О, сен ҳеч нарсадан кўрқма. Ҳуснда

мен оддий чўпон қизи Аквитания Фабьола билан тенглаша олмаслигимни билсам ҳам хафа бўлмайман. У мenden чиройлими? Гапир.

— Чиройлироқ дейсанми? Йўқ. Бинафша ҳеч қачон атиргулдан чиройлироқ бўлмайди. Аммо...

— Аммо, — деб гапни илиб кетди малика, — сен бинафшани қўлга киритишдан умидвор эмассан. Шунингдек, сен атиргулдан ҳам умидвор эмассан. Сенинг эс-ҳушинг жойида! Сенинг учун бинафша дунёдаги энг аъло гул! Аммо, тасаввур қилайликки, сенга танлаш имкони берилди. Тушуняпсанми? Айтайлик, атиргулнинг саҳийлиги тутиб кетиб, сенинг кўксингдан жой изласа, сен миннатдор бўлиб, бошинг осмонга етмасмиди? Гапир!

Кучая бораётган эҳтиросга берилиб, жунбушга келган Клеопатра тўшаклар устида ётган жойидан кўтарилиб, қаршисида тик турган гўзал ўқчи йигит томон эгилди. Шунда йигитнинг нигоҳи қаршисида нафис миср матосидан тикилган кўйлакнинг ёқасидан Клеопатранинг балқиб турган оппоқ кўкракларни кўриб кетди.

Андроник ҳузурланиб сесканди. Ҳозирга қадар у ҳар қанча зийрак бўлмасин, бироқ ҳозир ўзи маликанинг кўнглида уйғотган туйғулар табиатини англамаслиги амримаҳол эди.

Бироқ у ҳозир, шу ернинг ўзида маликанинг туйғуларини тушунганини ошкор қилолмайди-ку! Негаки, ана шу ўйналаётган саҳнани кўриб ўтирган гувоҳ бор, ўйин кўрсатаётганлар бундан бутунлай беҳабар эдилар. Бу гувоҳ Клеопатранинг укаси ва эри Птолемей Менней эди.

Шубҳа йўқки, бу эрдан сира кўрқмай қўяқолса ҳам бўларди — ахир, ўн яшар боладан ким ҳам кўрқарди. Аммо бу бола ҳозирча ўзининг ҳақ-ҳуқуқларидан беҳабар бўлса-да, у табиий инстинктга эга эди, шунинг учун ҳам юқорида тасвирланган манзарани кема палубасининг ўртасидан туриб кузатар экан, у жаҳл билан қошларини чимирди.

— Жавоб бер! — деб давом этди Клеопатра жажжи кўлчаси билан Андроникнинг мускулдор қўлини қисар экан.

Подшоҳ Клеопатра томон ташланди.

— Клеопатра! — дея қичқирди у. — Қара, осмон қорайиб кетди. Момақалди роқ бўлади. Сен ўз каютанга кирмайсанми?

Птолемейнинг овозини эшитиши билан Клеопатра қаддини тиклаб, ўнглаиб олди, Андроник эса ундан тўрт қадам орқага чекилди.

Айни чоқда уларнинг икковлари ҳам нигоҳларини кўтариб осмонга қарадилар. Осмон улугвор тусда эди. Ложувард осмонда булутдан асар йўқ эди.

— Тентак экансан, Менней, — деди Клеопатра норози оҳангда. — Топган гапингни қара-ю... Момақалди роқ эмиш...

— Сен чиндан ҳам мени тентак деб ўйлайсанми? — деб бетоқатлик билан эътироз билдирди бола.

Орага жимлик чўкди, кейин Клеопатра деди:

— Андроник, қуролдош дўстларинг ёнига борақол.

Сўнгра у ўз нигоҳини подшонинг рангпар юзига тикиб, хаёлидан ўтказди:

— Ие! Ие! Шербаччанинг тишлари чиқаётганга ўхшайди-ку! Буни эътиборга олиб қўйиш керак. Биз унинг тишлашига йўл қўйиб қўймаймиз.

Қадимги дунё тарихида, шунингдек, — афсус-у надоматлар бўлсинки, ўрта асрларда ҳам подшолар ва маликалар ҳаётида заҳар катта рол ўйнайди.

Ўзининг зиммасидаги олий бурчни олдиндан кўра олган Клеопатра бадарғада эркин юрганидан жуда унумли фойдаланди. Қандай воқеа рўй бериши мумкинлигини ҳеч ким билмайди: ҳатто сиз тахтда ўтирганингизда ҳам атрофингизни шундай одамлар қуршаб оладикки, уларнинг баъзилари сизга халақит қилади, баъзиларидан қанча тез қутулсангиз, шунча яхши! Клеопатра Антиохияда яшар эди. Бўлғувси Миср маликаси ўша даврнинг улуг олими раҳбарлигида заҳарлаш санъатини ўрганди.

Италиядан Искандарияга қайтгандан кейин малика биринчи навбатда заҳарлаш санъатини эгаллаш бобида олган таълимини давом этдириш ҳарака-

тига тушди. Юлий Цезар Мисрдалик пайтида малика ўқишини йиғиштириб кўйганди.

Унинг саройи Антпрод (Гуллар оролида) бунақа машғулотлар учун жуда қулай эди. Давомли сафардан кейин дам олиш баҳонасида шу саройга биқиниб олди. Унинг теварагида яқин аёллардан бир неча киши-ю, канизаклардан юзтача одам бор эди. Уларни Миср аскарлари ва ўнга галлиялик ўқчилар кўриқларди.

Ҳар куни Клеопатра ўзининг лабораториясига кириб кетар ва у ерда ҳар хил заҳарлар билан тажрибалар ўтказарди. Бу заҳарлар ичида маъданлардан олингани ҳам, ўсимликлардан олингани ҳам, жониворлардан олингани ҳам бор эди. Негаки, табиатнинг бу уч салтанати яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бир хил муносабатда бўлади ва ўзида мужассам бўлган ҳаёт нафасини ҳам, ажал уруғларини ҳам ҳеч кимдан аямайди. Бу тажрибаларнинг кўпроқ қисми жониворлар устида ўтказиларди. Малика ҳар хил итлар, мушуклар, қушларни, баъзан эса қулларни заҳарлаб кўрарди. Табиийки, бу шўринг қурғурларни ҳеч ким икки пулга олмасди. Ўлдира билмоқ учун изтироб этишга мажбур қила билмоқ зарур.

Клеопатра заҳарларнинг таъсир қилиш йўлларини ўрганди. Машғулотлардаги ютуқлардан кайфи чоғ бўлган Клеопатра кейин сарой боғида Миср аскарларининг ўқув машғулотларини томоша қиларди. Миср аскарларига Галлия ўқчилари дарс беришарди.

Кейин оқшом тушгач, Андроникни махфий эшик орқали маликанинг ётоғига олиб киришарди.

Гарчи Андроник қалбини Аквитанияда қолдирганини тан олган бўлса-да, у Миср маликасининг карашмаларига шундай жўшқин эҳтирос билан жавоб берардики, бунақаси маликанинг тушига ҳам кирмаган эди. Ҳа, рост, маълум тарздаги нозик ишларда юракнинг унча аҳамияти йўқ экан. Андроникнинг ёшида бу тарздаги фаолият шунчаки олижанобликдан кўра ортиқроқ нарса эди. Том маънода беқиёс чирой эгаси бўлмиш латофатли аёлнинг, бунинг устига, қудратли ҳукмдорнинг раъйига қарши турмоқ Андроник учун қаҳрамонликнинг айнан ўзи эди.

Ҳар куни оқшомдан кейин у тождор маликанинг амри билан ишқ алангасини гуриллатар эди. “Амри билан” деганимиз жуда тўғри гап. Кунлардан бирида малика унга деди: “Мен билан севги ўйинини ўйнашингни истайман!”

Уч ҳафта мобайнида у расмий ошиқлик вазифасини адо этди.

Бу ишда фақш билан ғурур ғаройиб бир тарзда чатишиб кетганди. Баъзан Андроник маликанинг тўшаги ёнига келганида муҳим масалалар ҳақидаги ўйлар билан банд бўлган малика ҳатто бошини кўтармас ҳам эди... Андроник маликанинг бош кўтаришини кутиб қимир этмасдан қаққайиб туравермоғи керак эди.

Ниҳоят, малика уни пайқади. Бугунги ва эртанги кунларнинг ташвишини эсдан чиқариб, малика аёлга айланарди. Бу аёл ҳаддан ташқари лаззат ва шаҳватга ўч эди. У ўзининг ўтли нигоҳини ошиғидан олмасди. Аммо у лаззат денгизининг энг тубсиз жойларига шўнғиганда ҳам, завқ-шавқнинг энг юксак чўққиларига кўтарилганда ҳам хушторини ўз ўрнида туришга, ораларидаги масофани ҳамиша ёдда тутишга мажбур қиларди.

Бу гаплар тушунарли бўлдимми? Малика уники эди ва айни чоқда уники эмас эди.

Бир неча соатлик чала лаззат учун бунақа шармандали итоаткорлик билан ҳақ тўламоқ учун одам йигирма беш ёшда бўлмоғи керак эди.

Андроник шунақа дадилликка эга эди. Унинг қуввати уч ойга етди.

Галликлар бақувват одамлар-да!

Эсингизда бўлса, Клеопатра укаси ва эрини “шербачча” деб атаган эди. Ана шу шербачча ўзининг хотини ва опасидан Антирод саройидан узоқлаштирилаётганини кўриб борган сари бетоқат бўлмоқда эди.

Кунлардан бирида Миср аскарларининг машқлари пайтида мулозимлар югуриб келиб, подшо келганини айтишди.

Клеопатра — турган-битгани латофатнинг ўзи — шоҳнинг истиқболига пешвоз чиқди. У аскарлар машқини кўришни истади. Унинг учун аскарлар яна қайтадан машқларини намойиш этишди. Улар машқ қилишаётганда Клеопатра Птолемейнинг Андроникдан кўз узмай турганини кўрди.

Бир неча муддатдан сўнг подшо билан малика овлоқроқ хонада ҳоли қолишди.

— Клеопатра, — дея гапнинг индаллосидан бошлади Менней, — Цезар сенга берган галлиялик ўқчилардан бирини — Андроникни жинимдан бадтар ёмон кўраман.

— А? — деди Клеопатра совуққина. — Нега энди уни ёмон кўрасан?

— Негаки, сен уни яхши кўрасан.

Клеопатра елкасини қисди.

— Наҳотки, Клеопатра оддий аскарни яхши кўрса? — деб хитоб қилди у.

— Ундай бўлса, мен адашаётганимни исбот қилмоқ учун бу одамни менга бер.

— Олақол! — деб жавоб берди Клеопатра. — Унинг ўртоқларини ҳам олақол. Энди менга уларнинг кераги йўқ. Менинг мисрлик аскарларим камон отишда улардан қолишмайдиган даражага етишди.

— Яхши. Мен уларни оламан. Миннатдорман.

Ўнта ўқчи Птолемейни Искандарияга кузатиб кетди.

Эртаси куни уларни ҳокимиятга қарши фитна уюштиришда айблашди ва ўлимга маҳкум этишди. Ортиқча такаллуфларсиз бу ўнта ўқчи шаҳарнинг энг гавжум маҳаллаларидан бирида дорга тортилди.

Лекин кичкина подшо уларга раҳм-шафқат кўрсатиб, дорга тортишдан олдин ҳаммаларини бўғиб ўлдиришни буюрган эди.

Агар ҳамма галлиялик ўқчилар Миср аскарларининг мураббийлари сифатида Клеопатрага керак бўлмай қолган бўлса, Андроникдан унинг хуштор сифатида кўнгли қолган эди — унинг шаҳвоний ҳаваси қаноат топиб бўлган эди.

Аммо Птолемей Клеопатрадан бемаслаҳат, унинг маъқуллашини қутмай, ўзича бу ўн кишини қатл этганини номаъқул иш деб баҳолади. Ёлғиз биргина Андроникни қатл этганда ҳам бир нав эди! Птолемей уни ёмон кўрарди, лекин тўққиз кишини қўшиб ўлдириш — бу энди ғирт ваҳшийлик эди!

Шербаччани босиб қўймаса бўлмайди — унда мустабидлик майллари мана мен деб яққол кўриниб қолди.

Клеопатра Искандарияга борди. Ўқчиларни қатл этгани учун у эри ва укасига бирон нарса деб таъна қилмади.

Аммо орадан бир ой ўтгач, сайр қилиб қайтиб келаётган кичкина подшо садоқатли мулозими тутган бир пиёла шарбатни ичди-ю, қорнида даҳшатли санчиқларни ҳис қилди. Ҳамма табибларнинг берган ёрдамига қарамай, бир соатдан кейин мислсиз изтироблар чекиб оламдан кўз юмди.

Клеопатра тахтнинг ёлғиз эгаси бўлиб қолди.

Ф Р И Н А

Фрина, Аспазия, Лапса, Глицерий, Ламия, Миррина, Леонтия, Сафо, Каликсена, Вахха — шунга ўхшаш юзлаб аёллар борки, муаррихга уларнинг ичидан машхур юнон таннозларини танлаб олиш қолади, холос. Улар ўзларининг беҳаё хунарларини шунақа бир касб-корга айлантиришган эдики, бу касб-кор қадимги дунёда анча-мунча ҳурмат қозонган эди.

Уларнинг ҳаммаси тўғрисида гапирмоқнинг иложи йўқ. Шунинг учун биз уларнинг энг машхурларидан бири — Фрина тўғрисида ҳикоя қилиб берамиз. Бу аёл эркакларнинг кўнглини овлаб орттирган давлатига Македония кўшинлари томонидан вайрон қилинган Фив шаҳрини қуриб бермоқчи бўлган.

Аммо унинг бу таклифини рад этишган.

Эҳтимол, бунинг боиси шу бўлса керакки, у янги қурилган Фив шаҳрининг бош дарвозаси пештоқларига “Шаҳарни Искандар вайрон қилган, Фрина обод қилган” деган ёзувни ўйиб ёзиб қўйишни таклиф қилган.

Фрина Исо Масих туғилмасдан 328 йил аввал Беотияда, яъни марказий Юнонистонда туғилган.

Унинг отаси ким бўлгани маълум эмас.

Онаси майда савдогарчилик билан тирикчилик қиларди. Фрина Венера муҳиблари қаторига қўшилишга қандай жаҳд қилганини батафсилроқ айтиб берса арзийди.

Ўшанда у ўн олти ёшда эди. Жуда ҳам чиройли эди, лекин ҳали ҳеч ким унга буни айтгани йўқ эди.

Ёзининг жазирама кунларидан бирида Фрина тенгқур дугоналари билан бирга Фесния қишлоғидаги чоғроқ кўлнинг тиниқ сувларида чўмилаётганда, бир таниш йигит у билан бир махфий масала тўғрисида гаплашмоқчи эканини айтди.

Йигит навқирон ва афт-башараси ҳалол кўринарди. Фрина сира ҳам иккиланиб ўтирмай, унинг таклифига рози бўлди.

— Кетаверинглар, — деди Фрина дугоналарига. — Мен орқангиздан етиб бораман.

Нотаниш йигит билан унинг ўзи ёлғиз қолди!

— Азизим Фрина! — деди йигит қизга.

— Ие, сиз менинг исмимни биласизми? — дея ҳайрон бўлди қиз.

— Ҳа, биламан, дугоналаринг сени чақиритганини камида йигирма марта эшитганман.

— Қаерда?

— Чўмилаётганларингда...

— Мен чўмилаётгандами? Сиз қаерда тургандингиз?

— Сен дугонанг билан кийимларингни қолдирган бутазорда яшириниб тургандим.

Фрина уятдан қизариб кетган юзини ўгириб олди. Навқирон йигит эҳтиросли хитоблар билан уни ҳоли жонига қўймасликка киришди.

— Худоларнинг инояти билан менинг кўзларим сенинг латофатли гўзаллигингни кўриб лол қолди. Бунинг учун худоларни айбситма! Худоларнинг шарофати билан мен чинакам бахтга сазовор бўлдим, сенинг жозибангдан баҳраманд бўлдим. Мен сенга яхши маслаҳат бериб, миннатдорлигимни изҳор этмоқчиман, Фрина. Сен гўзалсан, гўзаллар ичида тенгсизсан. Сенинг ҳусни таважжухинг сенга битмас-туганмас давлат келтиради. Сен иззат-икромларга кўмиласан, гапимга ишонавер. Менинг исмим Эвтиклас, мен шоирман. Шоирлар эса назарқарда бўладилар — улар эртанги кунни кўра оладилар. Аммо бу қайғули ўлкада сен пешонангга ёзилган юксак вазифангга эришасан. Бунинг учун сен дарҳол — эртагаёқ Афинага жўнаб кетмоғинг, у ерда турли шон-шарафлар, турфа хил бойликлар ва ранго-ранг эҳтирослар маконига етиб бормоғинг шарт.

— Э! Қўй-е! — деб эътироз билдирди Фрина жиндай истехзо билан. — Мени бахтиёр қиладиган, шону шуҳратга кўмадиган одам Эвтиклас деган шоир эмасми мабодо?

Эвтиклас маъюс жилмайди.

— Йўқ, — деб эътироз билдирди у. — Мен қашшоқман. Мен сенга фақат лаззат бахш этишим мумкин, холос.

Фрина тажрибалироқ, кўпни кўрганроқ бўлганида, албатта бу гапларга жавоб қайтарарди, аммо у мутлақо содда, гўл бир бокира қиз эди, аммо кўнглидан кечган табиий бир туйғунинг турткиси билан шоирнинг бошига қаради-да, унинг тўғрисида ўйлади.

Айни чоқда Эвтикласнинг сўзлари уни лол қолдирди ва у қисқа сукутдан сўнг шундай деди:

— Мен, ахир, Афинада ҳеч кимни танимаيمان-ку? Нима мақсадда бу шаҳарга бормоғим керак? У ерга бориб кимнинг марҳаматига сиғинай?

— Сен у ерга етиб борсанг бас, — деб жавоб берди у. — Сенга раҳнамолик қиладиган, ҳомийлик қиладиган одам шу ерда бўлади.

Фрина овоз чиқариб “Керамин порти” деган сўзларни ўқиди.

— Керамин нима дегани? — деб сўради у.

— Афинанинг яқинидаги бир жой. У ерда ишқий учрашувлар бўлиб туради.

— Қачон у ерга етиб бормоқ керак?

Шоир бир неча сония ўйланиб қолди.

— Роппа-роса бир ҳафтадан сўнг...

— Бу раҳнамо-ю ҳимоячини сен танийсанми?

Эвтиклас хўрсинди:

— Бу Диннас, менинг хўжайиним.

— У ёшми?

— Ҳа.

— Хушфеълми?

— Ҳа.

— Бадавлатми?

— Ҳа.

— Сен уни мени севиб қолади деб ўйлаяпсанми?

— Ишончим комил.

Яна орага сукут чўмди.

— Сен-чи? — деб шивирлади Фрина шоирга қўлини узатиб. — Наҳотки, биз бошқа кўришмасак?

Шоир қизнинг қўлини узоқ ўпди, сўнг унинг жилмайиб турган кўзлари-га миннатдорлик нигоҳи билан боқиб деди:

— Ҳа, азизим Фрина, биз кўришамиз.

Шундай деб тезгина чиқиб кетди.

Афина аъёнлари ўз ҳузурларида ёш йигитларни сақлашар, кўпинча улар шоир бўларди ва уларнинг зиммасига хўжайинларининг кўнгилхушликлари учун қизлар топиш вазифаси юкланарди. Бу вазифа у пайтларда сира уят ҳисобланмасди. Юнонлар шаҳватпарастликни мутлақо табиий бир хусусият деб билишар ва шаҳватни мадҳ этиб куйлаган шоирлар унинг манбаларини ҳам осонгина топиб келади деб ҳисоблашарди.

Эвтикласнинг хўжайини Диниас Афина аъёнлари орасида энг бадавлатларидан бири бўлиб, ҳозир зерикиб ўтирарди; Акрополис таннозларининг нозу карашмалари кўпдан бери унга сир бўлмай қолган эди. Чигилини ёзмоқ учун у фоҳишаларнинг энг паст тоифаси бўлмиш дектериадалар билан ҳам маишат қилиб кўрди. Кунлардан бирида оқшом чоғида у ёнида уч-тўртта яқин дўстлари билан Катополисдаги энг шармандали жойлардан бирига йўл олди. Бу ерда матрослар энг паст тоифадаги фоҳишалар билан кўнглига сиққан номаъқулчиликларни қилар эдилар.

Аммо бу ҳам унинг кўнглини хуш қилаолмади.

У ночор аҳволга тушиб қолди. Рост-да — беҳисоб бойликлар эгаси бўлса-ю, таъбига ёқадиган биронта ҳам аёл топилмаса-я!

Эвтикласнинг қайтиб келгани Диниаснинг кўнглида умид учқунларини уйғотди ва у хурсанд бўлди.

— Хўжайин, — деди Эвтиклас. — Мен хазина топиб олдим.

— Қарда?

— Феспияда. Қиз ўн олти ёшда.

— Чиройлими?

— Чиройли ҳам гапми? Шунақа баркамолки, биронта нуқсон топаолмай-сиз. Венеранинг ўзи Фринага ҳавас қилса арзийди.

— Қаёқдан билиб олдинг буларнинг барини?

— Юра-юра толиқиб, жазирама куёш нурларида жизғанак бўлиб, бир кўл бўйидаги бугазорда дарахтлар соясида ёнбошладим. Фрина дугоналари билан бирга чўмилгани келди. Унга ўхшаган аёлни авваллари ҳеч қачон кўрган эмасдим. Унинг ёнида бошқа ҳар қандай аёл ҳам кўримсиз бўлиб қолади.

Диниаснинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сен у билан гаплашдингми? — деб сўради у. — У рози бўлдими?

— Айтилган кунда ва айтилган соатда у Керамикада бўлади, — деб жавоб берди Эвтиклас.

Диниас шоирга пул солинган ҳамённи ташлади.

— Ол! — деди у. — Агар сен мени алдамаган бўлсанг, агар Фрина сен айтгандай баркамол бўлса, сенга яна олтин бераман. Биринчи тунда қиз мендан қанча-қанча бўса олишга мушарраф бўлса, сенга ҳам шунча тилла тегади.

Фрина Эвтиклас тайинлаган учрашувга етиб келди. Белгиланган куни оқшом чоғида у ёнида бир кекса оқсоч билан Керамика порти яқинидаги дарахтзорда ўтирарди. У узун-узун киприклари остидаги кўзлари билан ўзига ваъда қилинган қудратли ҳомийни изларди, лекин эркаклар унинг ёнидан бир қиё боқмай ўтиб кетишмоқда эди. Унинг устидаги юпунгина либос ҳеч кимни ўзига жалб қилолмаётган эди.

Ниҳоят, қирқ ёшлар чамасидаги жуда башанг кийинган бир эркак унинг ёнига келди, унга диққат билан синчиклаб қаради-да, қўлини елкасига тегишиб деди:

— Тур ўрнингдан, Фрина, орқамдан юр. Мен ўша сен кутаётган одамман.

У, ҳақиқатан ҳам, Диниас эди. Ўзининг хўжайини билан бирга Керамика келган Эвтиклас узоқдан унга қизни кўрсатиб қўйди-да, ҳозир рўй беражак воқеага гувоҳ бўлишни истамай, ўзи нари кетди.

Фрина Диниаснинг айтганини қилди. Бир неча қадам нарида уларни иккита хачир бетоқат кутиб турарди. Хизматкорлар хачирларнинг жиловидан ушлаб туришарди. Хачирнинг бирига қиз, иккинчисига Диниас минди. Бир оз юришгач, улар жуда чиройли бир уйга етиб боришди. Уй денгиз бўйига қурилган эди. Канизаклар қўлига топширилган Фрина аввал муаттар бўйлар анқиб турган ваннага тушди, кейин унга енгил матодан тикилган узун кўйлак кийгизишди, сочларини тараб, анча-мунча қимматбаҳо тақинчоқлар тақинди. Шундай аҳволда уни Диниаснинг олдига олиб киришганида, у завқланганидан қичқириб юборди.

— Эвтиклас рост айтган экан! — дея хитоб қилди у. — Сен, Фрина, лол қоладиган даражада гўзал экансан.

Диниас аввал кўрмагани бу қиз ҳамма кўрганларидан кўра гўзалроқ эканини тан олишдан бошқа иложи қолмаган эди.

У шоирнинг ҳамма мақтовлари тўғри эканига иқрор бўлди. Шунинг учун эртаси куни очиқ чехра билан унга буюрди:

— Дарҳол, хазиначонимнинг ҳузурига бор, азизим. Бориб ундан минг тилла ол.

— Минг тилла нима бўпти! — деб ўйлади Эвтиклас хўрсинигини босиб. Бу хўрсинишда таассуфдан кўра пул дарди яққолроқ сезилиб турарди. — О, Фрина! Агар мен Диниаснинг ўрнида бўлсам, бу биринчи муҳаббат тунда сендан олган ҳар бир бўсанг учун бир тилло нима экан, бир оболдан берган бўлардим. Кеча ҳар қанча бадавлат бўлмайин, бутун давлатимни бир кечалик муҳаббат лаззати учун совиришга рози эдим.

Лекин Фрина ҳам Эвтикласга берган ваъдасини унутмади.

Тасодиф бўлдимиз ёхуд рашки ўткирлик қилиб, бир нарсани сездими, ҳарҳолда, Диниас гўзал қизнинг висолига эришган кундан бошлаб бир ҳафта давомида шоирга бирон марта ҳам қизга яқинлашиш имконини бермади. У қизни чоғроқ бир уйга жойлаштирди — қиз бу уйдан чиқаолмади, Диниаснинг ўзи ҳам шу уйга жойлашди-да, ўзи ҳам уни бир дақиқа тарк этмади.

Аммо кунлардан бирида Диниас муҳим иш билан Саламинга борадиган бўлиб қолди.

Диниас ҳали жўнаб кетиб улгурмай Фрина Эвтиклас билан учрашиб, гаплашиб олмоқчи эканини айтиб, мулозимлардан бири орқали шоирни огоҳлантирди. Шоир унинг ҳузурига юриб эмас, учиб келди. Қиз шоир билан биринчи бор учрашган чоғидаги кўйлагини кийган эди. Шоир уни ана шу жўнгина либосда кўриб ҳайрон бўлди.

— Нега ҳайрон бўляпсан? Тушунмадингми? — деди қиз унга майин жилмайиб. — Сени Диниаснинг маъшуқаси эмас, балки феспиялик оддий қиз қабул қилмоқда.

Бу сўзларни эшитиб, шоир беихтиёр бошини эгди. Гўё унинг фикрларини ўқигандек, Фрина деди:

— Ҳа, рост! Диниаснинг маъшуқаси, эҳтимол, ўша қизга ўхшамас. Кўлда тўполон қилиб чўмилиб юрганида бутазорга биқиниб томоша қилган қизингга ўхшамаяпманми?

Эвтиглас биринчи учрашгани ҳақидаги ширин хотиралар эсига тушиб сесканиб кетди. Гўё шу хотиротларини янада жонлантиришни истагандай кўзини юмиб у қизнинг ёнига ётди ва уни кучоқларига олди.

— Ана шунақа-да, — деб давом этди Фрина унинг кучоғида тўлғанар экан. — Тиканларидан маҳрум бўлган атиргул ҳидини ҳам йўқотиб қўярмикин? Бундан ташқари... — Бу сўзларни айтар экан, қиз йигитга оташли бир бўса инъом этди. — Сенга қасам ичиб айтаманки, Диниас менга ўргатгани йўқ.

— Нимани ўргатмади?

— Севишни.

Фрина 55 ёшида вафот этди. У бутун умри давомида севгига ноил бўлган аёл эди. Унинг теварагида ҳамиша тўда-тўда ихлосмандлари бўларди. У ҳамиша табиат берган ҳусн-тароватга қаноат қилар, ҳеч қанақа пардозу андозларга мурожаат қилмас эди. У кунига бир мартагина тоза сувли ваннага тушарди, холос. Унинг ҳусни фақат ваннагагина муҳтож эди.

Қилиқлари ва овози ҳам ўзига жуда хос бўлиб, унга ўхшаган бошқа аёлларникига сира ўхшамас эди. Театрда, сайрда юрганида, машғулотлар пайтида ҳеч ким унинг бошқалар диққатини ўзига жалб қилиш мақсадида баланд овозда кулганини эшитган эмас. Олган маълумоти жуда ҳам ўртача бўлганидан кам гапирар, аммо ақл-заковати бисёр бўлганидан фақат доно ва оқил гапларни гапирарди. У дид билан кийинар, шу билан бирга кийимлари содда, камҳашам бўларди. У камтар, камсуқум аёл эди. Уни кўчада кўришган пайтларида кўйлағи ҳамиша бўйнига ёпишиб турган бўларди.

Бундан ташқари Фрина ҳеч қачон кўпчилик тушадиган ҳаммомларга тушмас эди.

Фақат бир мартагина у халойиқ олдида қип-яланғоч ҳолда кўринди. Бу Нептун ва Элевзик байрамида бўлган эди. У устидаги кийим-кечагини ечиб ташлаб, сочларини ёйиб елкасига тушириб олди ва худди бир вақтлар денгиздан чиққан Венерадай денгизга кирди. Аммо бутун халқнинг кўз ўнгиди содир бўлган бундай воқеа ҳаёсизликка кирмас эди, балки жуда катта олижаноблик ҳисобланарди.

Халқ унинг соҳибжамол эканини биларди, лекин буни одамлар орасида юрган миш-мишлардангина биларди, мана энди бу аёл халқнинг ҳурмати учун ўзининг бутун ҳусни тароватини ошкор этди ва халқ унга миннатдорлик юзасидан уни қаттиқ қарсақлар чалиб олқишлади.

Шу чоғда ўша ерда ҳозир бўлган Апелес бундай баркамолликдан шунақа қаттиқ таъсирландики, ўша пайтдаёқ ўзининг сувдан чиқаётган Венерасини чизди. Бу воқеадан кейин, Фрина Гипериднинг маъшуқаси бўлиб қолди.

У аллақачон Фринага ошиғу беқарор бўлиб қолганди, лекин у қашшоқ эди. Танноз хоним эса ўз васлига жуда юқори баҳо қўйган эди, шунинг учун у Фринанинг ҳузурига келишга анча вақтгача юраги бетламай юрди.

Бутун Афина аҳли иштирокида юз берган бир ҳодиса унга дадиллик бахш этди.

Кечқурун Фрина уйининг айвонида ўтирган эди. Айвон кичкинагина жилғага қаратиб қурилган эди. Шу чоқ мулозимлардан бири Гипериднинг келганини айтди.

Гиперид Фринани севиб қолганди, Фрина эса лоақал унинг исмини ҳам билмасди.

Аммо ўша куни Фринанинг кайфи чоғ, ўзи эса саховатпеша бўлиб кетганди.

— Чақир! — деди у мулозимга.

Гиперид кириб келди. Унинг ёши йигирма саккиз ёки ўттизда эди. Гиперид унча ҳусндор эмас эди, лекин уни хунук деб ҳам бўлмасди. У худди ёғалаба қозонишга, ё ўлишга чоғланган одамдай унинг ёнига дадил юриб борди.

Фрина унга ўриндиқдан жой кўрсатиб сўради:

— Сен кимсан?

- Менинг исми Гиперид эканини сенга айтишди-ку.
- Нима иш қиласан?
- Мен адвокатман.
- Адвокат! — дея бурнини жийирди Фрина.
- Сен уларни ёқтирмайсанми? — деб сўради Гиперид.
- Ёқтирмайман.
- Сабаб?
- Сабаби шуки, бир адвокат мени севади.
- Нима, сени севиш жиноятми?
- Албатта, Евтихийдай баджаҳл, ақли паст ва тентак бўлса...
- Агар гап Евтихий тўғрисида бўлса, сенинг гапингни маъқуллайман. Лекин ҳамма адвокатлар ҳам баджаҳл, ақли паст ва тентак эмас-ку?
- Хўш, мақсадга ўтайлик. Мендан нима истайсан?
- Мен сени севаман!
- О! О! Сен ҳам шулар тоифасиданми?
- Йўқ, ундай дема. Менинг сенга муҳаббатим Евтихийникига ўхшамайди. Менда юрак бор, менда ақл-идрок бор. Ҳаммасини сенга бағишлайман.
- Фрина энсаси қотиб елкаларини қисди.
- Сенинг юрагинг, ақл-идрокингни бошимга ураманми? Нима қиламан уларни? Таклиф қиладиган бошқа ҳеч вақонг йўқми?
- Нега бўлмасин. Яна бир нарсам бор.
- Нима экан у?
- Менинг қоним бор, Фрина. Кел, яхшиси, кўтара савдога ўтақолайлик.
- Қанақасига?
- Сен Евтихийни ёмон кўрасан. Менга бир кечангни бағишла, фақат бир кечангни... мен уни ўлдираман.
- Фрина бир неча сония Гипериднинг кўзларига қараб турди.
- Агар мен сени тилингдан илинтирсам, жуда ноқулай аҳволга тушиб қолардинг?
- Майли, илинтириб кўр.
- Майли, мен қабул қиламан. Фақат шартларни бажариш тартибини белгиламоқчиман. Аввал Евтихийни ўлдир, кейин мен сенга бир кеча эмас, ўн кечани тортиқ этай.
- Ўн кечанинг иложи йўқ, — деб эътироз билдирди Гиперид. — Евтихий аблаҳ одам. Мен ҳар нима деганимда ҳам ва ҳар нарса қилганимда ҳам у мен билан юзма-юз олишмайди. Шунинг учун мен уни курашсиз ўлдирмоғим керак. Бинобарин, мени ҳибсга олишади ва турмага ташлашади, кейин эса қотил сифатида ўлдириб юборишади.
- Ие! Сен ҳозирдан кўрқяпсанми?
- Мен ўлимдан кўрқмайман. Мен фақат мукофотга лойиқ иш қилиб кўйиб, кейин мени ўлдириб юборишлари туфайли бу мукофотни ололмайд қолишдан кўрқаман. Лекин сен буюрмоқдасан...
- Гиперид ўрнидан турди.
- Ҳа, йўл бўлсин? — деб сўради Фрина.
- Евтихийнинг олдига.
- Йўқ, мен фикримни ўзгартирдим. Мен унинг ўлдирилишини истамайман. Мен сенинг истагингни бажармоғим учун сенга бутунлай бошқа шарт кўймоқчиман.
- Гапир.
- Бу ерда эмас. Оқшом изгирини баданни жунжиктирмоқда. Менга қўлингни бер — ичкарига кирайлик.
- Фрина адвокатни ётоғига олиб кирди. Унинг уйда ётоқлари жуда кўп экан, аммо Гиперид кейинчалик билиб олганига қараганда, энг яқин дўстларига аталган экан.
- Фрина тўшакка чўзилди.
- Кейин эса мис кўзгуга қараб туриб унга мурожаат қилди:
- Сен боя ўзингни жуда маълумотлиман дединг. Қани, менга исбот қилиб бер-чи: қандай қилиб менга, яъни танини жуда катта пулга сотишни ҳунар қилиб олган бир аёлга ёқиш мумкин? Бунинг учун нималар қиласан?

Гиперид хўрсинди.

— Афсуслар бўлсинким, Фрина, сенинг талабларингни бажариш жуда оғир, — деб жавоб берди у.

— Шу қадар оғирки, сен уларни бажаришдан бош тортасан, шундайми? Сен мени ажаблантиряпсан. Ҳолбуки, сен буни менга исбот қилиб беришинг мумкин эди.

— Севгида забон йўқ. Қай тарзда исбот қилишим мумкин?

— Агар сен мени севсанг, ҳар нима қилсанг ҳам розиман. Фақат мени бахтиёр этсанг бўлди.

Гиперид тўшакда ётган сатангнинг устига шундай эгилдики, унинг нафасидан жувоннинг хушбўй сочлари ҳилпираб кетди.

— Ҳа, — деб шивирлади у, — ҳа, Фрина, сен менинг муҳаббатимдан бахтиёр бўлишинг мумкин, негаки, у шундай бир муҳаббатки, унга тенг келадиган бошқа муҳаббатни учратаолмайсан. Сен куляпсан... Мени мақтан-япти деб ўйляпсан... Севги илмида сендай моҳири йўқ. Лекин севги бобида сенга бирон нарсани ўргатишим мумкинлигига ишонмаяпсан-а?.. Сен адашасан! Чинакам муҳаббат кишига шундай лаззатлар бахш этадики, бунақа лаззатни бошқа ҳеч нарса бахш этолмайди... Истеҳзоли кўзларингни бир лаҳза юмиб тур, жилмаяётган лабларинг жилмаймай турсин. Мен ишқимни сенга арз этай, шундан кейин сен кўзгуда юзингда қандайдир бошқача ифода пайдо бўлганини кўрмасанг, балки, мен ёлғон гапиряпман ва мени ўртаётган олов сенга жон бахш эта олмас экан. Унда сен шафқатсиз бир ҳайкалсан, Фрина!

Гипериднинг истагини бажо келтириб Фрина кўзларини юмди ва жилмайишдан тўхтади. Бир неча дақиқадан кейин узун киприкларини очиб, кўзгуга қаради-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди.

Чиндан-да унинг кўҳлик юзида алланечук бошқача бир ифода пайдо бўлган, унинг ўзи эса илгари ҳеч қачон кечирмаган туйғуларини кечирмоқда эди.

Ҳеч қачон кечирмаганми? Йўқ, бир вақтлар Эвтикласнинг бўсалари унда худди шунақа ширин кечинмалар туғдирган эди.

Аммо ўша вақтлардан бери саккиз йил ўтди, у ҳозир йигирма тўрт ёшда. Табиийки, Фрина у кечинмаларини аллақачон унутиб юборган эди.

— Хўш? — деб сўради Гиперид.

— Сен ҳақсан! — деб жавоб берди у яна ўзининг аввалги қиёфасини касб этиб. — Сен мени яхши кўрар экансан. Ўйлайманки, мен ҳам сени севиб қолишим мумкин. Сен менга ўзингнинг топқирлигингни айтдинг. Бу — яхши. Лекин бу ҳали етарли эмас. Мен жуда талабчанман! Менга муҳаббатингнинг яққол далили керак. Мен бу далилни сенинг юрагингдан талаб қиламан.

— Талаб қилавер. Юрагим тайёр!

— Кўрамиз.

Фрина нечундир бошқача тарзда қарсак чалди. Мулозим кирди ва унинг ишорати билан тўшакнинг олдига силлиқ қилиб жилвирланган стол қўйди — унинг оёқлари фил суягидан ишланган бўлиб, шернинг оёқларига ўхшарди. Стол устига кўзача билан пиёла қўйилганди. Кейин мулозим чиқиб кетди.

Гиперид бу манзарани қизиқиш билан кузатиб турарди. Фрина қўли билан қўйилган нарсаларни кўрсатиб деди:

— Бу кўзада нима бор деб ўйлайсан?

— Мен қасдан билай? — деб жавоб берибди Гиперид. — Икария ёки қорқар шароби бордир-да. Сен кечқурунлари ундан бир неча қултум ютиб туришни яхши кўрасан-ку.

— Йўқ, унда шароб йўқ. Менга қара, Гиперид. Бир дақиқа олдин сен мени бағритош ҳайкал деб атаган эдинг. Мен ҳайкал эмасман, лекин менинг қаҳрим қаттиқ. Сен менга бир кечалик бахт учун Евтихийнинг ҳаётини таклиф қилдинг. Мен буни рад этдим. Лекин сен ўзингнинг ҳаётингни ҳам таклиф қилдинг. Мен қабул қиламан. Бу кўзада заҳар бор. Даҳшатли ва ёқимли заҳар. У қийнамай ўлдиради. Уни ичганингдан сўнг бир неча соат ўтгач, сен аста ухлаб қоласан. Мен бир нарсани истайман. Эртага бутун Афина аҳлининг оғзида бир гап бўлса: “Гипериднинг Фринага тўлаш учун пули йўқ экан, у висол ҳақини ҳаёти билан тўлапти”.

Гиперид қатъий ҳаракат билан пиёлани тутди:

— Куй! — деди у.

Фрина қуйди.

Гиперид ичиш ниятида пиёлани оғзига олиб борди, лекин Фрина уни тўхтатди.

— Шошма, — деди у. — Аввал ўйлаб кўр. Бу — шунчаки ўйин эмас...

Сен ўласан.

— Неча соатдан кейин?

— Беш ёки олти соатдан сўнг.

— Беш ёки олтига мангу лаззат! Бизнинг муҳаббатимиз учун, Фрина!

— Гаплари тугамай, у қадаҳни сипқорди ва бўшаган идишни улоқтириб юборди.

— Энди мен сенга муносибманми?

— Ҳа, — деб жавоб берди Фрина унга қўл узатиб. — Мен сени севаман.

Мен сеникиман.

Тонгда Гиперид уйғонди.

Кўзини очиши билан Фринанинг жилмайиб турган чеҳрасини кўрди.

— Ие, мен ўлмабман-ку! — деб хитоб қилди у севинч билан.

— Нима, бундан афсусланяпсанми?

— Йўқ, чунки қабрда мен сени ортиқ севолмасдим.

Бу муҳаббат тунининг дугоналари кўп бўлди. Фрина ҳам Гиперидга бўлган нафис севгисини ҳеч кимдан яширмади, ҳамма жойда Гиперидни ўзи билан бирга олиб юра бошлади.

Унинг бундай қилиши тўғри эмас эди. Чунки Евтихий кекчи одам эди. Фринанинг ёмон кўришидан тортадиган алами етмагандек, ёмон кўрган одамнинг Фринанинг хуштори бўлиб олгани ғазабини кўзгади.

Бир куни Фрина яқин дугонаси билан сайр қилиб юрган пайтда унинг ёнига Евтихий келди.

Фрина нари кетмоқчи бўлди.

— Икки оғиз гапим бор, — деди Евтихий. Унинг овозида илтижо ҳам, пўписа ҳам сезилиб турарди.

— Хўш, нима дейсан?

Евтихий унга эгилиб, шивирлади:

— Севгимни бахш этай. Бунинг устига беш талант тилла. Йўқ десанг, нафрат ва ўлим! Ўзинг танлаб ол!

Евтихийнинг уруш эълон қилганини кўриб, Фрина сесканиб тушди, лекин иродасининг кучи билан юзига қалқмоқчи бўлган қўрқув ифодасини босди ва Евтихийнинг юзига тик боқиб, пичинг билан жавоб берди:

— Буни қара-я — илон чақишидан олдин вишиллайди дейишарди — рост экан-да! Вишиллайвер Евтихий, лекин гапимга ишонавер — чақишдан аввал тиш кўйдириб олсанг бўларди. Бунинг сенга зарари тегмайди.

Шундай деб, у бурилиб нари кетди.

Икки ҳафтадан кейин Евтихий трибунал олдида Фринага катта бир айб қўйиб чиқди: ўша кезларда кечаси тангана қилинадиган Тесмофорлар байрами бўлар эди. Фрина гўё шу байрамнинг улуғлигини пастга урадиган, байрамни таҳқирлайдиган иш қилган эмиш.

Муқаддас маросимни таҳқирлашда айбланган Фрина трибунал томонидан ҳар нарсани кутиши мумкин эди. Негаки, гарчи бу сатангни Афинада ҳамма яхши кўрса ҳамки, трибуналлар уларнинг жловини таранг тортиб турар ва уларнинг худоларга нафрат туғдириб, жамоат тартибини бузмасликларини қаттиқ тергарди.

Трибунал икки юз кишидан ташкил топган эди. Уларнинг ҳар бири уч ободдан ҳақ оларди, агар мажлисга кеч келса жарима тўларди.

Ўз-ўзидан равшанки, Гиперид ўз маъшуқасини ҳимоя қилмоқчи эди, лекин кўринишидан унинг оқланишига ишонса-да, лекин юрагининг бир чеккасида қаттиқ хавотири бор эди, чунки бир неча йил муқаддам трибунал Венера ва Нептуннинг муҳибаси Феориса деган сатангни ўлим жазосига ҳукм қилган эди.

Фрина трибунал мажлисида картелион ойининг ўнинчи куни ҳозир бўлмоғи керак эди. Шу куннинг арафасида эрталаб ёш адвокат ўзининг ҳимоя нутқидаги асосий далилларни тартибга келтираётганда унинг ёнига Фринанинг дугонаси Вакха кириб келди. Унинг чехраси жуда қайғули эди.

— Ҳа, сенга нима бўлди? — деб хитоб қилди Гиперид жувоннинг ёнига югуриб келиб. — Фрина ташвиш чекаптими? Хабар олиб келгани сени юбордимми?

Вакха бошини сарак-сарак қилиб, “йўқ” деди.

— Йўқ, — дея эътироз билдирди у. — Фринанинг бор умиди сендан. Сен, ахир, нафақат нотиксан, унинг хуштори ҳамсан-ку!

— Хўш, нима бўпти бўлмаса?

— Ростини айтсам, мен жуда безовта бўляпман.

Гиперид ўшқириб бермоқчи бўлди:

— О, мени тушун, — деб давом этди Вакха. — Сенинг истеъдодингга ва сенинг муҳаббатингга заррача шубҳам йўқ. Бироқ мен кўрқяпман. Кўрқяпманки, муҳаббат билан истеъдод судьяларга далил ўрнига ўтмайди. Менимча, бунга эришмоқ учун сенинг қудратли ҳомийинг бўлмоғи керак.

— Қудратли ҳомий дейсанми? Агар сен шунақа одамни билсанг, айт. Кошки эди, менинг бутун давлатимни олса-ю, Фринани халос этишга ёрдам берса.

Вакха хўрсинди.

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, нима қилишимни сенга айтардим, — деб жавоб берди у. — Аммо сиз эркаклар жуда доно бўлиб кетгансизлар, бизни нодон, ақли қисқа бир заифа деб биласизлар. Ҳамиша биздан чиққан маслаҳатни рад этасизлар.

— Гинахонликни қўйиб, гапирсанг-чи, менинг ўрнимда бўлсанг, нима қилардинг?

— Айтсам, мени тентак деб ҳисоблайсан.

— Тентак одамдан ҳам “ялт” этган нур чиқиши мумкин.

— Гиметта тоғларида Лизандра деган чўпон бор. Эшитганмисан?

— Форс жодугари Осоранес ҳалокатдан сақлаб қолгани учун унга кўзгу совға қилган чўпон тўғрисидами? Ҳа, эшитганим бор. У кўзгуга қараб фол кўраркан ва келгусида нималар бўлишини айтиб бераркан. Мен унинг олдига бориб маслаҳатлашимни истайсанми?

Гиперид кулиб юборди, Вакха бошини эгди.

— Ишончим комил эдики, — деди у пичирлаб, — сен мени мазах қилиб, устимдан куласан. Лекин бу нимани исбот қилади? Бу шуни исбот қиладики, сенинг унга муҳаббатинг менинг дўстлигим олдидан ажиз экан. Негаки, Фринага жиндай фойда келтириши мумкин бўлган иш олдидан у ҳар қанча кулгили ва ғалати бўлмасин, мен бир зум ҳам тарадудланмас эдим.

Гиперид кулишдан тўхтади ва сатангнинг қўлини қисиб хитоб қилди:

— Вакха, Юпитер ҳақиқа қасамлар бўлсинким, сен ҳақсан! Мен Лизандрни топиб учрайман.

Вакха қувониб кетди.

— Лекин, — деб гумонсираб сўради Гиперид, — у Гимметанинг қай бурчагида яшаркин?

— Мен биламан, — деб жавоб берди Вакха.

— Сен унинг олдига борганмидинг?

— Ҳа, мен ундан Тимей мени қанча вақт севиши мумкинлигини билгани борган эдим.

— Хўш, нима деди у сенга?

— Ростини айтди. У айтдики, сен Тимейни қанча вақт севсанг, у ҳам сени шунча вақт севади. Мен олдин ташладим уни.

— О! О! Бунақа аниқ фолдан кейин башорат илмининг чинлигига шубҳа қилиб бўлармиди?

— Сен ҳали ҳам мазах қиляпсанми?

— Сен қайга бошласанг, боришга рози бўлганимдан кейин, бунинг нима аҳамияти бор?

- Кетдик, бўлмаса!
- Кетдик!

Форс сеҳргарининг совғаси бўлмиш мўъжизали кўзгунинг эгаси Лизандр Гиметта тоғидаги горлардан бирида яшар эди.

Унинг ёши йигирма бешларда эди.

Унинг хулқ-атвори ва гап-сўзлари ҳам худди ўзига ўхшаш майин ва бошқаларга манзур бўладиган эди.

Гиперид билан Вакха унинг ҳузурига келишганда у бир хурмача сут билан бир бўлак нон еб ўтирган эди. Лизандр меҳмонларнинг келганидан заррача ҳам безовта бўлмади ва нонушта қилиб бўлгач, уларга деди:

- Келинглар. Мендан нима хизмат истайсизлар?
- Сенга маслаҳатимиз бор эди, — деди Гиперид.
- Нима тўғрисида?
- Биз яхши кўрадиган аёлнинг қисмати тўғрисида.
- Исми нима?
- Фрина!
- Фрина.

Лизандр хаёлчан қиёфада яшиқдан кўзгуни олиб, стол устига қўйди. Кейин узоқ вақтгача унинг хиралашиб кетган юзидан кўзини олмай тикилиб ўтирди. Кўзгу қаъридан нурли бир боғ чиқиб кела бошлади ва ҳадемай у яланғоч аёлнинг шакл-шамойилига кирди.

Геперид билан Вакха баравар қичқириб юборишди — уларнинг назарида кўзгадаги тасвир яширин равишда хуштори билан учрашувга келган Фринанинг ўзи эди.

Аммо улар яна бир бора кўзгуга қарашганда тасвир ғойиб бўлганди.

Буниси қандоқ бўлди? Гимерид Лизандрдан Фринани даҳшатли хатардан қандай асраб қолиш тўғрисида маслаҳат сўради, Лизандр эса унга яланғоч Фринани кўрсатди. Бунинг маъноси нима бўлсайкин? Бу ҳодисанинг замирида қандай нарса бор?

Адвокатнинг ҳамма сўраб-суриштиришлари беҳуда кетди — чунки кўзгуни қайтадан яшиқка яшириб қўйиб, унинг ҳамма саволларига:

— У жуда гўзал! Фрина лол қоладиган даражада гўзал! — деб бир хил жавоб қайтараверди.

Гиперид билан Вакха шаҳарга қайтишди.

Улар кўрганларининг тагига етолмай ҳангу манг эдилар. Уларнинг икковлари ҳам бу сеҳру жодудан ўзларининг ишлари учун қандай наф чиқаришни билмасдилар.

Эртасига Фрина устидан суд бўлди.

Биз юқорида айтганимиздек, асосий қораловчи Евтихий эди. У Фринанинг Церера байрамининг улуғворлигини ҳақоратлашда айблади ва бу жуда муҳим айбловдан ташқари Евтихий судьялар олдида яна бошқа айбларни олдинга сурди...

Унинг гапига қараганда, Фрина муқаддас маросимни оёғости қилиш билан чекланмай, бутун давлат миқёсида янги худоларга сифинишни жорий қилмоқчи эмиш.

“Мен сизларнинг олдингизда, — деб нутқини охирлади Евтихий, — Фринанинг номуссизлигини, беҳаёлик билан маишат ботқоғига ботиб қолганини, унинг айш-ишратларида Изодэтесни илоҳийлаштирувчи эркак ва аёллар иштирок этишини исбот қилиб бердим. Унинг жинояти яққол кўриниб турипти, унинг айби исбот қилинди. Бу жинояти учун у ўлим жазосига мустаҳқидир.

Фрина ўлмоғи керак. Худоларнинг амри шундай. Унга бўйсунуш — бизнинг бурчимиз”.

Гиперид Евтихийга эътироз билдирди.

У даставвал шуни таъкидладики, Фринанинг хулқи шу тоифага мансуб бошқа аёлларнинг хулқидан қиёс қилиб бўлмас даражада юқори туради, ҳамма-нинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган маросимларнинг устидан унинг кулиши

сира ҳам мумкин эмас, у ҳеч қачон янги санамларни жорий қилишни ҳаёлига ҳам келтирган эмас. Унинг нутқи чечанлиги билан ажралиб турарди. Лекин шундай бўлса ҳам, унинг гаплари судьяларга тузукроқ таъсир кўрсата олмади. Ҳатто Гиперид нутқининг охирида кўтаринки оҳангларда бутун Юнонистон бу жувоннинг оқланишини олқишлар билан кутиб олади, бутун халқ “Фринага раҳм-шафқат кўрсатганингиз учун сизларга шон-шарафлар бўлсин!” дея тақрорлаб юради деган сўзларни айтган бўлса-да, уларнинг фойдаси бўлмади.

Гиперид Евтихийни қурбақага ўхшатди. Бу таққос баъзи бир судьяларнинг юзида жилмайиш уйғотди. Лекин трибуналнинг кўпчилиги аъзоси таҳдидли турқини ўзгартирмади.

Гиперид хато қилгани йўқ эди.

— Уларни ишонтирмақ учун нима қилмоғим керак? — деб ўйлади у судьяларнинг чеҳрасидаги таҳдидли белгиларни кўриб. — Яна нима қилсам бўлади?

Босиб келаётган безовталиқни тарқатиш учун ёш адвокат гўё пешонасини ишқалаётгандай бўлиб, юзини рўмолча билан яширди.

Тўсатдан у бир нарсани эслаб, сесканиб кетди.

— О! Кўп йиллар омон бўлсин гамметлик чўпон! — Унинг мутлақо яланғоч Фринанинг тасвири тарзида берган маслаҳатининг маъноси эндигина унга етиб борди. Залда судьяларнинг гап-сўзларидан ола-говур кўзгалган эди.

Гиперид кўлининг улуғвор ҳаракати билан уларни жим бўлишга мажбур қилди. Кейин ўзининг ёнида скамейкада ўтирган айбланувчи жувонга ўгирилиб деди:

— Тур ўрнингдан, Фрина!

Кейин судьяларга ўгирилиб шундай деди:

— Олижаноб судьялар, мен ҳали нутқимни тугатганим йўқ. Йўқ, ҳали нутқимнинг хулосасини айтганим йўқ. Мен нутқимни шундай тугатмоқчиман: сизларнинг барчангиз Афродитанинг мухлисларисиз! Қани, қарангларчи — қаршингларда турган аёлни Венеранинг ўзи сингилликка қабул қиларди. Шундай гўзални ўлимга маҳкум этишга журъат қилаоласизми?

Бу сўзларни айтар экан, Гиперид бирин-кетин Фринанинг устидаги либосларни ечиб ташлади. Фрина бор гўзаллиги билан судьяларнинг кўз ўнгида намоён бўлди.

Икки юз судьянинг кўксидан баб-баравар ҳайрат нидоси отилиб чиқди.

Аллақандай ирим асоратига тушган, лекин ундан ҳам кўра жувоннинг беқийс гўзаллигига лол қолган, унинг навқирон танасининг атласдек товланишидан кўзлари қамашган икки юз судьянинг ҳаммаси яқдиллик билан Фринанинг оқланишини ёқлаб овоз беришди.

Бақага ўхшаган Евтихий шарманда бўлган эди. У ўзининг ёш ҳимоячисини қўлтиқлаб олиб, бахтиёр қиёфада кетиб бораётган Фринани кўрганда унинг газаби янада ошиб кетди. Фрина устидан бўлган суднинг қандай хотималангани бутун Афинада дув-дув гап бўлиб кетди.

Афинанинг барча сатанглари Фринани муборакбод қилишга келишди.

Улардан бири — Фивена деган сатанг Гиперидга мактуб йўллади. Мактубни шоир Альцифрон ёзиб берганди. Унда Афинадаги ҳамма сатанглар номидан Гиперидга ҳайкал ўрнатиш таклиф қилинган эди. Лекин Гиперид бу таклифни рад этди. Бунинг сабаби эҳтимол шунда эдики, у дилининг тубида бу шарафга ўздан кўра Лизандр кўпроқ муносиб деб ҳисобларди.

Ҳарҳолда, бундай муваффақиятдан кейин у, агар таъбир жоиз бўлса, ҳар қадамида муҳаббатга рўпара келадиган бўлиб қолди.

Уша куни у Фринадан ажралиб, уйига кетар бўлса, ҳар бир сатанг жамики сатанглар жамоасини асраб қолаолган бу йигитга ўзини таклиф қилишни ўзи учун шараф деб билган бўларди.

Фринанинг ҳаёт йўли ҳақидаги гапларни давом эттириб, унинг ҳайкалтарош Праксителга севгиси тўғрисидаги ҳикояни айтиб берайлик.

Праксител бир кўришдаёқ Фринани оддий аёлдан чиққан муҳаббат илоҳаси сифатида тасаввур қилди. Айтишларича, Праксител Фринанинг ҳайкалини яратган-у, унга ошиқу беқарор бўлиб қолган ва ҳатто ҳайкални сотиб юборгандан кейин ундан ўзига турмушга чиқишни илтимос қилган.

Рассомнинг бунақа тизгинсиз эҳтиросини кўриб ҳеч ким ажабланмаган, чунки ҳайкалга бунчалик сиғинишда гўзаллик илоҳасига бўлган ғайриихтиёрий ҳурмат-эътиборни кўришди. Афтидан, Праксител ўзи ясаган ҳайкални бировга сотмасдан олдин унга уйлана қолганда масала осон кўчарди. Аммо ҳайкалтарошнинг бундай қилишга йўл қўймаган сабаблари бор эди. Улар анча жиддий сабаблар эди — биз улар тўғрисида кейинроқ гапирамиз. Аёл сифатида Фрина бекаму кўст, мукамал гўзалликнинг тимсоли эди, лекин унга бир ифода етишмас эдики, ҳайкалтарош бу ифодани бошқа аёлдан олиб қўшиб қўйишга мажбур бўлган эди. Бу аёл — Краминанинг ёшгина канизаги эди. Аммо бир-бирларини севиб қолишгандан кейин дастлабки ойларда улар бир-бирларини бир зум кўрмасалар туролмас эдилар. Улар ўзларининг ҳамма вақтларини бир-бирларига бағишлашарди. Аммо кўпгина ҳолларда ҳайкалтарош висол онларига кечикиб келар ёхуд буткул келмай ҳам қоларди, негаки унинг кўнглида муҳаббатдан кўра санъат устун турарди.

Шундай бўлмоғи адолатдан эди. Бир куни Праксител Фринага шундай деди:

— Мен сенинг олдинда жуда қарздорман, Фрина. Менга бахш этган лаззатларинг учун, шон-шухрат учун сенга миннатдорлигимни билдирмоқчиман... Лекин мен сенга тилла берай десам, тиллани олмайсан. Шунинг учун мен яратган ҳайкаллар ичида энг гўзалини танлаб олақол. У сеники...

Бу таклифни эшитиб Фрина жуда хурсанд бўлиб кетди, аммо бир оз мулоҳаза юритиб кўргач, эътироз билдирди:

— Ҳайкаллар ичида энг гўзалини дейсанми?.. Уларнинг ичида энг гўзали қайси?

— Бу ишда мен ҳакам бўлолмайман, — деди кулиб Праксител. — Танлаб олишни мен сенга топшираман.

— Бу ишларга менинг ақлим етмайди-ку?

— Буни ўзингдан кўр...

Фрина мрамор ва бронза ҳайкаллар билан тўлиб кетган устахонани синчиклаб кўздан кечирди.

— Хўш? — дея сўради ҳайкалтарош.

— Мен сенинг ваъдангни оламан, — деб жавоб берди Фрина. — Мен бердан битта ҳайкални олиб кетишга ҳақлиман. Менга шунинг ўзи кифоя. Вақти-соати келганда мен бу ҳуқуқимдан фойдаланаман.

— Яхши.

Орадан бир кун ўтгач, Праксител маъшуқасиникида кечки ов-қатни тамадди қилиб ўтирарди. Овқат вақтида ўз вазифасини адо этаётган мулозим югуриб келиб қолди.

— Ҳа, тинчликми? — деб сўради Фрина.

— Праксителнинг устахонасида ёнгин чикди, — деб жавоб берди у.

— Менинг устахонамда-я! — дея ҳайқирди Праксител ўтирган ўрнидан сапчиб туриб. — Агар олов менинг Сатиримни ёки Купидонимни маҳв этса, менинг ҳалок бўлганим бу...

Шундай деб у ташқарига отилди.

Лекин Фрина уни йўлдан қайтарди ва истеҳзоли жилмайиб деди:

— Азизим, тинчлан. Олов на Сатирни, на Купидонни маҳв эта олади. У, умуман, устахонангдаги бирон нарсага тегмайди. Буларнинг бари беҳуда гаплар: мен сенинг қайси ҳайкалингни ортиқ кўришингни билиб олмоқчи эдим, холос. Энди билиб олдим. Сенинг ижозатинг билан мен Купидонни оламан.

Праксител тилини тишлаб қолди, аммо Фринанинг маккорлиги шунақа нозик эдики, ундан хафа бўлишнинг ўрни йўқ эди.

Фрина Купидонни олди, бир неча йил ўтгандан кейин эса уни ўзи туғилиб ўсган шаҳарга совға қилди.

— Мен сенинг номингни мангу қолдиришни истайман, — деди Праксител Фринага муҳаббат шаробидан маст бўлган дақиқалардан бирида. — Тириклигингда сени ҳамма жуда яхши кўради. Бироқ мен сени вафотинг-

дан кейин ҳам ҳамма шундай севишини истайман. Ва яна истайманки, минг йил ўтиб кетгандан кейин ҳам одамлар сенинг тимсолингга қойил қолиб, ўз-ўзларига савол беришсин — аёлми бу ё Венеранинг ўзими? Венераки, менга шуҳрат келтирмоқ ва уларнинг завқ-шавқини кўзгамоқ учун самолардан ерга тушиб келган ва менга илҳом бағишлаган.

Бу дунёдан ўтиб кетгандан кейин ҳам одамларда илиқ туйғулар уйғотиш фикри Фринага маъқул келди. Фрина Праксител ҳайкал ишлаётганда туриб беришга рози бўлди. Булар жуда ширин ва лаззатли сеанслар эди — ҳайкал устидаги ишлар тез-тез висол лаззатлари билан алмашиб турарди. Шунга қарамай, ҳайкал устидаги иш охирлаб бормоқда эди. Яна бир неча муддатдан кейин Праксител ўзи яратган асарни кўпчиликнинг диққат-эътиборига ҳавола қилди.

М Е С С А Л И Н А

Августдан кейинги тўртинчи император Клавдий Римга асос солинган йилдан ҳисоблаганда 744-йилда, яъни Исо Масих туғилмасдан ўн йил аввал дунёга келганди. У Друзнинг ўғли, Калигуланинг жияни бўлиб, бутун оила аъзоларидан ёлғиз ўзигина Калигула томонидан ўлдирилмай қолганди. Эҳтимолки, у жиянини ўзига муносиб меросхўр бўлади деб ҳисоблаган бўлиши мумкин. Клавдий болагидеяёқ отаси вафот этиб етим қолган. У ёшлигиданоқ ҳар хил касалларни бошидан кечирган, бу хасталиклар аста-секин уни жисмонан ожиз, ақлан заиф қилиб қўя бошлаган эди. Алалоқибат анча вақтгача уни жамоат ишларига қобиляти йўқ деб ҳисоблашган. У баланд бўйлик, лекин тўладан келган, бесўнақайроқ Клавдий ақлининг ўткирлиги билан ажралиб турмаган.

Унинг онаси Антония ўғлини худонинг махлуқи ва табиатнинг чиқиндисидеб атар эди, агар бемаънилик ҳақида гапириб-нетиб қолса, доимо “у менинг ўғлимдан ҳам аҳмоқроқ экан” деган иборани кўлларди. Амакиси Август эса бу тўғрида қариндошларидан бирига шундай деб ёзган эди:

“Менинг масаламга келсак, мен навқирон Клавдийни ҳар куни мен билан бирга кечки овқатни баҳам кўришга таклиф қиламан. У Сульниций ва Афенодор билан ёлғиз қолиб овқатланмаслиги учун шундай қиламан. Мен истардимки, бу шўрлик ўз хулқ-атвори учун ўрناق бўладиган мисолларни саралаброқ танласин. Жиддий ишлар борасида у ҳеч нарсага ярамайди”.

Клавдий, умуман, тарихда бир мишиқи телба сифатида шуҳрат топган. Бироқ Калигуланинг вафотидан кейин у рим легионлари томонидан император қилиб сайланди — аскарлар республикадан кўра империяни ўзлари учун маъқулроқ деб ҳисоблашди.

Тахтга чиқаётганида Клавдий жуда аниқ қилиб ниятларини айтди: у нутқини хитоблардан бошлади, кейин эса ўтмишни авф этиш ва бутунлай унутиб юборишга ваъда берди.

Нутқи кўргазмали бўлсин учун у баъзи бир нотиклар ва центрионларни қатл этишни буюрди. Улар Калигулани ўлдириш билан чекланмай, амакисининг ёнига қўшиб у дунёга жиянини ҳам жўнатмоқ керак эди деб очиқ айтиб юришарди.

Бу аблаҳларнинг таъзирини бериб қўймоқ керак эди. Рост, Калигуланинг ўлдирилиши чакки бўлгани йўқ, чунки Калигулани ўлдирса арзирди, у ҳамманинг нафратига сазовор бўлган эди. Аммо унинг доворак амакиси, халқ ва қўшинлар томонидан сайланган Клавдийни ўлдириш номаъқул иш эди.

Центурионлар ҳам, нотиклар ҳам ўлимга ҳукм қилинсин. Улар кундалар устида жон таслим қилаётганларида меҳридарё Клавдий фарзандлик муҳаббатининг белгиси сифатида бувиси Ливиянинг шарафига байрам таъсис қилди, отаси ва онаси шарафига элу юртнинг кўз ўнгида қурбонликлар қилишни буюрди. Шундан сўнг у ўзини ўта камтар ва камсуқум одам қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди — у сарой аъёнлари томонидан ўйлаб топилган энг юксак унвонлардан ҳам воз кечди, у ҳатто императорлик унвонини ҳам қабул қилмади.

Моҳиятан олганда эса Клавдий энг разил ҳукмдорлардан бири бўлган эди. Аммо бизнинг вазифамиз Клавдий тарихини баён қилиш эмас. Шунинг учун биз унинг хотини Мессалинанинг ҳаётини баён қилишга кириша қоламиз. Маълумки, Клавдий икки ҳафта мобайнида Британияда бўлган эди. Шу сарфдан қайтганида унинг шарафига уюштирилган тантаналарнинг ҳаммасида Клавдийнинг ёнида хотини ҳам ҳозир бўлган эди.

Мессалина! Бу номни тилга олиш билан Коинот ҳукмдори қулоғигача ботиб қолган фахш ва бузуқлик уммони ҳақидаги хотиралар эсга келади.

Клавдий ўйнаган хушфезъл ва сеvimли император ролига, ниҳоят, чек кўйилди.

Клавдий ниқобини ташлаб, бемалол янги ролни ижро этишга киришди — умумжаҳон тарихида ўйналган роль бўлиб, у разил, тентак ва тошжорак мустабиднинг роли эди.

Клавдий бу ролини хотинининг таъсири остида машқ қиларди. Шунинг учун ҳам биз бу аёлнинг қанақа инсон бўлганини батафсил кўриб чиқмоғимиз керак.

Октавийнинг сўнгги набираси, Августнинг синглиси Мессалина (Валерия) Мессали Барбат ва Эмилия Лепиданинг қизи эди.

Ўн олти ёшига кириб-кирмасданок у бузуқчилик бобида ашаддий намуналар кўрсата бошлаган эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Унинг отаси ҳурмат-эътиборга сазовор одам бўлган бўлса-да, ичкиликка муккасидан кетган эди, бинобарин, қизининг тарбиясига мутлақо эътибор берган эмасди. Унинг онаси Лепида эса Римнинг энг бузуқ аёлларидан ҳисобланарди — у учига чиққан шаллақи ва фосиқ аёллардан бири эди.

Прианнинг муҳибаси сифатида Лепида деярлик ошкора тарзда энг ашаддий ҳирсларга берилар, одамларнинг оғзига уриш учун сеҳр-жоду билан шуғулланияпман деб даъво қиларди, зулматли тунларда эса фессалиялик кекса оқсоч хотиннинг ёрдамида ҳар хил ичимликлар тайёрлар, уларда эса жинояткорона ҳисоб-китоб билан муҳаббат гиёҳлари заҳарларга аралаштириб юборилган бўларди.

Онаси қанақа бўлса, қизи ҳам шунақа-да...

Бир куни Мессалина ўн олти ёшида эканида суриялик бир қулнинг айвонда ухлаб қолганини кўрипти. У бошидан сочларини турмаклаб кўйиш учун ишлатиладиган тўғнағични олиб, қулнинг икки бетига санчипти. Санчипти-ю, қаҳ-қаҳ уриб кулаверипти. Қул шўрлик фарёд чекиб оҳ-воҳ қилипти, йиғлапти.

— Нега бекорга йиғлаб-сиқтаяпсан? — деб сўрапти ундан Мессалина. — Бу ҳали раҳим қилганим-ку! Юзингнинг ўрнига иккала кўзингга санчганимда нима қилардинг?

Яна бир гал унинг қасри олдида бир мактаб боласи кечкурун сўзлаши керак бўлган нутқини пишитиб айланиб юрган экан. Мессалина унинг ёнига бориб, қўлидаги қоғозларини олипти-да, у ёқ-бу ёғини кўриб қайтариб берипти.

— Нутқингнинг икки пуллик қиммати йўқ.

— Наҳотки, — деб эътироз билдирипти талаба, — ақлинг етар экан-да бунақа нарсага?

— Албатта-да. Сен фалсафа ҳақида гапиряпсан. Фалсафа беҳуда фан. Сенинг ёшингда, сенинг хусн-таважжуҳинг билан фақат биттагина қизиқарли машғулот бўлиши мумкин.

— Нима экан у?

— Мана, ўқи.

Мессалина йигитчага ўзининг дафтарини узатипти. Унда “Севмоқ, севмоқ ва яна севмоқ” деган сўзлар битилган экан. Аммо императорлик тахтига чиқишдан икки йил олдин, иккинчи хотини билан ажрашгандан олти ой ўтгач, Клавдий Эмилиянинг қизига уйланишга қарор қилди.

Мессалина эндигина йигирмага қадам кўйган эди, Клавдий эса қирқ саккизга кирган эди. Орадаги ана шу баҳайбат фарққа қарамай, бўлғувси импе-

раторнинг сон-саноксиз жисмоний нуқсонларига қарамай, Мессалина унга турмушга чиқишга рози бўлди.

Унинг бунга розилик берганига сабаб шу бўлган эдики, фессалиялик кекса жодугар Трифена бу одамнинг тез орада Римда энг олдинги ўринлардан бирини эгаллашини, императорлик тахтига ўтиражagini, Мессалина эса император хотини бўлажagini башорат қилганди.

Бўлғувси император совчи юборганига бир ҳафта бўлар-бўлмас Мессалина устида бокиралик белгиси бўлмиш оқ туника билан, бошларига ҳосилдорлик рамзи бўлмиш гуллар тақиб, қизил ёпинчиқ ёпинган ҳолда тагига кўй териси тўшалган тахтиравонга ўтириб, Клавдий билан бирга Юпитер эҳромига борди. Шу ерда уларнинг никоҳи ўқилмоғи керак эди.

Маросимнинг бошида қўллариди чирокпоя тутган бир тўп аёллар билан Лепида борарди. Маросим тутагандан кейин ҳамма куёвникига йўл олди — у ерда катта тўй дастурхони меҳмонларга мунтазир эди.

Олтмишта улфат триклинумда — зиёфат ўтадиган зал шундай деб аталарди — ложадан ўрин олишди. Зиёфат вақтида иккита артист аёл қўлларидаги чилдирмани навбатма-навбат гумбурлатиб туришди, шундай қилишмаси, баъзи бир бефаросат меҳмонлар дастурхон устида ухлаб қолиб, ҳамманинг дилини хира қилиши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Зиёфат охирлаб қолганда масхарабозлар кириб келишди — уларни ҳомерчилар деб аташарди, чунки улар машҳур юнон шоирининг шеърларини ўринлатиб ўқишарди. Ҳомерчилар зиёфат аҳлини кулдириб, кўнглини чоғ қила бошлади.

Аммо юнонча биронта ҳам сўзни тушунмайдиган Лепида Клавдийнинг ишораси билан масхарабозлар ўрнига раққосаларни чиқаришни буюрди. Ўша дақиқада Миср қулларидан Исмоил деган бир одам ажабланарли бир маҳорат билан булбулнинг хонишига тақлид қилмоқда эди. Раққосалар унинг ўрнига чиқиб, анча-мунча беҳаё рақсларини бошладилар.

Мессалина бу рақсни яхшироқ кўрмоқ учун устидаги ёпинчиқни олиб ташлади; Клавдий ҳеч қанақа сабаб-у баҳонасиз ўзидан-ўзи хохлаб кулиб юборди.

Ниҳоят, Мессалинани никоҳ тўшаги тўшалган жойга кузатиб қўядиган вақт етиб келди. Бу жой одатга амал қилиб ётоқда эмас, балки ўша ердаги айвонлардан бирида эди — у эшикнинг рўпарасида бўлиб, фил суягидан ясалган саҳнада эди ва унинг теварагига илоҳлар ва илоҳаларнинг ҳайкаллари ўрнашганди.

Эру хотинларнинг шарафига эпиталама ўқилди — яъни уларнинг шаънига кўшиқ айтилди. Шундан сўнг Лепида қизини аста кучоқлади-да, унга шивирлаб нималардир деди. Ниҳоят, Клавдий билан Мессалина ёлғиз қолишди.

Бироқ Клавдий зиёфатда меъёрдан ортиқ еб-ичиб қўйган эди.

Ундан бир неча қадам нарида лов-лов ёниб турган пар тўшаклар бағрида йигирма яшар жувон тўлғониб ётипти. Клавдий бўлса бурчақда букчайиб ўтириб олганча, хурракни ванг қўйиб ухларди.

Ҳолбуки, жувон жуда гўзал эди: унинг икки бети сутга чайқаб олгандек, лаблари пуштиранг, гўёки улар болалардан бошқа ҳеч кимга бўса бахшида этмагандек, кўзларини узун-узун қоп-қора киприklar яширган, киприklarига тескари ўлароқ, унинг қалин сочлари тилларанг эди. Ҳа, Клавдий ухламоқда эди. У нафақат ухламоқда, балки овозда хуррак отмоқда, унинг хотини эса унга кўзларини бақрайтириб, ғалати бир табассум билан тикилиб ўтирарди. Унинг табассумида бир вақтнинг ўзида ҳам таажжуб, ҳам истеҳзо, ҳам нафрат тажассум топганди.

Кўққисдан ярим очик турган деразадан Мессалинанинг қулоқларига бир овоз етиб келди. Унинг диққат-эътиборини эгаллаб олган бу товуш жуда жозибадор эди, Клавдийнинг хуррак товуши Мессалинанинг қанчалик ғашига тегаётган бўлса, бу товуш уни шунчалик мароқлантирмоқда эди. Бу товуш булбулнинг хонишига ўхшарди — гўё боққа иккита булбул кириб олган-у, бири олиб, бири қўйиб чаҳ-чаҳ урмоқда. Бу тунги овозларга маҳлиё бўлган Мессалина куйни фақат битта одам куйлаётганини сездди.

— Исмоил! — деб шивирлади Мессалина.

Унинг тахмини тўғри эди — бу чиндан-да Исмоил эди. Мисрлик бу хушбичим қул санъат шайдоси эди, шунинг учун у хўжайинининг боғига келиб, бу ерларни доимий макон тутган булбул билан хушовозликда мусобақалашишга қарор қилганди.

Аммо тақлид ҳар қанча муваффақиятли бўлмасин, Мессалина унга алданмади. У ёлгонни ҳақиқатдан ажрата олди. У қулнинг куйлашини тинглар экан, кўнглида кучли туйғулар жунбушга келганини ҳис қилди. Бундай туйғуни оқдй истеъдод кўзгайди. Мессалинанинг кўнглидан кечаётгани унинг юзидан жонлинишни туғдирди, ҳаяжондан кўкраги кўтарилиб туша бошлади. Клавдий эса ҳамон хуррак отишда давом этмоқда эди.

Мессалина тўшакдан сирғалиб тушди, эҳтиёткорлик билан эшикни очди ва кушдай енгил юриб боғ ичида ғойиб бўлди. Бир неча дақиқадан кейин Клавдийнинг боғларида фақат битта булбулнинг хониши эшитила бошлади.

Клавдий ухлашда давом этарди.

Эртаси куни эрталаб Мессалина ваннага тушиб чиққандан кейин пардозандози билан банд бўлди. У ўн иккита канизагининг ёрдамида ўзига оро бермоқда эди. Шу пайт сарой мулозимларидан бири Клавдийнинг котиби, унинг солномачиси Нарцисс маликага ўз садоқатини арз қилиш ниятида эканини маълум қилди. Нарцисс асли келиб чиқишига қараганда қул эди, лекин эгаси уни озод қилган эди, чунки Нарцисснинг хўжайини унга олий махлуққа қарагандек қарар ва унинг маслаҳатисиз бирон ишга қўл урмас эди.

Мессалина Нарцисснинг Клавдийга таъсири катта эканидан хабардор эди, у императорга эрга тегар экан, унинг суйгилигини йўлига солиб олиш тўғрисида ўз-ўзига сўз берган эди.

Мессалина дарҳол котибни таклиф қилишни буюрди.

Нарцисс кирди. У чамаси ўттизлардаги бир одам эди, унинг сиёғида ҳаддан зиёд ҳаёсизлигини айтмаса, бирон-бир эътиборни тортадиган жойи йўқ эди.

У анча-мунча беписандлик билан Мессалинага таъзим қилди ва канизаларнинг чиқиб кетишини кутиб, каттакон зотдор итни силай бошлади. У ҳеч нарсадан тап тортмай, бу итни ёш маликанинг хос хонасига ўзи билан етаклаб келган эди.

Мессалина қошларини чимирди.

— Сизни ва сизнинг итингизни кўрмоқ менга гоътада катта ҳузур бағишлайди, жаноб Нарцисс! — деди Мессалина истеъзо билан.

Нарцисс жилмайди, у шунақа муомалани олдиндан кутган эди.

— Мени маъзур тутасиз, — деб жавоб берди у, — менинг қимматли Мирром ҳар қаёққа орқамдан эргашиб боришни одат қилган. У мени жуда яхши кўради ва менга шу қадар садоқатлики, бирор жойга борсам, ташлаб кетишга кўзим қиймайди. Ахир, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳозирги пайтда садоқат гоъта ноёб нарса. Шундай эмасми?

— Хўш, кейин-чи, — деди Мессалина унинг саволига жавоб ҳам бермай.

— Кейинми? — деб жавоб берди Нарцисс чўнтагидан дафтарини олатуриб. — Сизни безовта қилганимнинг боиси шуки, бугун кечаси шу уйда рўй берган бир воқеанинг тасвирини ихтиёрингизга ҳавола қилмоқчи эдим.

— Бугун кечаси?

— Ҳа. Мен ўйлаб эдимки, бу тасвирни хўжайинимга беришдан аввал, уларни сиз кўриб чиқсангиз тузук бўларди. Хўжайиним мени қулликдан озод қилган бўлса-да, бунақа нарсаларни унга етказиб турсам жуда хурсанд бўлади. Мен тасвирлаган нарса сизга ҳам маъқул бўлади деб ўйлайман. Мен бу кеча бир воқеанинг забонсиз гувоҳи бўлдим. Сарой солномачиси бўлганим учун уни ёзиб кўйишни бурчим деб ҳисобладим. Бугун кечаси мен ухлаганим йўқ. Тўшакда ағанайвериш жонимга тегиб, боққа чиқдим ва... — Нарцисснинг гапи оғзида чала қолди. Мессалина унинг ёнига яқинлашиб, қўлидаги ёзувларни юлқиб тортиб олди. Тўғри, у бу ишни ғазаб билан қилгани йўқ, балки анчайин қувноқлик билан кулиб туриб қилди, лекин унинг кулгиси табиий эмас эди.

Ўз навбатида Нарцисс жувоннинг ҳаракатига ҳеч нарса билан тўсқинлик

қилгани йўқ. Бир зумлик сукунат чўкди, сукунат давомида улар бир-бирларидан кўзларини узмай тикилиб қолишди. Мессалина биринчи бўлиб сукунатни бузди.

— Сиз бу ёзувларни чиндан ҳам Клавдийнинг қўлига тутқазмоқчимисиз? — деди тишлари орасидан пишқиргандай оҳангда.

Нарцисс елкасини қисди.

— Сиз ҳали жуда ёшсиз ва ҳаддан ташқари гўзалсиз. Сизнинг бу ҳуснигиз-у навқиронлигингиз буқалар учун эрмак бўладиган бўлса, увол бўлади. Яхшиси, менинг ёзганларимни очиб ўқиб кўринг — кўрасиз — Клавдийга етказмоқчи бўлганим гаплар сизга заррача зарар келтирмайдиган қилиб ёзилган.

— Мессалина ёзувларни ўқиб чиқди.

“Бугун эрталаб, мен — Клавдийнинг мирзоси Нарцисс Мисрлик Исмоилнинг қошини қириб қўйдим ва шаккоклиги учун пешонасига қиздирилган тамға босишни буюрдим”.

— Шунақами? — деди Мессалина совуқ шивирлаб, — Исмоил шу даражада шаккоклик қилдими?

— Ҳа! — жавоб берди Нарцисс. — Кечаги куни булбулга жуда ўхшатиб тақлид қилгани унинг бошини айлантириб қўйипти. Бугун эрталаб ёнимдан ўтиб кетаётиб, менга зўрға салом берди. Мен унинг жиловини тортиб қўйдим, бундан кейин бошқаларга эҳтиромни қанда қилмайди. Ахир ўзингиз ўйланг, оддий бир кул ўзини Юпитерга тенг деб ҳисобласа, яхшими?

Мессалина ёзувларни Нарциссга қайтариб берди.

— Яхши, — деб жавоб берди ва итни эркалатмоқ учун унга томон эгилар экан, қўшимча қилди: — Бу ит вафодорми?

— Эгаси қанчалик вафодор бўлса, бу ит ҳам ўшанчалик вафодор, — деб дадил жавоб берди котиб. — Кимда-ким бу итни яхши кўрса, у ўлгунича шу одамга вафодор бўлиб қолади.

Мессалинанинг қўли итни силашдан тўхтаб қолган эди. Куллардан чиққан мирзо ҳеч нарсадан тап тортмай, унинг қўлидан ютоқиб бўсалар олмоқда эди.

— Мен чанқадим, — деди Мессалина, Нарцисс ўзининг бекасига бирон ичимлик олиб келиш учун ўрнидан кўзғолди. Бу орада ассириялик навқирон кул патнисда қадаҳ кўтариб келди. Қадаҳда жиндай ширинлик қўшилган оқ шароб бор эди.

Мессалина шаробни ичиб, бармоқларини қулнинг сочларига артди, сўнг қадаҳда қолган шаробни қулнинг елкаси оша Нарцисснинг юзига сепди. Уша пайтдаги Рим аёлларининг таомилига кўра бу аёл илтифотининг энг юксак ифодаси эди. Нарцисс тиззасини букиб, эҳтиросли овозда деди:

— То ўлгунимча бу илтифотингни унутмайман, бекам.

Шундай қилиб, Мессалина Клавдийга текканидан кейин қуллардан чиққан котиб Мессалинанинг биринчи ўйнаши бўлганди. Биринчи деганимизнинг боиси шуки, булбулларга тақлид қилувчи Исмоил Мессалина учун бир лаҳзалик эрмак бўлган эди, холос. Уни ҳисобга қўшмаса ҳам бўлаверади.

Ҳолбуки, янги рафиқасининг ёнида ётар экан, ҳамиша фақат ухлагани йўқ, бунинг далили шуки, у иккита ўғил кўрди. Ахир, Британик ва Октавий деган ўғилларнинг туғилиши Клавдийнинг ҳаммавақт ҳам ухламаганига яққол далил бўлолмайдими?

Клавдий болаларини жонидан ортиқ яхши кўрарди. Мессалина эса унақа эмас эди. — У болаларнинг ҳомийлигига муҳтож бўлиб қолган кезларидагина уларга ғамхўрлик қиларди.

Клавдий, айниқса, Тиберий деган ўғлини яхши кўрарди. — Отаси Буюк Британияга қилган сафари вақтида эришган муваффақиялари шарафига унга Британик деб ном берганди. У уззукун ўғлининг бешиги ёнидан кетмас, уни тебратиб ухлатар, ўғлининг эси кириб қолганидан кейин эса унга ҳар хил ҳаётий маслаҳатлар бериб, худоларга ибодат қилишни ўргатар эди.

Клавдий яхши ота эди ва шак-шубҳа йўқки, агар у Мессалинадан бошқа зиммасидаги вазифаларга садоқатли бирор хотинга уйланганида ўз салтана-

тини халққа унча фойда келтирмайдиган тарзда бўлса ҳамки бемаъни жо-роларсиз ва аҳмоқона зулмларсиз давом эттирган бўлиши мумкин эди. Яхши ишларни қилган Клавдий фақат ёмон ишларни ўйлайдиган Мессалинанинг эркинлигини анча чеклаб қўярди. Бузуқликда моҳир бўлган бу аёл эрининг юрагини эмас, танасини ўз таъсирига олди. Кейин у эридаги табиий қусурларни авж олдириш пайидан бўлган Клавдий ҳамиша ичкилик ва овқат бор жойда нафсига эрк бериб қўярди. Мессалина эрталабдан бошлабоқ ўзини йўқотиб қўядиган даражада ичар, бу ишда унга Нарцисс ёрдам берарди. Малика бу одам сиймосида ўзи учун қимматли бир қуролни топиб олганди. У олтинга тўймас, ҳашамга ҳирс қўйган, хаёлида фақт бир фикр — қандай қилиб кўпроқ ўғирлаш дарди ҳукмрон эди. У ҳаётлигида бу ниятига анча-мунча эришди ҳам, чунки вафотидан кейин ундан тўрт миллион сестерций тилла қолганди.

— Истаганингча ўғирлайвер, — дерди Мессалина Нарциссга, — мен ҳаммасидан кўзимни юмаман, Клавдийнинг ҳам ҳеч нарсани кўрмаслигининг иложини қиламан. Лекин сен ҳам шундай қилгинки, Клавдий менинг маишатларимдан хабар топмасин.

Ўз-ўзидан аёнки, Нарцисс Мессалинанинг ўйнаши бўлиб олгандан кейин ҳеч қачон бу аёлга ёлғиз бир ўзи эгалик қилишни хаёлига ҳам келтирган эмас.

У рашкчи эмас эди.

Ундан саройда яшайдиган ва маликанинг илтифотидан баҳраманд бўлган бошқа мулозимларга ҳам навбат етиб келди. Нарцисс ҳатто Мессалинанинг энг пасткаш хоҳишларини ўзи бажарарди. Кунлардан бирида саройда Миестер деган дорбоз пайдо бўлиб қолди. Малика унга мафтун бўлди-қолди. Чунки у жуда келишган, бамисоли Геркулес билан Аполлондан қўшиб ясалгандай эди. Бундан ташқари, у фожиаларни ҳам ижро этарди. Мессалина бошидан-оёқ унга шайдо бўлиб қолганди. Томоша тамом бўлгандан кейин Мессалина дорбозни қидириб топиб келиш учун канизларидан бирини жўнатди. Миестер келади. Малика заллардан бирида ўтирар, унинг оёқлари остида Нарцисс унга совға қилган Мирро дам олиб ётарди.

Мессалинанинг кўнгли бирор нарсани ёхуд бирор кимсани тусаб қолса, у бўлар-бўлмас гап сотиб, вақтни беҳуда кетказиб ўтирмас, гапнинг индалло-сини айтиб қўяқоларди.

— Сен жуда тўқиссан, мен сени яхши кўраман, Миестер! — деди у дорбозга.

Мессалина бу сўзларни айтар экан, шодликдан ўзини йўқотиб қўйган артист оёғимга ташланади деб кутган эди.

Бироқ бу сўзларни эшитиб у жунбушга келмади, қувончдан ёрилиб кетмади. Унинг совуқлигини кўриб, Мессалина ҳаддан ташқари ҳайрон қолди.

— Сен менинг гапларимни эшитмадингми? — деб давом этди у. Унинг товушида муҳаббатдан кўра, ғазаб оҳанглари устун эди. — Нима бало, гаранг-мисан?

— Йўқ, йўқ, ҳазрати олиялари, ундай эмас, — деб паст овозда жавоб берди Миестер.

— Ундай бўлса, нега индамай турибсан? Мен сени ёқтираман дедим. Бунга бирон нарса деб жавоб бериш керак эмасми?

— Мен эшитдимки, император саройида деворларнинг қулоғи бор эмиш, бинобарин, менинг сиз ҳазрати олияларига берган жавобим сизнинг ҳазрати жуфти ҳалолингизнинг қулоқларига ҳам бориб етар эмиш.

Мессалина жилмайди.

— Дуруст, гапингда маъни бор, — деди у.

— Бор-йўғи битта жонинг бўлгандан кейин, иста-истама — уни қадрлар экансан, — деб жавоб берди дорбоз.

— Сен жонинг учун қўрқмай қўяқол, саройнинг бу томонидаги қулоқлар берк.

Миестер таъзим қилди.

— Ташаккур. Жиндай хотиржам бўлдим.

— Жиндай дегин?

— О! Ҳазрати олиялари, афтидан сиз менинг бошқача жавоб беришимни хоҳлайдиган кўринасиз. Бироқ сиз истагандай мен бугун борлигим билан сиз-никиман ва бундан бағоят миннатдорман деб жавоб бермоғим учун биронта ҳам айғоқчи орқамдан тушмаслигига имоним комил бўлмоғи керак.

— Ие! Сенга бу гапим кифоя эмасми?

— Ҳазрати олиялари, менга ижозат берсангиз — бир кичик масал билан фикримни баён этсам.

— Майли. Гапир.

— Бир куни урғочи арслон ўз йўлида эркак кўённи учратиб қолипти. Кўён жуда келишган экан, арслон унга мафтун бўлипти. “Орқамдан юр, меникига борамиз” депти арслон кўёнга. “Бажону дил, — деб жавоб берипти кўён. — Сиз шу қадар гўзалсизки, сизнинг ажойиб панжаларингизнинг ҳар зарби менга эркалитиб силашдай кўринмоғи мумкин. Лекин сизнинг турмуш ўртоғингиздан умидим йўқроқ, унинг ҳаракатлари шиддатли. У бир урадиган бўлса, унинг зарби ўлдиради-қўяди. Мен сиз билан бирга боришимдан аввал, марҳамат қилиб, унга учрасангиз-да, мени эрмагингиз ва кўнгилхушлигингиз учун бирга олиб кетмоқчи эканингизни айтиб, уни огоҳлантириб қўйсангиз. Шу тарзда огоҳлантирилган арслон жаноблари сизнинг уйингизда пайдо бўлиб қолганимга ҳайрон бўлмайдилар ва сиз менга муносиб кўрадиган хайрхоҳлигингиз учун газабланиб юрмайдилар, мен эса кунларнинг бирида кайфиятлари бузуқроқ бўлиб қолса, шер жаноблари ўлигимни сизнинг оёғингиз остига ташлайдилар деб хавотирда бўлмайман. Ахир, сизнинг бегингиз ва фармонбардорингиз шундай қилсалар, мен сенга жиддий гаплардан гапирсам, “сен тинглаш ўрнига ўз эрмагинг билан овора эдинг” деб баҳона қилишлари ҳеч гап эмас”.

Мессалина Миестер айтган масални охиригача эшитди-да, у ҳикоясини тугатгандан кейин сўз қотди:

— Сен анча зийрак экансан, лекин ўлгудай эҳтиёткор экансан, сенинг ўрнингда бўлса юзлаб бошқа одамлар урғочи шер оғушида бир лаҳза лаззат қилмоқ учун эркак шернинг тирноқлари заҳридан кўрқмаган бўларди. Лекин майли, сен айтганча бўлақолсин, кўрқоқ! Биз шундай бир иш қилайликки, сенинг довиорақлигинг ортсин.

Миестер Мессалинанинг ҳузурига Нарцисс келганидан кейин бу ердан чиқиб кетди. Мессалина Нарциссга бўлган воқеанинг маъносини икки оғиз қилиб тушунтириб берди. Уларнинг икковлари ҳам роса мириқиб кулишди — рост-да, ахир қаёқдаги қаланғи-қасанғи бир артист маликанинг ўйнаши бўлмоқ учун унга ўзининг шартларини таклиф қилса-я! Бу воқеа чиндан ҳам жуда гаройиб эди. Аммо тўсиқлар Мессалинанинг иштиёқларини бадтар алангалатди — унинг кўнгли Миестерни тусамоқда эди. Миестер унга зарур эди, тамом-вассалом!

— У сизнинг ихтиёрингизда бўлади, — деди кувноқлик билан Нарцисс. — Шер билан гаплашишни мен ўз зиммамга оламан.

У Клавдийнинг ҳузурига бориб, унга шундай деди:

— Малика дарғазаб бўлмоқда.

— Нимадан дарғазаб бўлади?

— У акробат Миестерга ўзида хизмат қилишни таклиф қилди, артист эса таклифни рад этди.

— Ҳазиллашяпсанми?

— Сира ҳам-да! У император хотинининг қўлига қарам бўлишдан кўра озод юрмоқни афзал кўраман деб жавоб қайтаришга журъат қилди.

— Бу шаккоклиги учун Мессалина уни дарралашни буюрмадими? Уни дарралаб, гўштарини тилка-тилка қилишса бўлмасмиди? Юпитерга қасамлар бўлсин, бу аблаҳни менинг олдимга олиб келишсин — мен уни тирик-лай қовуриб, гўштини еяй.

— Унинг бир қошиқ қонидан кечинг, ҳазрати олийлари. Малика Миестерни бундай қаттиқ жазолашни истамайди. Ахир, у жуда ҳам яхши рақс тушади. Бунақа раққосни ўтга ташлаш ҳайф-да!

— Ҳақи рост, лекин рақсни у жуда ўринлатиб қўярди-да! Хўш, малика нима истайди?

— Малика уни гапига киритиш учун етарли ҳокимиятга эга бўлмаганидан, сиз ўзингиз буюришингизни илтимос қиляпти.

— Маликанинг гапида жон бор. Миестерни менинг ҳузуримга келтир-чи!

Миестер рангида ранг қолмаган ҳолда кириб келди. Аёллар беқарор бўлади. Мессалина унинг иштиёқини қондиришга ошиқмаганидан ҳақоратланиб, севгисини нафратга алмаштириб олган бўлиши мумкин.

— Сен ўзинг судралиб юрган чувалчангдай бир махлуқсан-у, маликага хизмат қилишдан бош тортдингми? — деб пўписа қилди Клавдий артистнинг устига бостириб бораркан. Артист ўзини йўқотиб қўйди.

— Шафқат қилинг, подшоҳим! — деди у зўрга минғирлаб.

— “Шафқат қилинг” дейди-я! — деди Клавдий Миестернинг томоғига кичкинагина ўткир ханжарининг учини қадаб. У бу ханжарни ҳамиша ёнида олиб юрарди. — Шу ханжарни дастасигача томоғингга санчсам ҳам ҳаққим кетади. Аммо менинг шафқатимнинг чегараси йўқ. Бунинг устига сен Римнинг энг моҳир дорбозисан. Мен сенинг бир қошиқ қонингдан кечаман. Фақат сен ҳозирнинг ўзида маликанинг ҳузурига бориб, унга бошидан-оёқ уники эканингни айтасан, тушундингми?

Миестер ўрнидан қўзғалди.

— Мен борай, бўлмаса! — деди у.

— Яхши, борақол.

Ана шу тариқа дарбоз императорнинг буйруғи билан маликанинг ўйнаши бўлиб қолди.

Аммо маликанинг ҳуснижамолига қарамай, унинг қудратидан чўчимай, баъзи бир римликлар император Клавдийнинг хотини билан бир тўшакни баҳам кўриш бахтидек шармандалиқдан дадил воз кечишди. Айрим эркакларнинг бунақа ижирганиб қараши Мессалинанинг ғазабини ўт олдирди, улардан қандай алам олиш йўлини ўйлаган малика қонсираб қолди ва бу туйғун эрига ҳам юқтирди. Авваллари у фақат бузуқ эди, энди қонхўр ҳам бўлиб қолди.

Клавдийга эрга теккандан кейинги дастлабки тўрт-беш йил Мессалинанинг шармандали умргузаронлиги учун қай бир даражада дебоча бўлган эди. Агар у аллақачон тизгинсиз фаҳш ботқоғига ботган бўлса-да, ҳар қандай чегарадан чиққан шахроний ишратини сал-пал бўлса-да, панароқда, кўздан нарироқда қилишга уринарди. Аммо бир қанча кулгили саҳналар ҳам аралашган дебоча тамом бўлди ва шундай драмалар бошландики, бунақа шармандали саҳналарни дунёдаги биронта театр ҳам ҳеч қачон қўймаган бўларди. Одамларни уятдан қизартиришдан тўйган Мессалина деб аталган бу аёл энди худоларни уятдан хижолат бўлишга мажбур қилишга аҳд қилди. Унинг аёллиги ҳам қолмаган эди — у энди ҳеч нарсага тўймайдиган юҳога айланганди. Бу бузуқ аёлга “Мен сени севаман” деган гапни айтиш заруратидан кўра ўлимни афзал кўрган биринчи эркак Аппий Силаний деган сенатор бўлди. У маликанинг онасининг иккинчи эри эди.

У Лепидага ўз хоҳишига зид ўлароқ император Клавдийнинг буйруғи билан уйланган эди. Аппий давлатга катта хизматлар кўрсатиб қўйганди, Клавдий унга миннатдорлик юзасидан ўз оиласининг аъзоси қилмоқчи бўлганди.

Мессалина яширин бир қувонч билан бу никоҳ атрофидаги баҳсларни кузатиб борди. Шармандаи-шармисор бир аёлга уйланишга мажбур бўлган эркакни кўриш Мессалина учун кулгили эди. Аппий бўйсунгандан кейин Мессалина учун унинг ўзини ожиз кўрсатгани кифоя қилмай қолди, энди у Аппийнинг ўзини разил ва аблаҳ эканини намоёиш қилмоғи зарур эди.

Бузуқ ва ярамас одамларнинг хусусиятлари шундаки, улар атрофидаги одамларни ҳам ўз даражаларида паст ва тубан кўришни истайдилар.

Аппий Лепидага уйланганидан кейин бир ой ўтар-ўтмас, бир куни оқшом чоғида жуда қизиқарли бир масалада гурунглашиб олмоқ кераклигини рўқач қилиб, Мессалина ўгай отасини саройга таклиф қилди.

Аппий келди. Малика тўшакда эди.

Аппий уэр сўраб, чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Нечук? — деди ишва билан Мессалина. — Сиз мендан кўрқасизми?

Ётоқнинг ўртасида туриб, қўлларини кўкрагига қовуштирган ҳолда Аппий сиполик билан жавоб берди:

— Мен, ҳазрати олиялари, буйругингизга мунтазирман.

Ҳазрати олиялари лабини тишлаб қолди.

— О! О! — деб жилмайди малика. — Гапингизнинг оҳанги, сиполигингиз жуда бошқача-ку. Агар сиз бирор сўхтаси совуқ кампирнинг ҳузурида шундай қилсангиз, ўринли бўларди.

— Мен ҳазрати олияларининг буйруқларига мунтазирман! — деб тақролади Аппий ҳамон аввалгидай совуқ оҳангда.

Мессалина титраб кетди.

— Хоҳишим шундайки, — деди у бўғиқ овозда, — мен сиздан бир нарса-ни сўрамоқчиман. Аппий: агар онамнинг ўрнида мен бева бўлганимда ва сизга “сени яхши кўраман” деганимда, сиз кимга уйланган бўлардингиз — менгами ёки унгами?

Аппий бу сўзлар чиндан ҳам маликанинг оғзидан чиқаётганига ишониши қийиндай бир алпозда унга қаради. Аммо малика истехзо ва таҳдид билан жилмайиб турарди.

Ортиқ шубҳа қиладиган жойи қолмаган эди — унинг тақдири ҳозир берадиган жавобига боғлиқ эди, шундай бўлса-да, у ҳамон тараддуланиб турарди.

Унинг устида сенаторлар киядиган қизил ҳошиялик оқ либос бор эди. У виқор билан ётоқнинг эшиги томон уч-тўрт қадам ташлади-да, баланд овозда хитоб қилди:

— Ҳой, ким бор? Тезроқ докторни топиб келинглар! Ҳазрати олияларининг тентаклиги кўзиб қолипти!

Икки кун ўтгандан кейин Аппий ўлимга ҳукм қилинди.

Қандай сабаб Мессалинани Аппийнинг ўлимини исташга сабаб бўлди? Ахир, Аппий Лепидага уйланган вақтда ёши бир жойга етиб қолган эди, бинобарин, ўзининг тизгинсиз, қонсираган ўғай қизининг хуружларидан эмин бўлади деб ҳисоблаши мумкин эди.

Аммо Мессалинада томирларида ёвузлик даҳосининг қонлари мавж урарди: у ўзининг ярамаслиги, нобакорлиги туфайли мутлақо куракда турмайдиган машмашаларгагина ишқибоз эди, холос.

Бунинг устига Лепидага иккинчи эри унча маъқул тушмаган эди. Бир марта у қизига Аппийнинг мижози суслигидан шикоят ҳам қилган эди.

— Жонингга тегипти-да, — деб жавоб берди Мессалина. — Хотиржам бўлавер, биз уни даф қиламиз.

Дарҳақиқат, уни даф қилишди.

Яна бир Вициний деган сенатор Аппийга ўхшаб Мессалинанинг чорлови-га йўқ деб жавоб бергани учун ҳаётдан ажралди. Лекин у бошқача тарзда ҳаётдан кўз юмди.

Ҳаёт лаззатларининг ҳам ҳар хил бўлиб ўзгариб тургани яхши-да!

Римнинг овлоқ гўшаларидан бирида Локуста деган аёл истиқомат қиларди. У заҳар тайёрлаш билан шуғулланарди. У ўзининг жиноятлари учун бир неча марта ўлим жазосига ҳукм қилинган эди, лекин ҳар гал кўзга кўринмас бир куч уни жазодан олиб қоларди. Мессалина Вицинийдан ўч олмоқ учун ана шу аёлнинг хизматига мурожаат қилди ва ёш сенатор тушлик қилаётиб, кўзиқориндан егани туфайли худди яшин ургандек турган жойида тил тортмай ўлди. Кейинроқ яна ўша Локустанинг заҳаридан Мессалина ва Клавдийнинг ўғли Британик нобуд бўлди. Бу гал заҳарни Нерон берган эди.

Бетизгин шаҳватпарастлик ва аламзадалик Мессалинани инсоннинг хатарли душманига айлантирган бўлса, олтинга бўлган ўчлик уни қотиллик сари ундади, Консул Валерий Азиатик шу тарзда ҳалок бўлган эди. Унинг саройи атрофида ажойиб боғи бор эди, бу боғда биринчи марта олча дарахти етиштирилган эди.

Римнинг икки донгдор суворийси — иккови ҳам Азиатикнинг қариндоши ўлимга маҳкум қилинган эди. Улар циркда гладиаторлар билан жанг қилимоғи керак эди.

Хотинининг раъйдан ташқари бир қадам ҳам қўяолмайдиган Клавдий секин-аста одамларни ўлимга ҳукм қилишга кўникди — у гўё гап навбатдаги бир зиёфат ҳақида бораётгандай жуда хотиржам ҳукм чиқараверар эди. Одамларнинг азоб чекишини кўриш унга ҳузур бағишлай бошлади. У ҳамма падаркушларнинг қатлида иштирок этарди. Бир куни у Тибурда қадимги одатга кўра давлат жиноятчисини қийнашда иштирок этмоқчи бўлди, аммо аксига олиб, жаллод келмай қолди, император эса бошқа бир жаллодни Римдан олиб келишни буюрди ва кечгача жаллоднинг келишини кутиб ўтирди.

Лекин гладиаторлар жанги Клавдийга ҳамма нарсадан ортиқроқ завқ берар эди. Улардан бири ўлим зарбасидан йиқилганда унинг оғриқдан тўлғоғиниб ётишини кўриб Клавдий жуда завқланарди. У ҳатто тасодифан йиқилган гладиаторларни ҳам ўлдириб юборишни буюрар ва уларнинг азобдан бужмайган башараларини кўриб роҳат қиларди.

Алоҳида тантанали ҳолларда Мессалина билан Нарцисс одамлар учун бирон-бир қутилмаган томоша тайёрлашга ҳаракат қилишарди.

Келинг, ҳурматли китобхон, биз ҳам ана шундай тантанали кунлардан бирида Августнинг амфитеатрига ташриф буюрайлик.

Қуёш чиқиши биланоқ жарчилар Римнинг ҳамма эҳромлари ва ҳовлиларида афишаларини ёпиштиришар ва фалон соатда, фалон амфитеатрда катта томоша бўлади, томошадан қолманглар дея жар солишарди.

Ҳали соат уч ҳам бўлиб улгурмай, одамлар ўттизта пиллапояни босиб юқори ярусга чиқиб ўтириб олишарди. Аслида халққа айни ана шу юқори ярусда ўтиргани ижозат бериларди.

Орадан бир соатча ўтгач, ўрта ярусга суворийлар жойлашиб ўтириб олишди, уларнинг тағларидан сенаторлар ўрин олишди. Уларнинг ҳаммалари ёнларида хотини ва болалари билан бирга келишган эди. Сўнгра император қароргоҳида сенаторлар ўтирадиган жойлар билан баравар қаторларда бошидан-оёқ чодраларга бурканиб олган бешта аёл пайдо бўлди. Уларни кўриб, одамлар бир неча муддат эҳтиром билан сукут сақлашди. Бу аёллар канизаклар бўлиб, улар ўз маликаларига ҳамроҳ бўлиб келишганди. Бу жойни тўртта ликтор кўриқлаб турар, уларнинг ҳаммаси дарралар билан қуролланган эдилар.

Ниҳоят, император ҳам келди. Унинг ёнида Мессалина бирга эди. Уларни оломон қувноқ ҳайқириқлар билан кутиб олди, уч марта “Сизни худо ўз паноҳида асрасин!” деган қақирӣқ янгради.

Томшанинг ҳамма манзараларини батафсил тасвирлаб ўтирмай кўя қолайлик. Ундан кўра Мессалина ва Нарцисс биргаликда Клавдий ва халқ учун тайёрлаб қўйишган қутилмаган ҳангомани тасвирлаб кўяқолайлик.

Томоша кийик ови билан бошланди, кейин отлиқларнинг ўзаро жанги бўлди, кейин юз киши шерлар, йўлбарслар, айиқлар ва ҳоказолар билан олишишди. Томоша жуда зўр эди. Бироқ жарчи томошанинг бошидаёқ унинг охирида суворийлардан бўлмиш ака-ука Петрлар гладиаторлар билан жанг қилишини эълон қилди.

Римликлар бу жангни фавқулодда қизиқиш билан кутишмоқда эди. Улар арена ўртасида тошлар устида қурилган баҳайбат саҳнани кўришганда қизиқшлари янада ортди.

Бу саҳна гирдига зич қилиб қозиқлар қоқилган, улар ўзаро занжирлар билан бирлаштирилган эди. Улар шу қадар зич эдики, уларнинг орасидан на одам, на ҳайвонлар ўта оларди.

— Гладиаторлар шу саҳнада жанг қилишадими? — деб сўради Клавдий Мессалина ва Нарциссдан.

— Ҳа.

— Улар саҳна устига қандоқ чиқишади? Зинапоя кўринмаяпти-ку!

— Чиқиб олишса бўлдимми? Шунинг ҳам ташвишини қиласизми, ҳазрати олийлари?

— Эҳтимол, полда зинапоя бордир?

- Эҳтимол. Бўлиши мумкин.
- Зинапоя полнинг тагига яшириб қўйилганми?
- Биз йўқ деб жавоб бермаймиз.

Худди бизнинг сеҳрли пьесаларимиздаги шайтонлар каби, белгиланган вақтда саҳнада икки юзта гладиатор пайдо бўлди. Уларнинг орасида иккала суворий ҳам бор эди. Уларнинг ҳар бири байрам либосларини кийиб ясаниб олишган эди. Уларнинг устида белидан сириб боғланган енгсиз туника, бошларида дубулға, темир қўлқоп кийиб олган ўнг қўлларида қилич.

Улар жуфт-жуфт бўлиб ажралишди. Улардан бири — ака-укаларнинг кичиги бўлиб, исми Друз Петра эди. У ҳамма гладиаторларнинг номидан хитоб қилди:

— Ўлимга бораётганлар сени муборақбод қилади, кесар!

Кесар таъзим қилгандай бўлди. Жанг бошланди.

Шиддатли жанг! На раҳм, на шафқатни билади бу жанг! Ҳолбуки, бу одамларнинг кўнгилларида бир-бирларига нисбатан ҳеч қандай нафрат ёхуд гина-кудурат йўқ эди. Улар императорнинг олий буйруғига мувофиқ бир-бирларини ўлдирди. Уларнинг кўнглида адолатли ғазаб эмас, иззат-нафс алангаси ёнарди, шу аланга уларни ҳаракатга келтирар, ўзини рақиб ҳамласидан ҳимоя қилишга ва имкони борича рақибларидан кўпроқ одамни ўлдирди.

Жанг ярим соатлар чамаси давом этмоқда: жанг қилаётганларнинг учдан бири қора қонига ботиб, ерда чўзилиб ётипти.

Императорнинг кайфи чоғ эди.

Аммо аллақандай нарса унинг дилини хира қилиб ҳам турарди. Гулнинг тиканлари ҳам бор эди. Шу пайтга қадар ака-ука Петралар бир-бирларини қўллаб-қувватлар, ҳайрон қоладиган абжирлик намуналарини кўрсатиб, ҳеч қаерларига жиддий шикаст етказмай жанг қилар эдилар.

— Наҳотки, ҳеч ким уларни ўлдиролмас! — дея тўнғиллади император.

Гуё императорнинг бу олижаноб хоҳишига жавобан қилгандай ака-укалар яна иккита рақибларини ўлдирдилар.

— Бу шармандалик! — деб қичқириб юборди император. — Гладиатор деганининг касб-кори бошқаларни ўлдирдидан иборат. Булар эса оддий ҳаваскорларга устларидан ғалаба қозонишга йўл қўйиб ўтиришипти.

— Сиз буларнинг ҳозирнинг ўзида ўлишларини истайсизми? — деб сўради Мессалина эри томон энгашиб.

— Ҳа, ҳа! — деб апил-тапил жавоб берди Клавдий. Назарида, индамай қўяқолса, унинг хоҳишини бажариш имкони йўқлигини тан оладигандай бўлди. Суворийлар мағлуб бўлмоқлари керак эди, аммо улар обдон жанг қилиб тўйганларидан кейин шундай бўладиганга ўхшайди.

— Ҳазрати олийларининг амрлари вожиб бўлғувсидир, — деди Мессалина.

Унинг чап қўлида қизил ипак дастрўмол бор эди. У дастрўмолини уч марта силкитди. Бу цирк бошлиғига ишора эди.

Ҳуштак овози янгради ва яна худди мўъжиза рўй бергандай бир лаҳзада ҳозиргина устида гладиаторлар олишиб турган пол икки томонга очилиб кетди, тириклар ҳам, ўликлар ҳам, ғолиблар ҳам, мағлублар ҳам тубсизлик қаърига ағдарилиб тушдилар, тубсизлик қаъридан эса худди вулқон оғзидан чиққандай аланга ва тутун кўтарилди.

Йигирма мингга яқин эркагу аёл ва болалардан иборат томошабинлар қий-қирлар билан бу қутилмаган манзарани муборақбод қилишди.

Халқ ҳам ўзининг ваҳшиёна ҳукмдорларига муносиб эди.

— Хўш, қалай? — дейишди Мессалина билан Нарцисс Клавдийга. Клавдий ҳайрон қолганидан оғзи очилиб, кўзлари жовдираб ўтирарди. — Энди мамнунмисиз? Яхши-а буларнинг ҳаммаси.

— Жуда ҳам яхши! — деб жавоб берди император. — Лекин, — хўрсиниш билан илова қилди: — дарров тамом бўлиб қолгани ёмон-да!

Императорнинг буйруғи билан жаллоднинг қўлига топширилган ва йирт-қич ҳайвонлар оёғи остига ташланган шўрликларнинг терисидан Мессалина ўзига тахти равон ясатди.

Унинг серхаржлиги, умуман, чегара билмас эди. Унинг хос хоналарида қимматбаҳо нарсалар оёқ остида уймаллашиб ётарди. Мессалина фақат олтин идишлардагина овқатланар, кумуш идишларни эса Клавдийга қолдирарди. Унинг ётоғида бронза сепояларда ҳамиша хушбўй ҳидлар тарқатувчи қимматбаҳо тутатқилар тутатиб қўйиларди. Уларни жуда катта пул харжлаб Арабитстон ва Ҳабашистондан олиб келишарди.

Бу хонада римлик энг гўзал соҳибжамол аёллар ва хушбичим йигитлар иштирокида ҳеч бўлмаганда ҳафтасига бир марта Венера шарафига байрамлар ўтказилиб туриларди. Бу тунги маишатбозликларда қанақа воқеалар содир бўлишини тасаввур қилиш унча қийин эмас. Аммо одамларнинг гап-сўз қилиши Мессалинанинг парвойига ҳам келмас эди, бу байрамларда таклиф қилинганлар томонидан қилинадиган оху зорларга эса янада камроқ эътибор берарди.

Таклиф қилинганлар ким бўлишидан қатъи назар — энг покиза хонадоннинг бекаси, жувонми, аёлми, бокира қизми — бари бир — Август саройидаги тунги маишатларга таклиф қилинганларнинг ҳаммаси буйруққа бўйсунити мажбур эди.

Римнинг муҳташам майдонларидан бирида Лактория деб номланган бир устун савлат тўкиб туради. Хотинлар ташландиқ болаларини шу устуннинг тагига қўйиб кетишади.

Бир куни Мессалинанинг калласига ана шу устуннинг ёнига бориш хаёли келиб қолди. Тахтиравондан тушаётганида у бир жувонга кўзи тушди. Бу жувоннинг нур таралиб турган чеҳраси, хушрўйлиги уни лол қолдирди. Жувоннинг кўлида бир бола бор эди — уни ҳайкал пойидан кўтариб олганди.

Жувоннинг ёнида жиддий қиёфадаги ёшгина бир йигит ҳамроҳ эди.

— Сен кимсан? — деб сўради Мессалина, жувоннинг қўлига узун қилиб ўстирилган тирноғини теккизиб. Ўша пайтда Рим аёллари ўртасида тирноқ ўстириш расм бўлган эди.

Мессалинага жувоннинг ҳамроҳи жавоб берди:

— Менинг исмим Андроник, — деди у. — Сен гаплашаётган жувон Августа — Сильвула, менинг хотиним.

— Сизларнинг фарзандингиз йўқми — бу ердан бола олиб кетяпсизлар?

— Бизнинг битта боламиз бор, — деб тушунтирди Сильвула, — аммо унинг бешигида бўш ўрин бор. Худо бахтиёр оналарга мумсик болаларга ғам-хўрлик қилишни буюрган.

Мессалина ёш эру хотинга қаҳрли кўзларини тикиб, бир неча дақиқа индамай турди, сўнг шундай деди:

— Менга жуда маъкул тушдинглар, Андроник ва Сильвула. Бугун кечқурун икковингиз ҳам менинг саройимга Венера байрамига келасизлар.

Андроник билан Сильвула “йўқ” деган маънода бошларини сарак-сарак қилишди.

Мессалина қошларини чимирди.

— Бу нима қилганларинг? — деди Мессалина ранжиб. — Воз кечяпсизларми таклифдан?

— Фақат битта худо бор, — деди Андроник. — Бу худо бузуқчиликка йўл қўймайди.

— Шунақами? — деб хитоб қилди Малика. — Бундан чиқадики, сизлар яҳудий экансизлар-да? — Шундай деб ёнида ҳамроҳ бўлиб келган иккита ликторга мурожаат қилди. — Рафус ва Галл, сизларга буюраман — эртага манави эркак билан манави аёлни менинг ҳузуримга олиб келасизлар.

Андроник билан Сильвула маъюсланиб бир-бирларига қарашди. Кейин Андроник бошини кўтариб деди:

— Мулозимларингни бекорга овора қилмай қўяқол, ҳазрати олиялари. Сен талаб қиладиган бўлсанг, биз ўзимиз саройга келамиз.

Эртаси куни Андроник билан Сильвула чиндан ҳам байрам бошланадиган фурсатга Мессалинанинг ҳузурига етиб келишди.

Аммо улар маликага саломларини бериб бўлишгач, уларга гулдаста тутиб, қўлларига ичкилик солинган қадаҳни тутқазашмоқчи бўлишганда, Андро-

ник қадахни ҳам, гулдастани ҳам қўли билан суриб қўйиб, баланд овозда шундай деди:

— Фақат битта худо бор. Бу худо ўз бандаларига худони таҳқирлагандан кўра ўлиб қўя қолганинг яхши деб таълим беради.

Насроний бу гапини тамом қилиб улгурмай, биронта одам унинг ниятига қаршилиқ кўрсатишига йўл қўймай, хотинининг кўксига ханжар урди ва сўнгра шу ханжарни ўзининг ҳам кўксига санчиб, хотинининг ёнига гурсиллаб йиқилди.

Мессалина елкасини қисди-да, ҳали жони узилиб улгурмаган жасадларни оёғи билан суриб қўйди.

— Йўқотинг бу ўлаксаларни! — деб қичқирди у мулозимларига.

Ўзларининг бўри сутини эмиб улғайганлари шарафига Ромул ва Рем томонидан белгиланган маросимларда, байрамларда учига чиққан тизгинсиз беҳаёлик ва бузуқлик ҳукм сурарди. Мессалина Римдаги аёллар ичида олий табақага мансуб бўлатуриб, фаҳш ва ҳаёсизлик бобида бу қадар паст кетган энг расво аёл эди.

Луперкалийларда (маросимларда) кун ёруғи ўрнини қандилларга бўшатиб бериши биланоқ кўп соатлар мобайнида сочларини ёйиб елкасига тушириб олган, ичган шаробидан юзлари қизариб кетган ярим яланғоч Мессалинани кўриш мумкин эди. У бир гул теварагида чарх уриб гирдикапалак бўлар эди. Ривоятларга қараганда шу гул тагида Ромул билан Рем бўрини эмиб катта бўлишган. Сатуралияларда ҳам Мессалина одамларга шаҳватпарастликнинг энг ёмон хилларини кўрсатиб ўрнак бўларди.

Муайян нуқтаи назардан буларнинг барини тушунса бўларди. Паганизм деган ҳодиса бор. У бошидан-оёқ фақат ҳиссий унсурлардан таркиб топади, у ҳамма лаззатлардан кенг суиистеъмол қилишни одаг тусига киритади. Паганизмда ҳар қандай эҳтиросларга, ҳар қандай иллатларга кенг йўл очиб қўйилади. Гўё шундай йўл билан бостириб кириб келаётган янги динга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш мумкиндай.

Томирларидега гупурған қоннинг кучи билан, асабларининг ундови билан луперкалий ва сутурналийлар вақтида эс-ҳушини йўқотиб, турлича нопок қилиқларига берилган, ақл бовар қилмайдиган шаҳват ўйинлари билан машғул бўлган Мессалина худоларнинг раъйига қараб иш тутарди, — у жиноятчи эмас, художўй аёл эди.

Аммо бу ишлар ичида даҳшат билан ақлни ижирғантирадиган, қалбда оташин нафрат кўзғайдиган, кўзларни лол қолдирадиган жиҳати шунда эдики, императорнинг хотини бўлмиш бу малъун аёл хушторларининг бўсаларига қаноат қилмай қолган, ўз бўсаларини уларга пулга сотиб, ўзларини таъқиб қилабошлаган эди.

Ювенал ўзининг қонли ҳажвияларидан бирида Мессалинани шоҳона тўшаклардан кўра зиндон чорпояларини афзал кўрадиган аёл сифатида кўрсатади. Маликалик рутбасига эга бўлган бу аёл бошидан-оёқ қора матодан тикилган либосларга бурканиб олган, бошидаги оқиш малла сочларини қора парик остига яшириб юрадиган, жорияларидан бирининг ҳамроҳлигида Субур маҳалласидаги бир расво уйга ошиқадиган аёл эди. Бу уйда унга хилват бир каталак мунтазир эди. Бу каталакнинг пештоқига Лизиски деб ёзиб қўйилганди. Мессалина бу ерда шу ном билан фоҳишалик қиларди. Исмнинг остида унинг ноз-карашмалари қанча туриши ҳам ёзиб қўйилганди.

Ювенал бизга яна қуйидагиларни хабар қилади: ўлгидай ҳориган, лекин маишатга тўймаган Лизилка тонг куёшининг илк нурлари билан бирга икки яноғи саргайиб кетган, кўзлари остида кўкиш ҳалқалар ҳосил бўлган, тун чироқларининг қўланса ҳидлари баданига сингиб кетган ҳолда “ўзи билан каталагининг сассиғини олиб, эрининг — императорнинг тўшагига қайтади”.

Мессалина тарихидаги ана шу энг ифлос давр устидаги пардани тушира қолайлик. Тубсиз жарликка қулаган аёл тўғрисидаги қиссадан кўра мудҳишроқ ва ачинарлироқ яна нима бўлиши мумкин? Унинг вафотими? Ҳа, унинг вафоти ва вафот этмасдан олдин бўлиб ўтган воқеалар эътиборга лойиқ. Хуллас, она бўри қандай жон таслим қилганини ҳикоя қилайлик.

Мессалина циркда Македониядан олиб келинган тўрт арғумоқ қўшилган аравани ўзи бошқармоқчи бўлиб қолди.

У ўзининг отларини жуда моҳирлик билан бошқарди. Аммо кунлардан бирида бир от қоқилиб кетди-ю, қолганлари ҳам унга қўшилиб йиқилди. Мессалина аравадан учиб кетиб, ерга шунақанги қаттиқ урилдики, хушидан кетиб қолди.

У хушига келгандан кейин атрофини қуршаб турганлар ичида биринчи бўлиб унинг эътиборини ўзига қаратган одам консул Каийя Силлия бўлди.

Каийя Силлия бутун империя бўйлаб жуда яхши римлик инсон сифатида хурмат-эътиборга сазовор эди. Мессалинанинг табиатига қараб ҳукм қилинса, уни маликанинг уйнашларидан бири бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Лекин шундай дейилса, хато бўлур эди. Мессалина бутун умри мобайнида бу одам билан бир оғиз ҳам гаплашган эмас. Ўз навбатида Силлий ҳам унинг ёнида турганида бу аёлнинг бор-йўқлигини сезмагандай бўларди.

Бу ана шу одамлар ўртасидаги бир-бирига лоқайдлик кураши эди. Ҳар қайси томоннинг бундан кўзлаган мақсади бор эди. Иккинчи томоннинг ҳўжайини бўлиб олмоқ учун уларнинг ҳеч қайсиси биринчи қадамни қўйишга бўйни ёр берган эмас.

Шундоқ бўлгандан кейин Мессалина ўзи билан рўй берган воқеага қизиқиб қараган одамлар орасида Силлийни кўриб ҳайрон қолганига ажабланмаса ҳам бўлади. Мессалинанинг ўзи ҳам Силлийнинг биринчи бўлиб цирк аренасига унга ёрдам бериш учун отилганини ва уни даст қўлида кўтариб император ўтирган жойга олиб борганини билиб, лол қолган эди.

Хуллас, орадаги совуқлик барҳам топди — Силлий биринчи қадамни қўйди, Мессалина ... иккинчи қадамни қўйди.

Бир неча дақиқадан сўнг Силлийдан бошқа ҳамма одамни ёнидан узоқлатиб, Мессалина тезгина ундан сўради:

— Нима, сен мени яхши кўрасанми?

— Яхши кўраман, — деб жавоб берди у.

Мессалинанинг чеҳраси қувончдан ёришиб кетди.

Лекин бу қувонч узоққа чўзилмади.

— Ҳа, — деб такрорлади Силлий, — мен сени яхши кўраман, лекин сен менинг севгимнинг қадрига етмайсан деб кўрқаман.

— Нечук? — деб эътироз билдирди малика. — Наҳотки, сенга маҳбуба бўлиш менга маъқул эмас деб ўйлайсан?

— Йўқ... Лекин сенга хуштор бўлиш ҳақидаги фикр мени ўртайди. Ҳа, мени...

— Нима демоқчи бўляпсан?

— Нима демоқчи бўляпсан дейсанми? Шубҳа йўқки, мен жуда талабчанман. Шунақа қилиб яралиб қолганман, шунинг учун ҳам узоқ вақт давомида сендан ўзимни олиб қочиб юрдим. Мен демоқчиманки, мен жиндай илтифотга қаноат қилмайман. Менга ҳаммаси таг-туғи билан керак. Ё ҳаммаси, ё ҳеч нарса, эшитяпсанми?.. Малика Мессалинага мен бутун қалбимни бахш этаман. Клавдийнинг хотинига бир тукимни ҳам раво кўрмайман.

Малика жилмайди.

— Рашкинг зўрми сенинг? — деб сўради у.

Силлий унга энсаси қотиб, беписанд қаради.

— Рашк дейсанми? Кўйсанг-чи! — деди у. — Одатда эркақдан қизғанади одам. Клавдий эса эркак эмас. У одам ҳам эмас, у — ҳайвон. Йўқ, мен Клавдийдан қизғанмайман. У менга ёқмайди — тамом-вассалом.

— Агар сенга “мен талаб қиламан” десам, нима қилардинг?

— Аппий Нициний ва яна бошқа кўпгина одамни кига ўхшаш менинг қонимни талаб қилсангми? На илож! Мен сени биронта бўсамдан ҳам баҳраманд қилолмайман.

— Сен жуда баланддан келяпсан-ку? Лекин сен ҳам, худди менга ўхшаш эркинг ўзингда эмас.

— Бу гапинг тўғри. Лекин сен келажак масаласида кафолат бер, мен сенга бугунги кунни тўла-тўқис қурбон қилай.

— Аммо, Юния Силина, сенинг хотининг кўп гўзал-да!

— Бутун дунёни суриштириб келганда мен учун фақат битта гўзал аёл бор! У ҳам бўлса — сен!

— Буюрсам, Юниядан воз кечасанми?

— Хоҳ эртага, хоҳ бугун...

— Кейин-чи!

— Кейинми? Халқ Клавдийнинг зулмидан роса тўйган. Мессалина биринчи эрига гамхўрлик қилмай юриб, бошқасига тегиб олади... Унда ҳақиқий эркакнинг аёли бўлиб қолади. Бу дадил ҳаракатдан онги ёришган халқ эса эртагаёқ кўғирчоқ ҳукмдорни тахтдан ағдариб ташлайди.

— У ҳақиқий эркакни — маликанинг иккинчи эрини тахтга чиқармоқ учунми?

— Ҳа-да! Шундай қилмаса бўладими?

Силлий бу сўзларни шунақа бир гурур билан айтдики, кўпдан бери малика эрк бермай келаётган жўшқин эҳтирос бу гўзал римлик йигитга муҳаббат тарзида намоён бўлди.

— Тўғри! — деб хитоб қилди у эҳтирос билан унинг қўлини қисиб, — сен ҳақсан! Римликлар сенда ўзларининг императорларини кўрмоғи мумкин. Бор, Юния Силинага айт, у энди ортиқ сенга хотин эмас. Худолар ҳақиқа қасамлар бўлсинким, бир ҳафтанинг нари-берисида сен менинг эрим бўласан. Балки, Клавдий йиқилгандан кейин сен мендан воз кечарсан? Бироқ менинг нима ишим бор? Умримда бир бора мен чинакам эркакнинг севимли хотини бўламан.

Фақат мағрурлиги важдангина Силлий тарихда мисли кўрилмаган бир ишни қилди, аммо у Мессалинани севмас эди, уни севолмас эди.

Бу шўрпешона одам ўзининг хотинини севарди. Аммо шундай бўлса-да, у қинғир йўлга қадам қўйди. Тацитнинг ажойиб иборасига кўра бу йўлда “фақат хавф-хатарнинг ўзигина хавф-хатардан ҳимоя қиларди”. Силлий ўша кунинёқ уйига қайтиб келиб, Юлия Силинага дарҳол ота-онасиникига жўнаб кетиши кераклигини айтди ва яна у билан ажралишини маълум қилди.

Аваллига хотини “эрим ҳазиллашяпти” деб ўйлади. Лекин унинг ранги ўчган, аммо қатъиятли юзини кўриб, шикаста, титрамай чиқаётган овозини эшитиб, бундай ҳолларда айтилаётган “Боравер! Жавобингни бердим!” деган иборани такрорлаётганини кўриб, Юния Силина кўксидан отилиб чиқаётган йиғини тўхтатолмай хўнграб юборди. Йиғи аралаш у эрига таъзим қилди ва шивирлаб деди: “Худоларнинг ўзи кечирсин сизни ва ўз паноҳида асрасин, Кай Силлий!” Кейин у уйдан чиқиб кетди.

Ўз навбатида Мессалина ҳам имиллаб ўтирмади ва ҳамма жойда Силлийга эрга тегаётганини баралла гапириб юра бошлади. Мессалина ўзининг янги эрининг уйига бойликларининг каттагина қисмини, тилла идишларини ва кулларини жўнатиб юборди.

Бутун шаҳарни жунбушга келтирган бунақа ҳодисадан Клавдийнинг хабар топмай қолиши мумкин эмас эди.

— Бу нима қилиқ? — деб сўради у маликадан. — Кай Силлийга турмушга чиқиш ниятида эмиш. Кулоқ-миямни еб юборишди-ку бу хабар билан. — Мессалина аллақачон жавобни тайёрлаб қўйганди.

— Сиз ҳазрати олийларини алдашмапти, — деб жавоб берди у. — Бир иш қилмоқ зарур — сиз ҳаётлигингизда бутун империя амин бўлсинки, гўё мен сиз худди мақбарада ётгандек иш тутяпман.

— Шанақами? Нима учун ҳамманинг бунга ишончи комил бўлмоғи керак?

— Шунинг учунки, менга хуфиялар ошқора тарзда хабар қилишди — хонлар сизни нобуд қилиш ҳаракатига тушиб қолишган эмиш. Улар ҳоқимиятни сизнинг ихтиёрингиздан олиб қўйишмоқчи. Аммо мен ҳали ўлганимча йўқ. Жамоатчилик газабининг бутун оғирлигини ўзим ва душманларингиздан бирига жалб қилиб, мен сизнинг муқаддас шахсингиз теварагидаги хатарни даф этаман. Мана менинг Силлий билан никоҳ қоғозим... Унга имзо чекиб беринг, токи алдамчилик ниқобини улоқтириб ташлаш фурсати келганида мен сизнинг ихтиёрингиз билан ҳаракат қилганимни исботлаб берай.

Клавдий имзо чекди. У ўз хотинининг Силлий билан никоҳ қоғозига имзо чекди. Буни қарангки, ғойибдан келган овоз унга шундай деб буюрганмиш. Мессалина бу хатарли майнавозчиликни худоларнинг иродасига бўйсуниб, Клавдийни асраб қолмоқ учун қилипти! Бунақа шартлар билан бўлса бу бифаросат мишиқи агар Мессалина таклиф қилса, ҳатто ўзининг ўлими ҳақидаги фармонни ҳам икки қўллаб имзо чеккан бўларди.

Эртаси куни император қурбонлик ташвишлари билан Остияга кетди. Остия Римдан беш миля масофада жойлашган эди. Унинг йўқлигидан фойдаланиб, Мессалина ўзининг никоҳ тўйини барча расм-русумларга биноан ўтказиб олди.

Мессалина римлик барно йигитнинг бағрида ўзи орзу қилган бахтга тўлатўкис эришдими?

Ҳарҳолда, тахмин қилмоқ мумкинки, тождор сатанг биринчи никоҳ тўйида бирон-бир булбул тақлидчиси деб иссиқ тўшагини тарк этгани йўқ.

Мессалина ўзининг қабиҳ жиноятини амалга оширар экан, фақат бир нарсани эсидан чиқарган эди: агар Клавдий хотинининг кирдикорларига кўз юмиб кетаверадиган даражада фаросатсиз бўлса, унинг қуршовида ақлли одамлар ҳам бор эдики, уларнинг маликани кечирмоғи душвор эди.

Мессалинанинг собиқ ўйнаши Нарцисс ҳам шундай одамлар сирасига кирарди. Мессалина фосиқ ишлар билан банд экан ва ўзининг ҳаддан зиёд беғам эрини кулгили аҳволга солиб қўяётган экан, Нарцисс бундан кулиб юрди ва ҳатто бир неча марта маҳбубасининг турли хоҳишларини бажо келтириб, унга ёрдам берди.

У императорнинг фармойиши билан маликани ошиқу беқарор қилиб қўйган масхарабоз Миестерни тўлалигича унинг ихтиёрига бериб қўйди. Яна бир гал у тунги кўриқчилар бошлиғи Деций Кальпурнийга буйруқ бериб, мабодо тун чоғида кўча-қўйда маликага ўхшаброқ кетадиган Лизиска деган таннозга рўпара келиб қолса, бундан мутлақо кўз юммоғи лозимлигини уқдирди.

Лекин эндиликда Мессалина тинчгина майшати ва ишқий саргузаштлари билан андармон бўлиш ўрнига сиёсатга аралаша бошлади.

Нарциссни ғойибдан келган ҳар хил овозлар йўлдан ура олмади. Силийнинг кўзлаган ўз мақсади бор эди, шунинг учун у таваккал қилишга мажбур бўлди.

Мабодо тасодифан у ютиб чиқса, эс-ҳуши бутун Каий Силлий ҳам Кайзер бўлиб олгач, тентак Клавдийга ўхшаб Нарциссга ҳомийлик қилишига ким кафолат беради?

Бундан ташқари Нарцисснинг Мессалинадан кескин ранжимоғи учун етарли асоси ҳам бор эди. Бир неча ой муқаддам Мессалина Полибий деган бир собиқ қулдан шикоят қилишга етарли асоси бўлса-да, Нарцисс билан маслаҳат қилмай туриб, императордан унинг бошини сўраб олди. Э, бу ялмоғиз йигирмата сенаторни, юзлаб суворийларнинг жонини олмайдими — жуда созда! Лекин собиқ қулнинг жонини олишига нима дейсиз? Нарцисс Мессалинадан жуда қаттиқ хафа бўлган эди.

Шунинг учун ҳам Нарцисс яқин дўстларидан бири — ўзига ўхшаш собиқ қуллардан чиққан Калист билан иш юзасидан батафсил маслаҳатлашиб бир тўхтамга келди: агар борди-ю, на маслаҳатлар, на дўқ-пўписалар Мессалинага кор қилмас экан, у тизгинсиз маишатпарастлигига чек қўймас экан, Нарцисс буткул, шармандайи-шармисор қилиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади... Шундай қиладики, бир зарба билан уни ағдаради.

Ҳар соатда Остияга унинг ёнига Римдаги ишлар тўғрисида ахборот билан айғоқчилар келиб турарди.

У тўйнинг ўтишига халақит бермади.

Нафрати жўшиб ётган бўлса-да, саховатпешалигини йўқотган эмасди, шунинг учун на базми жамшидга путур етказди, на биринчи никоҳ тунининг тинч ўтишига тўсқинлик қилди.

Лекин эртасига эрталабдан унга қарши ҳаракатларини бошлаб юборди.

Клавдий теварағида бир тўп сатанглар бўлмаса, бирон ишга қўл урмас эди. Бу таннозлар ичида иккита аёл бор эди. Клавдий бошқаларидан кўра шу икки

аёлни ортиқроқ кўрарди. Улар қадди-қомати келишган, истараси иссиқ, латофати зўр бўлиб, қул савдоси билан шугулланадиган савдогарлар томонидан Искандариядан келтирилган эдилар. Аввал уларни анча абжир, укувли бир одам сотиб олди. Таннозлар бу одамнинг бойлигига жуда катта бойлик қўшишди. Хоҳ кундузи, хоҳ кечаси, хоҳ шаҳарда, хоҳ шаҳар ташқарисида бўлсин, Кальпурния билан Клеопатра Клавдийнинг оромгоҳларига бемалол кираверардилар.

Мисрлик гўзал аёллар Нарциссининг буйруғи билан кўзёшини оқизиб императорнинг ҳузурига кирганида Клавдий бир стакан асални ичиб тугатаётган эди.

— Ҳа, нима бўлди? Тинчликми? — деб сўради император кўпроқ ўзининг ташвишини ўйлаб. — Бирон ерга ўт-пўт тушдимми?

— О, кошки эди фақат қасрнинг ўзи бўлса! — деб гап қотди Кальпурния.

— Сизнинг ўзингизга, сизнинг империянгизга ёнғин хавф туғдириб турипти, ҳазрати олийлари! — деб қўшимча қилди Клеопатра.

— Менга? ... Империяга? ... Ёнғин? ...

Клавдий ҳарчанд уринмасин, ҳеч балони тушунолмаётган гаранг эди. Умуман, тиниқ идрокка эга бўлмаган император эрталаблар умуман довиюракроқ бўлсада, кейинроқ ўнг оёғини чап оёғидан ажрата олмай қоларди.

— Ҳовлиқманг? Ҳовлиқманг! — деди у. — Қани, ётиғи билан тушунтиринглар-чи! Ваҳима қилманглар!

Клеопатра билан Кальпурния тиз чўкишди.

— Модомики, сен кайзер бўлсанг, — деди Кальпурния юзида даҳшат туйғуси билан ночорлик туйғусини ифодалашда давом этиб, — ҳамманинг устидан фармонбардор бўлсанг, ҳамма нарсадан бохабар бўлмоғинг керак. Илоҳий ва инсоний қонунларнинг ҳаммасига тупирган малика ўзининг энг разил ишларидан бирини амалга оширди. Кеча у ўзининг ўйнашларидан бирига турмушга чиқди.

— Консул Каий Силлийга! — деб қўшимча қилди Клеопатра.

— Эрга тегди? Менинг хотиним-а? — деб хитоб қилди Клавдий. Кейин қўққисдан яқинда бўлиб ўтган гаплар эсига тушиб, бошқа оҳангда давом эттирди:

— Ҳа-я! Биламан. Хабарим бор. Ўтган куни хотиним менга бу тўғрида гапирган эди. Лекин бу сохта никоҳ! Бу сохта никоҳ менга душманларимнинг ниятларини кунпаякун қилишга ёрдам беради...

— Сохта никоҳ дейсанми? — деди Клеопатра. — Мессалина сени бошлаб алдапти, давлатпаноҳ! Ҳозирги пайтда у Силлийнинг никоҳига ўтиб бўлди.

— Ҳа, Силлий билан, — деб унинг гапини тасдиқлади Кальпурния. — Бу Силлий деганлари ҳамма жойда ботирлик қилиб, худди хотинини тортиб олгандек, давлат жоловини ҳам тортиб олажagini айтиб юрипти.

Клавдий ортиқ кулишдан тўхтади.

Шу дақиқада Нарцисс кириб келди. У ҳаяжонда эди, юзи ғазабдан бўзариб кетганди.

— Сен нима гап топиб келдинг менга? — деб қичқирди Клавдий. — Мессалина...

— Мессалина ортиқ сенга мансуб эмас, давлатпаноҳ! — деб жавоб берди Нарцисс. — У энди Каий Силлийнинг хотини. Бу сурбет ва шаддод рақиб на фақат сенинг хотинингни тортиб олди, балки сенинг мулкинг ва мулозимларингни ҳам ўзиники қилиб олди. Менинг қалбим қон билан қопланди. Сенга қаттиққўл бўлмоқни маслаҳат бераман. Бу ишда кечиримли бўлишнинг имкони йўқ. Сенат, халқ, армия Силлийнинг тўйини кўришди. Агар сен шон-шарифларинг, Мессалинанинг эри Римнинг ҳукмдори бўлади.

Клавдийнинг ранги оқариб кетди.

— Римнинг хў-хў-жайини бў-ў-ладими Силлий! — дея дудуқлана бошлади у. Ғазаби авжга чиққанда Клавдий, айниқса, қаттиқ дудуқланарди.

— Ҳа, шунақа! — деб жавоб берди Нарцисс, — сиз ҳазрати олийларини қутқариб қоладиган ёлғиз чора шундаки, садоқатли эканига ўзингиз ишона-

диган одамларингиздан бирини танлаб оласиз-да, унга жиноятчиларни бир-биридан ажратишга ва жазолашга ваколат берасиз.

Клавдий собиқ қулга ташланди-да, жон-жаҳди билан уни қучоқлаб олди.

— Қани, тезроқ бор! — деб қичқирди у. — Сендан кўра менга садоқатлироқ одам борми? Уларнинг жазосини беришни сенга топшираман. Зудлик билан жўна! Нега ҳали ҳам шу ердасан?!

Куз кирди, узулларни йиғиб-териб олиш вақти келди. Ишқий ўйинлардан кейин ҳар қандай роҳат-у лаззатларга ўч бўлиб қолган Мессалина боши билан шаробга шўнғиди.

Эрга текканининг иккинчи куни у янги эрининг боғларида узум териш баҳонаси билан Бохус байрамини ўтказадиган бўлди.

У ерда икки юз ёки уч юз эркак ва аёл тўпланди. Улар устларига гавдаларини чалакам-чатти ёпиб турган от терилари ёки қоплон териларини ташлаб олишган эди, қўлларида эса ток барглари билан безатилган узун-узун калтаклар. Улар роса шаробга тўйиб олиб, лов-лов ёниб турган узум бошлари билан лим-лим тўлдирилган катта қозонлар теварагида қўшиқ айтишиб ай-ланишар, шайтонларга ўхшаб сакрашар ва “Ио! Ио! Вах! Эвам!” деган қичқирдиқлар билан ҳавони тўлдириб юборишган эди.

Тўсатдан жазава ичида рақс тушаётган оломон ўртасида гўё самодан янгирагандай бир овоз эшитилди.

Бу овоз доктор Вектий Валенсийнинг овози эди. Доктор Мессалинанинг эски ошиқларидан эди. Маликанинг эски хушторлари бугун унинг зиёфатини гуллаиб ўтиришарди.

Эркинроқ нафас олмоқ учун Валенсий баланд дарахтнинг тепасига чиқиб олган эди. У тепадан туриб қичқирди:

— Ҳой, биродарлар! Ҳой, дўстларим! Ҳушёр бўлинглар! Остия томонидан момақалди роқ яқинлаб келмоқда!

Қизиқ — осмонда бир парча булут йўғ-у, момақалди роқ қайдан келсин? Докторнинг гапига хуштак чалиб жавоб беришди. Мессалина унга қараб қўлидаги қадаҳни олди. Сўнг яна ҳамма чарх уриб рақс туша кетди.

Аммо бошқа ўртоқларига қараганда Валенсий камроқ кайф қилгани вазидан бу байрамнинг қонли хотимасини олдиндан пайқадими ёки тўсатдан бу пиёниста башоратчи бўлиб қолдими — ҳарҳолда, орадан бир соат ҳам ўтмасдан ҳар томондан чопарлар келиб, ҳамма гапдан хабар топган Клавдийнинг қасос олгани келаётганини Мессалина Силлийга етказишди.

Бу таҳликали хабарни эшитиши биланоқ Мессалина ва Силлийнинг жамики ошна-оғайнилари ҳамда ҳамтовоқлари бир зумда кайфи тарқаб, тўрт томонга тирқираб кетишди.

Эру хотин ёлғиз қолишди.

Наҳотки, Клавдий — ўша ярим телба, овсар Клавдий уларнинг хиёнат қилганларини ва бунинг учун уларни қаттиқ жазолаш кераклигини фаҳмлаб етган бўлса?

— У журъат қилолмайди, — деб шивирлади Мессалина.

— У журъат қилолмайди, — деб такрорлади Силлий.

Шунга қарамай, улар ҳозирча ажралиб туришни маъқул кўришди. Силлий Форумга кетди. У ерда хотиржамлик ҳукм сурарди. У бу ерга келиб, бе-малол ишлар билан шуғуллана бошлади.

Мессалина эса Лукулл боғларига — онаси ва болаларининг ёнига чекинди.

Аммо орадан кўп ўтмай, янги чопарлар центурионлар императорнинг буйруғи билан унинг тўйида қатнашган ҳамма одамларни жиноятчиларнинг шериклари сифатида қўлга олабошлаганларини хабар қилишди. Ҳатто Силлийни ҳам ҳибсга олишди.

Мессалина иккилача бошлади — Клавдий қатъий ҳаракатларга журъат этадиган кўринади. Нима қилмоқ керак? У Британик билан Октавийга она бағрини тарк этиб, оталарининг паноҳига бориб сифинишни буюрди. У оқсочларидан энг кексаси Вибицийни Римнинг олий роҳибидан шафқат сўраб бо-ришга ундади.

Ўзи эса ёнида фақат онаси билан бирга Остий йўли томон жўнади. Унинг мулозимлари ва қуллари аллақачон ўз бекаларини тарк этишган эди. Бир неча соатгина муқаддам бу аёлнинг ихтиёрида йигирмата маҳобатли арава бор эди. Ҳозир бўлса, у боғдан чиққан ҳар хил чиқиндиларни ташийдиган юк арава-сидан жой топилгани учун ўзини бахтиёр деб ҳисобламоқда эди.

Пихини ёрган бўри тишини иржайтириб, ириллаб, ҳамлани даф қилиш ўрнига думини қисиб, бошини эгиб келиши биланоқ у ўз устидан ҳукми чиқариб қўйган эди.

Агар у бўйнини эгиб келмаганда, эҳтимол, Нарцисс император аъзамлари номидан узил-кесил зарбани бериш олдидан паст-баландни қайта-қайта ўйлаб кўрармиди? Клавдий ҳам, аслини олганда, Мессалинанинг жиноятларига шерик эди, лекин у ҳозир ана шу шеригининг нола-фигонини эшитса, беихтиёр бутун вужудида титроқ туриши мумкин эди. Бу нола-фигонлар унга бу маккора аёл билан бирга қилган жиноятларини, шаҳватпарастлик йўлидаги кирдикорларини эслатган бўларди. Аммо Мессалина йиғламоқда эди... Мессалина ялиниб-ёлбормоқда эди... Мессалина тиз чўккан эди...

Хонадон роҳибаси Вибидияни ҳам даф этишди — у зўр бериб, хотинни ҳимоясиз қатл қилиш мумкин эмас деб жар сола бошлаган эди. Британик билан Октавийга оталарига яқинлашишга йўл қўйишмайди. Клавдийнинг газабини янада ўт олдириш учун Нарцисс уни Силлийнинг уйига олиб борди. Уй император саройидан Мессалина ўғирлаган қимматбаҳо буюмларга тўлиб-тошиб кетган эди.

Остиндан Римга келгунига қадар қовоғидан қор ёғиб, чурқ этмай келган император буларни кўргандан кейин ҳар қачонгидан кучлироқ дудуқланиб, от келтиришни буюрди. У аскарлар кўр ташлаган қароргоҳга бориб, уларнинг олдида нутқ сўзлашни ихтиёр этган эди. Айни чоқда, у Нарциссга мурожаат қилиб, сўради:

— Мессалина ўлдими?

Собиқ қул боши билан “йўқ” деб ишора қилди.

— Нимани кутяпсан сен? — деб шоша-пиша сўради Клавдий. — Ёки сен ҳам менга хиёнат қилмоқчимисан? Император ким ўзи — менми ё Силлийми?

Нарцисс ортиқ иккиланмай қўйди. Клавдий қароргоҳга от чоптириб кетиши биланоқ Силлий центурион ва трибуналларга Мессалинани ўлдиришни буюрди, чунки императорнинг буйруғи шундай бўлган эди.

Кўнглини тўқ қилмоқ учун у собиқ қул Эводга буйруқнинг зудлик билан бажарилишини назорат қилишни топширди. Мессалина Лукулл боғларига қайтди.

У мўйна устида онасининг кўкрагига бош қўйиб ётар экан, беҳуда йиғига берилган эди. Лепида содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасини жуда яхши тушунар эди. У қизидан кўра мардонроқ аёл эди, шунинг учун ҳозирги оғир дақиқаларда қизига интиқомнинг совуқ темир ханжари кўксига санчилишини кутиб ўтирмай, ихтиёрий тарзда ҳаёт билан видолашиб қўя қолишни таклиф қилди.

Эвод трибунлар ва центурионлардан аввалроқ маликанинг ёнига келди:

— Ҳой Лизилка, Сабур аёли, — деб хитоб қилди у Мессалинанинг олди-га ханжар ташлаб, — қани, бизга намойиш эт-чи — сен севгида моҳир эдинг, ўлишда ҳам шунақа моҳирмисан ёки...

Собиқ аённинг бу сўзларини эшитиб, Лепида ўрnidан турди. Мессалина эса янада бадтар хўнграб юборди.

— Қизим, мен сенга айтувдим-ку! — деди Лепида. — Сен гапимга кирсанг бўларди. Сен эса қулоқ осмадинг. Мана энди, манави аблаҳнинг бўҳтонларини эшитиб ўтирибсан.

Бу сўзларни эшитиб, Лепида Эводнинг оёғига чанг солди.

Собиқ қул аёлларга ташланди. Аммо шу пайт центурионлари билан келиб қолган Трибун уни бир чеккага итариб, бундай деди:

— Йўқ, сен эмас, мен билан менинг солдатларим императорнинг адолатли ҳукмини ижро этмоғимиз керак. Қани, қўйиб бер бизга — зиммамиздаги вазифани ўтайлик.

Бу орада таҳликадан афт-башараси бужмайиб кетган Мессалина даҳшат билан қўлига тутқазилган ханжарни кўздан кечирарди. Энди ҳаёт билан ви-доллашиш фурсати келди — ўлмоқ керак. Ҳаётнинг ширинлигини энди англай бошлаган пайтингда ўлмоқ керак!

Титроқ қўллари билан у ханжарни гоҳ томоғига қадар, гоҳ кўксига санчмоқчи бўларди.

Лекин сўнгги ҳал қилувчи ҳаракатга журъати етмасди.

Трибуннинг азоб-уқубат ўтларида қоврилаётган бу аёлга раҳми келиб кетди ва унга қилич урди. Мессалинанинг шу заҳотиёқ жони узилди.

Бу — Рим пойдеворига гишт қўйилганининг 801-йилида, Исо Масих таваллудининг 48-йили рўй берган эди.

Шу куннинг ўзида Мессалинанинг дўстларидан яна юз киши нобуд бўлди.

Мессалинанинг иккинчи эри Каий Силлий, Силлийнинг дўстлари бўлмиш Рим суворилари, битта сенатор Сулфиций Руф, тунги соқчилар бошлиғи Деций Калпурний ҳалок бўлди. Уша кунлари Римда ҳақиқий қиргинбарот юз берган эди. Ҳатто Миестерни ҳам омон қолдиришмади — унинг ўтмишини кечиришмаган эдилар.

Мессалина кўпгина улфатлари билан тўғри дўзахга равона бўлган эди.

Соқчилар бошлиғи Гета ҳукм бажарилиб, адолат қарор топганини айтгани келганида Клавдий стол ёнида ўтирганди.

— Ҳазрати олийлари! Сизга хабар қилиш бахтига ноилманки, малика ҳазрати олиялари ... — деб бошлади у.

— Ҳа-я! — деб унинг гапини бўлди Клавдий, — қаерларда қолиб кетди у? Нега тушлик қилгани келмади?

— Бироқ, — дея дудуқланди Гета ҳайрон бўлиб, — келмаганининг босиси шуки, у ўлди...

— Ўлди?!

Император бир лаҳза ўйланиб қолди, сўнг ҳеч қанақа афсус-у надоматсиз деди:

— Ие, ўлдими?.. Қани, менга шаробдан қуй-чи...

Гарчи Клавдий Мессалинанинг ўлимидан кейин яна уйланмаслик учун минглаб сабабларга эга бўлса ҳам, бари бир, уйланди. Тўртинчи марта у ўзининг жияни Агриппинага уйланди. Агриппина Домиций Энбарбнинг беваси бўлиб, унинг Нерон деган ўғли бор эди.

Агриппина ҳар жиҳатдан Мессалинанинг ўрнини босадиган аёл эди.

Клавдий бунга яна бир бора ўзининг аламли қисматида татиб кўрди.

Чала телба император ўзининг янги жуфти ҳалолени қаршисида зир титрайдиган қилиб қўйиш фикрига келди.

Бир куни навбатдаги базми жамшидлардан бирида Клавдий “менинг қисматим ўзи шунақа экан, хотинларимнинг расволигига чидаш-у, уларни қатл этиш пешонамга ёзилган экан” деди. Лекин Агриппинанинг мутлақо қатл бўлиш истаги йўқ эди. Бундан ташқари Агриппина ўғли Неронни тахтга чиқариб, унинг номидан ўзи даври даврон сурмоқни ният қилиб қўйган эди. Нерон ҳали балоғатга етмаган эди. Уни Клавдий Британикнинг ўрнига валиаҳд қилиб тайинлаган эди.

Агриппина императорни заҳарлади.

Аммо Локуста томонидан тайёрланган заҳар секин таъсир қилар эди. Клавдий жисмонан анча бақувват эди. Шу важдан у заҳарнинг таъсиридан қутулиб қолиши мумкинлигидан хавотир олиб, ўзининг доктори Ксенофонни чақиртириб келди. Клавдий одатда қайд қилдирадиган дорилардан ичиб турарди. Ксенофон унга шундай дори бермоқчи бўлиб, жуда ўткир заҳарга чайиб олинган асбобини Клавдийнинг томоғига тикди...

Клавдий ўлими олдидан “ ... ”

деди. Бу унинг сўнгги сўзлари бўлган эди. Уларни таржима қилиб беришга биз ўзимизни ҳақли деб билмадик. Ана шунақа — то сўнгги нафасларига қадар Клавдий билан Мессалина бир-бирларига муносиб бўлиб қолишди. Уларнинг бирини олиб бирига урса ҳам бўлаверар эди.

ФЕОДОРА

Феодора Константинополда 127-йилда туғилган.

Кўхна Византия пойтахти Константинополь Исо Масих таваллудидан 658 йил аввал Мегар подшоси Билас томонидан асосланган бўлиб, насронийлар эрасининг 330-йилида 11 май куни янги ном билан аталган эди.

Константин ўз пойтахтини Римдан Византияга кўчиришига сабаб шу бўлганки, бу даврга келганда Рим ҳаддан ташқари бузуқлик ботқоғига ботиб бўлган эди. Унинг маънавий чириши шу даражага етган эдики, бунга ортиқ чидамоқ мумкин бўлмай қолди. Рим жамиятининг ҳамма қатлами бу жиноятнинг буткул сўниши олдидан чириш микроблари билан заҳарланиб бўлган эди.

Муглақо ақл бовар қилмайди, лекин Константинга бу шаҳарни барпо қилмоқ учун саккиз ой кифоя қилди. Тўғри, пулинг бўлса, чангалда шўрва деган гап бор, аммо иморатлар сеҳрли эртақлардагидек бирин-кетин қад кўтараверди. Константинополни безамоқ учун Константин нафақат Юнон ва Осийнинг жамики қимматбаҳо бойликларини босиб олди, балки Римдаги хазиналарнинг ҳам биронтасини қолдирмади.

Ўзи туғилиб ўсган жойни талон-торож қилиш билан қаноатланмай, у ватанини яна анча заифлаштирди ҳам — у чегараларни ҳимоя қилиб турган легионларни олиб кетиб, уларни вилоятларга жойлаштирди. Бу мамлакатта икки томонлама зарар келтирди: бир томондан, мамлакат варварларга қурбон қилинган эди, иккинчи томондан, аскарлар жангларда қатнашмай, бекорчиликка берилиб, жуда бўшашиб кетганди.

Лекин Улуғ Константин мақсадига эришди. Италия қашшоқлик ва ночорлик ичида ҳалок бўлди. Бадтар бўлсин! Нечук Рим ўзининг улуғ императорига тама қилишга ботина олди? Император ўгли Крисцининг фазилатларига ҳасад қилиб қатл қилдирган ва хотини Фавстани ҳам ўглини қатл этишга маслаҳат берган деган баҳона билан ўлдириб юборган эди. Рим шу кирдикорлари учун императорга дашном берди-я!

Бўлғувси император хоним Феодора туғилган кезларда Константинопол Анастасия салтанатида фаровонликнинг юксак чўққиларига эришган эди. Халқ Анастасияни Турфақўз деб атар эди, чунки унинг бир кўзи қора, иккинчи кўзи кўк эди. Бу одам шаҳарни фаровон қилишга эришди, лекин бу фаровонлик манфур фаровонлик эди, негаки у зулм билан, мустабиллик билан барпо этилган эди. Константиннинг ворислари ҳам ўта золим бўлиб чиқишди. Янги Рим аввалги, қадимий Римнинг сояси эди, холос. Қадимги Римда фуқаролар бор эди, бу ерда эса — қуллар...

Аммо бу қуллар бир нарсдан лаззатланар эдилар. Ахир, улар учун тубан кетган махлуқлар қаршисида бош эгишнинг заррача малол келадиган жойи йўқ эди-да! Тўғри, бу махлуқлар инсон деб аталади ва улар ўткинчи одамларга хос бўлган номуссизликлари ва виждонсизликлари туфайли империядаги энг бадавлат ва қудратли кишилар бўлиб олишган. Инсоний қиёфасини буткул йўқотган бу тоифа учун миллий ифтихор, ватанга муҳаббат деган нарсалар қуруқ гапдан бошқа нарса эмас эди. Биласизми, Византияда императордан ҳам ортиқроқ ким қадрланган? Отчопарнинг аравакашлари-ю, танноз сатанглар!

Феодоранинг онаси фоҳиша эди. Фоҳиша бўлганда ҳам энг паст табақадаги фоҳишалар сирасидан эди. Унинг отаси Аккаций эса амфитеатрда отбоқарлик қиларди.

Феодора бу ғалати эру хотинларнинг учинчи қизи эди. Феодоранинг энди-гина тили чиқиб келаётганида опалари Анастасия билан Комитона театрда

хизмат қилишарди. Бу театр шунақа жой эдики, у ерга бузуқлар кўнгил майларини қондирмоқ учун дўндиқчалар танлаш мақсадида ёпирилиб келишар ва улардан биронтасининг ҳам мақсади рўёбга чиқмай қолмас эди. Табиийки, онаси билан опалари нима иш билан машғул бўлишган бўлсалар, Феодора ҳам шу касб-корни қилмоғи керак бўларди. У балоғат ёшига етиб улгурмаёқ уни ёш фоҳишалар сафига кўшиб олишди. Бу тоифа фоҳишалар сахнада рақс тушишмас, най чалиб, эркакларнинг кўнглини олишмас, балки нозик жойларини кўз-кўз қилиш билан мижозларни жалб қилишарди. Шунинг учун уларни “яланғоч оёқлар” деб аташарди.

Феодора анча-мунча паст бўйли бўлса-да, истараси иссиқ, ёқимтой қиз эди. У зийраккина, фаросатли ва қувноқ бўлгани учун тез орада шуҳрати ортиб кетди. Аммо йиллар юки Ганнани жуда серзарда ва жаҳлдор қилиб қўйганди; у қизларидан ранжиган кезларида уларни аямай савалар, ҳатто уларнинг чиройига пугур етишини ҳам ўйламас эди. Ҳолбуки, бу қизларнинг бор-йўқ бойлиги уларнинг чиройида эди.

Ана шундай жаҳли келиб, ақли кетиб турган пайтда қизини жуда қаттиқ калтаклайди. Йиғлайвериб кўзлари шишиб кетган Феодора театрга боради ва йўлда масхарабоз Адрианни учратади. Феодоранинг бу таниши баланд бўйли, келишган йигит бўлиб, ўз тенгқурлари ичида мардонавор қиёфаси ва ғурурининг баландлиги билан ажралиб турарди. Йигит қизни кўриб тўхтади ва ундан ҳол-аҳвол сўради:

— Яхшимисан, Феодора! Нима, йиғладингми? Ким сени йиғлашга мажбур қилди? Менга айт уларни, таъзирини бериб қўй.

Феодора бошини эгди.

— Мени онам калтаклади, — деб жавоб берди у.

— Ҳм... — деб хитоб қилди Адриан. — Шу ростми, онангнинг жуда жаҳли ёмон дейишади? Лекин шундай яхши қизга қандай қилиб қўл кўтараркин онанг? Агар мен унинг ўрнида бўлсам, сенинг гўзал баданингга фақат лабла-римни босар эдим!

Феодора жилмайди:

— Сен унинг ўрнида эмассан-да!

Буни айтиб бўлиб, қиз йўлида давом этмоқчи бўлди. Адриан унинг енгидан ушлаб тўхтатди-да, овозини пастлатиб гапира бошлади. Гўё ўтган-кетганлар унинг сўзларини эшитиб қолишдан қаттиқ кўрқаятгандай эди.

— Феодора, сен онангнинг қўлида бахт кўрмай ўсяпсан... Бунинг устига шуғулланаётган касб-корингдан сен ҳазар қилмайсанми? Бошқа ҳеч қачон йиғла-ламасликни истайсанми? Мен авлиё Римлик дарвозасига яқин жойда кекса қариндошим билан бирга тураман. Ҳовлимиз чоғроқ, лекин дарахти бор, соя-салқин. Бир оғиз розилигингни айтсанг кифоя, шу заҳотиёқ менинг уйимнинг бекаси бўласан. Менинг холам Флавия сенинг хизматингни қилади, мен сенинг қулинг бўламан.

Феодора лол қолиб, Адрианга бақрайиб қолган эди.

— Сен мени яхши кўрасанми? — деб сўради қиз.

— Жонимдан ортиқ кўраман.

Қиз ўйланиб қолди. Сатангликдан, яъни ҳамманинг ўйнаши бўлиб юришдан фақат битта одамнинг ўйнашига айланиб қолсанг, бунинг устига бу одам масхарабоз бўлса, бундан ортиқ тубанлашиш мумкинми? Бу, ахир, учига чиққан хўрлик эмасми?

Аммо бу масхарабоз қурғур навқирон ва жуда кетворган йигит-да! Бунинг устига, овозидаги меҳрни қаранг! Истасанг-истамасанг бунақа меҳрдан тўлқинланиб кетасан. Феодора биринчи марта ўзида юрак борлигини ҳис қилди.

— Хўш, нима дейсан? — деб сўради Адриан шивирлаб.

— Розиман, — деб жавоб берди қиз. — Бугун кечқурун онамнинг ёнига бориш ўрнига мен сеникига келаман. Бироқ мен сенинг уйингни қандоқ топаман?

— Сени ўзим олиб бораман. Бугун кун ботишда сени Зевкеипп ҳаммоми ёнидаги боғда кутиб тураман.

— Сен мени яхшилаб яшириб қўяоласанми, токи ҳеч ким топаолмасин? О, уйдан қочиб кетганим учун онам мени ўлдиради. Отам бўлса, кулиб қўяқолади. Унинг учун жониворларидан бошқа қадрли нарса йўқ.

— Қасам ичаманки, сени ҳеч ким топа олмайди. Чумчуқ, сенга ўз инидан жой беряпти. Бу ин айни чоқда каптарга ҳам бошпана бўлаётгани кимнинг ҳам хаёлига келарди?

Кейинчалик Феодора ўзининг дугонаси Велисарийнинг хотини Антонинага чумчуқнинг инида ўтказганим дастлабки уч ой назаримда худди уч кундай кўринди депти.

Аёл киши ҳар қанча тубан қулаган бўлмасин, муҳаббат ҳамиша уни яна Қайтадан янги ҳаётга уйғотади. Шуниси ҳам борки, Феодоранинг тубанлик қаърига қулаши унинг хатоси эмас эди, балки бунга оиласи сабаб бўлган ва, айниқса, ўша жамиятда ҳукм сурган ахлоқий қарашлар шунга олиб келганди. Шунинг учун Феодоранинг ўз ўтмиши билан видолашиши унча қийин кечмади. Бир замонлар унга “Яшамоқ учун сен бўсаларингни сотмоғинг керак” дейишганда у гап қайтармай бўйсунган эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди-да! Феодора уни шуғулланишга мажбур қилишган касб-корнинг жамики манфурлигини тасаввур ҳам қилган эмас эди! Лекин, мана — “Меники бўл, мен сени сотиб оляпман” деган сўзлар ўрнига, “Меники бўл, мен сени севаман!” деган сўзларни эшитди. Сано уни вафодорлиги ва муҳаббати учун тақдирлаб, уни ҳақиқий муҳаббатга ошна килди.

Бу адолатли иш бўлганди.

Авлиё Римлик дарвозаси ёнидаги чоққина уйда ўзининг севгилиси кучоғида уч ой яшириниб юрганида Феодора бахтиёр эди. Адриан фақат зиммасидаги мажбуриятларни бажариш учунгина уйни тарк этар, бошқа вақтини эса тўлалигича ёрига бағишлашга ҳаракат қиларди. У Феодоранинг ёнида қолган кезларида ўзи билган нарсаларнинг ҳаммасидан уни ҳам бохабар қилишга уринарди. Негаки, ҳарҳолда Адриан шунчаки оддий масхарабоз эмас эди, у ўз вақтида тузуккина маълумот олган, эндиликда ҳатто театр учун пьесалар ҳам ёзиб турарди.

У Феодорага ўқиш-ёзишни ўргатди. Феодора император хоним бўлганида бу унга жуда ҳам қўл келди. Лекин у ҳар қанча бахтиёр бўлмасин, ҳусни анча хира тортиб қолди. Кун-бакун унинг ёноқларидаги қизиллик сўниб, юзи сўлгин тортиб бормоқда, кун-бакун ранги кетиб, озмоқда, лекин галати бир тарзда бели тўлишиб, йўғонлашиб кетмоқда эди.

Адрианнинг уйида тура бошлаганига уч ой тўлиб, тўртинчи ойга қадам қўйганида бир куни эрталаб Феодора Флавия билан икковлари ёлғиз қолишганда кўзгуда юзидаги ўзгаришларни, қадди-қомаги галати тарзда ўзгариб бораётганини ташвиш билан кўздан кечириб ўтирарди. Шу пайт кимдир хоҳлаб кулиб юборди. Бунга эшитиб Феодора ҳайрон бўлди.

У орқасига ўтирилди. Кулаётган Флавия экан.

— Ҳа, нега куляпсиз? — деб сўради у Флавиядан.

— Шунинг учунки, мутлақо табиий бир ҳолнинг сабабини тўғри тополмай гаранг бўляпсан.

— Мутлақо табиий дейсизми?

— Ҳа-да! Шубҳа йўқ. Семириб кетаётганингизга ҳайрон бўлманг, кўзичоғим. Сизнинг ҳусни жамолингиз яна қайтади ўзингизга, белингиз яна хипча бўлиб қолади. Яна сиз аввалгидай нозик-ниҳол бўлиб қоласиз. Яна олти ё етти ой сабр қилишингиз керак, холос.

— Олти ёки етти ой? Нима учун? Нимага сабр қилишим керак?

— Наҳотки, тушунмасангиз? Нечук? Сиз...

— Тушунаман, — деди ўз навбатида Феодора.

Лекин у бу сўзни шу қадар совуққонлик билан айтдики, бир зумда кампирнинг қувончидан асар ҳам қолмади.

Ха, у тушунган эди, у шу даражада яхши тушунган эдики, оқибатда ўтирган жойида қимир этмай ўтириб қолди; унинг лаблари қисилган, нигоҳи аллақайларга йўналтирилган эди. Бошида эри бўлган ҳар қандай аёлни беҳад қувонтирадиган ҳодиса сатанг хотинни беҳад кучли даҳшатга солади. Тўсатдан Феодорада сатанглиги уйғониб қолди. У ҳомиладор эди, ҳомиладор! Бола ҳали бир жойга етмасдан, эндигина шакллана бошлаган бир давридаки, унинг ҳусни тароватига шунчалик зарар етказган экан, ҳомилани яна олти-етти ой қорнида кўтариб юрса нима бўлади? Унинг ҳуснидан ҳеч вақо қолармикин? Кўзи ёригандан кейин Феодоранинг аҳволи нима кечаркин? Флавия ҳар нима деганида ҳам, бу масалада Феодоранинг ўз фикри бор. Феодорани жуда ҳам гўдакка чиқариб қўйманглар — унинг ўзи туғиб кўрмаган бўлса ҳам, дугоналари туққан. Феодора уларнинг туққанини кўрган, гап-сўзларини эшитган. Сатанглар ўртасида оналик тўғрисида фақат битта гап юради: она бўлишнинг ўзи бўлмайди, она бўлиш ғоятда машаққатли иш.

Адриан кириб келди.

— Сенга нима бўлди? — деб сўради у ранги ўчиб кетган ва қовоғи солиқ Феодорани кўриб.

Феодора ўзининг севгилисини кўриб сесканиб тушди ва ўзини тутишга ҳаракат қилди.

— Сен ўғилми ёки қиз кўрсанг, уларни яхши кўрасанми, Адриан? — деб сўради у.

Унинг кўксидан қувонч садоси отилиб чиқди:

— Ростданми? — дея хитоб қилди у. — Бўлажак ўғлингни, бўлажак фарзандимизни яхши кўрасанми деб мендан сўраяпсанми? Сени қанчалик яхши кўрсам, уларни ҳам шунчалик суяман. Ёки сенинг бунга шубҳанг борми?

— Йўқ! — деб жавоб берди Феодора.

Шўрлик Феодорага қолса шубҳаланарди-я... Феодора Адриандан жуда катта жиноятга қўл уришни — уни оналик юкидан маҳрум этишни талаб қилган бўларди.

Унинг ёноқларида алам ёшлари қотиб қолди, Адриан уларни қувонч ёшлари деб ўйлаб сидириб ташлади. Шўрлик Адриан! Маъшуқаси билан янгича муносабатлардан унинг севгиси борган сари зўрайиб бораётган бир пайтда, Феодора қалбидаги муҳаббат ўти сўниб, Адрианни ёқтирмай қолаётганини ҳис қилмоқда эди.

Муҳаббат энг расво аёлларни ҳам қайта туғилишга мажбур қилади, бу маънавий қайта туғилиш маълум муддатгача давом этади, холос. Оч қолиб ўлаётган итни ҳаётга қайтаринг — ит сизнинг ғамхўрлигингиз учун бутун севгисини, жамики вафодорлигини сизга бахш айлайди, бироқ оч бўрини парваршлаб ҳаётга қайтарсангиз, сиз ҳар қанча ундан айланиб-ўргилманг, у бари бир, ўрмонга қочишнинг пайдан бўлади ва қочиб кетар экан, сизни тишлаб, шикаст етказиб кетмаган бўлса, ўзингизни бахтли деб ҳисоблайверинг. Жуда кўп аёллар борки, урғочи бўрига ўхшайди. Феодора ана шунақа аёллардан эди.

Аммо ҳомиладорлик вақтида у ўзининг янги туйғуларини ошқора қилмади. Феодора аввалгидай Адриан билан хушмуомала эди, у туғилажак бола тўғрисида гапирса, Феодора жилмаяр, ҳазиллашиб унинг қаппайган қорнидан кулса, қўшилиб куларди.

— Бу қорнинг сенга жуда ярашипти-да! — дерди Адриан.

— Ростданми? — деб сўрарди Феодора.

Адриан зийраккина эмас эди, акс ҳолда ширин сўзларни айтаётган хотиннинг кўзлари қаҳр билан чақнаганини кўрган бўларди.

Кўзи ёришига бир неча кун қолганда Феодора Адрианнинг холасидан онаси — Ганна вафот этганини эшитди. Бунини эшитганда Феодоранинг миясига “Энди у мени саваламайди” деган фикр келди.

Нима эксанг, шуни ўрасан!

Ҳомиладорликнинг охири апрел ойининг ўрталарига тўғри келди. Кўп ўтмай

Феодора ўғил кўрди. Кекса Флавия тажрибали доя эди — у кичкина Иоанни биринчи бўлиб йўрғаклаб олди.

Чақалоқни эмизмоқ учун олдиндан эчки олиб, тайёр қилиб қўйилган эди.

Флавия биринчи бор Феодорага ўғлини тутқазётганида юраги алланарсани сезгандек бўлган эди. Одатда бундай ҳолларда онанинг нигоҳи қувончдан нурланиб кетади, Феодоранинг нигоҳида эса фақат даҳшат ифодаланган эди. Гўё у, — ўглингизни ўпиб қўймайсизми? — деб шивирлади кекса Флавия.

— Кейин, кейин... — деб жавоб берди тоқатсизланиб Феодора.

— Қўйинг, хола, — деди Адриан. — Бизнинг Феодорамиз изтироб чекаётган бўлиши мумкин. Уни безовта қилмай қуяқолайлик.

Шундай деб у ўғлини ўзи учун ҳам, онаси учун ҳам ўпиб қўйди.

Икки ҳафтадан кейин бутунлай ўзига келиб қолган Феодора пардоз қилиб ўтириб, кўрдик, кекса Флавия яна қайтадан чиройинг ўрнига қайтади деб ваъда қилганида алдамаган экан.

Ҳа, Феодора жуда гўзал эди, у аввалгидан ҳам ўн чандон очилиб кетганди. Унинг чиройидан путур кетиш бир ёқда турсин, билъакс, унинг лагофаги янада гуллаб-яшнаган эди. Териси янада майинроқ бўлиб қолган, қадди-қомати жиндай тўлишган бўлса-да, жозибасини сира йўқотмаганди.

Феодора пардоз қилаётган хонанинг деразаси кўчага қараган эди. У ерда ям-яшил майсазорда ўғли Флавиянинг қаровида шохдор энагасининг эмчакларидан пишиллаб эмиб ётарди.

Адриан бир оз нарида бу манзарани мириқиб томоша қиларди.

— Феодора! — дея хурсанд бўлиб қийқирди у. — Феодора! Бир қара, у зарда қиялпти.

Чиндан ҳам эчки бир силтаб, боланинг тамаддисини бўлиб қўйгани учун аччиғланган ўғил жажжи қўллари билан уни саваламоқда эди — биз асли она қорнидан ношукр бўлиб туғиладиганга ўхшаймиз.

Феодора қимир этмади — бу пайтда у сочини тарамоқда эди. У қоп-қора сочининг ўртасидан фарқини очиб, зулфларини олтин тўғнагич билан бошига турмаклаб қўйганди. Ҳар қачонгидан кўра яна ҳам ҳафсала билан сочини тарай-тарай, охири тўхтади ва шундан кейингина деразадан қаради. Лекин уни боланинг қилиқлари қизиқтирмади, у қўли билан ишора қилиб хушторини хузурига чақирди.

Адриан унинг яқинига келди.

— Менга бирон нарса демоқчимидинг?

— Ҳа.

— Эшитаман. Нима гап?

— Мен кетаман демоқчиман.

— Нечук? Кетмоқчимисан?

— Ҳа, кетаман. Сени тарк этаман. Назаримда, мен тушунарли гапиряпман, шекилли? Мен сени ортиқ яхши кўрмайман. Адриан, ажралишамиз.

Феодора унга қўлини узатди, Адриан унинг қўлини олмади. У турган жойида тамом бўлган эди, уни жонидан маҳрум қилишганди.

Дарҳақиқат, жондан айрилса айрилгудек эди.

— Шундай бўлади! — деб давом этди Феодора қўлини силтаб. Бу силтовнинг “сенга жавоб, кетавер” деган маъноси бор эди.

Шундай деб Феодора ўзини ичкарига олди.

Аммо Адриан ўзига келиб, севгилисининг кетидан ташланди.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Йўқ! Йўқ. Бу туш! Сен мени ташлаб кетасанми, Феодора? Сен мени ортиқ севмайсанми? Шунақами-а? Нега энди мендан кўнглинг қолди, Феодора?

Феодора елкасини қисди.

— Ҳой, гапирсанг-чи! — деб давом этди у фиғони ошиб, — ахир, ажрашувнинг бирон сабаби бўлмоғи керак-ку! Мен сенга нима ёмонлик қилдим? Нима, мен билан бирга бўлиб, кам бўлдингми? Эҳтимол, мен ўзим билмаган ҳолда сени бирор қайғуга гирифтор қилгандирман? Оҳ! Мен ақлдан озиб қолдим. Сен куляпсан, Феодора! Сен мени ташлаб кетасанми? Мен бунга ишонмайман. Ўғлимиз-чи? Ўғлимиз нима бўлади? Мен ўғлимни сенга бериб қўймайман.

Агар шундай деб ўйласанг, бекор қиласан. Сен унинг онаси бўлсанг, мен отасиман!

— У бутунлай сеники бўлақолсин.

— Нима? Нима дединг?

— Нима дердим? Бизнинг фарзандимизни сенга беряпман дедим... Мендан сенга яна нима керак?

Адрианнинг чеҳраси аламдан қорайиб кетганди. Маъшуқасининг сўнги сўзларини эшитар экан, у бир қадам орқага чекинди — унинг кўзларидаги ёш қуриб қолган эди.

— Ие! — деди у ҳайрон бўлиб. — Сенга бизнинг боламиз керак эмасми?

— Йўқ, — деб жавоб берди у. — Сенга ҳамма гапни айтмоғим керак, чунки сен бунга тушунмаяпсан: сени ёмон кўриб қолганимнинг асосий сабаби — шу бола-да! Менинг вужудимда шу боланинг ҳомилиси пайдо бўлиши биланоқ сени ёмон кўра бошлагандим. Мен, ахир, она бўлиш учун яратилибманми? Ахир, сен менга муҳаббат ҳақида гапирганингда болаларни тилга олмаган эдинг-ку? Ҳар кимнинг ўз қисмати бор. Менинг қисматим — бошқаларга манзур бўлишдир.

— Ҳа, — деб унинг гапини тасдиқлади Адриан, — қисматинг манзур бўлиш ва балчиқда ўлишдир. — Феодора қон югурган юзини кўтарди.

— Мени масхара қилишга қандай ҳаддинг сиғди, масхарабоз? — деди у. — Агар мен балчиққа ботиб ўлмоғим керак бўлса, сен билан бирга нимага ботиб яшадим экан? Қўйиб юбор!

— О! Сени ортиқ тутиб турмайман, — деди Адриан.

Шундай деб у эшикдан нари кетди.

Феодора қатъий қадам ташлаб, боғ орқали чиқиб кетди. Чиқиб кетар экан, у ўғлига сўнги бор қараб ҳам қўймади.

У тўппа-тўғри ота-онасининг уйига равона бўлди.

Аммо, мана, бир неча ойдирки, Аккаций ер юзида эмас, ер остида истиқомат қиларди. Унинг қўлидан овқатланадиган ҳайвонлардан бири — яқинда олиб келинган айиқ унга ҳамла қилиб, нобуд қилган эди.

Отасининг вафотини эшитиб Феодора беш дақиқагина ҳасрат чекди. Рост, отаси бирон марта ҳам қизини ўпмаган эди, бироқ у бирон марта ҳам қизига қўл кўтармаганди.

Энди опаларини топмоғи керак эди. Аммо Анастасия билан Комитона сингилларини ёқтиришмас эдилар. Феодора улардан кўра анча ёш, чиройлироқ эди, шунинг учун опалари сингилнинг пайдо бўлиб қолганидан унча мамнун бўлишгани йўқ.

— Хотиржам бўлинглар! — деди уларга Феодора, уларнинг ўзига совуқ муносабатидан Феодора яхши хабардор эди. — Сизларнинг ёнингизда анча вақт қолиш ниятим йўқ.

Бир тасодиф бўлиб, унинг умидлари рўёбга чиқди.

Учта опа-сингил бир куни оталарининг вафоти тўғрисида гурунглашиб қолишди — ахир, опа-сингиллар нималар тўғрисидадир гаплашмоқлари ҳам керак эди-да! Шунда уларнинг ҳузурига Гецебол деган бир одам келиб қолди. У Кичик Осиёдаги вилоятлардан бирининг ҳокими экан. Бу ерга, яъни Константинополга ишларидан ҳисоб бергани императорнинг олдига келган экан. Уйига кетаётганида бу ердан биронта маъшуқа ортириб кетишни ўйлаб қолипти. Аслида-ку бу матоҳ ўзининг юртида ҳам сероб эди, лекин кеча циркда Анастасияни кўриб қолиб, анча беқарор бўлиб қолипти. Бугун уни ўзи билан Никейга бирга кетишни таклиф қилгани келган экан.

Албатта, Гецебол шу таклифини айтганда Анастасия бажону дил унга рози бўлган бўлиши мумкин эди. Лекин у айтмади. Бунинг сабаби қуйидагича бўлди:

Гецебол бир тўда мулозим ва қуллари қуршовида галереяга келди. Донғи чиққан сатанглар шу ерда бўлишади дейишган эди. У кеча мафтун қилган сатанг аёлни кўзлари билан излай бошлади. Шу пайт хонанинг ўртасида турган курсига қоқилиб кетди. Агар мулозимларидан бири ушлаб қолмаганда вилоят ҳокими экан-у, ундан каттаси бўлганда ҳам энг оддий фуқародай гурсиллаб йиқилиши турган гап эди. Уни хавотир ҳайқирғи ва кулги садолари

билан кутиб олишди — унинг лат ейишидан хавотирланиб хитоб қилганлар Анастасия билан Комитона, қаҳ-қаҳ уриб кулган эса Феодора эди.

Ўзининг бесўнақайлигидан жиндай хижолатга тушган Гецебол дарҳол ўзини тутиб олди. Албатта, у катта аён сифатида жуда сипо ва мутакаббир эди. Аёл кишининг кулгиси унга малол келди. Шунинг учун ҳинд хўрози каби думини ҳурпайтириб, Ганнанинг кенжа қизи томон йўналди ва унга шундай деб гап қотди:

— Сен менинг кимлигимни биласанми?

— Агар сен император бўлганингда ҳам, йиқилиб, бурнингни мажақлаб олсанг, мен, бари бир қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлардим, — деб жавоб берди Феодора. — Нима, кулиш жиноятми?

Гецебол лабини тишлаб қолди. Фазаб отига минсамикин ё индамай кўяқолсинми? Бу сатанг жуда шаккок экан, айна чоқда, жуда кетворган экан. Анастасияга қараганда юз баравар маҳлиқороқ...

— Жуда қувноқ экансан, азизим. Исминг нима?

— Феодора.

— Хўш, мендан сўрасанг, Феодора, кулги жиноят эмас, албатта. Мен ўзим қувноқ одамларни жуда ёқтираман. Уларни шу қадар яхши кўраманки, агар хўп десанг, сени ўзим билан Фригияга олиб кетардим.

— Мени ўзинг билан олиб кетмоқчимисан?

Лекин мен ҳам ўз навбатида сенинг кимлигингни, қанақа одамлигингни билмоғим керак. Шундан кейингина сен билан кетиш-кетмаслигимни ўйлаб кўраман.

— Гапларинг тўғри. Менинг исмим — Гецебол. Мен Фригия, Битания, Лидия ва Эпопия вилоятларининг ҳокимиман. Мен Никеяда қасрда яшайман. Яна битта қасрим бор.

— Мен қаерда яшайман?

— Менинг қасримда, мен билан бирга яшайсан, азизим.

Феодора бир лаҳза ўйланиб қолди. Гецебол ёши ўтинқираб қолганди. Бошидаги ясама сочига, икки чеккасидан осилиб тушган кокилларига қарамай, соҳибжамол дейиш ҳам анча қийин эди. Бироқ у Фригия, Битания, Лидия ва Эпопиянинг ҳукмдори эди. Унинг қасрлари бор эди. Бундан ташқари, унинг таклифи Комитона билан Анастасиянинг ҳасадини кўзгади — уларнинг башаралари бужмайиб кетган эди. Айниқса, Анастасияни айтмайсизми — нақд ўлжаси қўлидан чиқиб кетаётганини сезиб, ўзини кўярга жой тополмай қолган эди.

Агар аёл киши рақиб борлигини билиб хурсанд бўлса, бу рақиб опалари эканини билса, янада кўпроқ мамнун бўлади.

— Кетдик, — деди Феодора.

— Кетдик! — деб такрорлади хурсанд бўлиб Гецебол.

Ўша куни оқшом чоғида янги топишган ошиқ-маъшуқлар Босфордан чиқиб, Никомедия қўлтиги томон йўл олишди, эртасига улар Битания соҳилларига етиб боришди ва Рим йўлидан бориб, Синтария соҳилларига етишди. Кейинчалик император Юстиниан бу ерда кўприк қурдирди. Бу — аср кўприги деб ном олган Софон кўприги эди.

Бироқ ўша кезларда бу ерларга Феодора ўзининг жуфти ҳалоли бўлмиш император билан бирга қайтиб келишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ҳозир эса у ўзининг янги ўйнашининг пинжиги кириб, хачирлар кўшилган арава устида, солдатлар ва куллар қуршовида, иссиқдан ҳолдан тойган ҳолда кетиб борарди. У ухлаётгани йўқ, аммо бир мудраб, бир уйғониб кетяпти. У кўзларини ярим юмиб олганча ўзини қандай тутиш режаларини ўйлаб бормоқда. У Гецеболнинг маъшуқаси бўлишга кўнди, лекин бунга дил-дилидан қувонмоқдами? Йўқ. Ёш ва қадди-басти келишган жувон ҳеч қачон кекса бир одамнинг хасми бўлганидан хурсанд бўлмайди.

Куюқ киприклари орасидан ҳокимнинг ажин босган ва бужмайган юзига қараб бораркан, у беихтиёр Адрианнинг бошини эсга олди. “Қай тоқат билан, — дерди Феодора ўз-ўзига, — мен бу қари маймуннинг эркалашларига чидай оламан? Ўзимни уни яхши кўрадиган қилиб кўрсатишга мажбурманми? Ҳа, шунақа. Кўринишдан мен унинг маъшуқаси бўламан, лекин аслидачи?.. Биз ҳали кўрамир”.

Феодора Никеяга етиб борганида унчалик ҳам Гецеболга ёқадиган хуш кайфиятда эмас эди. Шунга қарамай ўйлаш мумкинки, унинг режалари пишиқпукта ўйланган эди. Кўп ўтмай, у қовоғини очди, яна хушфелъ, хушмуомала, ипакдай майин бўлиб қолди. Унинг бундай муомаласидан эриб кетган Гецебол маъшуқасига ақл бовар қилмайдиган қудрат бахш этди. Феодора эса унинг бу инъомини сунистеъмом қила бошлади. Ҳовуч-ҳовуч тиллаларни совуриб, у ҳар ҳафтада саройда ёки театрда катта байрамлар уюштирар эди. У ҳар куни янги либослар сотиб олар, унинг сандиқлари Форс ва Хитойдан келтирилган асл матоларга, қутичалари қимматбаҳо тошларга, дуру жавоҳирларга тўлиб кетган эди. Унинг отхоналарида тоза зотли отлар савлат тўкиб турар, ҳовлилари — бақувват-бақувват қулларга тўла эди. Маъшуқасининг кўнгилхушлиги учун Гецебол ўзининг сандиқларини очиб қўйганди, кейин унинг тўймас нафсини қондириш мақсадида ўзининг тасарруфидаги вилоятлар аҳолисини талай бошлади, шу мақсадда аҳолига фавқулодда солиқлар сола бошлади. Аввалига одамлар норози бўлишиб, шивир-шивирлар бошланди, кейин қичқиришлар, ҳайқиришлар авж олди. Ҳукмдор бу гала-говурларга унча парво қилмади — шовқин солишса ҳам, солиқни тўлашса бўлди-да! Аммо шовшувларнинг бир учи Константинополга ҳам етиб борди, император Никеяга Кефегий деган консулни жўнатди. Унга Гецеболнинг таъзирини бериб қўйиш лозим бўлса, уни жазолаш топширилган эди.

Кефегий тузук одам эди, унинг Гецебол билан ошначилиги ҳам бор эди — бир вақтлар улар бирга жанг қилиб, болгарлар устидан голиб чиқишганди.

Гецебол уйда Феодора билан дастурхон устида ўтирган экан.

— Кефегий! — дея ҳайқирди Гецебол. — Қайси шамоллар учириб келди сизни? Сиз ҳали тушлик қилмагандирсиз? Ҳой, ким бор, тезроқ жаноби олийларига идиш-товоқ келтиринг.

— Мени маъзур тутасиз, қадрли дўстим, — деб эътироз билдирди Кефегий. — Мен бажону дил сиз билан тушлик қилар эдим-у, лекин, аввало сизга бир-икки оғиз холи гап айтмоғим керак.

— Холи дейсизми?

— Ҳа, Император ҳазрати аъзамларининг фармойишлари шундай.

Гецеболнинг ранги ўчди.

— Феодора, биз ҳозир ёнингга қайтамыз.

Шундай деб у дарҳол Кефегийни етаклаб олиб чиқиб кетди. У ҳам масалани тушунтиришни пайсалга солиб ўтирмади.

— Муҳтарам Гецебол, — деб бошлади у. — Император ҳазрати аъзамлари сиздан мамнун эмас...

— О!

— Мана, эшитинг. Лекин гап орамизда қолсин.

— Ҳазратнинг мамнун бўлмасликлари учун сабаблар анча-мунча. Сиз бир аёлнинг кўнглини оламан деб мамлакатни хонавайрон қилясиз.

— Йўғ-е...

— Йўғ-е деманг. Бу гап ҳам ўртамызда қолсин, маълумингизким, муҳтарам дўстим, Анастасий бениҳоя меҳрибон ва раҳм-шафқатли бўлиб кўрингани билан, унга бўйсуниб турсангиз, шунақа. Лекин сиз унга зимдан қаршилик қилаётганингизни сезиб-нетиб қолса, шунақа баджаҳл бўлиб кетадики, кўяверасиз. Шундай қилиб, танланг ўзингиз — менга шундай ваколат берилган: ёки сиз дарҳол манави аёлни ҳайдаб соласиз...

— Нима деяпсиз! Феодорани ҳайдашим керакми? Ҳеч қачон!

— Сиздан ўгинаман, давом этишимга изн беринг. Ёки сиз дарҳол ўйнашингизни қувиб соласиз... шундай қилсангиз... сизнинг тентакликларингиз унуг бўлиб кетади... Ёки ўлимга тайёргарлигингизни кўраверинг.

— Ўлимга?

— Ҳа, ўлимга. Шу бугуноқ. Манави ҳужжатни ўқиб чиқинг. Унда шундай дейилган: Буйруқ: консул Кефегийга худди менга бўйсунгандай итоат этмоғингиз лозим. Имзо чекиб муҳр босдим. Октавий. Қўйинг, Гецебол, сиз билан биз эски қадрдонлармиз. Ўзингизга нисбатан эски қадрдонингизни шаф-

қатсиз бўлишга йўл қўймасиз дейман. Ўзингиз яхши биласиз — қаршилиқ кўрсатиш навбатдаги тентаклик бўлар эди. Ўзингиздан қолар гап йўқ — мен баъзи бир чора-тадбирларни кўриб келганман. Ўзим билан бирга бир даста бақувват йигитлардан олиб келганман. Улар сизнинг аскарларингизни пашшадек қириб ташлашга қодир... Мана, ўзингиз кўринг.

Консул очиқ дераздан ҳукмдорга ҳовлини кўрсатди — у ерда юзгача шоввоз йигитлар худди жанг олдидан саф тортиб тургандек фоз туришарди.

Кўққисдан Гецеболнинг ичида аламли кураш бошланди. Бу қандоқ бўляпти? Аёл кишини эҳтирос билан севгани учун у ўлмоғи керакми? Аммо, ўйлаб қараса, бу аёлнинг нима ортиқча жойи бор? Бошқа аёлларда йўқ бўлган бирор хислати борми?! Йўқ! Ҳеч қанақа ортиқчалиги йўқ!

— Сиз ҳақсиз, Кефегий! — деди у. — Мен чиндан ҳам тентак эканман. Аммо мен шифо топдим. Буни сизга исбот қилиб бераман. Қани, юринг!

Шундай деб у эски қадрдонини қўлтиқлаб залга кирди, у ерда Феодора қора ёғочдан ясалган ўриндиқда ўтирганича хотиржам тушлик қилишда давом этарди.

— Малъун! — деб қичқирди Гецебол момақалдироқдай гулдираган овоз билан. У қўлини Феодорага ўқталиб турарди. — Қани, ҳозирнинг ўзида бу саройдан даф бўл! Ўзи-ку аслида сен бу ерда қорангни кўрсатмасанг бўларди. Мен сени ҳайдаяпман! Эшитяпсанми, ҳайдаяпман. Эртанинг ўзидаёқ бу мамлакатдан бутунлай қоранг ўчсин. Палапартиш пул сарфлашинг билан бу мамлакатни бутунлай хонавайрон қилдинг. Агар бу гапим ёлгон бўлса, Гецебол отимни бутунлай бошқа қўйганим бўлсин. Мен бизнинг серсаховат ва олижаноб императоримиз қудратли Анастасийни севаман ва ҳурмат қиламан. Сени эса дарралатиб, ўлигингни итларга ташлайман.

Ҳукмдор Феодорага қараб ана шу ғазабли гапларини гапира бошлаганида у ўрнидан турди, лекин алланечук бўшашиброқ, беписандроқ турди. Унинг қиёфасида хижолат белгиларидан асар ҳам йўқ эди. Агар ёноқларидаги салпал сезилиб турган қизилликни ва лабининг сезилар-сезилмас титраётганини айтмаса, ҳукмдорнинг шаклан жуда дағал ва ўринсиз ҳақоратларини Феодора ширин гаплар эшитаётгандай хотиржам тингламоқда деб ўйлаш мумкин эди.

Худди шундай беписандлик ва совуққонлик билан у эшик олдида борди. Мулозимлардан бири унга эшикни очиб берди. Бу мулозим унга сўнги бор хизмат қилаётган эди.

Эшикнинг остонасида у ўгирилиб, бирдан қариб, мункиллаб қолгандай кўринган Гецеболга нафрат тўда нигоҳ билан қаради.

— Аблаҳ! — деди Феодора.

Гецебол дағ-дағ қалтирарди. У бир нарсалар демоқчи бўлди, бироқ унинг тили танглайига ёпишиб қолган эди.

— Кўйинг, — деди Кефегий олижаноблик билан дўстига ёрдамга ошиқиб. — Ғазаби жўш урган хотин кишига тенг келиб бўлармиди?

— Аблаҳ! — деб такрорлади Феодора.

Шундай деб у саройдан чиқиб кетди.

Сирасини айтганда, бу адолатли интиқом бўлган эди! Феодора навқирон ва соҳибжамол хушторини шармандаларча ташлаб кетган эди, қари ва пажмурда хуштори уни шармандаларча қувиб юборди. Унга ачинишга ҳам арзимайди.

Феодора Фрагияни тарк этгандан сўнг унинг бошидан қандай воқеалар кечди? Биз ҳар қанча қидириб, изланмайлик, бу жумбоқни ҳал қила олмадик. 517-йилдан, яъни Феодора Гецеболнинг маъшуқаси бўлиб олган йилдан 525-йилгача, яъни Юстиниан билан алоқалари бошлангунга қадар тарих Феодора тўғрисида лом-мим демайди. Тўққиз йил мобайнида бу танноз сатанг қайси мамлакатларда ўзининг тузоқ тўрларини ёйдийкин? Биз бунни билмаймиз, лекин айтишимиз мумкинки, у ўзи учун яшайдиган кулбалар танлашни яхши билган, чунки биз 525-йилда уни Константинополда Феодосия отчопа-рида учратганимизда у бошдан-оёқ бриллиантлар билан безанган эди.

Унинг замондоши, юнон тарихчиси Прокопийнинг ёзишича, Феодора от-

чопарда кўриниши биланоқ у ердаги оломон Феодорани узоқдан кўриши биланоқ қийқириб юборган экан.

525-йилда Шарқда Анастасий ортиқ ҳукмронлик қилмас эди — у аллақачон оламдан ўтган бўлиб, унинг ўрнига Иустин Биринчи тахтга чиққан эди.

Иустиннинг Юстиниан деган жияни бор эди. Император жиянини ўғлидан ортиқ яхши кўрар, уни турли-туман бойликлару иззат-икромга кўмиб ташлаган, давлатни бошқариш масалаларида ҳамиша у билан маслаҳатлашиб иш юритар эди. Шунинг учун унинг салтанатининг сўнгги йилларида Иустин эмас, унинг жияни ҳақиқий император бўлиб қолган эди.

Шу Юстиниан айнаи ўша биз айтаётган куни Феодосия отчопаридаги томошага тушган экан. Албатта, у ҳам бошқаларга ўхшаб Феодорани кўрган ва у ҳам, албатта, аёлнинг бениҳоя гўзаллигига қойил қолган.

Бироқ бу танноз сатанг қолдирган таассуротлар ҳам қанча зўр бўлмасин, улар кўп ўтмай тутундай тарқаб кетишлари муқаррар эди. Аммо кутилмаганда бир фаройиб воқеа рўй бердики, бунинг оқибатида таассуротлар тарқалиб кетмади. Мана, чамаси, ярим соатлар бўлди — Феодора император ўтирадиган жойнинг рўпарасида биринчи қаторда ўтирар эди. Отларнинг биринчи пойгаси ҳам тугади. У унчалик ёрқин таассурот қолдирмади. Ҳозир энди иккинчи пойгага тайёрлик кўрилмоқда. Иккинчи пойгани одамлар ҳозирданоқ олқишлашяпти, чунки бу пойгада эски рақиблар курашади — улар бирдай моҳир, бирдай машҳур. Булар Қизиллар билан Оқлар эди. Бу гал Феодора диққат билан бир оз олдинга эгилиб кузатиб турипти. Мана, саккизта аравача саф торга бошлади. Ўттиз иккита от сурнайлар ва бурғулар овозидан жунбушга келиб, чунонам депсиниб ўйноқламоқдаларки, уларнинг туёқлари остидан кум тўзони кўтарилмоқда эди.

Улуғ тантана кунларида отчопар худди танноз хонимлардек пардоз-андозлардан ранг-баранг тус олиб очилиб кетарди.

Бу томошалардан ҳаяжонга тушган Феодора ўрнидан туриб, қаддини ростлади.

— Қизилларга! — деб қичкирди у саккизта арава унинг рўпарасидан елиб ўтиб кетаётганда. Шундай деб, у бўйнидаги жуда шинам ёқут маржонни шартта олиб, майдонга олди.

Қизиллар ютишди. Қизил арава маррага биринчи бўлиб етиб келди. Голиб маржон тушган ерга қайтиб келиб, сакраб ерга тушди-да, маржонни олиб, аввал уни лабларига теккизди, сўнг, ялтоқланмасдан сиполик билан деди:

— Гўзалликка таъзим қиламан!

Феодора ва чавандозни муборакбод қилғувчи гулдирос қарсақлар янгради.

Бу билан томоша тугамади. Ҳамиша ҳамма мамлакатларда оломон муболағаларга мойил бўлади. Феодоранинг маржони жуда нари борса икки юз-уч юз тилла турар эди, бу ерда эса ҳамма жойда ва, айниқса, отчопарда уни беш-олти минг тилла туради деган гап тарқади. Чинакамига шоҳона совға!

Тасодифанми ёхуд ўйлаб қилинганми — ҳарҳолда зарба берилган эди.

— Лентилий, — деди Юстиниан ўзининг аъёнларидан бирига. У — Рим суворийси бўлиб, императорнинг яқин дўсти бўлгани важидан унинг ёнида хос мулозим вазифасини бажарар эди. — Билгин-чи, чавандозларнинг оёқлари остига бунақа жавоҳирлар сочувчи бу гўзал аёл ким экан?

Лентилий таъзим қилди. У бир гапни эшитса, бунга итоат қиларди. Ўша куниеқ кечқурун у Феодорани Юстинианнинг олдида — император саройига етаклаб келди.

Олти ойдан кейин эса Юстиниан Феодорага уйланмоқ учун амакисидан бир қадимий қонунни бекор қилишни илтимос қилди. Бу қонун сенаторга артист аёлга ёхуд фоҳишага уйланишни тақиқлар эди.

Шундай қилиб, император (унинг ўзи ҳам Евфемия деган жориясига уйланган эди) жиянининг кўнглини олмоқ учун қаламининг бир ҳаракати билан кўҳна ва эътиборли қонунни бекор қилди.

Шундай қилиб, олти ой мобайнида Феодора шунга эришдики, Юстини-

анни Феодорани ўз даражасига кўтармаган бўлса, ўзи Феодора даражасига тушишга мажбур қилди.

Бу сирнинг тафсилотларини очиш бизнинг қўлимиздан келмайди.

Аммо айтмоқ керакки, Адрианнинг собиқ маъшуқаси Юстинианнинг шаҳватпарастлигини рағбатлантириш билангина уни ўзига тўла бўйсундириб олган эмас. У жуда кучли инсон эди — бунақа дағал аёлга осонликча бўй берадиган эркаклардан эмас эди. Жигаридан урган ва гўзал Феодора фақат маъшуқа-ю соҳибжамол аёл эди, холос. У ҳеч қачон Юстинианнинг хотини бўла олмас эди. Аммо у жуда зийрак ва фаросатли аёл эди! У Юстинианнинг қалб китобини ўқий олар эди, ўқигандан кейин эса, шунақа усталик билан иш тутдики, қисқа муддат ичида унинг энг ишонган маслаҳатчиси бўлиб қолди.

Бир-бири билан муҳаббат ришталари орқали боғланган икки жинсга мансуб икки инсон қанақа қудратга эга бўлиши мумкинлигини хаёлига келтириш гоаят мушкул нарса. Юстиниан тахтга чиқишни орзу қилар ва уни амаликисидан кейин эгаллашни чамалаб қўйган эди. Аммо халқ билан қўшин Виталийга хайрхоҳ эканларини яширмас эдилар. Виталий — машҳур саркарда Аскарнинг невараси эди. Аскар эса собиқ саркардалар ичида энг донгдори эди. Виталий Юстинианнинг йўлидаги энг катта тўсиқ эди, шунинг учун Юстиниан уни жуда ёмон кўрар ва буни яширмас ҳам эди.

— Душманингга уни ёмон кўришингни ошкор этиш — хатоликдир, — деди Феодора Юстинианга. — Хатолик бўлганда ҳам, жуда катта хатолик. Душмандан ҳамиша огоҳ бўлиш керак. Эҳтиёт бўлмоқ зарур. Агар душманинг беваросат бўлса, эҳтиёткор бўлмаса, тасодифан бирор фалокатга йўлиқиб қолса, жамоатчилик бунда бизни айблайди. Агар менга изн берсангиз, ҳамма нарсани расамади билан бажо келтирар эдим.

— Майли, шундай қилинг! — деб жавоб берди Юстиниан.

Бу гап Феодора билан Юстинианнинг тўйларидан бир оз олдин бўлган эди. Никоҳнинг эртаси куни император ҳузуридаги катта зиёфатга Виталий ҳам таклиф қилинди. Феодора ипақдай эшилиб, унинг теварагида гирдикапалак бўлди. Ниҳоят, саркарда эриди. У ҳалол ва ҳаққоний одам эди, хотини унга жилмайиб турипти. Саркарданинг ўзи эса императорга душманлик қилиб, нечоғлик адолатсиз иш қилаётганини англаб етгандай кўринади. Бир неча кундан кейин уни Юстинас қабул қилди ва бир ой мобайнида учта янги дўстнинг орасидан қил ҳам ўтмади.

Аммо кунлардан бирида кечқурун денгиз бўйлаб кемада сайр қилишгандан кейин кимдир хоинона тарзда Виталийнинг орқасига ханжар урди. Қотил топилмади.

Бу бахтсизликни қаранг! Шўрлик Виталий кўп яхши одам эди! Феодора билан Юстинас мотамсаро аламларини тўкиб солиб, бу одамнинг порлоқ хотирасини ўрнига қўймоқ учун керакли сўзларни тополмай овора эдилар.

Аввал булар сохта кўзёшлари эди. Улар халқни алдаёлмас эди. Аммо Иустин уларнинг икковини ҳам айбсиз деб топди. Кекса император кун сайин кучдан кетиб борарди. 526-йилда Антиохия зилзиладан деярли буткул вайрон бўлди. Бу қулфатдан Иустин шу қадар ларзага тушдики, мотам либосини кийиб, уч ойча ўз қасрига кириб биқиниб олди. Шу ойлари мобайнида у тўйиб йиғлади ва ибодат қилди.

Янаги йилнинг апрел ойида у сенатнинг розилиги билан хиянини кейзер қилиб тайинлади ва мамлакатни у билан бирга бошқара бошлади.

Тўрт ойдан кейин 527-йилнинг календига келганда Юстиниан ёлғиз ҳукмдор бўлиб қолган эди. Иустин вафот этди. Феодоранинг император хоним бўлиб олгандан кейинги хусусий ҳаётига мурожаат қилмоқдан олдин унинг асосий қилмишларини кўздан кечирайлик.

Сиёсий жиҳатдан олиб қараганда сатанг Феодорага император родини ўйнашга жуда яхши кўмаклашишди.

Иустиндан қолган юнон империяси Рим қудратининг аянчли қолдиғи эди — Иустин юнон империясини жуда ночор аҳволда қолдириб вафот этиб кетди. Тўрт томондан унга душманлар таҳдид солиб турарди. Булар — Африкада-

ги барбарийлар, Осиёдаги форслар, Италиядаги готтлар эди. Ҳадемай Константинопол ва у билан бирга бутун империя барбарийларнинг ўлжасига айланмоғи муқаррар эди.

Феодоранинг маслаҳати билан Юстиниан қўшиннинг бошига аввалги соқчиларидан бирини қўймоғи керак эди. У ҳам Юстинианга ўхшаб Фракияда чайлада таваллуд топган бўлмоғи ва кейинчалик унинг зобитларидан бирига айланган бўлмоғи керак эди. Бу зобитнинг исми Велисарий эди. У дароз бўйли бўлиб, билакларидagi кучи ҳам бўйига яраша эди. Ақли ўткир, нигоҳи тез ва тийрак эди. Юстиниан унинг зиммасига жуда оғир вазифа юклади — у шарқий ва ғарбий империяни асраб қолмоғи керак эди. Велисарий ўзининг ана шу улугвор вазифага муносиб эканини намоиш қилди.

Велисарийнинг ғалабалари беҳисоб ва жуда зўр эди: у Сурияда форсларни бир неча марта тор-мор келтирди. У Африкада барбарийларга қақшатқич зарбалар берди ва уларнинг подшосини асир олиб, Константинополга келтирди. Италияда у готтлар устидан ғалабага эришди ва Римнинг калидини Византия императорига жўнатди.

Велисарий неча бора жангга кирган бўлса, ҳаммасида ғалаба қозонди. Юстиниан тахтга чиққан 527-йилдан бошлаб, 558-йилгача, яъни ўттиз бир йил давомида Велисарийнинг на қўли, на қалби толиқмади.

Велисарий чиндан-да Юстиниан билан Феодора кашф қилган улуг қудрат эгаси эди ва улар Велисарийни қилган улуг хизматларига муносиб равишда шоҳона тақдирламоқлари керак эди. Аммо... келинг, у қандай қилиб тақдирлангани тўғрисида гаплашайлик.

Бу бобда биз хотинининг маслаҳатига кириб ва Константиндан ўртак олиб Юстиниан амалга оширган улкан ишларни тилга олиб ўтамиз.

“Биронта ҳам вилоят йўқ эдики, — деб ёзади Прокопий, — у ерда у шаҳар қурмаган бўлсин, ёки қалъа, жилла бўлмаса, қаср барпо этмаган бўлсин”.

Шу тариқа авваллари Илоҳнинг донолиги эҳроми турган жойда ёнғинда куйиб кул бўлган ибодатхона ўрнига Юстинани Аё София эҳромини бунёд этди. Уни беэмаоқ учун жамики маъжусий эҳромлардаги қимматбаҳо нарсаларнинг ҳаммасини йиғиб келишни буюрди.

Феодора императорлик тахтига ўтириши биланоқ қалбида динга нисбатан оташин бир муҳаббат алангаланди — у Юстинианни савоб ишлар билан номини мангу қолдиришга ундади. Феодора унинг шуҳрати мангу бўлишини орзу қилар экан, унга қонунларни тартибга келтиришни маслаҳат берди. Юстиниан хотинининг маслаҳатига амал қилиб шундай қилди ҳам — у барпо этган қонунлар Юстиниан мажмуаси номи билан ҳозирга қадар маълум. Кейинчалик улар кўпчилик Оврўпа мамлакатларидаги қонунчиликка асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Энди Феодора қилган яхши ишлар ҳақида гапирганимиздан кейин унинг ёмон ишлари тўғрисида ҳам гапирмоқ лозим. Аммо бу тўғридаги ҳикоя биринчига қараганда узунроқ бўлади.

Ҳа, Феодора мағрурлиги важдан бир ёстиққа бош қўйган ва эндиликда тахтни баҳам кўраётган ҳукмдорнинг дунёдаги энг донгдор, энг улуг ҳукмдор бўлмоғини хоҳлар эди ва шу мақсадда уни улуг ишларни бажаришга ундарди.

Аммо — дунёнинг кўп фаройиб ишлари бор-да... Феодора бу одамнинг бутун дунёда донг қозонишини истарди-ю, лекин унинг хотини бўлатуриб, ўзи бу одамнинг номини булғашдан сира тап тортмасди — у ҳар куни энг расво, энг шармандали, энг бузуқ ва ҳаёсиз ишлардан тийилмасди.

Юстинас Феодоранинг фаҳш ишларидан хабардормиди-йўқмиди? Қандай қилиб у бу ишлардан беҳабар бўлиши мумкин эди? Феодора бузуқлигининг маркази қилиб император саройининг ўзини танлаган эди. Бундай қилиш ўша даврнинг ахлоқига тўғри келарди. Юстиниан бўлса, ўша даврнинг одами эди: у ҳамма нарсани кўриб туриб, ўзини кўрмаганга оларди. Эҳтимолки, у ўзига ўзи таскин бериб, бу ярамасликлардан ғазабланмоғимизнинг ҳожати йўқдир, чунки бундай гуноҳларни биз биринчи бўлиб ўйлаб топган эмасмиз, мен ўзим билиб, кўриб туриб сатанг хотинга уйланганман деб юргандир. Бу сатанг хо-

тинни шиша қалпоқ остига тиқиб қўйиш унинг қўлидан келармиди? Ундан майлларини, таъбини, дидини, инстинктларини ўзгартиришни талаб қилиш мумкинмиди?

Феодоранинг бирга ўйнаб-куладиган уч дугонаси бор эди. Булар Клизатола, Пандора ва Македониялар эди, аммо унинг энг қадрдон, энг сирдош дугонаси Велисарийнинг хотини Антонина эди, негаки, Велисарий ҳам сатанг хотинга уйланган эди. Хужайини қилган ишни нега энди унинг хизматкори қилмасин — бунинг нима айби бор?

Феодорага ўхшаб Антонина ҳам аҳён-аҳёнда фоҳишалар ризқини териб юрадиган маҳалладаги театрга бориб турарди. Кунлардан бирида Велисарий сарфардан қайтиб келиб баъзи бир саргузаштлар ҳақидаги ҳикояларни эшитди. Уларнинг қаҳрамони Антонина эди. Буларни эшитиб у дарғазаб бўлди ва унинг биринчи ҳаракати хотинини зиндонга ташлаш бўлди. Аммо бунақа қаттиққўллик Феодоранинг хаёлига ҳам келмаган эди: ахир, бундай қилса, саркарда императорга ўрناق бўлиб қолади-ку! У ҳам хотинини суюқоёқлиги учун жазолай бошлайди. Император хоним Велисарийни хузурига чақириб, уни дарҳол Антонина билан ярашиб олишга ундади. Велисарий айтишиб ўтирмай, гапга бўйсунмади. Биринчидан, шунинг учунки, хотини ҳар қанча энгилтабиатли бўлмасин, бари бир. Велисарий уни жонидан ортиқ яхши кўрарди; иккинчидан эса, император хонимнинг ёнида хотини Велисарий учун катта мадад эди. Айниқса, император унинг хизматларини инобатга олмай, бирор жазога мустаҳиқ қилмоқчи бўлиб қолса, бу мадад жуда қўл келиб қолар эди.

Ҳа, Феодоранинг император устидан ҳоқимлигининг чегараси йўқ эди. Агар ана шу қудратга ким раҳна соладиган бўлса, ўзидан кўрсин эди. Мана, минглаб мисоллардан биттаси.

Лидияга қилган саёҳатидан қайтиб келганида Феодора саройда котиб лавозимида ишлаётган Корнелий деган ёш бир йигитга рўпара келди. Афтидан, бу йигит Юстинианга жуда маъқул бўлган кўринарди.

— Бу Корнелий бунча барно бўлмаса! — дея такрорлади Юстиниан ҳар лаҳза сайин. У жуда дилбар, ўқимишли, ақл-фаросати жойида, хушфёъл. Унинг шарофати билан, мен сизга айтсам, азизам Феодора, сизнинг борлигингизни ҳам унутиб қўяёздим.

— Шунақами? — деди император хоним. — Мен жуда ҳам хурсандман — ҳазрати олийлари менинг ўрнимга Корнелийни топиб олиптилар. Корнелий сизга манзур бўлган бўлса, ҳеч шубҳа йўқки, бизга ҳам манзур бўлади.

Гулдай очилиб турган Корнелий энгил таъзим қилди. У ўзининг бахтидан ғоятда мамнун эди. Давлатпаноҳ ҳам, император хоним ҳам эътиборларини ундан дариф тутишмаган эди.

Аммо оқшом чоғларида у боғда сайр қилиб юрганида соқчилар уни бехосдан тўхтатишар ва орқаларидан юришни буюришарди. Лекин Корнелий уларнинг кетидан боришга кўнмади, қаршилик кўрсатди, шунинг учун соқчилар уни ушлаб, қўлларини боғлаб, номаълум томонга олиб кетишди.

Эртаси кун Остинин одати бўйича Корнелий билан бирга ишлайдиган вақтида унинг йўқлигини кўриб жуда ҳайрон бўлди. Феодора кириб келганида у котибини дарҳол излаб топиб келишни буюрмоқда эди.

— Корнелийни излашнинг мутлақо кераги йўқ, — деди Феодора совуққина. — Бари бир, уни топиша олмайди.

— Нима учун?

— Шунинг учунки, у ҳибсга олинган.

— Йўқ-е! Нима қилиб қўйиптики, уни ҳибсга олишипти?

Феодора истехзо билан жилмайди ва императорга эгилиб, унга деди:

— Мени унутиб юборишга мажбур қиладиган одамларни ёқтирмайман.

Император аста елка қисиб қўйди.

— Рашкинг ёмон-да... — деди у.

Шу билан гап тамом булди. Бундан кейин бошқа ҳеч қачон соҳибжамол Корнелий тўғрисида эру хотин ўртасида гап очилгани йўқ.

Феодора бир ёмон кўриб қолса, сира кечирмас эди, унинг нафратига рўпара келиш жуда осон эди, лекин кирдикорининг даражасига қараб, у нафратини ҳар хил йўллар билан ифодалар эди.

У ўзининг ёзги қасрининг тагида зиндон қуришни буюрди. Бу зиндонга қуёш нурлари мутлақо тушмас эди.

Бу зиндонда уни хижолат чекишга мажбур қилган ёхуд унга нима сабабдандир ёқмай қолган одамлар нариги дунёга жўнатилар эди.

Ўзи қамишчалик вазнга эга бўлмай, чинор билан олишишга жаҳд қилган Корнелий азоб-уқубатлар ичида оламдан кўз юмди.

Унинг ғазабига дучор бўлганларнинг ҳаммасини суриштириб ўтирмасдан ўлдириб юбораверишар эдилар.

Бу қотилликларни амалга оширадиган одамни Андрамитис деб аташарди. У дароз бўйли, жуда бақувват, кўринишидан бетавфиқ қиёфага эга, қоғ-қора бу одам ҳарам оғаси эди. Феодора уни ўзининг сирли сафарларининг бирида топиб олиб келган эди. Константинополда унинг иблис экани тўғрисида одамлар ўртасида шивир-шивир гаплар юрарди. Гўёки Феодора уни мисрлик бир жодугардан сотиб олган эмиш. Ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам Андрамитис фақат Феодорани яхши кўрар ва фақат унга бўйсунарди. Ҳатто императорнинг ўзи ҳам агар Феодора изн бермаса, Андрамитисни бирор ишни қилишга мажбур эта олмас эди.

Ана шу Андрамитис бир зарб билан Виталийни уриб ўлдирди. У ҳаммавақт фақат бир марта зарба берар, лекин арслон каби олд томондан эмас, йўлбарс каби орқадан зарба берарди. Айни Андрамитис Феодора ўз туғишган шаҳрига қайтиб келгандан кейин бир неча ҳафта ўтгач, уни нохуш бир хотиротдан халос этди. Уша кезларда форслар Битинияга ҳужум қилган эдилар. Форслардан қочган Гецебол Константинополга йўл олди, Константинопол майдонида Гецеболнинг тахти равони Феодоранинг тахти равонига рўпара келди. Гецебол ўзининг собиқ маъшуқасини танидими-йўқми, маълум эмас-у, лекин у эҳтиёткорлик юзасидан ҳарҳолда ўзини танитмади, лекин собиқ маъшуқа уни таниди ва Андрамитисга тегишли топшириқни берди.

Эртаси куни эрталаб Гецеболни тўшагида ётган жойида сўйиб кетишипти. Феодора императорлик чўққисини эгаллаганида ҳам танноз сатанглигича қолаверди. У ёмон кўрган одамларидан Андрамитиснинг кўли билан қасос олар эди, лекин бу билан чекланмай, яна бир қатор анча муҳим ва қабиҳроқ ишлар билан ҳам машғул бўларди.

Бир замонлар Парижда Сена соҳилида Нель минораси бўлар эди. Бу минорага қадам қўйган одамлар изсиз йўқолардилар — уларни дарё оқизиби кетарди. Аммо бургундиялик Маргарита билан унинг сингиллари Жанна ва Бланка Феодора билан унинг муносиб дугоналари Македония, Изидора, Клезомана ва Антонина олдида ип эшолмас эдилар. Бунинг устига Константинополда олий табақага мансуб ана шу шаҳватпараст хонимлар Нель минорасини макон тутган таннозларга ўхшаб ўлжаларини ўзлари тузоққа илинтирмас эдилар, балки бу иш учун уларнинг ихтиёрларида махсус аёллар бўларди. Масаланинг бошқа томонига келсак, қадимги Византиянинг император саройида ҳам кейинчалик Нель минорасида бўлгани каби тунги маишатлар тугагач, хонимларнинг шаҳватпарастлигини қондиришга хизмат қилганлар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетарди.

Уларни ғойиб бўлишга мажбур қилиш Андрамитиснинг зиммасида эди. Саройдаги катта хоналардан бири ишратга мослаб безатилган эди. Еб тўймас шаҳватпараст дугоналарнинг тўрига илинган шўрлик йигит-яланглар туни билан тансиқ овқатлардан татинишар, хушбўй ва ўткир майлардан ичишар, энг муҳими эса — сонун саноксиз бўсалардан, ақл бовар қилмайдиган эркататишлардан лаззатланар эдилар. Сўнг эса хонанинг этак томонида ҳаворанг мато қопланган, аслида эса қизил рангга — қон рангига бўялган эшик бўларди...

Феодора ва унинг дугоналари юракларининг бирор жойи жимир этмаган кўйи шўрлик йигитларга “кўришгунча хайр” деб чиқиб кетишарди. Нечоғлик разил алдов! Йигитлар улар билан ортиқ ҳеч қачон кўришолмасликларини

яхши билишарди... Феодора ва унинг дугоналари чиқиб кетиши билан ошиқларнинг ёнига Андрамитис келар ва ошиқларни ўзининг орқасидан юришга буюриб олиб чиқиб кетарди.

Улар ҳеч нарсани хаёлларига келтирмай унинг орқасидан эргашардилар. Андрамитис қизил эшик томон юрар, бу эшикнинг калити фақат унда сақланарди. У эшикни очарди. Сўнг йигитларга олдинга ўтишга ишора қиларди, улар катта йўлак бўйлаб яна жиндай юришарди. Йўлакнинг сўнгида нарвон кўриниб турарди. Афтидан, бу нарвон саройдан ташқарига олиб чиқадиган яширин йўлакчага олиб борарди.

Улар тахминан йўлакнинг ўрталарига етганда қизил эшик уларнинг орталаридан қулфлаб олинарди. Буни улар сезмай ҳам қолардилар. Шу чоқ уларнинг оёқлари остидаги пол икки томонга очилиб кетарди-да, улар тубсиз жаҳаннам қаърига йиқилардилар. Бир лаҳза уларнинг мудҳиш фарёди эшитиларди — сўнг яна сукунат чўмарди. Полнинг очилган жойи яна аслига қайтарди. Шўрликларнинг гавдалари пастга тушиб кетаётиб турли илмоқларга урилар, пичоқлар тилар ва гавда бўлак-бўлак бўлиб қудуққа тушарди. Вақти-вақти билан кўтарилиб турадиган Босфор сувлари бу жиноятнинг қонли изларини ювиб кетарди.

Қатл қилишнинг бу усули бургундиялик Маргаританинг тош зиндонидан қулайроқ эди. Зиндондан ёруғликка чиқса бўлади. Масалан, Бюридан ундан қутулиб қолган эди. Лекин Феодоранинг қушхонасидан биронта одам соғомон қутулиб кетмаган.

Аммо вақт Феодоранинг даъволари устидан қаттиқ масхаралаб кулди — у кун сайин Феодорани ишонтира бордики, унинг тобеъинларининг энг охиргиси, энг ярамаси қайси лойдан ясалган бўлса, Феодора ҳам худди шу лойдан яратилган. Унинг ҳазма ҳаракатлари беҳуда эди. У ҳар куни вақтни ўзининг майда ташвишлари билан ўтказар, эрталабдан беш-олти соат ҳаммомда ўтирар, баданини уқалатар, турли-туман ёғлар сурарди, сўнг тўйиб нонушта қиларди, лекин буларнинг ҳаммаси бефойда эди. Бари бир, ҳар куни у ҳусни сўлиб бораётганини яққол ҳис қиларди. Юзларидаги биринчи ажинни кўрганда у табиатга қарши шунақа дарғазаб бўлдики, кўяверасиз. Оқибатда у янада қабихрок, янада шафқатсизроқ бўлиб қолди. Унинг табиий иллатларига бошқалари кўшилди. У мутакаббир ва фосиха аёл эди, энди ҳеч кимсага ишонмайдиган ва хасис бўлиб қолди. Шу пайтга қадар у олтинни харжлар эди, энди уни юта бошлади ва ҳамма жойдан олтин ола бошлади.

У баъзи бир бадавлат одамларнинг молу мулкани ўзлаштириш пайига тушди ва уларни қилмаган жиноятларини қилдим деб тан олдиromoқ учун турли қийноқлар ўйлаб топди. Бу кашфиётлар охир-оқибатда деярлик бир хил натижаларга олиб келарди. Қимир этолмайдиган қилиб скамейкага боғлаб қўйилган маҳбуснинг бошини буқанинг ичаклари билан шунақа қаттиқ тортиб боғлар эдиларки, унинг пешонасидаги қон томирлари ўқлоғдай-ўқлоғдай ўйнаб чиқарди. Бу томирларни кўрганлар ҳозир ёрилиб кетади деб ўйлардилар. Кўзлари косасидан чиқиб кетгудай бўларди. Шўрлик азобга чидаёлмай овози бори-ча бақирар, оғизларидан кўпиклар сочилар, тишларини тишларига босиб, бўридек увларди. Ва тин оларди.

Ҳаммадан ҳам ёмон жойи шунда эдики, эрининг тепасига чиқиб олган Феодора бу аҳволни суистеъмол қилиб, уни ҳам қонунни оёғости қилиш йўлига судрарди. Аслида у қонхўр эмас эди, лекин қонхўр бўлди. У халқдан чиққан эди ва халқни севарди, лекин охир-оқибатда халқни хонавайрон қилди: у шон-шухратга эҳтиром билан қарар, хизмати сингган одамларни сийлашдан қочмас эди. Аммо бу эҳтиромини ҳам, миннатдорлигини ҳам оёғости қилди.

Маълумингизким, Велесарий ўттиз йил мобайнида империянинг таянчи бўлиб келган эди. 558-йилда кексайиб қолган бу машҳур саркарда қайта яшаргандай бўлди — у бутун Италияни мўрималахдай босган хуннларга қарши жанг қилди. Аммо уч йилдан кейин Феодоранинг қутқусига учган Юстиан Велесарийни тахтни эгаллаш қўйига тушиб қолганликда айблаб, уни ҳамма

унвонларидан маҳрум этди, унинг кўзларини ўйишни буюрди ва ўзини денгиз бўйидаги минорага қамаб қўйди. Бу минора ҳозирга қадар Велисарий минораси деб аталади.

Кекса саркарда зиндонга айланган миноранинг панжарасидан канопага боғлаб халтача туширар, ундаги мактубида шу ўртадан ўтиб кетаётган йўлчиларга қаратилган ҳайқириқ ва илтижо бор эди: “Ҳасад кўзларини ўйиб олган Велисарийга садақа қилинглар!”

Велисарийнинг хотини қариб қолганида ҳам шалоладек тўлқин урган сочларидан маҳрум бўлмади, аксинча, Феодоранинг сочлари сийраклашиб, оқариб кетди. Феодора сочини асраш учун олтин упа ишлатар эди. Феодора дугонасининг сочига ҳасад қилганидан, унга рашки келганидан Велисарийни Юстинианга қарши фитнада айблаб, аламини олди.

Эрининг азоб-уқубатларда қийналганини куриб хотинининг сочини оқартириш — кўп донолик билан топилган ажойиб тадбир-да! О! Бунақаларни топишда Феодорага тенг келадиган моҳири йўқ эди.

Феодора тарихнинг хотимасига яқинлашмоқдамиз, аммо бу тождор суюқоёқ хотиннинг ўз тўшагида катта хонадоннинг покиза бекасидек жон таслим қилганини гапиришдан олдин яна бир кичик саргузашт тўғрисида ҳикоя қилайлик. Ўйлаймизки, бу саргузашт унинг сўнгги нафасига қадар сақланиб қолган қонхўрлигини анча озиклантириб турган.

Бу 542-йилда бўлган эди. Агриппина билан Велисарий Италияга жўнаб кетишган эди. Тилга олиб ўтиришга ҳам арзимайдиган ҳар хил сабаблар билан император хоним ўзининг учта дугонасидан кўнгли совиб, бир неча кундан бери уларни қабул қилмай қўйган эди.

Аммо кутилмаганда Феодора ишрат кечаларидан воз кечган бўлса-да, бу кечаларнинг лаззатларидан кечгани йўқ эди. Ҳар куни оқшом бирор йигитни хушторлик вазифасини ўташ учун унинг олдига олиб кириш одат тусини олган эди. Бироқ Феодора дугоналарисиз ёлғиз ўзи бўлса ҳамки, бу йигитни тарк этар экан, аввалгидай, яъни дугоналари бор пайтдагидай истехзо билан “кўришгунча хайр” дерди ва бир кечалик хуштор саройдан қизил эшик орқали чиқиб кетар эди.

Қонсираган минотаврнинг қилиқларида ҳеч нарса ўзгаргани йўқ эди. Ма-бодо, ўзгарган бўлса, шу ўзгардики, қурбонларнинг сони тўрттага камайди:

Шу оқшом Феодора ўзининг хос хоналарига жуда безовта ҳолда кириб келди. Император азобда эди, у жуда қийналаётган эди, шунинг учун тушликни қилиб бўлиб дастурхонни тарк этар экан, император хонимнинг илтимосларига қарамай, табиб келишини кутишга рози бўлмай, тўшак оғушига шошилди.

Олий ҳазратларига қандай бало даф қилдийкин?

Ҳа-я! Феодора ўз-ўзидан бир ҳақиқатни яширмас эди — олий ҳазратлари умри тутаб, нариги дунёга рихлат қилганларидан кейин император хоним ҳам ҳойнаҳой маълум тоифага мансуб ва анча-мунча кенг тарқалган аёлларга аталган, “тавба-тазарру маскани” деб аталадиган монастирдан ўрин олса керак. Албатта, уни тахтда қолдириб қўйишмаса керак, унинг душманлари тўлиб-тошиб ётипти.

Феодора бошини қуйи солганча чуқур хаёлга чўмиб ўтирарди. У ўтирган хонанинг ёнидаги хонага ошиқларни олиб келишар ва одатда унинг келганини келишилган белги билан Феодорага маълум қилишарди. Лекин бугун мана — ўн дақиқа ўтяпти, ҳали ҳам ҳеч қанақа белгидан дарак йўқ.

Енгил товушлар уни хаёл кучоғидан чиқиб, бошини кўтаришга мажбур қилди.

Унинг қаршисида ёшгина бир йигит тиз букиб турарди. Унинг ҳусни таважжуҳи бир қарашдаёқ Феодорани лолу ҳайрон қолдирди. Нима сабабдандир унга бир замонлар бу хушқадли йигитни кўргандай туюлди.

Аммо ҳозир император хонимнинг кайфияти бузуқ эди — бу йигит ҳар

қанча хушбичим бўлмасин, белгиланган вақтда келмагани учун унинг гаши келиб ўтирганди.

Феодора қошини чимирди ва зарда билан деди:

— Сенга нима керак? Ким сени чақирди?

— Мени маъзур тутинг, давлатпаноҳ, — деб жавоб берди йигит. Афтидан, бунақа совуқ муомала уни хижолатга солмаган эди. У ҳамон тиз букканича ўтириб, гапини давом эттирди. — Менинг сабрсизлигимни маъзур тутасиз. Фақат шу сабабдан бевақтроқ келиб сизни безовта қиляпман... Бироқ... Сиз ростдан ҳам император хонимсиз?

— Ҳа. Кейин-чи?

— О! Мен бунга шубҳа қилганим йўқ эди. Сиз манави сувратдаги аёлнинг айнан ўзи экансиз. Бу сувратни хотираси бўйича менинг отам чизган. Кейин вафот этаётганда уни менга берган ва менинг таваллуд сиримни айтиб берган.

— Таваллуд сирим дейсанми? Хотираси бўйича сувратни чизганми? Отангнинг исми нима?

— Унинг исми Адриан эди. Менинг исмим Иоанн...

Феодора ларзага тушди. У билан гаплашаётган хушбичим йигит унинг ўғли эди. Унинг ўғли, жигарбанди, ўзининг суврати — уни биринчи ва ёлғиз-ягона севгилиси ишлаган. Биринчи қарашдаёқ бу йигитчанинг юзи уни нега лолу ҳайрон қилганининг сабабини тушунди.

Унинг дилбанди! Бу йигит унинг ўғли экан. Манави сувратни айтмайсизми! Феодора унда ўзини таниди, ҳолбуки унда Феодоранинг йигирма яшарлик чоғи тасвирланган.

Буларнинг бари Феодоранинг иззат-нафсига жуда хуш ёқди. У гоҳ сувратга, гоҳ бу сувратни унга берган йигитга тикиларди. Суврат жуда зўр маҳорат билан чизилмаган бўлса-да, жуда зўр илҳом билан чизилган эди ва унда Феодоранинг ёшликдаги қиёфаси анча аниқ муҳрланиб қолган эди.

Унинг ўғли!.. Лекин у — императорнинг хотини ўғилли бўлишга ҳаққи борми-йўқми? Бу ўғил — унга зарар келтирмасмикин? Ўзининг таваллуд сиридан бдхабар экани билан аллақачон зарар келтириб бўлдимикан?

Суврат унинг қўлидан тушиб кетди, чеҳрасидаги табассум ғойиб бўлди.

— О! Ҳеч нарсадан хавотир бўлманг! — деб хитоб қилди Иоанн. У гуё очиқ китобдан ўқиётгандай онасининг қалбидан кечаётган ўйларни билиб олгандай туюларди. — Менинг ким эканимни фақат мену сизу Худо билади, холос.

Император хоним чуқур сўлиш олди. У қўлини ҳаракатга келтирди. Бу ҳаракат “Худога шукр!” деган маънони билдиради эди.

— Лекин, — деб гап бошлади у бир оз сукутдан кейин, — ўйлайманки, сени бу ерга жўнатиб отанг хато қилмапти. Қани, менга айт-чи — нима умидлар билан бу ерга келдинг? Ва умуман, бу ерга қандай кирдинг?

— О! Бу саволга нима деб жавоб беришни ҳам билмайман, — деди Иоанн. — Мен сизга бунини тушунтириб беролмайман, чунки ҳозирга қадар ўзим ҳам тузукроқ тушуниб олганим йўқ. Ҳеч шубҳа йўқки, мени яхши фаришта ўз паноҳига олган, менга раҳнамолик қилган. Кеча кечқурун Константинополга келиб, бугун эрталаб, тонг ёришар-ёришмас сизнинг саройингиз олдига келдим — мен учун сиз истиқомат қиладиган жойнинг ёнида бўлиш ўзингизнинг ёнингизда бўлишдай гап-да. Кўп ҳам ўтмасдан олдимга бир аёл келди ва “бу ерда нима қилиб ўтирибсан?” деб сўради. Бу аёлнинг чеҳраси очик, ўзи жуда дилкаш эди. Мен император хонимни кўриш ниятида эканимни айтдим. Мен сизнинг обрўйингизга путур етказмай, шундай деб жавоб бермоғим мумкин эди. “Сиз қаердан келдингиз? — деб давом этди аёл. — Бу шаҳарлик эмасми-сиз, дейман?” “Мен шу ерда туғилганман, — деб жавоб бердим мен, — лекин бу ерда бўлмаганимга кўп йиллар бўлди. Мен Суриядаги Порпе шаҳриданман”. “Константинополда бирон таниш-билишингиз йўқми?” “Ҳеч кимим йўқ”. — “Шундоқ бўлса ҳам император хонимни кўрмоқчи бўляпсизми? Нима мақсадда?” “Одамлар у кишини бениҳоя соҳибжамол дейишади. Шундоқ бўлса, жуда

меҳрибон бўлсалар ҳам керак”. “Сиз у кишининг паноҳига сифгиниб, соқчилари қаторидан ўрин олмоқчимисиз?” “О!! Агар давлатпаноҳ мени ўз хизматларига лойиқ кўрсалар, мен ҳаддан зиёд бахтиёр бўлар эдим”.

Аёл бир нималар тўғрисида мулоҳаза юритиб кўргандай бўлди, сўнгра деди: “Саройда менинг дўстларим бор. Мен улар билан сизнинг тўғрингизда гаплашиб кўраман. Бугун кечқурун қоронғи тушиши билан шу ерда бўлиб туринг. Агар имкони бўлса, сизни император хонимнинг ҳузурига олиб киришади”. Мен бажону дил бу гапга рози бўлдим. Қоронғи тушмасидан анча олдиноқ тайинланган жойга келиб олдим. Ниҳоят, мен сабрсизлик билан қутаётган аёл келди. Мен ундан чин дилимдан миннатдор эдим. “Мен улгурдим, — деди у. — Император хоним сизни қабул қиладиган бўлди. Орқамдан юринг”. Мен, “хўп” дедим. Унга эргашиб, боққа олиб чиқадиган йўл билан эмас, эшик орқали ўтиб, саройга кириб қолдим. Мени етаклаб келган аёл мени ташлаб чиқиб кетди. Мен бундан хижил бўлдим, негаки унга миннатдорлигимни айтиб улгурганим йўқ эди. Тўсатдан аёлнинг ўрнида бир баҳайбат занжи пайдо бўлди ва мени кўлига даст кўтариб ҳаддан ташқари ҳашаматли бир залга олиб кирди, мени ерга қўйди-да, фақат “кут” деган биргина сўзни айтиб, ўзи гойиб бўлди. Кейинги гаплар ўзингизга маълум. Бир соатча кутганимдан кейин мана бу томондан қадам товушлари эшитилди. Эҳтимол, мен гуноҳқордирман, бундай қилмаслигим керак бўлгандир, лекин бундай қилмасликка сира кучим етмади. Пардани бир оз кўтариб қараб, сизни кўрдим ва ... Сиз мендан “нима тилайсан, нимадан умидворсан?” деб сўраяпсиз. Мен ҳеч нарсадан умидвор эмасман. Тилаган нарсамнинг ҳаммасига эришдим. Мана, сизни кўрдим. Энди сизга қараб: “Эй, ҳазрати олиялари, сизга жонини фидо қилишга тайёр вафодор ит керакми? Мана у, олинг уни”, дея оламан, холос.

Феодора бутун иродасини ишга солиб, бу ҳикояни охиригача хотиржам эшитишга ўзини мажбур қилди. Аммо ёш йигит ҳикоя қилар экан, унинг кўнглида қанчадан-қанча бир-бирдан ширин туйғулар уйғонди. Бу йигит унинг ўғли эди... Кўзининг оқу қораси, жондан азиз ўғли! Унинг дилбанди... Бунинг устига, унинг гўзаллигини айтмайсизми! Ҳа, у жуда гўзал эди. Ҳа, у ўғлини севар эди. Унинг отасини ҳам севарди. Буни қарангки, нафақат ўғлининг чеҳраси, балки овози ҳам отасиникига ўхшаб кетар экан!

Бу овозни эшитганда Феодора қайтадан йигирма яшар қизга айланиб қолгандай бўлди.

У бирон оғиз ёмон гап айтмади. У Феодорага зиён етказиши мумкин бўлган бирон оғиз сўз айтмайди. О, йўқ! Худди отасининг ўзи каби ўғли ҳам жуда ақлли эди.

Унинг ўғли бор эди! Аёл киши ўғли бўлса, ҳатто император хоним бўлса ҳамки, ўзини ёлғиз ҳис қилмайди. Энди унинг ҳимоячиси бўлади... Борди-ю, император қазо қилмаса-чи? Бироқ у нега энди, албатта, қазо қилмоғи керак? Унинг бошидан хатар ариган...

Феодора беихтиёр тарзда кўлини ўғлига узатди-да, кейин яна тортиб олди.

У ҳали ҳам тиз чўкканча турарди.

— Утир, — деди Феодора ўғлига.

У аста ўтирди. Табиийки, онасининг ҳаракати унинг назаридан четда қолмади — у ҳали ҳам нималардандир умидвор эди.

— Хулласи калом, — деб сўради у, — отанг қазо қилаётган вақтидагина сенга сирни очдимми?

— Ҳа, вафот этаётганида очди...

— Хўш, у бу сирни қандай ибораларда бизга етказмоқчи бўлипти?

— Унинг менга айтгани шу бўлдики, сизни севиш бахтига ноил бўлган экан. Сизнинг севгингизга ҳам мушарраф бўлган экан. У пайтларда сиз ҳам, унинг ўзи ҳам оддий халққа мансуб бўлган экансизлар. Кейин сиз оилани тарк этибсиз... Лекин...

— Сен менинг олдимга отангнинг маслаҳати билан келдингми? Ёки ўзинг келдингми?

— Мен отамнинг маслаҳати билан ҳам, ўзимнинг истагим билан ҳам келдим. У ерда мен яхши кўрадиган ҳеч ким қолмаган эди.

- Порнеда нималар қилдинг?
- Отам бадавлат савдогарнинг иш бошқарувчиси эди, мен — котиб эдим.
- Сурияда анча истиқомат қилдингми?
- Йигирма йил.
- Отаннинг кекса қариндоши бўлғувси эди. Холасимиди-ей?..
- Флавиями? Ҳа. У киши мени тарбиялаб, катта қилди. Вафот этганларига

тўққиз йил бўлди.

— Ҳа, Флавия! У сенга ҳеч қачон бу тўғрида оғиз очган эмасмиди?

— Мутлақо! Мен ватаним тўғрисида, онам ҳақида сўраганимда, у ҳамаша фақат битта гапни такрорларди — мен Батинияданман, онам мени туққан-у, оламдан кўз юмган.

Феодора сўраб-суриштиришларини давом эттирмақчи эди, аммо шу пайт кимдир эшикни тақиллатиб қолди.

Император хоним ҳар бир ишни олдиндан келишиб қўяр эди, — эшикнинг тақиллашидан ким тақиллатаётганини билди. Бу императорнинг хона ичидаги юмушларни бажарадиган мулозимларидан бири эди. Унинг исми Бобриск бўлиб, Феодора унга ҳар қандай шароитда ва ҳар қандай вақтда эри чақираётгани ёки уни кўрмақчи эканини айтиб келмоғи керак эди.

— Кир, — деб буюрди Феодора.

Бобриск кирди.

Унинг гапларига қараганда императорнинг дарди зўрайипти, у ҳуши жойига келганида император хонимнинг номини тилга олипти.

— Бўлди, бас, — деди Феодора. — Мен кетингдан бораман, Бобриск.

Сўнгра паришонхотирлик билан Иоаннга ўгирилиб деди:

— Кўришгунча хайр!

Шундан сўнг у тезгина юриб чиқиб кетди.

Юстиниан чиндан-да дард чекаётган бўлса-да, унинг дарди ҳеч қанча оғир дард эмасди — у меъёрсиз овқат еб бўкиб қолганди.

Феодора тонг ёришиши олдидангина хос хоналарига қайтиб келди. Хўш, унинг ўғли-чи? Феодора чиқиб кетаётганда ўғли қолган хонага кирди, лекин у ерда ўғли йўқ эди. У ўғлини бошқа хоналардан ҳам излади, лекин... ҳеч қаерда, ҳеч ким йўқ эди. Тўсатдан аллақандай гумон, алланечук хавотир унинг кўнглига ўрмалаб кирди.

Феодора парда ортига яширилган эшикка борди, у ерда бир нечта пилла-поядан ўтиб пастга тушди ва Андрамитиснинг хонасига кирди. У донг қотиб ухламоқда эди. Феодора уни турткилаб уйғотди.

— Анави йигитми? Менинг олдимга олиб келишган арабми? Занжи уйқусираган кўзларини Феодорага тикди.

— Хўш? — деб давом этди у. — Қани ўша йигит? Гапир! Гапирсанг-чи! Қани у?

— Анави ерда, — деб гўнғирлади ҳарам оғаси. — Бўладиган жойи тайинли-ку! Сиз кетдингиз. Мен ундан сўрадим. У айтди. Чиқиб кетаётиб, унга “Кўришгунча хайр” дебсиз. Мен уни қизил эшикка олиб кирдим.

О, тақдир! Йигирма ёшида она бўлмақни эплаёлмаган бу аёлнинг эллик ёшида оналик бахтини суришини худо хоҳламапти. Балки бу бир синовдир. Аёлга бўлган ҳурматимиз юзасидан ва инсонийликдан биз шундай деб ўйламоқни истар эдик. Бунинг далили сифатида унинг ҳаётининг сўнгги куни тўғрисидаги ҳикояни келтирамиз.

Бу — 565-йилда рўй берди — аввал Феодора апрел ойида, Юстиниан июл ойида оламдан ўтди.

Холбуки, императорнинг ёши Феодораникидан анча катта эди — у саксон тўрт ёшда эди. Юстиниан тахтни, шон-шухратини, жиноятларни баҳам кўрган аёлидан ғамхўрлигини ва ҳомийлигини аямади. Император хоним касал бўлиб ётганида бутун бир ой мобайнида ҳар кун у пешинда Феодоранинг тўшаги ёнига келар ва ярим кечага борибгина уни тарк этар эди. Ўлим соати яқинла-

шиб келмоқда эди. Ошқозони саратон касалига дуч келган Феодоранинг бир-икки кунгина умри қолган эди.

Оқшом чоғи эди. Бир неча дақиқа азоблардан холи бўлган Феодора тўшакда қимирламай ётарди.

— Кўнглингиз бирон нарса тусаяптими, азизам? — деб сўради император.

Феодора “йўқ” деб жавоб бермоққа оғиз жуфтлаганда хонага Андрамитис кирди. У ҳам қартайиб қолган, лекин бекасига аввалгидай садоқатли эди. Ўзининг сўхтаси совуқ мулозимини кўриб Феодора ғалати бир тарзда жилмайди-да, “йўқ” демоқнинг ўрнига тўсатдан эрига мурожаат қилди:

— Ҳа. Менга анави курсининг устида ётган ханжарни олиб беринг.

Сопи тилладан бўлган бу ханжар саркарда Нарциссининг совғаси эди. Юстиниан Феодоранинг илтимосини бажо келтиришга ошиқиб, ханжарни олиб берди. Шу пайт Феодора майинлик билан деди:

— Андрамитис, менинг тўшагим пойидаги йўлбарс терисида зумрад кўзли узугимни қидириб топиб бер. Узукни ҳозиргина тушириб юбордим!

Андрамитис Феодора ётган жойга яқинроқ келиб, узукни излаш осонроқ бўлсин учун йўлбарс терисига энгашиди. Феодора ётган жойида бир оз кўтарилиб, ханжарни дастасига қадар занжининг икки кураги орасига санчди.

Занжининг жони узилиб, гурсиллаб йиқилди.

Юстиниан қичқариб юборди:

— Ё Парвардигор! Нима учун бу кулни ўлдирдинг, азизам?

— У менинг буюмларимни ўғирларди! — деб жавоб берди Феодора яна ёстиққа бош кўяр экан.

У ёлғон гапирган эди. Андрамитис унинг ҳеч нарсасини ўғирлагани йўқ. Шунга қарамай, уни ўлдирганига сабаб шу бўлдики, орадан йигирма уч йил ўтгандан кейин ўғлини қизил эшиқдан олиб чиққани учун унинг гуноҳидан ўта олмаган эди.

Эртаси куни 656-йилнинг 17-апрелида император хоним оламдан ўтди.

Давоми бор.

SUMMARY

The April issue of the magazine opens up with the verses of the famous Kazakh poet Uljas Suleymanov. K.Tulametov's article "Uljas" discusses the creative and political activity of the poet is presented to the attention the readers. The readers can find the continuation of the novel George Gulla's novel "Firavn Ehnaton". The short stories of the Japanese writers K.Kan, S.Naoya, M.Tetsuro have also been published in the magazine.

Besides that the magazine contains the article "The People and the crowd" by M.Kurayev, the end of the essey "The cosmos hidden from our eyes" by V.Ponomaryova, "Aybek and Turkish literature" by A.Sabirdinov, the review "The word uttered in time" by U.Abdullayev and A.Ashirov and the article "Live pages of the History of Turkestan" by Fatma Achik, a scholar from Turkey.

The readers also find the story "The Royal lovers" by Henry Cock, a french writer, in this issue of the magazine.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

“Жаҳон адабиёти” журналининг навбатдаги сонлари саҳифаларида қуйидаги асарларни эътиборингизга ҳавола қиламиз:

УЛУҒБЕК ҲАМДАМ. *Мувозанат. Роман.*
ГЕРМАН ГЕССЕ. *Чўл бўриси. Роман.*
Г.ГУЛИЯ. *Фиръавн Эхнатон. Роман.*
Д. ВЕЙС. *Моцартнинг ўлими. Роман.*
В. ГЮГО. *Клод Гё. Қисса.*
Ў.АБДУРАҲМОНОВ. *Бўсаға. Роман.*
В.ВОЙНОВИЧ. *Монуменал тарғибот. Роман.*

Булардан ташқари Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

“Жаҳон адабиёти” журнаliga обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828

Ташкилотлар учун — 829

МУҲТАРАМ ЖУРНАЛХОНЛАР!

Хоҳловчилар “Жаҳон адабиёти” журналининг эски сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.